

MAGYAR=ZSIDÓ SZEMLE.

SZERKESZTI

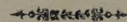
DR BLAU LAJOS.

HARMINCADIK ÉVFOLYAM

MTA KÖNYVTÁRA

SCHEIBER

GYŰJTEMÉNY

BUDAPEST
1913

A M.-ZSIDÓ SZEMLE HARMINCZADIK
ÉVFOLYAMÁNAK MUNKATÁRSAI,
AMENNYIBEN DOLGOZATAIKAT ÉS KÖZLEMÉNYEIKET ALÁÍRTÁK

	Lap
<i>Dr. Bernstein Béla</i> , Nyiregyháza — — — —	161, 243
<i>Dr. Blau Lajos</i> , Budapest — 9, 89, 209, 213, 219, 221, 223, 275, 279, 298, 301	
<i>Blumberger Jakab</i> , Budapest — — — — —	292
<i>Dr. Goldberger Izidor</i> , Tata — — — — —	35
<i>Dr. Grünhut Lázár</i> , Jeruzsálem — — — — —	157
<i>Dr. Klein Mór</i> , Nagybecskerek — — — — —	23, 287
<i>Mandl Bernát</i> , Budapest — — — — —	43
<i>Dr. Richtmann Mózes</i> , Budapest — — — — —	63
<i>Dr. Wellesz Gyula</i> , Budapest — — — — —	282

TÁRSADALOM.

TÁRSADALMI SZEMLE.

Dr. Szidon Adolf verseczi főrabbi folyó év január 5-én tölti be 70-ik életévét. Csendes, de szép életmunkásságra tekint vissza. Mint egészen fiatal ember tagja volt a kongresszusnak, melyen Nagyszombatot képviselte. A haladó párthoz tartozott, melynek klubjában jegyzői tisztet töltött be. Nem sokára az országos rabbiképző-intézet megnyitása után a vallás és közoktatásügyi miniszter által a vezérlő bizottság tagjává neveztetvén ki, ezen tisztjét immár évtizedek óta minden időben nagy buzgalommal töltötte be. Hosszú időn át évről évre a vizsgáló bizottság tagja volt, mely tisztésre széles műveltsége és nagy talmudtudása által [mintegy praedestinálva volt. A tudománynak nagy tisztelője és kedvelője, legjobban könyvei közt érzi magát. Már boroszlói tanulmányideje alatt több tudományos dolgozatot bocsátott közre, melyek az édes atya és Juda Aszód, e két nagy rabbinikus tekintély tanítása mellett megalapozott, Frankel és Graetz által fejlesztett és modern szellemmel átitatott tudását és képzettségét dokumentálták. Ezt a sokat ígérő tudományos munkásságot kedvezőtlen könyvtári viszonyok közt is folytatta, becses értekezésekkel gazdagítva a talmudtudományt, melyek a Berliner féle Magazin, a Revue des Études Juives, a Monatsschrift-ban, valamint folyóiratunkban láttak napvilágot. Az elme jelességeit is felülmulják Szidon Adolfnál a szív jelességei. Jóság, kedvesség, őszinteség szép harmóniában egyesül személyiségében. Mindezek vezeték papi működésében, mellyel hívei tiszteletét és ragaszkodását ritka mértékben szerezte meg. Szívünk teljes melegével köszöntjük a jeles férfit nagy napja alkalmából.

Az autonómia mozgalomról utoljára a naggyűlés megtartása után mult évi áprilisi füzetünkben szólottunk ugyanezen a helyen, midőn álláspontunkat ebben a kérdésben újból preciziroztuk. Folyóiratunk fennállása óta a zsidóság egységét vallotta, hirdette, bizonyította. Mikor az orthodox párttal való megegyezésre történt többszörös kísérletek meddőknék bizonyultak, a zsidó népre való appellálást követelte. Az aut. mozgalomban ily kísérletet láttunk és ugyanezért szívesen üdvözöltük, amint hogy minden mozgalmat helyeselünk, a mely a vallásos érzés és a felekezeti érdeklődés ébrentartására alkalmas.

A februári gyűlés óta lefolyt hivatalos ténykedésről az alább közölt határozat számol be. Erről nincs mit mondanunk. Szólnunk kell azonban a sajtóban propagált egyesítési tervekről. Háromra emlékszünk. Valamennyi az egységet úgy oldja meg, hogy a létező két párt helyébe hármat tesz és a két iroda helyébe négyet. A statusquo ugyanis ezentul külön szervezetet kap. Mindhárom párt ügyeit maga intézi. Hol van itt az egység? Nem érthető, hogy mire egyezkedik a st. quo párt, ha az egyezkedés után a kongr. párton kívül marad? Követeli, hogy a Sulchan Árucl tételessék ki minden hitközség alapszabályában, de ha ezt már kitétték, akkor a két párt mégis külön marad. A formula akkor mire való? A dolog lényegére nézve már több ízben megmondtuk nézetünket és a következő pár szóba foglaltuk: az orthodoxia cserepekre törne az nap, a melyen a Sulchan Árucl végrehajtaná. A szombat neglígálóit pl. infámiával kellene sujtania. Ezt nem teszi, a S. Á. tehát pusztá jelszó, melynek semmi hatása nincs. Ezt mutatják a tények is. Használ-e az egyenlő alapszabály? Felelet: A st. quo községek alapszabályaiban épúgy benne van a S. Á., mint az orthodoxokéban, és mindemellett Szatmáron, Debreczenben, Nagyszombaton stb. st. quo és orthodox község van egymás mellett. Az alapszabály tehát nem teszi.

Ezt az aut. tervezetet készítők is belátták és az orthodoxiát a hatalommal kínálják meg. Az övé lesz minden. A szabadkai terv szerint a közös főtanácsba ő maga, noha a numerantur szerint is kisebbségben van, annyi tagot nevez ki, a mennyit a másik két párt együtt

választ. Kapnak pénzt jesivára, új irodái állásokra. Az egyik odaadja az iskolaalapot, a másik a Közalapot. Az iskolaalap kir. alapítvány, a mely az alapítólevél szerint rabbiképző és tanítóképző felállítására fordítandó. A Közalapot a kongr. községek és tagjaik adták össze alapítóleveleikben meghatározott kulturcélokra, melyek között a jesiva nem szerepel. A jesiva növendékei néhány év előtt nagy mozgalmat indítottak, hogy segélypénztárt létesítsenek számukra. Forradalmi hangú körleveleket bocsátottak ki, gyűléseztek, deputációztak. Kaptak is ígéreteket, de nem gyűlt össze annyi forint a „czón kodósím“-ra, a hány bócher van az országban. Az orth. párt kevesebb lelkesedést mutatott, mint a saját fiaikat a gymnasiumba beiratató tervkészítők.

Megkínálják az orthodoxiát a kultura kiküszöbölésével. A hazai orthodoxia hivatalos nézete az, hogy a modern kultura és a zsidó vallás nem fér össze. Ezt a nézetet nyiltan vallja és, a mennyiben hatalmában van, követi. Teljes erejével küzd pl. az ellen, hogy az állam a rabbiqualifikációt az érettségi bizonyítványhoz kösse. Jesiváiban semmiféle világi tárgyakat nem tanítat, rabbijaitól világi műveltséget nem követel. A világi kultura a zsidóság veszedelme, az ideál az ettől mentes zsidó.

A modern zsidók, a német orthodoxok is, ezzel szemben azt vallják, hogy a kultura a zsidóság ereje. Ezzel küzdötték ki az emancipációt is, a kulturzsidók főbüszkeségük. Ennek megfelelőleg azt vallják, hogy a műveletlen zsidó nem ideál. Természetes, hogy a paptól is azt kívánják, hogy művelt legyen. Már 100 év előtt Berlin műveletlen rabbit nem választott.

Ha már most az orthodoxiának jutalmul a kulturátanságot ajánlják fel, akkor következetesen az iskola ellen kell sorakozniok. Ne állítsanak gymnasiumot, ne támogassanak egyetemi hallgatókat, ne szónokoltassanak magyarral a templomban, ne adjanak ki magyar zsidó műveket, szüntessék meg a sajtóorganumaikat, a modern zsidóság alkotta összes kulturintézményeket és vessék vissza a zsidó közönséget kétszáz esztendővel. Ha ezt nem akarják, vagy ha erre nem képesek, akkor ne álljanak elő ghetto eszméikkel

A mozgalom egy másik tényezője nagy mohóságában áruklodásra vetemedett: Goldziher Ignác közel 40 év előtt megjelent egyik munkájának, melyről mindkinek meg lehet a maga véleménye, zsidó teológiai szempontból való elbírálásra nyílt levélben hívta fel a minisztert. Természetesen eredmény nélkül. A középkorban megégett egyszer, hogy a dominikánusoknál denunciálták Maimonides a zsinagóga legnagyobb emberének műveit. Ezek itélkeztek is és elégették Maimonides műveit a talmuddal együtt. Azóta zsidó a zsidóságon kívül nem keresett bíró zsidó művek elbírálására. Most esett meg másodszer. De azért szépen tovább fogják énekelni az erre az eseményre vonatkozó gyászdal e nyomoruságos spekulánsok.

A mi meggyőződésünk az, hogy a zsidóságon belül egységének érintése nélkül a denunciánsokét kivéve minden irány megtalálhatja a maga helyét. Sem az egyiket, sem a másikat nem kell és nem is lehet elnyomni. Vannak még nálunk is a kulturának hívei, még pedig a többség, és keservesen fognak csalódni azok, a kik politikájukat arra a saját külön tételükre alapítják, hogy csak egy kicsit kell vakarni a magyar zsidót és előkerül a lengyel zsidó. T. i. az a lengyel zsidó, ki az ő képzeletükben él.

A nagy versenyfutásban az orthodoxia kegyeiért némelyek elvesztették a tisztalátást a hazai pártokat mozgató eszmék és törekvések tekintetében. Az erkölcsi és anyagi közvagyonnal való dobálódzás a minden áron való siker utáni kapkodás. A minden áron való siker útja pedig az az egyetlen út, amely a sikerhez nem vezet. Egyéb-iránt pedig szellemi ghetto és holmi zsidó néppárt nem alkothatja sem zsidó egység alapját, sem az autonómia tartalmát.

AZ AUTONÓMIAI MOZGALOM SZÁZAS BIZOTTSÁGNAK ULÉSE ÉS HATÁROZATI JAVASLATA.

1912 október 22-én a biz. a pesti izr. hitközség disztermében Székely Ferencz udv. tanácsos elnökle alatt ülést

tartott, melyen (délelőtti zavar után) a délutáni ülésen a következő határozati javaslat terjesztetett be:

Határozati javaslat.

Az egységes autonómia kiküzdésére irányuló akciót az érdemleges tevékenység útjára csak úgy igazíthatjuk, ha mindazok, akik az eszme megvalósítására egyező akarrattal összefogtak, a megoldás módjára nézve is megegyeznek. A megoldás többféleképpen is lehetséges. Ugy, hogy a zsidó felekezetenek azzal a táborával, amely ma még az ellenzés álláspontján áll, az egységes autonómia alapját közösen állapítjuk meg, ami előzetes tárgyalásokat, alkudozásokat, kölcsönös megértést és engedékenységet követel. A megoldásnak ez a módja lassu menetelű és sok türelmet igényel, de nem egészen kilátástalan. Lehetetlen, hogy a jobb belátásuak ridegen és engesztelhetlenül zárkózzanak el igazságaink elől. Érveink annyira visszautasíthatlanok, békére való hajlandóságunk olyan őszinte s a jogos kívánásokkal szemben olyan áldozatkész az engedékenységünk, hogy előbb-utóbb talán a legkitartóbb elmentállók is megnyerhetjük.

Ha az akciót ilyen irányba tereljük, akkor tudnunk kell, mik azok az engedmények és garanciák, amiket a másik oldalon követelnek és ebből mit és mennyit adhatunk meg mi méltóságunk, önértetünk, meggyőződésünk és a magyar zsidóság közjogi helyzetének, valamint a természetes fejlődésnek feladása nélkül. Ha csak arról volna szó, hogy álláspontunkat valamely elvi kijelentéssel jelöljük meg, erre elég volna talán az a kijelentés is hogy a béke és az egység kedvéért *megadunk minden garanciát arra nézve, hogy a belső szervezetek és a tradíciók megbolygatása nélkül óhajtuk kiépíteni az egységes autonómiát.* Am az ilyen általános természetű kijelentések, bár bizonyára megnyugtatólag hatnak, a megoldás alapjául nem szolgálhatnak.

Ilyen nagy és komoly kérdésekben számtani pontossággal kell megállapítani az elvi mennyiségeket, amelyekből követelni és adni lehet. Az elvek szent eszméket fedhetnek, de tévedéseket is és ezt kell tisztázni mirutóztus

lelkiismerettel. Jogi, politikai, társadalmi és amit első-sorban kellett volna említeni: vallásos és érzelmi értékek kerülnek a mérlegre és ez sokfelé elágazó figyelmet, beható vizsgálódást, lelkiismeretes és szigorú megfontolást igényel. Hogy ilyen irányban mit és mennyit tegyünk, afölött dönteni az összehívandó nagygyűlés lesz hivatott.

A megoldás másik módja egyszerűbbnek látszik, ha arra gondolunk, hogy a békeszerző akció egy kockára bizza az eredményt. Lehetne olyan országos tanácskozást iniciálni, amelyet legális erővel a kormány ruházna fel és amelyen a kormány meghívása folytán a zsidó felekezet minden árnyalata jelelnék meg. Ez a testület döntsön az alkotmányosság minden követelményének szemmel tartása mellett afölött: akarja-e a közös és egységes autonómiát és milyen alapon akarja. A megoldásnak ez a módja nemcsak egyszerűbb, de gyakorlatiasabb is.

Természetes, hogy mi most e módok közül egyik mellett se foglalhatunk határozott állást és mikor ezeket a pontokat érintjük, csak a tárgy: lás anyagát és a számbavehető lehetőségeket akarjuk megvilágítani. Végső főrumon úgyis a nagygyűlés feladata állást foglalni arra nézve: e különböző módok közül melyiket fogadja el. A százasbizottságra az a nagy kötelesség hárul, hogy az összehívandó nagygyűlést anyaggal és javaslatokkal lássa el. Magától értetődik, hogy a plénum ilyen részletező munkát nem végezhet, hanem ezt szakbizottságokra bizza, amelyeket e célból alakít.

Az elvégzendő munkát természete szerint több kate-góriába oszthatjuk. Ügyrendi, autonómiai, gazdasági, propagandikus, kultusz és végrehajtó feladatokra. Ennek megfelelően alakítjuk meg a bizottságokat, megjelölve mindegyiknek a hatáskörét. Feladatuk ez volna:

1. Az *autonomia* bizottság megállapítja az akció elveit és irányait és előkészíti a nagygyűlés tárgyalásának anyagát és napirendjét.

2. Az *ügyrendi* bizottság javaslatot tesz a nagygyűlés napjáról és elkészíti a választási szabályzatot. A feladat első része könnyebb, mert erre már a februári értekezlet adta meg a direktívát, egy esztendei terminust adván a

nagygyűlés összehívásának. A választási szabályzat kérdése nehezebb és bonyolultabb és főleg abban a tekintetben követel komoly megfontolást: vajjon csak a hitközségek küldhessék-e delegáltjaikat az országos nagygyűlésre és ha igen: milyen számarányban; vagy esetleg küldhetnek képviselőket olyan csoportok is, amelyek az autonómia kérdésében a hitközségek jelenlegi szervezetéből folyó negációval szemben függetlenebb álláspontra helyezkedtek?

3. A *gazdasági* bizottság feladata javaslatot tenni arról, mik lehetnének az akció anyagi forrásai és hogyan teremthető egy autonómiai alap, figyelemmel a hitközségek szerény anyagi helyzetére és a képviseltetéssel és munkával terhelt hitközségek megterhelése nélkül. Ilyen alapra szüksége van a mi mozgalmunknak, mert olyan akciót, amelyet a legkedvezőbb körülmények között is rövid idő alatt elvégezni alig lehet, amely a vezetőséget arra utalja, hogy az ország hitközségeivel állandóan összeköttetésben legyen és a siker érdekében a propagandának minden célra vezető eszközét igénybe vegye, ilyen akciót anyagi eszközök nélkül sikerre vezetni teljességgel lehetetlen.

4. A *propaganda*-bizottság a személyes és sajtóbeli propagálás módjairól tanácskozik, megteremti a szükséges szolidaritás alapját, fölvilágosítja a járatlanokat és az igazság fegyverével meggyőzi az ellenzőket.

5. A *kultusz*-bizottság a rabbik és a hitközségi tisztviselők jogállásának az esetleg megteremthető egységes autonómia keretében való biztosításáról teszi meg javaslatait.

6. A *végrehajtó*-bizottság a nagygyűlésig fölmerülő agendákat végzi, az intézkedés egységes voltára ügyel, a szakbizottságoktól hozzá érkező jelentéseket és munkaanyagot rendezi, összehívja szükség esetén a százasbizottságot, később a nagygyűlést, joghatályosan a százasbizottságot képviseli és annak nevében és megbízásából intézkedik.

Mindezek alapján javasoljuk: alakítsa meg a Százasbizottság

az autonómiai bizottságot,
az ügyrendi bizottságot,

a gazdasági bizottságot,
a propaganda-bizottságot,
a végrehajtó-bizottságot.

A kultusz-bizottság a százasbizottság rabbi-tagjaiból alakul, elnökeit maga a bizottság választja és szükség esetén kiegészítheti magát olyan lelkészekkel is, akik nem tagjai a százasbizottságnak.

A végrehajtó-bizottság elnöke a százasbizottság elnöke, mellette egy második elnök és két társelnök működik. Megválasztott tagjain kívül az összes bizottságok elnökei is tagjai a bizottságnak.

Minden bizottság élén három elnök áll: egy fővárosi, egy vidéki és egy rabbi. A rabbielnököket a megalakítandó kultusz-bizottság küldi ki.

Tisztelettel kérjük, hogy a határozati javaslatot elfogadni méltóztassék.

Ezután többen beszéltek a Sulchan Arukról, a mely Székely Ferencz elnök következő módosításának elfogadásával ért véget:

„Kijelentjük, hogy a Sulchan Aruk alapján állva, a béke és az egység kedvéért megadunk minden garanciát arra nézve, hogy a belső szervezetek és a tradíciók megbolygatása nélkül óhajtjuk kiépíteni az egységes autonómiát”.

Ezután megválasztották a bizottságokat 1. *Autonómiai* (elnökök: dr. Mezei Mór és dr. Bakonyi Samu), 2. *Ügyrendi* (dr. V. Rózsa Izsó, dr. Bakonyi S.), 3. *Gazdasági* (báró Guttmann V., dr. Klein Adolf), 4. *Propaganda* (Szabolcsi M., dr. Klein A), 5. *Végrehajtó* (Székely F., M. Wohl R. A).

TUDOMÁNY.

A ZSIDÓK A GAZDASÁGI ÉLETBEN.

Miután a hullámok, melyeket Sombart¹⁾ könyve a czimben nevezett kérdésről világszerte keltett, elsimultak, elérkezett a higgadt szemlélés időpontja. Nem értünk ugyan a közgazdasághoz, semmikép sem vindikálhatjuk tehát magunknak, hogy a zsidók ebbeli tevékenységét értékeljük, de a történelmi tények önmagukban eléggé érthetően beszélnek. Ha pl. a középkorban megésett, hogy a város népe a zsidók kiűzése után eltelt rövid idő múlva összeesődült és „zsidó és kenyér” után kiáltozott, akkor ebben a tényben népítéletet láthatunk, a mely annál jelentősebb, mert spontán megnyilatkozása volt ugyanannak a népnek, a mely előzőleg a zsidók kiűzésének örült, vagy legalább nem állt ellen. Elfogult lehetett gyűlöletből, de nem szeretetből. Még jelentősebb az a tény, hogy ugyanazok a városok, melyek a zsidókat „örök időkre” kiűzték, hosszabb-rövidebb idő után rendre visszafogadták őket. Általában abból a tényből, hogy a középkori fanatizmus daczára minden ország befogadta a zsidókat, az következik, hogy a zsidó hasznos népelem volt. A zsidó történet ismerői ezt rég tudták, Simone Luzzatto, az 1663-ban meghalt velencei főrabbi, Luzzatti volt olasz miniszterelnök egyik öse, *Discorso* cz. munkájában azt bizonyította, hogy Velence iparát zsidók tartják. Midőn 1570 előtt a Signorina a zsidókat ki akarta űzni, mert a török zsidók a törökökkel tartottak, Salamon *Askenázi*, ki Köprili nagyvezér alatt két évtizeden át vezette a Szultán birodalmának diplomáciai ügyeit, azzal érvelt ezen intézkedés ellen, hogy a Spanyolországból kiűzött zsidók készítik azokat a fegyve-

¹⁾ Sombart W., Die Juden und das Wirtschaftsleben, Leipzig 1911, XXVI és 476 lap, 84. rét.

reket, melyekkel a mohamedánok a keresztény népeket megverik, vagyis a zsidók ez iparág művelői. Így volt, az érvelés hatott. Teljesen bizonyos, hogy a zsidók zöme a czéhrendszer elhatalmasodása előtt kézművesekből állott. Ily minőségben, nem mint kereskedők, kerültek a zsidók már az ókorban a külföldre—kulturaterjesztők voltak. Gazdaságilag tekintve, hasznos népelemet alkottak. Hogy vezető gazdasági tényezők voltak-e már akkor is, nem képezte még kutatás tárgyát, de figyelmet érdemel az a tény, hogy a nagy császárok mind zsidóbarátok voltak: Cyrus, Nagy Sándor, Caesar, Nagy Károly, I Napoleon. Nem lehet kétséges, hogy ennek a barátságának reális és nemideális alapja volt és ugyanezért a zsidók jelentős gazdasági tevékenységére is következtethető belőle. A zsidóság képét csak a késői középkor, a III. Incze pápa által inaugurált elnyomó rendszer kezdte megváltoztatni. Az évszázados üldözés első sorban anyagilag tette tönkre a mértékletes és szorgalmas zsidókat. Azt a felfogást, a mely ebben a korban keletkezett a zsidókról, örökölte az ujkor, a mely a zsidókra csak a francia forradalommal köszöntött be és tulajdonképen csak a 48-as forradalomtól számítható. Nem csoda tehát, ha a zsidó történetet nem ismerő tudós meg van lepve, ha ennek tanulmányozása felé fordul—előtte ismeretlen új világot lát. A nemzetgazda Sombartot ugyanaz a meglepetés érte a zsidók gazdasági tevékenységét illetőleg, mint a nagy botanikus Schleident, a zsidók tudományos tevékenységét illetőleg. Mindkettő egyszerre más zsidót látott, mint a milyen kép benne „a zsidó”-ról élt és érthető, hogy akaratlanul vastag festékekkel festette meg az új képet—mindkettő némi tulzásba esett. Alapjában azonban mindkettőnek igaza van: a szellemi és anyagi kulturát nagyrészt zsidók plántálták át az európai köznép, illetőleg ujkorba.

Sombart a tudományról nem beszél és azért erről itt se lesz szó. Ma az érdeklődés előterében a gazdasági viszonyok állanak, a politika és a tudomány tehát ezen probléma felé fordul. Vagyon Európában a római birodalom bukásától az ujkorig nem igen volt. A pusztítást, melyet a népvándorlás végbevitt, az európai népek ezer esz-

tendeig nyögtek. Magában az ókorban a Keleten volt az ipar és kereskedelem, mert ott volt a gondosan művelt gazdagon termő föld és az évezredek fejlődés által tökéletesített kézművesség (mesterség). A római birodalom anyagi erején alapultak. A pyreneusi félsziget arab-berber királyságai szintén a Keletről ideplántált intenzív földművelés és ipar teremtette jóléten alapultak. Teljesen bizonyos az is, hogy a készpénz (arany—ezüst) szintén a Keletről jött ezen országokba, valamint egész Európába. Nem szenved kétséget, hogy—a mai nevetek használva—Spanyolország, Délfrancia-és Olaszország volt az, hol az 1000—1500 terjedő korszakban „pénz” volt és hogy ide első sorban Keletről került. Ha már most azt kérdezzük, hogy a zsidók, kik főképp a 12. század óta pénzkereskedéssel is foglalkoztak, honnan vették a vagyont? akkor erre más feleletet nem adhatunk, mint azt, hogy Keletről hozták. Részben birtokukban volt már ősidők óta, részben kereskedelem útján szerezték. A teljes igazság az, hogy földművelés és iparból is szereztek tőkéket.

A római birodalom megdőltével a szellemi kultúra (irodalom) is elpusztult, ugyanezért nem birunk az európai zsidókról sem kellő értesüléseket az 500—1000 közötti korszakról. De ez a hiány nem akkora, hogy ne tudnánk arra a kérdésre felelni, hogy milyen minőségben jutottak a zsidók Európába? A köznézet az, hogy a zsidó mint kereskedő került hazájából a külföldre. Van ebben egy igaz mag, de éppen csak egy mag. Volt kereskedő is, de a kivándorlók zöme — mesterember és földművelő volt. A görög-római zsidógyűlölő irók — a zsidó barát és a közömbös irók hallgatnak—nem vetik a zsidók szemére, hogy csupa kereskedő. Tanulságos e tekintetben, ha összevetjük az ókori irókat az ujkoriakkal, illetve az ókori panaszokat az ujkori panaszokkal.

Schürer E. ismert művében¹⁾ összeállította a pogány írók nézeteit a zsidókról. „Nem átalították a legnevetesebb és leggyűlöletesebb meséket . . . hiszékenyen tovább adni” (103). És mit mondtak? „Főkép három dolog volt az, a mit a művelt világ gúnyjának czéltáblájául választott: a disznóhústól való tartózkodás, a szigorú szombattartás és a képnélküli istenimádás” (105). „A görög-római világ haragját azonban leginkább az keltette fel, hogy a zsidó maga és a többi emberek közt szigorú válaszfalat állított fel . . . a zsidó nem akart az általános összeolvadás processzussába belépni” (u. o.). A zsidó foglalkozása, tisztessége és becsülete ellen kifogást az antisemita írók sem tesznek.

Mit mondanak ezzel szemben az európai írók, kereskedők, czéhek, hivatalok? Mindezt és egyebeket Sombart a hetedik fejezetben állította össze. Azt panaszolják, hogy a zsidók nagy konkurencziát csinálnak, „kiveszik a szájukból a kenyeret” (137), mondják a németek, „a zsidók nagyon ügyesek, elveszik a kereskedőtől a nyereséget, melyet nélkülük szerezhetne”, mondják az angolok (138); „az egész világ a zsidókhöz fut”, panaszolják a francziák (139). A konkurrenczia nótáját fujják a lengyelek s más népek (u. o.). Olcsón adnak, rossz portékát árulnak, a vevő után futnak stb. Így beszélnek az európaiak a 17–18 században, de nem a pogányok az ókorban. Világos, hogy a zsidók az ókorban nem voltak kizárólag kereskedők, a zsidó nem volt kereskedő nép, különben az élesszemű és még élesebb eszű gyűlölet mindjárt kitalálta volna, hol van a zsidók Achillessarka.

Az ursora ellen az újkorban nem oly állandó a panasz, ez inkább a középkorban járta, midőn a pénzkölcsonzés volt a zsidóknak szembeötlő foglalkozása. Más foglalkozásuk is volt, pl. Rómában egy időben a zsidó község zöme szabókból állt, a mi ellen a szabóczéh küzdött — de a hangos panasz a hitelező ellen fordult. Ugyanazon zsidó bankár ellen, ki után a nép áhitozott, ha a városban

¹⁾ Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi, 3. kiadás, III, 102–107 (Sombart ezt az alapos, a zsidókat távolról sem kedvelő művét nem idézi).

ilyen nem volt. Általában megfigyelhető, hogy a zsidók ellen a középkorban mindig és mindenütt az a panasz hangzik, a mely gazdasági lététől akarja megfosztani. Világos ebből, hogy a rugó a gyűlölet, a konkrét panasz ennek folyamánya.

Ezt a tételt igazolja az antisemitizmus újabb története, a mely ma jó 30 esztendő. Emlékszünk mindnyájan az első jelszóra, „nem a vallásban, hanem a fajban van a disznóság”. A középkori vallásgyűlölet nem illett a felvilágosodáshoz, tehát „nem a vallás”, de a Darwin óta divatba jött „faj” tudományos és népszerű volt. Miután a fajelmélet a „szédelgés” czímet kapta, ellenben mindenki a gazdasági harcra lépett be és ezt nyíltan vallotta és vallja, a régi, a vallásból eredt és nagyra nőtt gyűlölet felkapta a divatos jelszót — a zsidók felelősek a gazdasági zavarokért.

A gazdasági érdekek domináló állása mellett érthető, hogy tudományos ember a tények alapján akar képet nyerni és adni a zsidók gazdasági tevékenységéről a multban. Nem fér kétség hozzá, hogy Sombart előítélet nélkül fogott feladata megoldásához és a szinigazságot akarja adni. Kutatása közben azonban oly ténnyel is csalatta magát, melyen nem otthonos. Tévedett a zsidók gazdasági történetét illetőleg: az ókorban és korai középkorban sem bankárok, sem kereskedők nem voltak, hanem főkép mesteremberek és földmívelők.

Jézus atyja és Pál apostol mesterember volt. Sombart rosszul olvasta a talmudot, nem tett különbséget a palesztinai és babyloniai talmud között. A misna, a mely 200 körül szerkesztetett, papok, földbirtokosok és mesteremberek műve. A mű tartalmánál fogva sem teszi kereskedő nép kódexének a benyomását. Van ugyan benne szó pénzkölcsonzésről és kereskedelemről is, de aránytalanul több tér jut a földmívelő és mesterember jogügyletének. Az egyenes adatok pedig azt mutatják, hogy az írástudók mesteremberek voltak. A mertség tulzó dicsőítése szintén erre a tényre vall. Josephus pedig a Zsidó háborúról írt könyvében egyenesen kimondja, hogy a zsidók „kitünő szántóföldjük mivélésével foglalkoznak és kereskedelmet

nem üznek". Sombart ismeri ezt a helyet, ellene való bizonyító erejét azért nem veszti el.

Épügy mint a történeti megalapozást, a vallásbelit sem tarthatjuk helyesnek. Weber M. azt állította, hogy az angol puritánusok vallása és kapitalizmusa között szoros összefüggés van. A puritanizmus pedig judaizmus — tehát a zsidó vallás a zsidó kapitalizmus alapja. A bizonyítás elég különös, melyből csak az egyik-másik pontot emeljük ki. A Példabeszédek, valamint a Szirach bölcsesége, mint tudva van, jó tanácsossal látja el az embereket. Nagy józanság jellemzi mindkettőt, a való életet tükröztetik és annak szólnak. Mindkettő iskolakönyvül is szolgált. A gazdagságról természetesen szintén szó van és különböző változatban az is meg van mondva, hogy gazdag embernek lenni nem rossz. Nincs nép a világon, melynek közmondásaiban hasonló nyilatkozatok ne volnának. „Armut ist die grössste Plage, Reichum ist das höchste Gut“ mondja Göthe. Hogy ezekből a gyakorlati életet szem előtt tartó bölcs mondásokból mikép következtethető a zsidó vallás alap- eszméire és eszményeire semmikép sem látható be. S a zsidó vallással szemben hivatkozik az ismert evangéliumi mondásra, „előbb megy át az elefánt a tűfokán, mint a gazdag ember bejut a mennyországba“. Hát ezt nem zsidó mondta? Az eszeusok, kik a magán vagyont megszüntették, a gazdagságot megvetették, szintén zsidók voltak. A zsidó vallást és hivatalos képviselőit bizonyos józanság jellemzi, azért megtiltották, hogy a vagyonnak több, mint hatodrészt nem szabad elajándékozni. A gazdagság az ideál oly népnél, a melynél ily zsinati határozatra szükség van? Van Mózes törvénykönyvében a gazdagnak egyetlenegy privilegiuma? Nem menydörögnek a próféták (különösen Ézsaiás) a gazdagok ellen? S. azt is említi ebben az összefüggésben, hogy Lengyelországban az atyák tudós fiaikkal „spekuláltak“, azaz eladták gazdag embernek vőül. Hát ez materializmus? A talmudifju nem kapott se egyetemi tanszéket, se püspöki stallumot és mégis kapkodtak utána a gazdag emberek — szörnyű materialisták. A modern idealisták már nem kapkodnak az ilyen vők után. A talmudból kiténik, hogy sok iskolafő gazdag volt. Mi kö-

vetkezik ebből: a zsidó nép materializmusa vagy nem inkább az iskolafők idealizmusa? S. logikája szerint a zsidó nép ma nagy idealista: az iskolafő nem gazdag és a gazdag nem iskolafő. Csodás idealizmusra vall épen az, hogy a zsidó nép, bár léte környezete idealizmusánál fogva tisztán a pénztől függött, vezéreiül a rabbikat ismerte el és nem a bankárokat. Nem a rabbinak kellett bankárrá, hanem a bankárnak kellett rabbivá lenni, ha népvézérségre áhitozott.

Nincs nép a világon, a mely a tudást annyira becsülte volna, mint a zsidó nép. Elnyomva, üldözve, örökös bizonytalanságban élve óriási méretű irodalmat teremtett. Könyvet nem imádott még nép annyira, mint a zsidó nép a bibliát és talmudot és minden anyának ideálja az volt, hogy a fiából tudós legyen. Ez az egykori idealizmus szolgálta ma a zsidó deákokat, természetesen már nem csak idealizmusból. Megjegyezhetjük még, hogy az ókorban és sok századon át a középkorban (a jemeni és más zsidóknál mai napig) a rabbi állás ingyenes volt.

Szerzünk a zsidó nép sajátosságainak keresése közben természetesen a fajléletről is beszél. Nem áll a fajtheoretikusok álláspontján, de a zsidó sajátosságáról valóságcs metafizikát ad. Dühring azt mondta, hogy a zsidó nomád nép. Ezt vizsgálja Sombart és a nomád szónak azt az értelmet adja, hogy a nagyvárosban lakók szintén nomádok. Nincsenek a földdel összenöve. Sőt a délvidékek lakói is nomádok, letelepedtek csak az északi népek, kik az erdővel össze voltak növe. Ezt a gondolatot többé-kevésbé poetikusan és szellemesen fejtegeti több íven át. Mint hogy a zsidók a nagy városokba tódnak és a multban is városlakók voltak, tehát nomádok.

Ennek az elméletnek először és utólszor az a hibája van, hogy a nomád szó alatt a világ nem érti a városlakót és az antisemitizmus theoretikusa sem értette ezt alatta. Nevezze S. nomádnak a földmivelőt és akkor a zsidók a letelepedtek. S. szerint a zsidók Palesztinában is nomádok voltak, mert a meleg tájak lakója akkor is nomád, ha földet művel. A történet egyébiránt azt az állítást is megecfájolja, hogy a zsidók mindig városlakók voltak.

Mivelte a zsidó a földet őshazáján kívül Babilóniában, hol nagy országrészeket kizárólag lakott, Siciliában, mielőtt elvették tőle a földet, épígy Dél-Franciaországban és máshol. Miért lakik ma a nagy városokban? S. épígy tudja, mint mindenki más, mert a kisebb helyekről kiszorítják. Mindenki tudja, hogy Posenből a német és lengyel nemzetiségi harcra a zsidókat gazdaságilag agyon nyomtató: a lengyel németnek nézte, a német pedig, kit támogatót, zsidónak. Hazánkban szemünk láttára folyik a zsidóknak a falvakból tudatos és rendszeres kiszorítása; ha a nagy mű be lesz fejezve, a zsidók fejéhez vágják majd a Sombart-féle nomád szót. Bizonyítékok gyanánt szerepel a zsidóknak Amerikába való bevándorlása. Ha ez igaz, akkor a zsidók csak 1881, az orosz pogromok és megszorító rendeletek óta nomádok, azelőtt pedig bendenstendígek voltak. Londonban 7. 5 millió ember lakik — ezek S. meghatározása szerint mind nomádok. A legtöbb nagy város Angliában és Amerikában van, az angol-szász faj tehát nomád. Nomád volt a régi klasszikus görög, hisz az ókori világ nagy városait jórészt ő lakta és épígy a római hasonló okból, szóval az egész világ nomád. Az egyszerű tény azonban az, hogy a kulturelemek gyűlnek össze a nagy városokban, a zsidó tehát nagyobb százalékban van képviselve.

Ezekben csak nagyjában reflektáltunk szerzőnk állításaira, a nélkül, hogy e főpontokat kimerítettük volna, nem lévén feladatunk e tárgyról külön könyvet írni. Egyes részletekre még amúgy is rátérünk, ugyanezért az általános észrevételek között még csak azt említjük, hogy helyes nézeteket S. csakis a saját szűkebb területén, a kapitalizmus ujkori kialakulás történetében vall. Sikerült neki annak megállapítása, hogy a jelenkori gazdasági viszonyok jórészt a zsidók műve. Helyesen állítja azt is, hogy ebből a szempontból zsidóknak tekintendők azok is, kik vallást cseréltek, annál inkább a kényszerkeresztények (marranosok). Csupán egy pont az, melynek hangsúlyozását nélkülözzük S. előadásában és ez az, hogy a spanyol kiűzés alkalmával éppen a gazdagok voltak azok, kik színlég vallást cseréltek és innen érhető, hogy ép ez

a kör áll az európai kapitalizmus előterében. Mint keresztényeknek a pénzszerzésben semmi akadály nem állt útjukban és így még gazdagabbak lettek, mintha zsidók maradtak volna. Mellékesen megjegyezhetjük azt is, hogy a sok pénz volt szerencsétlenségük — az inquisitio kifizetődt.

Térjünk most át néhány részletre. S. azt bizonyítja, hogy a gazdasági sulypontnak Európa déli részéből északi részére való eltolása a zsidók vándorlásával függ össze. „Und wir erstaunen, dass man bisher nicht wenigstens die Parallelität zwischen den örtlichen Bewegungen des jüdischen Volkes und den ökonomischen Schicksalen der verschiedenen Völker und Städte wahrgenommen hat. Wie die Sonne geht Israel über Europa: wo es hinkommt, spriest neues Leben empor, von wo es wegzieht, da mordert alles, was bisher geblüht hatte“ (15). A zsidók kiűzése után is a spanyol polgárságnak még harmadrésze zsidó volt és a pireneusi félsziget teljes kiűritése csak a XVI. század végén következett be, midőn az ott maradtakat az inquisitio szökésre kényszerítette. — „Recht eigentlich aber das Feld jüdischer Wirksamkeit in Kolonialländern . . . ist der von dem Europäertum ganz neu gestaltete Westen der Erde. Amerika in allen seinen Teilen ist ein Judenland: das ist das Ergebnis, zu dem das Studium der Quellen unweigerlich führen muss“ (31). Az Egyesült-Államok gazdasági alakulata lényegében zsidók műve (38). Jelenleg is nagy jelentőségű ott a zsidó tevékenység. A mit amerikanizmusnak neveznek, megaludt zsidó szellem (44). Az amerikai szabadságharcban a zsidó katonák száma rendkívül nagy volt (48). Mondhatjuk, hogy a magyar (s más) szabadságharcban is a zsidó harcosok a zsidó népesség arányát messze túlhaladó számban voltak képviselve. Ezután S. azt bizonyítja, hogy a zsidók a modern államok kiépítése körül nagy érdemeket szereztek.

A legtanulságosabb fejezet az, a mely „a zsidókat mint pénzembereket“ mutatja be (54-59) és az, a mely a gazdasági élet kereskedésítéséről szól (60-135). Az értékpapirokat, a börzét stb. mind zsidók teremtették. Hivatkozik itt S. a talmudra (81), meg Sabbatai Kóhenre (Sach) is. Az angol bank alapítását lényegileg zsidók inspirálták

(72). Nagy szerepet ad a velencei zsidóknak, de téves az, hogy a 16. században kiüzték volna őket, mit kérdőjelezve említ (71). „dass London, wenn es heute der Mittelpunkt des Geldverkehrs der ganzen Erde ist, es dies vornehmlich den Juden verdankt“ (108), mondta már S. előtt egy másik buvár a történeti tények alapján. A 91. lapon azt bizonyítja szerző, hogy a személytelen papiros (Inhaberpapier) zsidó eredetű. Ez érthető, a zsidó a középkorban elég gyakran tapasztalta, hogy követelését önhatalmúlag megsemmisítették. Gondoskodott végre olyan adóslévléről, melynek hitelezője nincsen.

A zsidók üzleti eljárását összefoglalóan a „modern“ szóval jellemzi (179), vagyis a zsidók néhány száz évvel eőre voltak. A második szakaszban ezután a zsidóknak a kapitalizmusra való képességét ecseteli (180 kövv.) Itt S. konstruál és oly térre lép, melyen nem otthonos, az egész a docendo discimus magaslátán áll, vagyis csak akkor tanulta ezeket a dolgokat, midőn tanítani akart. A mit pl. a 202. lapon idéz, az élénken emlékeztet a mesebeli Kagalra. Nagyon hosszú, azért csak egy mondatot idézek: „Diese Systeme, die aus dem Feinsten und Spitzfindigsten bestehen, was sie von Neuigkeiten während der Woche empfangen haben, durchsiebt und geläutert durch ihre Rabbis und Schriftgelehrten, werden schon am Sonntag nachmittag ihren jüdischen Börsenmäklern und Agenten zugestellt, welche die denkbar gewitzigsten in dieser Art sind“. — Az utolsó frankfurti Rothschild (K. W.), mint ismeretes, még régi jámbor zsidó volt. „Da es dem frommen Juden verboten ist, unter bestimmten Umständen Dinge zu berühren, die durch frühere Berührung „unrein“ geworden sind, so ging diesem Rothschild immer ein Diener voraus, der die Türklinge abwischte; und das Papiergeld, das der Baron in die Hand nahm, musste eben erst die Druckpresse verlassen haben: er berührte keinen Schein, der schon durch mehrere Hände gegangen war“ (231). Sombart ily mesékkal csak diskreditálja könyvét.

Méltó folytatása ezeknek a tudatlanságoknak „a zsidó vallás forrásai“ cz. fejezet. Bevezetésül azt mondja, hogy a zsidó kódexek voltak: 1. a tóra a második temp-

lom elpusztulásáig. 2. a talmud. 3. Maimuni kódexe, 4. Jakob von (sic) Ascher (1248—1340). 5. A Sulchan Aruk (232). Miután a tórát Ezrának adományozta, azt mondja, hogy a Példabeszédek 180 körül idős. előtt keletkezett (233) és hogy Maimuni, Ascher (!) és Karo kódexei a spanyol kultúra elleni reakciók voltak (134). Hogy Karo a spanyol kiűzés után a szent földön élt és ott írta kódexét, szerzőnk nem zsenirozza. A „kis traktátusokhoz“ tartozik Ábót is. Ezek a kis traktátusok a biblia után leginkább vannak a zsidó nép összes rétegeiben elterjedve és azért S.-ra nagyon fontosak. A tőszeftában a törvényi rész háttérbe vonul. Mindez egy oldalon olvasható (235). Maimuni állította el a tórából a 613 parancsot (241, helyesen ő is). A 247. lapon három héber szó is van, mindhárom hibás. Jahada (258) helyesen Jehuda; 259, 1 sor Rabba hely. Rabbi.

S. szerint a rabbik azért ragaszkodtak a vallásos törvényekhez, hogy a zsidókat a kereszténység ellen védjék (261). Hiba van a kronológia körül: a törvényhez való ragaszkodás már a kereszténység előtt létezett. Sőt a törvény elleni küzdelem is zsidó eredetű és Páleszt is létező áramlattól vette át. Egészen különös módon bizonyítja S., hogy a talmudban és a rabbinikus irodalomban a nőtől való rettegés (Angst) uralkodik. Hivatkozik a következő mondásokra: „Jobb, ha az ember meghal, mitsem fajtalanúságot kövessen el“ (Szanh. 75a); a három halálos bűn közé tartozik a bálványimádás és gyilkosság mellett a vérfertőzés (nem „Unkeuscheit“, hanem „Unzucht“). Kínék üzletileg asszonyokkal van dolga, ne legyen velük egyedül (Kidd. 82 a), azaz legyen óvatos, hogy bűnbe ne essék férjes asszonnyal. „Durch alle Kodizes setzt sich diese Angst fort“ (272). Hát az erkölcsösség a nőtől való rettegés? Ennek tekinti S. azt is, hogy a vérfertőzést halálos bűnnek deklarálják. Még furcsább a Jakob Fromer könyvéből való bizonykodás. A zsidó hajdan 18 éves korában 12 éves éányt vett nőül, az: „die Rationalisierung des Geschlechtsverkehrs in der Ehe“. (274, szerző által aláhuzva). Mi ebben a racionalizálás? A régi népek mind korán léptek házasságra, a régi rómaiak épúgy, mint a mai japánok. A nép még ma is korán házasodik, ha a sorozás nem tiltaná, a paraszt már 18 éves korában nős volna. Az indusoknál

mai napig divat a gyermekházasság. Ha a házasságon kívüli nemi közlekedéstől való tartózkodás és a korai házasság a házasságban való nemi közlekedés racionalizálása, akkor ez minden régi erkölcsös népről áll, nemcsak a zsidókról és nem látható be, hogy miben különbözött a zsidó nép más néptől? — 274 lent nyilván összetéveszti a R A be N művét a Karo Eben ha ezerjével, mint 275, 1 sorából is látszik. Különös, hogy S. a rabbiknak a házasság élet castitására vonatkozó intései fölött „utálatot érez“ (U. o.). Mindezek után az ember meglepetéssel olvassa a 278. lapon: „Denn offenbar gewann die Frau zuerst im Judentum die hohe Achtung, die allein die Grundlage eines innerlichen auf die Lebenshaltung des Mannes nachaltig wirkenden Familienlebens wirken kann“. Még nagyobb dicsőítése a zsidó családi életnek 279 fent. Antisemita vízeket evezik S. (289), midőn azt is bizonyítékul veszi, hogy a zsidó törvény megtiltotta a nem zsidó megcsalását: „aber dass man das schon ausdrücklich sagen musste!“ Aquinói Tamás a zsidók vagyonáról egész másképp nyilatkozott, de, a mi a földolog, a zsidókat számtalanszor kirabolták, sőt mai napig oly czikkek és könyvek nyomtatnak, melyek végeredményben a zsidók vagyonbiztonságát veszélyeztetik. A spanyol államról nem is szólunk, a mely a zsidók kiűzésekor a zsidók megrablásának megengedett voltát egyenesen „bizonyította“. Miért nem lettek a spanyolok ily jeles tulajdonság mellett „kapitalisták“? A mi pedig a dolog lényegét illeti, a zsidó „idegenjogot“, csak körül kellett volna S. nek nézni, hogy mikép nézett ki a nem zsidó népek idegenjoga.

S. igen elevenen ír, csak stílusának tudható be az olyan kijelentés a Sulchan Áruk alapján, mint pl. „Gott will den Freihandel, Gott will die Gewerbefreiheit“ (292). A dolog lényegére nézve Chósen Ham. 156, 5 hivatolt helyéből ép az ellenkező következik. Szerző itt és a következőkben előtte idegen területeken bolyong. „Puritanismus ist Judaismus“ (293). Erről és a zsidók sajátosságáról, a mi ezután következik, már általánosságban szólottunk és a részleteket itt mellőzzük. Nyomatékosan emeli ki S. a zsidók intellektualizmusát (überraagende Geistigkeit), ez a

zsidó fajtája (Eigenart), ez a centrális pont (313). A zsidó intelligens, céltudatos (S. a „tachlisz“ jargon szóra is hivatkozik), szívós akaratú és mozgékony (alkalmazkodó). A zsidóság négy elemi tulajdonsága: Intellektualismus, Teleologismus, Voluntarismus (Energismus), Mobilismus (323).

A 18 benedikció végén az áll: „Lelkem legyen mint a por mindenki előtt“. Világos, hogy ez a nagy alázatosságot fejezi ki, „minden ember“ azaz zsidó előtt is. Jó tanács: „A róka előtt is térdepelj le idejében“. Ezen és még két hasonló mondás alapján állítja S., „Deshalb rieten auch ganz schlüssiger Weise die Rabbinen ihren Schutzbefohlenen an, sich zum Scheine als Angehörige der Konfession ihres Wirtsvolkes zu gebärden, wenn davon die Existenz im Lande abhängig gemacht würde“ (325). A rabbi ép az ellenkezőt ajánlották. Ezt S. esetleg nem tudja, de azt ő maga tárgyalja, hogy 300,000 zsidó hagyta el Spanyolországot, mert nem akart „szinleges“ keresztény sem lenni. A kereszties hadjáratok idején és azóta számtalan esetben a zsidók ezrei mentek halálba, de a kereszties elismerni nem akarták. Van még nép, melynek annyi vértanuja van, mint a zsidó népnek? És ezek „halottá tesz magukat“, hogy tovább élhessenek?

A „Wirtsvolk“ az antisemita zsargon szava, melyet objektív tudósnak emlegetni nem szabad. Miért „Gastvolk“ a zsidó? Megvendégelik, ingyen ellátást kap a „Wirtsvolk“-tól? Az egész világban van német ember és rendszerint jól boldogul. Mondta már valaki, hogy vendég, kit a gazda minden jóval ellát? S. azt bizonyítja, hogy a zsidók szorgalmasak, dolgozók és a népek gazdaságát kifejlesztették, e népeket gazdagá tették. Szokott a vendég dolgozni, (sőt többet mint a gazda), szokta a gazdát gazdaságilag emelni? Minő jogosultsága van a „gazda“ és a „vendég“ szónak? Eltartott ember a zsidó? Ez a jelszó még kevésbbé jogosult, mint a „faj“, ninthogy a legdurvább hazugság.

Benne lévén a jelszó czáfolatban, itt tesszük szóvá a zsidó liberalizmust. S. mint sok másban, itt is a divatos közhitét vallja: „Kapitalismus, Judaismus, Liberalismus sind eng mit einander verschwistert“ (329). Mi egyénileg

ezt dicséretnek vesszük, de nem ismerhetjük el, hogy teljesen fedi az igazságot. A történelmi helyzet a zsidó népet a liberális táborba terelte, ma is ott van. De ebből nem következik, hogy a liberalizmus a zsidóság faji vagy vallási jellege. A liberalizmus ujkori jelensége, a kultúra terméke, kulturfokuk szerint sorakoznak körülötte az egyének. A német, angol, francia, olasz zsidó liberális, de nem qua zsidó. Ha ez utóbbi eset fenforogna, akkor Galiczia és kapcsolt részei az előbbieknél liberálisabbak lennének, hisz zsidóbbak. Az igazság az, hogy liberális (toleráns) volt a pogány hiténél fogva, és az pl. a magyar nép faji jellegénél fogva. Volt is és van is liberális judaizmus, de nem minden judaizmus liberális. Az igazat be kell valani akkor is, ha nem helyeseljük és ha nekünk nem kellemes.

Semmikép sem bizonyította S. azt, mire oly nagy súlyt helyez és aláhuz, hogy „a zsidó gazdasági életben, a mióta csak ismerjük, a pénzkölcsönzés igen nagy, bámulatos nagy tért foglal el” (368). Maga bizonyítja, hogy az ókorban nem voltak (nagy) kereskedők. Honnan vették tehát a sok pénzt. A Salamon aranyára és ezüstjére való hivatkozás (1000 id. előtt) elég naiv, ha tudjuk azt, hogy az óizraelita királyság idején százszor rabolták ki a különféle hódítók és seregeik az izr. államot és polgárait. A mi pedig a gazdagságot illeti, különbséget kell tenni korok és országok közt. A talmud pl. azt mondja: illik a szegénység Izráelnek, mint a vörös nyereg a fehér lónak. Ismáel (100 körül) azt mondja: Izrael leányai szépek, csak a szegénység csufítja el őket. Számos talmudi nyilatkozatból és körülményből bizonyítottuk folyóiratunkban (1894. évf., 107-109 és 281-284), hogy Palesztina lakossága a hagyomány korában szegény volt. Josephus szerint a Heródes halála után Augusztusz császár előtt megjelent zsidó küldöttség azt mondta, hogy Heródes uralkodása alatt elszegényedtek. S. 379 a következőket mondja: „Es lässt sich müheles feststellen, dass solange es eine jüdische Geschichte gibt, die Anhäufung grosser Reichtümer bei einzelnen Juden ebenso wie die durchschnittlich grössere Wohlhabenheit der jüdischen Bevölkerung nicht bezweifelt

werden kann, und dass zu allen Zeiten und in allen Kulturen jüdischer Reichtum gleichsam sprichwörtlich gewesen ist. Das fängt mit König Salomon an . . .”. Igaz csupán az, hogy a zsidó gazdagság minden időben szemet szurt, míg a nem zsidó gazdagság mindig tiszteletben részesült. Tetszik példa?

Rabina 499-ben halt meg és nem élt 478-556. Még csak röviden utalunk a következő lapokra: 403 (zsidók jelentősége), 409 (zsidók örökké vándorló pusztai nép), 423 (alkalmazkodók és mozgékonyak), 434 (étkezési és házassági törvények a jó fentartásról gondoskodnak). Végül feltűnőnek tartjuk, hogy S. a hitnek, a vallásos életnek semmiféle befolyást nem tulajdonít. A zsidók minden időben halálra mentek hitükért, S. szemében ez semmi, e martíromságra képes hitnek semmiféle befolyása nem volt.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

A LÉLEK VILÁGÁBÓL.

(Lélektani problémák)

(Lélektani elméletek. A lélektan fejlődése. Homeros, Plató, Aristoteles és a Pythagoreusok. Maimonides és a középkori zsidó psychologusok. Lélektani materializmus, dualizmus, spritualizmus, monizmus. Diogenes Laertius, Nietzsche, Stirner. Képzelő tehetség. Ujabbkori psychologusok. A temperamentum. Cholerikus, sangvinikus, melancholikus, flegmatikus, alaphangulat. Alvás és álom. Rémlátás. Lelki furdalás. Alva járás. Babona. Tévhit. A lélektan hatása a világnézetre.)

A tárgy, mely bennünket foglalkoztat, minden időben előkelő és kevésbé éles elméjű gondolkodók részéről vita tárgyává tétetett. Sokan a lelket pusztá fogalomnak tartják, mely a valódiság nélkül szükkölködik, csakis a testi erők összesége és összműködése kifejezőjének tartják, mások ismét isteni ádománynak tekintik, mely az emberi teremtményt fölé helyezi a többi lényeknek, ismét mások a lélek eredetét az égbe helyezik, vagy képből kifejezve

szikrának, mely tudást, ismereteket fakaszt az ember lényéből.¹⁾

Ujabbán a lelket tükörnek mondták, melyben a külvilág nem olyannak, amint az valójában van, hanem csak annak rávetített képében mutatkozik, úgy hogy joggal állíthatjuk, hogy a lélekre vonatkozólag is a közismert latin közmondás alkalmazható „ahány fő, annyi nézet”. A tárgy komolyságából mit sem veszít amaz élczes ellenvetés által, melyet Nicolai a mélységesen gondolkodó Fichte rendszerének amaz alapelve ellen felhozott, mely szerint valójában mi sem létezik; amit mi létezőnek tartunk, az csak pusztá eszme, fogalom. Amire Nicolai azt jegyezte meg: „Nincs kifogásom ellene, hogy te eszme légy, azt se bánom, ha Jakobi barátunk eszmévé párolog”, csak arra kérlek, „hadd maradjak én, ami eddig voltam, és ne tégy meg engem is pusztá ideává.”

Hogy Fichte lélektani elmélete az alapos gondolkodás előtt meg nem állhat, sőt mint a pára a napsugárban feloszlik, magából az állításból is kitetszik. Hiszen, ha lélek és eszme egy s ugyanaz, akkor hiányzik az ok, mely az okozatot szüli, akkor lélek is, eszme is okozat, s a kérdésre mi hozza hát létre az eszmét, nem kapunk választ. Minden eszmének a létrejötté egy oly valamit tételez föl, mely eszmél, gondolkodik és fontolgat, az a tétel pedig: a lélek eszme, tulajdonképen alany nélkül szükkölnék. Egyébiránt Fichte idealismusa már jó ideje, hogy le van tárgyalva.

Ennek ellenkezőjét képezi a materialistikus álláspont, mely szerint a lélek nem egyéb, mint a testi szervezet természetesen következője, vagyis a testben működő erők összegéből levont fogalom.

Altalában véve a lélek fogalmának történelmi fejlődése háromféle szempontból indul ki. Mindenekelőtt az életprocesszus szemlélete az, mely a test belsejében létező és ezt a processust okozó elv gondolatát okozza. Látjuk, hogy az élő lény növekedik, gyarapodik, ellentáll kívülről jövő

¹⁾ Gen I. 2. 7. — Sám. II, 23, 2. — Jób. 27, 3. — Ezek. 36, 5. — Koh. 3, 21.

támadásoknak, s mindez mint egy belsőleg összefüggő egység nyilatkozik meg. Tagadhatatlan, hogy ennek a lénynek a fennmaradása külső tárgyak nélkül lehetetlen, de ezek a külső tárgyak nem fűződnek hozzá külsőleg, hanem az erőegység fölveszi azokat magába, átalakítja s tulajdonává teszi, miáltal belső erőnek, életerőnek, vagy életelvnek bizonyul s ez az életelv a „lélek” szónak első jelentése. Azonban vannak bizonyos tünemények, melyek szinte úgyszólván a test bizonyos meghatározott része, a melyen ellentétes be- és kihatások vehetők észre. S ezen impulzusok központi szervének természetesen a szív ajánlkozik. S ezen a szívben rejtőző életerő, vagy az érzés és mozgás elve képezi a „lélek” szó második jelentését. Vagyis röviden a lélek ugyanaz, a mi az érzést és mozgást okozza. A harmadik felfogás onnan veszi eredetét, hogy ha a szemlélő tekintetét a külvilágtól elfordítja és figyelmét a belső életre irányítja. Itt a szemlélő a külső tárgyak képeit hullámzó változatosságban látja, s majd a már tapasztaltak utóhangjait, majd a csak a jövőben beállható események vagy tünemények előjeleit ismeri föl bennük, ezekre utalja őt a megfontolás, a megfontolás, ezek idéznek föl benne érzelmeket, szenvedélyeket, kívánságokat és vágyakat, s ezek töltik be az egész látóörét az álomban.

Az ilyen észleletek okát kutatva, az ember rájő a képzelő elv gondolatára, s ez a harmadik jelentése ezen szónak „lélek”, a mely a két előbbent, mélységes tartalmát tekintve, tetemesen fölülmúlja. Hogy az ember, mondja Volkmann, ezt az elvet csak a maga, valamint a hozzá hasonló társa számára veszi igénybe, ép oly természetes, mint ahogy azt, hogy a viharos érzelmek és mozgalmak központjától lehetőleg távol tartsák, a fejben helyezik el. ¹⁾ Magától értetődik, hogy a lélekről szóló eme hármas fogalom megszűnik, mihelyt az egyik tüneménykör megfigyelése a másikéval összeköttetésbe lép, mert ezen háromféle fogalom a lélekről az élet-test- és lélektan első kezdeteit, első elemeit képezik csak, s egymástól úgy tartalmuk,

¹⁾ Lehrbuch der Psychologie vom Standpunkte des Realismus I. 58—74

mint érvényességük körére nézve elütő fogalmak. Egyrészt az élet, másrészt az érzés és mozgás megnyilatkozásai szakadatlanul egymást kísérik, egymásba vágnak s a mi a legfeltünőbb, mind a két processzus egy és ugyanazon időben folyik le. Az érzés hátra hagyja a maga képét, s a lélek mintegy megőrzi a helyet, melyet az érzés elfoglalt, s ezen képekből erednek a mozgást előidéző kezdeményezések. Így olvadnak egymásba az azelőtt egymástól különböző fogalmak s ez éppen annak ellenkezőjét eredményezi, a mi a történelmi fejlődés egyes szakáiban a lélek fogalma dolgában a gondolkodókat irányította.

Az imént tárgyalt háromféle fogalomnak megfelel a görögök lélektanában (Plató, Aristoteles) előforduló három név: psyche, thümos és nous, vagyis az életerő, a kedély és az elme. Homerosnál az életerő, psyche, egy légi test az anyagi testben, vagy egy benső test a külső testben, mely utóbbitől annyiban különbözik, hogy ennek csak árnyékképe, „füstoszlopa“ vagy álmokképeként marad fenn az előbbeni emberből. A test képezi a tulajdonképeni embert, evvel szemben áll a psyche, mint az éltető s azért a halál által meg nem közelíthető elv.

Ugyancsak Homérnál és Platónál (thümos) a kedély tulajdonképeni, noha csak anyagi értelemben vett elve a lelki életnek, melynek nemcsak az érzés és mozgás, hanem mindaz, ami azt megelőzi, a megfontolás a megismerés, az érzelem a kivánczóság tulajdonittatik. Ez is épp úgy, mint a psyche elhagyja a halálban a testet. — Idővel az életerő és az elme (psyche és thümos) fogalma egymásba olvadt, úgy hogy szorosabb értelemben csak a psyche és nous lettős fogalma maradt fenn a görögök lélektanában. ¹⁾ Ebben a mozgató lelki élet egyrészt a szenvedélyek és kívánságok, másrészt a nyugodt gondolkodás és megfontolás közti ellentétet képezi.

A jelzett három lélektani fogalomnak egyetlen egybe való összefoglalása első sorban a Pythagoreusokra vezetettik vissza. Aristoteles és Plató szerint már Democritos jelentette volna ki az életerő és elme fogalmának egységességét.

¹⁾ V. ö. Szaadja Emun. Wed. VI. és VII.

A léleknek magyarázata mint mozgató és érző elv a Sokrates előtti bölcseletben különben gyakran fordul elő. Aristoteles első könyvében, melynek címe „De anima“ (a lélekről), többféle bizonyítékot hoz fel a jelzett dualismusra vonatkozólag, sőt kifejezetten azt állítja, hogy a régiek a lelket, vagy a térbeni mozgás, vagy pedig a gondolkodás és érzés értelmében magyarázták. Azonban a lélek feletti elmélkedés legszebb befejezését képezi Aristotelesnél a háromféle szempont szerinti beosztás mint a *tápláló, érző és elmélkedő* erő. ¹⁾ A görög psychének megfelel a héber nefes, a testet átható és betöltő életelv, mely a vérben lakik és még a halottakban is fennmarad, de a melynek gondolkodás, szeretet és vallásos érzelem is tulajdonittatik. Maimuni More Nebuchim I 40 41 fejez. folyt. ²⁾ A Buddhismus is kétféle lelket ismer, az anyagit, mint a test életerejét és az anyagtalant a fejben, mint az érzés és képzelés hordozóját.

Mint látjuk, a lélekről különféle időszakokban különféle felfogások léteztek, s eme felfogások a lélek és test közötti viszonyból indultak ki aszerint, amint lélek és test egy s ugyan annak, vagy pedig egymástól elkülönített lényeknek, vagy pedig a lélek a testből, vagy a test a lélekből, végre pedig a hogy mind a kettő egy harmadikból magyaráztatik, a mely se nem test se nem lélek, de a melyből mindkettő létesülhet³⁾). E különféle felfogások nyomán akadunk mi a lélektani materialismusra, dualismusra, spiritualismusra és monismusra. Lélek és test egymástól elkülönítve adja a dualistikus, lélek és test azonosítva adja a materialistikus, a test mint a lélekből eredő adja a spritualistihus, végre a test és lélek mint egy külön valami harmadikból levont adja a monistikus felfogást. E felfogások felosztása már Senecánál is feltehető. ⁴⁾

Sem a rendelkezésünkre álló anyagghalmaz, sem egy

¹⁾ V. ö. Maim. 8 fejez. c. I.

²⁾ Szaadja Em. Wed. c. 7.

³⁾ Bachja b. Józs. Chov. Halwow. porta VIII.

⁴⁾ L. a fenti jegyzeteket.

folyóirat térfogata nem engedi meg, hogy a lélektan, hol bámulatra ragadó, hol ámulatba ejtő problémái közül akár a legkiválóbbakat is elmékedésünk körébe vonjuk. Hiszen vaskos kötetek tárgyalják azokat, Diogenes Laertiustól Nietzsche és Stirnerig, és beláthatlan a lélektani tünemények száma, melyeknek eredetét és lefolyását a köztudat tárgyaivá tenni a gondolkodók verejtékére érdemes. Ez okból mi csak a mindennapi életet uraló képzeletre, aztán a temperamentumra és végre az alvásra és álomra fordítjuk figyelmünket.

Az ember élete nem csak a létért való küzdelmek, hanem a képzeteknek a léten át húzódó láncolatából áll. Az érzékeket mozgató és izgató behatások, miknek anyagát a külső világ szolgáltatja, nem egyebek képzeteknél, melyek vagy a jelenben létező, vagy a multban létezett jelenségek tükörképeit képezik¹⁾. A mit az ember lát, hall, tapint, amit érez és a mire emlékezik, annak a valóságban létezni kell a jelenben, vagy jelen kellett lenni a multban, következésképen a mi a valóságban nincs meg, és a multban sem volt, arról az ember nem alkothat képzetet, vagy népiesen szólva, arról fogalommal nem bír. Ha már most az ember még is oly dolgokat képzél, melyek soha az ő érzékei körébe nem estek, miket soha sem látott, soha sem hallott, például angyalokat, szárnyakkal ellátott ember alakokat, daemonokat, óriásokat, tüzet okádó sárkányokat, annak természetes oka, hogy mindeme képzetek egyes tárgyai a valóságban megvannak, s csak azok összetétele ellenkezik a valósággal. Hasonlóképen a mit az ember nem tapasztalt, a mi vele nem történt meg, vagy a minőről értesülve nem lett, akár szájról szájra, akár pedig közvetve írott hagyományok nyomán, arról képzetet nem alkothat. Hogy ilyen képzetek az ember lényével összeforrvá léteznek, az a lélek fogalmának fejlődése folyamában soha kétségbe nem vonatott. Az is minden kétség felül áll, hogy mi az ilyen képzetek tudatával bírunk, vagy hogy azok ami öntudatunk mellett mennek végbe, mert ha tudunkon kívül, vagy mondjuk, öntudatunkon ki-

¹⁾ L. Maim. Bevez. Zeráimhoz II a Nabi, Roé és Choze jelzőkről.

vül mennek végbe, akkor azok számunkra nem is léteznének.

A képzetek létezésénél nem áll meg a józan gondolkodás, hanem keresi hozzá azt, ami a képzet létesülését okvetlen feltételezi, mert a képzet nem egyéb, mint egy bizonyos állapot, mely keletkezik és eltűnik, hogy ismét másnak adjon helyet (Volkman 58)¹⁾; az állapot pedig feltételez egy oly egységes tényezőt, vagy hordozót, amelyen az végbe megy és ez más nem lehet, mint az öntudatot előidéző valami, melyet a „lélek” szóval jelzünk. A léleknek illetén felfogásával ellentétbe helyezték magukat az újabbkori bölcsélet kiváló szószólói, mint Locke, Hume, Kant és Fichte, részben Wundt is, de érvelésük nem döntötte meg azt az elvet, mely szerint a képzet, mint állapot, annak egységesítő hordozóját tételezi fel, amint azt Mayer, Glogan, Heute és Herbart meggyőzőleg fejtegették.

A lélektan egyik legérdekesítőbb tárgya a temperamentum, melynek jelentését a „vérmérséklet” nem adja teljesen vissza. Nézetünk szerint a temperamentum szónak inkább felel meg a hangulatra való hajlandóság. Régi idők-től fogva négyféle temperamentumot különböztettek meg a lelki állapotok változatosságára vagy állandóságára való tekintettel, vagyis aszerint, amint a lelki élet a test állapot vagy gyakori sajátságai által határozottatik meg. E négyféle temperamentum a cholikus vagy a haragra lobbanékony, a sangvinikus vagy a vérmes indulatu, a melancholikus vagy a sopánkodásra hajló, és végre a flegmatikus vagy az egykedvű, közömbös, nyugodt természetű lelki állapot. Az élet tapasztalatai a temperamentum eme osztályozásának sokban és gyakran ellene szólnak. Eltekintve attól, hogy a lelki állapotok mennyiségben és minőségben folytonos változást mutatnak egy és ugyanazon személyben, és így az állandóság jellegét nélkülözik, továbbá hogy az említett hajlandóságokat bizonyos korlátok közé kell szorítani nem lehet úgy, hogy valamely egyén lelki állapota egy és ugyanaz maradna, — a temperamentumok egymásba folynak, mint a szírvány színei és bajosan lehet meg-

¹⁾ L. fent 25 l. jegyz.

határozni, hogy hol végződik a cholericus és hol kezdődik a sangvinikus, noha egymáshoz oly közel állanak, mint a melancholikus a flegmatikushoz. Igaza van Benekének, aki a szokásos „temperamentumtant” nyomós érvekkel cáfolja, amidőn azt mondja, minden embernek lehet húsz, harminc, sőt több temperamentuma is. Mesteri kézzel nyújtja nekünk ehhez a bizonyítékot Shakespeare Hamlet kedély hangulata rajzában. Mikor Hamlet gyilkos mostohája ellen pártütő beszédet tart bosszút forral és magából kikelve haragjában tombol és tajtézkzik—, mi más a temperamentuma mint cholericus? Mikor szívében a reménynek ad helyet, hogy az udvar gázsága az általa megrendelt komédiások színjátéka nyomán napfényre jő—, mi volt a kedélyhangulata más, mint sangvinikus, vérmes reményű? Mikor apja gyászosorsora miatt folytonos búbánatban emészti magát, és egy sírból kiásott koponyához a legszivrehatóbb életnézetét köti, mi más a temperamentuma mint a legsötétebb melancholiából folyó? S végre mikor már gyanuját a cinkostársak előtt óvatosan elrejtegeti s úgy tettet magát a bűnösökkel szemben, mintha sejtelve sem volna arról, ki az értelmi szerzője és végrehajtója apja erőszakos halálának, nemde akkor Hamlet a legflegmatikusabb temperamentumu embernek látszik?! A temperamentum tanának eredete Empedoklesre vezet vissza, nagyobb lendületnek indul az a stoikusok és epikureusok iskolájában, míg Plato és Aristoteles¹⁾ már fejlettebb fokot ért el. Az ujkorilelektanban t. ant a temperamentumok között megkülönbözteti az érzelem és a cselekvésből folyókat, az elsőhöz számítja a sangvinikus és melancholikus temperamentumot, az uttóbíhoz a cholericust és flegmatikust. Nyomdokában haladnak Reinhold, Fischer, Hegel és Rosenkranz. Említésreméltó Heinroth temperamentum jelzései „hidegvérű, nehézvérű, könnyűvérű és melegvérű”. Nagy szerepet játszik a lélektanban az egyes temperamentumoknak az életkorokhoz való viszonyítása, mely szerint az ifjúkornak sangvinikus, a fejlettebb illetve a cselekvés korának a cholericus, a meglett kornak a melancholikus és végre a vén kornak a flegmatikus tempera-

¹⁾ Maim. 8 fejr. 1—3.

mentumot tulajdonítják. A valóság, az élet kiáltva ellentmond ezen elméletnek, a legnyugodtabb embert is elhagyja a türelme, ha „szomszédja nem akar békét tartani”. Vagy nem látunk-e embereket, kiknél meleg nyári napokon épen az orrukat szemelték ki a szemtelen légyek támadásuk színhelyéül, tehetetlen haragjukban dühöngve föl pattanni, ilyen esetben az ember cholericus, a légy pedig a flegmatikus temperamentum képviselője. Ritkák azok száma, akik flegmatikus hajlamukban elkiáltják magukat: „Nem bánom, ha meg is vernek, csak ne legyek jelen.”¹⁾ A higgadt Augustusról fenmaradt a monda, hogy a germánok elleni veresége miatti haragjában, máskülönbösen józanul gondolkodó fejét a falhoz ütötte, elkiáltván magát: „Varus, Varus ad vissza seregeimet!” Hol volt akkor Napoleon flegmája, mellyel százezreket határtalan dicsvágyának szentelt, mikor dühében véresre rágta körmeit, Champagne miniszterének híradására, hogy a Hamburg városától kért milliókat oly kifejezések között tagadták meg, melyeket bizonyára nem tett tükre mögé.

Feltűnőnek látszhatik, hogy az alvást is a lélektani problémák körébe vonjuk, holott az csupán a testi erők működése hanyatlásának, bágyadásának, kifáradtságának és pillanatnyi fogyásának tulajdonítandó. Azonban e tünetmény mélyére pillanatva, arra a tapasztalatra jövünk, hogy az alvás processzusa ép úgy testi, mint lelki okokra vezetendő vissza. Testi okok pl. megerőltetés, vérvesztés, nagy forróság vagy hidegség, szeszes italok és mámorító mérgek, erős hatások az agyvelőre, zene és magányos csend, de a fő és vég hatásában döntő erővel bíró mégis csak a léleknek megszakadt összeköttetése a külvilággal, mert míg ez az összeköttetés fenn áll, addig alvás nem áll be.

Hiába nyújtózkodunk mi eiderdunnás párnákon, ha lecsukódott szemmel is összegezzük napi keresetünket, verseket és szónoklatokat forgatunk memoriankban, amíg a gondolkodó elme, az éber öntudat, a külvilág behatásait közvetíti a test elnyűtt idegeivel és izmaival, addig ébren maradunk. Meggyőző szavakkal érteti meg a léleknek a kül-

¹⁾ Mendelsohn-ról állítják.

világgal való összeköttetésének lazulását és a további folyamatosan beálló megszakadását az álomosság, elalvás, mély alvás alatt, Volkmann az ő „A lélektan tankönyve” című kiváló munkájában mondván: „a szempillák lecsukódnak és velük bezáródik egyszersmind a legjelentékenyebb érzések kapuja, a pillantás elveszti figyelő tehetőségét, a fül az ő feszültségét, a kéz lomhán nyugszik, éhség és szomjúság elmúlnak, a test tagjai ellenállhatatlanul a nehézség hatalmába esnek”. Ezen állapot előidézője közvetve a lélek, mely miként a nap leáldozásakor a lát-határ alá kerül.

Az alvás lélektani elméleteiben kétféle nézetek állnak egymással szemben, melynek egyike az alvás alatti lelki életben ennek fokozását, a másik pedig ennek csökkenését látja. Az első nézet képviselői Schubert, Krause, Lindemann és Ahrens, részben Fichte is, az utóbbi szószólói Hegel, Schleiermacher és Carus. A lelki életnek az alvás alatt végbemenő csökkenése mellett szól az a historiai adat, hogy Nassaui Adolf elé terjesztett lemondási okmányban felsorolt okok között ott szerepelt az a tény is, hogy kilenc óra előtt fel nem kelt, de már az utódját III Frigýest ez nem akadályozta abban, hogy 60 esztendőn át a trónuson aludt, sőt az országgyűlésen is aludta a jámborok álmát és mikor uralkodásának utolsó éveiben egyik lábát amputálni kellett, elkiáltotta magát: „Most császárnak és birodalomnak le van vágva a lába. Hogy fog mostantól menni?”¹⁾ A jó császár elfelejtette, hogy 50 esztendei alvása alatt császár és birodalom nemcsak láb, de fej nélkül is szükölködött.

A lelki élet fokozása mellett még a mély alvás közben is szól a félelem, a gond, a rémlátás, a hirtelen felkiáltás és kiváltképen a lelki furdalás kétségtelen jelei az alvás közben. Az ilyen lélektani tünetekre joggal alkalmazható a régi népköltő (Énekek Éneke) mély értejmű mondása: „Én alszom, de a szívem lelkem ébren van”. Macbeth és feleségének alvása Shakespeare felülmulthatatlan drámájában borzadályt keltő klasszikus tanúsága lehet Schubert és nézettársai elmélete mellett.

¹⁾ Democrit der lachende Philosoph

Az alvástól az álomig az átmenet csak egy lépésnyi távolságra terjed. A mély alvásból rendszerinti folyamatban fejlődik az álom. Az a testi nyomás, melynek hatása alatt a képzetek, az elhomályosodásig lesüllyednek, csak rövid ideig tart, ugyanaz áll a központi szerv, az agyvelőnek a külső testrészek működésétől való elzárkodottságáról. Különböző körülmények és behatások okozhatják, hogy bizonyos testrészek az alvás közben nem lankadnak el annyira, hogy az ő működésük teljesen megszűnjék, aminek azután az a következménye, hogy az általuk okozott képzetek abban a mérvben, amelyben a külső nyomástól megszabadulnak, fokozottabban alakulnak ki. S az ilyen részbeni ébrenlét okozza az álmodást, mely a teljes ébredéssel megszűnik. Az álom avval a képzzettel kezdődik, melyre nézve a testi nyomás megszűnt. Rendszerint azok a képzetek nyújtják az álom anyagát, melyek az éber állapotban is uralkodnak az életben, de oly képzetek sincsenek az álom világából kizárva, melyek az életben csak ritkán vagy egyáltalán nem léteznek. Ilyen pl. a mélységbe ruhánás, egy keskeny fatörzson való átmenés az egyik folyamatról a másikra' és a mi aviatikus korszakunkban már nem is lehetetlen — a repülés.

A repülő gépekről való mindennapi olvasmányok nagyon is kedvezők a Brélotok, Lethamok, Zeppelinek és Wrightokról való álmodozások előidézésére. „Az álom” — mondja Volkmann — az ő merész, az ébrenlétben elérhetetlen összeolvasztásaiban valami fantasztikus, sőt nem ritkán egyenesen geniális tünemény, de még akkor is, ha valamely ismeretes dolog vagy személy a tárgya, hozzá ad valami újat, ritkát, szemfényvesztőt.”

Valóban ha áll az, hogy az álom az alvás és éjjel gyermeke, akkor az vagy elkényeztetett, szabadon csapongó, korlátot nem ismerő, vagy pedig nyomorék, torzalaku, vérszegény alkatú lény. Homérosznál az álmok az alvilágból két kapun át jönnek a felvilágra —, hamis és semmis álmok az elefántcsontból készült, az igaz álmok pedig a közönséges kapuból jönnek, valószínűleg azért, mert a hamis álom a féregből is csinál elefantot, az igazi pedig közel áll a közönségeshez. (V. ö. Talmud Berakot IX. fej. — Mai.

monides Bev. Zeráimhoz). A történelem előtti időben, de még Wallenstein idejében is álmok valami fenséges söt isteninek tartattak, sőt Rákóczy hős alakja mellett ott szerepel a Panna álmfejtő cigányleány. Theophrastus Paracelsus és a középkor az álmokat, elég különösen úgy magyarázták, hogy: „Nappal a test játsza a mestert, éjjel azonban a lélek kezeli a kormánypálcát, s ha a lélek nincs jó kedvében, akkor a testet sétálni viszi.“ Az álomban való járás vagy az alvajáras, melynek mesteri képét nyújtja a Lady Macceth, nem egyéb, mint a messze távolba való látás, vagy borzadály a közeledő veszedelemtől (Blanco szelleme). A clairvoyance és ezekhez hasonló tünetek nem egyebek, mint az élénkség legmagasabb fokára hágott álom. Félelmetesek az álmok, ha a babona és tévhit kölcsönöz nekik jelentőséget; értelmetlenek és jelentéktelenek, ha a tudomány és józan ész és különösen a lélektan arcukba világítanak¹⁾. A fején találta a költő a szöveget az ő a lélektan által igazolt mondásával: „Ember sorsa a kedélye“. A művelt lélek világnézete derült, sugaras, a legjobb, amilyen csak eme „sártéken“ lehetséges- az önön létét megtagadó lélek, mely magát az állati ösztönnel egyenértékeli, emlékeztet az utasra, aki a vasúti kocs ablakán át látván a réten legelő szarvasmarhákat, elkiáltja magát: „Mily boldogság marhának lenni!“ Neki embernek lenni nem érdemes, eltagadván magától az emberi lelket. —

Nagybecskerek

Dr. Klein Mór

RÁKÓCZI FERENCZ¹⁾ DARABONTJA ÉS CZINKOS-TÁRSAI KIFOSZTANAK KÉT ZSIDÓT 1669-ben.

A Magyar-Zsidó Szemlében (XV. 71-72) Dr. Wellesz Gyula felhívja az illetékes körök figyelmét arra, hogy a XVII.-ik században lengyel zsidók járnak Zemplénnvármegye területén. Abban a kellemes helyzetben vagyok, hogy Zemplénnvármegye levéltárában végzett kutatásaim alapján jelentést tehetek arról, hogy nemcsak küldetnek e korban ide zsidók, hanem már állandóan itt lakó zsidót is találunk ebben az időben. Azon körülmény azonban, hogy az alább leközlendő okmány, a mely Zemplénnvármegye levéltárában „R. Fasci 388 No 14“ alatt őriztetik, csak 29 évvel későbbi esetről számol be, még nem bizonyíték, hogy előbb nem türetek volna meg őseink ezen sokszor a zsidókkal szemben igen liberálisan viselkedő megye területén. Valószínű azon feltevésem, hogy jóval előbb már megtelepedtek itt őseink, mint a hogyan mi azt okmányszerüleg bebizonyítani eddig képesek vagyunk. — Az eset, a melyről beszámolunk, a következő: Az 1669-iki év nyár-derekan két zsidó járt a Rákóczi család legősibb zemplénnmegyei birtokain, Körtvélyesen, Rákócson és Morván. Azon tény, hogy vászon-kereskedők voltak, valószínűvé teszi azon feltevéssünket, hogy szepességi emberek voltak.²⁾ Még mielőtt Rákócra beérkeztek volna, kellemetlenségük lehetett. Azt abból következtethetjük, hogy Rákócson megélvén Szviniár Gergelyné házában az „eczaka nem aluttak

¹⁾ Ebben az időben a felsővadászi és rákóczi Rákóczy családoknak közös birtokrészük volt Zemplénben. Az okmányban sűrűn említett Rákóczi Ferenc vagy maga a fejedelem I. R. F. (felsővadászi) vagy pedig rákóczi Rákóczy Ferenc Zemplénnvármegye későbbi alispánja. Az okmányban említett „fejedelem asszony“ azonban csak II. Rákóczi György özvegye somlyai Báthory Zsófia lehet, mert a fiatal fejedelem asszonynak Zri nyi Ilonának Zemplénben birtoka nem volt.

²⁾ A kik Sároson vagy Abauj-Tornán át vehették ide utjokat. —

¹⁾ „Az álmok“ nem használnak, se nem ártnak. Talmud Ber, 9.

féltekben“, és csak későn mertek nyugalomra térni.

A remegő zsidóknak szállást adó asszony késő este, mikor már vendégei aludtak, észrevette, hogy Toczvaj Mihály szolgálja az ablak alatt hallgatódik és leleskedik. Megszólítja a legényt, hogy mit „leselkedik“ és mit akar. És midőn a legény még közelebb húzódik a házhoz, újból kérdi a most már, úgy látszik, aggódni kezdő nő a lesben álló, rosszat tervelő, éjjeli nyugalmát megzavaró szolgáltól, hogy mit keres. Mire már kénytelen válaszolni a leleskedő és azt mondja: „az Sidoktul vásznat vennék örömet.“ Úgy látszik, hogy erre némileg megnyugodt a szállástadó asszony és a tények elhallgatása nélkül — talán teljesen felesleges bőbeszédűséggel — elmond oly dolgot is a leleskedőnek, a mely a rosszra törő embert terve végrehajtására ösztönözi, bátorságot kölcsönözven neki azon önkéntelenül elárult értesülése, hogy nyugtalanok már most is a kiszemelt áldozatok és a mely válasznak az okmányban rövid nyoma ekként hangzik: „még fel nem költék mert az ezaka nem aluttak féltekben, hanem most alusznak, azok el nem mennek még iol meg nem virrad.“

Az épen nem halkan beszélő asszony szavára a zsidók felébredtek, mert „ugí kiátotta hogj fel költék az Sidók“. És midőn ezen célját elérte, újból kiszól az utcára „ha vásznat akar venni vehet.“ — Azonban szava hiába hangzott el. Az utonálló már eleget tudott. Megtudta teljes biztonsággal, hogy kiszemelt áldozatai hol háltak még, még el nem távoztak Rákóczról, virradat után szándékoznak utra kelni, már most is remégnék, van tőlük mit elrabolni. — Ezen információk, úgy látszik, már teljesen kielégítették, és úgy a mint jött, szép csendesen elsompolyogva elhordta magát. Az asszony pedig az azon év november 20-ikán kiállított tanúihallgatási jegyzőkönyvet felvevő hármast küldöttség előtt kijelentette „azonban vaszon vételire senki nem güt.“

A nevére előttünk nem ismert legény, a kit az okmány állandóan Toczvaj Mihály szolgáljának jelöl meg, valószínűleg csak felbére't eszköze volt a Rákóczon lakott Rákóczi Lajosnak, a ki az egész rablásnak az értelmi szerzője. Hogy ki volt ezen Rákóczi Lajos, azt nem tud-

juk. A fejedelmi családdal legfeljebb csak nagyon-nagyon távoli rokonságban állhatott. Azon családtáblázatokon, a melyeket a Rákóczy-családra nézve átvizsgáltam, ebből a korból a Lajos név elő nem fordul. Sőt Templénavrmege nemesi elenchusát megnézvén, nyomát ott sem találtam. Valószínű, hogy köznemes volt: és ha mégis rokonságban állott a fejedelmi házzal, az esete csak újból azt bizonyítja, hogy nincs oly nemes gyümölcsöket termő fa, a melyen férges nem lenne.

Ez a csak ebből az okmányból ismert Rákóczi Lajos vette reá Toczvaj Mihály szolgálját az éjszakai lesre, a honnan egyenesen megbizójához ment jelentéstétel végett. Tervük végrehajtására rögtön készen állottak. Felnyergeltek két lovat. Rákóczi Lajos nagyon óvatos volt, veres dolmányt öltött a faluból kiindulva, de magával vitte fehér dolmányát is, ha a zsidók azt vallanák, hogy fehér dolmányos ember volt az egyik fosztogató, Rákóczi uram be tudja bizonyítani, hogy ő veres dolmányban nyargalt ki.

Korán reggel indult a két rabló utra Morva helység felé. Miután Rákóczi az úton felcserélte a veres dolmányt a fehérrel, a két lovag leszállott paripájáról a Rákócz és Morva közötti kőbányánál. Bármilyen elővigyázatos volt is Rákóczi Lajos uram, de annyi bátorság még sem volt benne, hogy ön maga támadja meg az amúgyis rettegő két utast. Sőt szolgálalkú természetűe olyanra vetemedett, a mit máskülömben nemes és nemzetes úr abban az időben nem szívesen tett meg. Míg a szolgát állította ki a támadásra, addig ő gyáván hunyázkodott meg a bokorban, azon czim alatt, hogy ő fogja tartani a lovakat, — szerepet cserélvén a szolgálával, — a mit az „udvarában“ valószínűleg nem szívesen, vagy egyáltalában megtenni nem szokott. — Azonban tervük majdnem dugába dőlt.

Rákóczi Ferencznek volt egy Vaszilj nevű darabontja, a ki tiszte szerint aznap a kora hajnali órákban úra jobbágyait „Urdolgara vot üzni“. — „hazatérvén már akkor Rakoczi Lajos Uram Toczvai szolgáljával edjüt lesben voltak“.

Rákóczi egész terve meghiusultától tartván, hirtelen

kifutott a bokorból, eléje ugrott a darabontnak és össze szidta őt. Először ocsmány szavakkal illette, míg végre értésére adta, hogy miben tőri a fejét, tartson ő is vele és megosztóznak a konczon „ihen günek az Sidok foszuk meg őket néked is niernességed léssen.“ — Ugy látszik, hogy nem sok szót kellett a főczinkosnak vesztegetni és a mire a zsidók oda értek, már megvolt a hármass kollégium egyérvélműsége.

Azonban mégsem a szó teljes értelmében, mert amilyen válogatlan szavak hangzóttak el Rákóczi uram ajakáról, azt hinnők most is, ő kelme leend a legvakmerőbb támadó. Távolról sem, visszahuzódott újból a hős, meglapult a lovaknál a bokorban és csak leste a másik kettő garázdálkodását, a kik a „Poganiokat“ alaposan kifosztották. A zsákmányt pedig Rákóczi Lajos uram (nemesi?) udvarába vitték. — A kárvalott zsidók megkönyebbült teherrel, de nehéz szívvel rögtön visszamentek Rákóczra „az Faluban panaszkodván hogy meg fosztották őket“. — A helységben rögtön gyanítani kezdték a rablók kiletét. A zsidók szállásadója Szviniar Gergelyné azonnal megmondta Rákóczj (sic!) Ferencz jobbágynak Hornika Gergely rákóczi lakosnak, hogy „mind unta futton futott Toczvaj Mihálj (sic) szolgálja az Ablakiokra vigázvan hamar indulnaké az Sidok“. Ugyancsak elmondta Pekar János, ki szintén Rákóczi Ferencz Rákóczon lakó jobbágya volt, egy 20 éves legény, hogy korán reggel látta együtt kinyargalni Rákóczi Lajost és Toczvaj Mihály szolgáját az erdőfelé, mindjárt akkor utánuk visszajöttek már kifosztottan a zsidók.

Az idegen kárvalott utasok sem nyugodtak be sorukba, hanem folytatván útjokat, Gálszécsbe (szintén Zemplénum megye) mentek, a hol hitrokönuknak elpanaszolták esetüket. —

A fosztogás eseménye közbeszéd tárgyává vált a vidéken. És a midőn egy alkalommal Rákóczi Ferencz Morván lakó jobbágya Varga János „edjüt ment Körtélies felé Morváru!“ Vaszilj darabonttal az uton azt mondta „azon Darabontnak téged nem sokára fel akasztanak.“ Azzal vádolta ugyanis őt, hogy a minapában a faluban elveszett

kerekeket ő lopta el. Ekkor a darabont ezen vád ellen tiltakozott, azonban elárulta, hogy a zsidókat ő segítette kifosztani. Az ugyanazon helységi Hórniak János is bevavatta titkába. Elmondta a darabont, mely előzetes tervezés nélkül került ezen dologba „de csak az Isten mentene meg soha többé senkit nem fosztanék.“ — Ugyancsak bünbánóan szólt a darabont a „Morvan lakozo Kosze Gergeljnek, Bolios Banoczi István“ jobbágynak. — Mindkettő előtt elárulván czinkostársait is. És a midőn az atyja és anyja együtt aratott Balogh Andrásnál Körtvélyesen, a darabont atyja felkérte őt, hogyha „azok az Poganiok — értsd alatta a kárvalottakat! — erre fordulnanak, s latnad őket, kérlek mond meg nekik, hogi még semmiék el nem veszet, hanem“ Rákóczi Lajosnál minden egy rakáson van. Minden megtérül nekik, csak a fiát ne bántsák miatta. Sőt meg is bizza az arató gazdáját, hogy jelentse ezt be a „Széci¹⁾ Sidónak.“ Balogh András ezen megbízatásnak eleget is tett, a midőn „azon követséget ugian Körtvéliést meg monta az Szécci Sidonak“. —

A kárvalottak sem nyugodtak bele az eseménybe, hanem addig szorgalmazták ügyeiket, míg végre a megyei hatóság foglalkozott az esettel és Szemere László Zemplénum megye alispánja egy hármass tagú bizottságot küld ki a dolog megvizsgálására. A bizottság tagjai Bors János szolgabíró, Tarnoczi István és Kecskeméti István esküdtek bejárván Morva, Rákócz és Körtvélyes helységeket, 1669 november 20-iki kelettel a következő tanufelvételi okmányt írták alá:

R. FASCI 388 No 14.

Anno 1669 die 20 Nbris

Én Bors Janos Nemes Zemlien Varmegiinek egyik Szolga Birája mellettem lévén Tarnoczi István Uram és Kecskeméti Istvan Uramiek ugüs ezen Nemes Zenlién Varmegiének Jurátus Assesori jüttünk ide Körtvelies Rakocz és Morva névü Falukban ezen Nemes Zemlién Varmegiében lévőkbén Nemzetes Szemere Laszlo Uram ezen Nemes

¹⁾ Most Gálszécs.

Zemlién Varmegiének Vice Ispandianak ugi mint Magistratusnak Instantiajara collateralis Accvisitiojanak peragalarására kezünk irasa és peczétünk alatt való kiadasara, melj rend szerént következik igi

De eo utrum

Tudod é bizoniosan, lattad é Szemeddel, avagi hallottad é valakitiül, ez elmúlt niaron, Rakocz, Morva között való köbianianal, kiczodak fosztottak meg a Sidokat, és ki vitte el eggiet masokat.

Testes. Possessio Morva

I Testis Morvan lakozo Horniak Lukacz Rakoczj (sic) Ferencz Uram Jobbagia Anno ccr 45 Juratus, examinatus fassus est. Hallotta szajabul testvér Öczének Janosnak mondvan ez Fatensnek magaszajaval vallotta elöttem az Uram Rakoczi Ferencz Uram Tarabantia Vaszilj névü, hogj ő fosztotta meg azon két Sidot, Toczvaj Mihalj szolgáljával, Rakoczi Laios pengig csak az bokorban allott, mikor fosztottuk azon Sidokat, de csak az Isten mentene meg soha többé senkit nem fosztanék, azt is hallotta az Fatens az Öczétül, hogj azon Vaszilj Ur dolgara vot üzni az embe-reket, haza térvén mar akkor Rakoczi Laios Uram Toczvai szolgáljával edjüt lesben voltak, meg szidvan Laios, eleiben ugrot azon Vaszilnak, mondvan gier bé Lilek kurva az bokorban, ihen günek az Sidok foszuk meg öket néked is niernességed léssen,

2. Testis Morvan lakozo Kosze (?) Gergelj Bolios Bannocz Istvan Jobbagia Annor cir 30. Juratus examinatus, fassus est, Idem fatitur ut precedens Testis. —

2. Testis Varga Janos Morvan lakozo Rakoczj Ferencz Uram Jobbagia Annor cir 36 Juratus, examinatus fassus est. Ez Fatens edjüt ment Körtvélies felé Morvarul, valami sarukot szabó (?) Vaszilj névü Darabantjával Rakoczi Ferencz Uramnak, mond ez Fatens azon Darabantnak téged nem sokára felakasznak, mert az melj kerekek vesztenek el itt az Faluban te read mondgiak hogy el loptad, meljre felel azon Vaszilj ez Fatensnek nints vétkem az kerekek ellopasaban, hanem emina az melj Sidokat fosztottunk meg az Banianal, abban vagion vétkem, mert én fosztottam edjik Toczvai szolgáljával Rakoczi Laios pengig az bo-

korban az két lovat tartotta, azt sem czelekedtem volna, ha Rakoczi Laios bé nem hit volna niernességre az bokorban.

Possessio Rakocz.

1 Testis Rakoczon lakozo Horniak Gergelj Rakoczj Ferencz Uram Jobbagia Annor. cir. 50 Juratus, examinatus fassus Hallotta szajabul Szviniar Hreho Feleségének Doranak az mikor azon Sidok ott haltak nalok, tehát mind unta futton futot Toczvaj Mihalj szolgálja az Ablakiokra viaizvan hamar indulnak é az Sidok.

2 Testis Rakoczon lakozo Domczik Mihalj, Méltóságos Fejedelem Aszonj ¹⁾ Jobbagia Annor. cir. 50. Juratus examinatus fassus est. hallotta szajabul Vasziljnak, Rakoczj Ferencz Uram drabantianak, hogj ő fosztotta meg eggik az Sidokat, tarsai pengiglen Rakoczi Laios Uram udvaraban vadnak ugi mint Toczvai szolgálja,

3 Testis Rakoczon lakozo Pekar Janos fia Janos Rakoczi Ferencz Uram Jobbagia Annor cir. 20 Juratus, examinatus, fassus est. latta szemével az mikor azon Sidokat meg fosztottak, hogj Rakoczi Laios Uram reggel veres dolmaniban vot, az uton hamar üdön fejer dolmanjban öltözöt és Toczvai Mihalj szolgáljával niargalt az Erdő felé hova nem tudgia, hanem mingiart akkor ugi güttek az Sidok be az Faluban panaszkodvan hogj meg fosztották öket. —

4. Testis Rakoczon lakozo Szviniar Gergelj Felesége Dora Annor cir. 30 Jurata, examinata, fassa est. Ez Fatens Aszonjnal haltak az Sidok latta szemével hogj az Toczvaj Mihalj szolgálja késő estvé, az mikor mar az Sidok alluttak, ez Fatens Aszonjnak az Ablakia alatt mind ott halgatozot és lesekedet, melj Fatens Asszonj ki tekint az Ablakon, kérdi mit lesekedik és mit akar azon legénj azonban háznál elöt még oda megien az Ablak ala azon Toczvai szolgálja, akkor is meg szollitia ez Fatens Asszonj, hogj mit keres mond néki, az Sidoktól vasznat

¹⁾ II. Rákóczy György fejedelem özvegye, somlyai Báthori Zsófia, ki akkortájt udvartartását leginkább Zemplénvármegyében, legtöbbször Sárospatakon tartotta.

vennék örömet kire felel ez Fatens Aszonj még fel nem költek, mert ez eczaka nem aluttak féltekben hanem most alusznak, azok el nem mennek még iol meg nem virrad, azonban az Sidok fel kötek és ez Fatens ugi kiátotta hogj fel költek az Sidok ha vasznat akar venni vehet azonban vaszon vételire senki nem güt, az Sidok is elmentek azonban az Sidokat hamar megfosztották.

5 Testis Rakoczon lakozo ¹⁾ —

Possesio Körtvélies.

1 Testis Körtvéliest lakozo Balogh Andras Szent Ivanj Mihalj Uram Jobbagia Annor cir 45. Juratus, examinatus, fassus est. Hallotta ez Fatens, hogy azon Sidokat fel verték, meg fosztották azonban szintén akkor aratot azon Vasziljnak, Rakoczj Ferencz Uram Drabantianak az Apia Feleségestül ez Fatensnél. Azon közben elő hozodot azon fosztogatas, meljre felel azon Vaszilj Apia ez Fatensnek mond ha azok az Poganiok erre fordulnanak, s latnad őket, kérlek mond meg nekik, hogi még semmieki el nem veszet, hanem Rakoczi Laiosnak mondgia az fia, hogi mindenek ott van rakason azért csak az fiam ne veszen miatta, mond meg nekik, mindeneket meg térítj azonban ez Fatenst ugi küdték Széci Sidohoz, hogi ha szembe lesz amazokkal mondia meg nekik melj Fatens azon követséget ugian Körtvéliest meg monta az Szécci Sidonak.

Joannes Borrs Judlius Cott. Zemplinien. (P. H.)

Stephanus Tarnoczj Juratus Assesor Coitus Zemplenien. (P. H.)

Stephanus Keckemeti Juratus Assesor Cottus Zempleniens. (P. H.)

Arról semmiféle adatunk sincsen, hogy milyen büntetést szabott a vármegye a rablókra és hogy milyen elégtétel járt ki a kárvallottak részére. — Feltételezhetjük, hogy a legtöbbször jogos igazságot szolgáló vármegye elriasztó példát statuált az utonállók kemény megbüntetésével.

¹⁾ Ezen tanu vallomása nincsen feljegyezve. Valószínűleg csak jelentékeny dolgot mondott el.

Ha összegezzük az eddig közlötöket, a következőket történeti tényként szegezhetjük le. 1.) *Zemplénavármegye területén már 1669 előtt lakott zsidó.* Zemplénavármegyei zsidó családok cz. dolgozatomban bevezetésében tett azon állításom „hogy a XVII. század vége felé már laktak zsidók Zemplénavármegye területén“, tehát a fentiek szerint módosítandó. —

2.) *Zemplénavármegyében már 1669 óta járnak — kelnek zsidók községről községre áruikkal.*

3.) *A zsidók esetleges bántalmak ellen orvoslást kereshettek már akkor a vármegyénél.*

4.) *Kereskedésükkel szolgálatot tettek a népnek.*

5.) *A magyar nép bántódásuk esetén jogorvoslatuk keresetében kezükre játszott és kereskedelmi útjukban éjzeli szállást szolgált nekik.*

Mindez azt bizonyítja, hogy a zsidók hasznos tevékenykedése iránt őket támogató készséggel és elismeréssel viseltetett már a XVII.-ik század derekán a magyar nép.

Tata

Dr. Goldberger Izidor.

A HORVÁTORSZÁGI ZSIDÓK TÖRTÉNETÉHEZ.

Az I. M. I. T. 1912-iki évkönyvében dr. Diamant Gyula vukovári rabbi tollából igen becses történeti tanulmány jelent meg a horvátországi zsidókról. E czik ama részéhez, mely a pétervárdai és újvidéki zsidókra vonatkozik, legyen szabad adataim alapján e folyóiratban néhány pótló megjegyzést tennem.

A hivatalos aktákban és a zsidó irodalomban a 18. századból, kivált ennek első feléből említett zsidók nem Péterváradban, hanem e várral szemben, a Duna bal partján levő, akkor úgynevezett „Pétervardein-Schanz“-on laktak, mert a törököktől visszavitt Péterváradon csak katolikus vallásu ember lakhatott. A vele szemben levő újtelepen pedig megengedték a letelepedést rácoknak, görögöknek, örményeknek, protestan-

soknak és zsidóknak is. Ennek folytán a helység népessége oly rohamosan növekedett, hogy már 1748-ban szabad kir. város lett, mely alkalommal hivatalosan Neoplantának azaz: Neusatz, vagy Ujvidéknek nevezték el. Ez időtájt a város már góczpontja volt Magyarország és a Balkán félsziget közt kifejlődött nagy kereskedelemnek, mely a rácok, görögök és zsidók kezében volt. Utóbbiak eleinte tulnyomóan morva zsidók voltak, kik ott főképen nyersterményeket, nevezetesen bőr- gyapjú- és gubacs árukat vásároltak össze és azokat a Dunán nyugat felé szállították. Ezek a zsidók mind nem magában Pétervár városában, hanem a Schanzon laktak és pétervardeiner zsidóknak mondták őket, még akkor is, miután e lakóhelyük neve már rég Neoplanta, vagy Neusatz volt. Köztük sok ungaris-bródi zsidó volt, kik közül sokan a bűnbánati ünnepekre haza mentek és Ungarisch-Bródban még vagy 20 évvel ezelőtt mutattak a zsidó utcában egy házat, hol a 18. ik században a נויסיס נויסיס-ra hazajött zsidók lakni szoktak, mely házat Peterwardeiner Haus-nak mondtak. Nagyon helyesen jegyzi meg tehát szerző, hogy több mint valószínű, hogy Pétervárad alatt Ujvidék értendő. E zsidó község első rabbijának egyelőre r. Lipmannt tekinthetjük, ki az Orsz. Levéltár, Acta Judaeorum fasc. 2.-ben 1746-ban mint „péterváradai“ rabbi szerepel. Községének ekkor csak 26 családja volt.

Az 1770-ben megejtett zsidó összeírás szerint (u. o.) Ujvidéken már 70 zsidó család lakott, kik közül háromnak már Péterváradon is, valószínűleg csak a külvárosban, üzletük volt, egynek pedig Ujvidéken nagy kávéháza; kettő közülök muzsikus volt. Egy Deutsch Nathan nevű ujvidéki zsidónak évenként 5000 forintnyi jövedelme volt. A bérbe vett sörházért az uradalomnak évenként 1350 forintot fizetett. A rabbi ekkor Lebl Jákó b. volt. (u. o.)

Szerzőnek azon kérdésére (Évkönyv 1912. 311 l. jegyzet), hogy a zimonyi Hazkorában említett רב יצחק rabbi előtt idézett két rabbi közül melyik a Friedenbergek nevű rabbi, megtaláljuk a feleletet Stein, Magyar Rabbik cz. művében III. évf. 91. lapon, honnan kitűnik, hogy Jákó b. ben Mózes rabbinak volt a családneve Friedenbergek.

IRODALOM.

A LEGRÉGIBB NYUGATI ZSIDÓ TEMETO.

(Müller N., Die jüdische Katakomba am Monteverde zu Rom, der älteste bisher bekannt gewordene jüdische Friedhof des Abendlandes. Mit 12 Abbildungen, Leipzig 1912. Schriften der Gesellschaft z. Förderung d. Wiss. d. Judentums).

Bosio 1602-ben egy zsidó hypogäumot látott, a mely az első volt, a mely az örök városban az ókorból ismeretessé vált. Le is irta ezt a temetőt, mások is a 18. században, de azután eltűnt. 1904-ben véletlenül újra rábukkantak egy katakombára, melyben Müller ráismert az eltűnt zsidó temetőre. Bosio ismertetése nagyon fogyatékos lévén, új felfedezésnek tekinthető (18-20. lap). Müller, a mennyire megengedték neki, új ásatásokat végzett, a felszínre került régiségeket beható tanulmány tárgyává tette és ennek eredményét 142 lapos tanulmányban összefoglalta. A zsidóság az ókori Rómában c. bevezetés után 4 fejezetben következik: 1. Felfedezés és átkutatás. 2. Topográfia és architektúra. 3. A sírok berendezése. 4. Használatának kora. A temető a legrégebb, a mely eddig ismeretes, Müller bizonyítása szerint az első századból való sírfelirat is van benne. Ezt a függelékben az első helyen közli is.

A zsidók történetéről az ókori Rómában adott áttekintésébe némely pontatlanság csuszott be. „Rabban Akiba der Jüngere“, ki II. Gamliel tanítványa volt (9. lap), pontatlan a czimben, nem Rabban, hanem Rabbi, nem a fiatalabb, mert nincs öregebb, végül hibás, mert nem volt Gamliel tanítványa. Ugyanott M. Jozsuát és Eleázart is Rabban czimmel ruházta fel, valamint Mathia ben Cherest (olvasd Cháras) is, mintha valamennyi patriarcha lett volna. Helyesen mondja M. Schürer után, hogy a zsidók

anyagi okokból vándoroltak ki, de nem helyes, ha Schürrelt azt állítja, hogy tulnyomóan kereskedéssel foglalkoztak (12). Valószínűbb, hogy kézművesek voltak, a mivel otthon is foglalkoztak. Maga M. (13. lap) konstatálja: „Das Hauptquartier und wohl auch das älteste der römischen Juden war die auch von sonstigen Orientalen bewohnte, dicht bevölkerte und durch Kleinhandel und Gewerbe belebte 14. Region, das heutige Trastevere“ (13). A zsidók inkább az iparosok közt keresendők, a syrek stb. voltak a kereskedők. A zsidók és keresztények temetői építkezéseikben egymástól függetlenek (16).

Az új katakomba építészeti sokfélesége valóságos bámulatot kelt. „Mit diesem Reichtum stellt die Nekropole am Monteverde alle seither bekannt gewordenen jüdischen und christlichen Katakomben Roms in den Schatten und führt zugleich über das, was man nach dem Talmud über die jüdische Sepulchralarchitektur erwartet, weit hinaus“, (24). Feltűnő jelenség, hogy a sírkoporsók alapzatául és fedeléül nemcsak pogány, hanem zsidó felírást is használtak. Valószínű, hogy a zsidók, mint a keresztények is, ezeket más sírokról rabolták el (35). Épített sarkophagjai és több sorba elrendezett sarkophagjai tekintében ez a nekropolis kivételes állást foglal el (36). Különösen érdekes egy márványfedél.

„Der an erster Stelle erwähnte Marmordeckel nimmt unter den bisher bekannt gewordenen jüdischen Sarkophagen insofern eine eigenartige Stellung ein, als er mit dem Porträt eines Kindes geschmückt ist und zusammen mit der 1878 in Rom ans Licht gekommenen Büste einer, inschriftlich als [de]um metuens bezeichnenden Verstorbenen den Beweis liefert, dass die römischen Juden Porträt-darstellungen von ihren Friedhöfen nicht ausschlossen“. Ezzel következik a művészi fedél leírása (40). Megjegyzendő, hogy az „istenfélő“ jelző pogányeredetű halottra vall. Az „istenfélők“ csak félproselyták, de a szóban forgó sír azt mutatja, hogy ezek a zsidó temetőbe is temetkeztek. Az is lehetséges, hogy a *timentes* némelykor egész proselytákat jelent.

A monteverdei temetőből az az új tény is megállá-

ítható, hogy a zsidók is használtak amphorákat koporsóul (43). A monteverdei katakomba építészeti gazdagsága mellett sem találtak benne toló sírokat (שכיבה, Schiebergäber), melyek a misna szerint specifikus zsidó sírok és a Vigna Randanini zsidó temetőjében tényleg igen sűrűn fordulnak elő. Mindezekből talán arra lehet következtetni, hogy abban a zsidóságban, amely ezt a temetőt megteremtette, sok volt az áttért, a nem fajbéli zsidó. Erre vall talán az a körülmény is, hogy a monteverdei temetőből sok használati és dísz tárgy került napfényre. Ez utóbbiak démonűző erejüeknek tekintettek, mint az „Altjüdisches Zauberwesen“ 91 lapján kimutattuk, mire M. 49 hivatkozik. A „gonosz szem“ ellen védő amulettek is találtak, közöttük egy beirt pergamentszalaggal megtömött pixis (50). Ágyaglámpák kanócczal is találtak; ezek a talmud által említett szokásra emlékeztetnek, miszerint a halott fejénél méceset gyújtottak (54). Nevezetes az is, hogy régi sírok felíratos tábláit új sírokba beépítették, felíratos kőtáblák hátlapját új sírfelirat felvételére használtak, és *már egyszer használt sírokba más hullákat temettek* (57).

Sírfeliratokat a zsidók őshazájukban csupán kivételesen alkalmaztak (pl. a Bené Chezir). Ezt a szokást a görögök és rómaiaktól tanulták (62). A monteverdei temető ebben a tekintetben mind számra, mind regiségre a leggyedagabb, valamint a felíratok tartalomra nézve a legértékesebbek (63). 191 felirat van, melyek közül 135 vésővel van bevésve. A többi részben késsel lett bekaparva (graffiti), részben ujjal benyomva, részben pedig festékekkel befestve (depinti) (64). Tisztán felírás van 108, tisztán kép 20, felírás és kép együtt 63 darabon (65 lent). A legkedveltebb kép a hétágu gyertyatartó, amely a 83 képes felírat közül 70-en található, 46-on csupán ez a kép magában van (69). Érdekes, hogy nem a Titusiven látható formával bír és elesik az a tetszetős feltevés, hogy a sírködiszítésekre ez a diadalív hatással lett volna.

Az egyik sírfelirat mellett van: gabonakéve, ág, ethrog és 14 águ gyertyatartó (76). A kéve a pünkösdi zsengek áldozatához tartozik, mely Mózes III, 23, feje, 10. vers említettik. Így Müller 77, ki az עמר ראשית קצירם szavakat is

idézi. Az ómeráldozatot azonban nem pünkösdkor mutat-
ták be, hanem husvétkor. M. összetéveszti az שמתי לחם-t a עומר-
el.

Képmotivumok a könyvszekrény (תיבה), az író tábla (לוח) és az összetettíró tábla (בנקים) és a tórarotulus (79—81). A könyvszekrény üres és hat fiókot mutat. A hat fiók talán két teljes biblia: tóra, próféták és hagiográfák felvételére szolgált. De az is lehetséges, hogy Mózes öt könyve és a haftárakönyv (a próféta i tekercs, melyből a nyilvános Istentiszteletnél olvastak) elhelyezésére szolgált. Az egyik sírkőre egy kapa van bevésvé. Ez M helyes feltevése szerint (84 lent) az az eszköz, mellyel a halott életében főképp dolgozott. Ez az egyetlen példa az ilyen képre és a zsidók ezt a motívumot a környezetből vették át. A monte verdei temető használói konzervatív zsidók lehettek, kevesebb képdísz található náluk, mint a Vigna Randanini nekropolisában (90).

A sírfeliratok nyelvi statisztikája a következő: 130 görög nyelvű görög betűkkel írva, 29 latin nyelvű latin, betűkkel írva, 1 latin nyelvű görög betűkkel, 5 héber nyelv és héber betű, 3 felirat részben görög, részben latin. A Randanini katakombában 1862-ben volt 62 görög, 22 latin mely utóbbiak közül 5 görög betűkkel van írva. Az új temetőben a görög feliratok arányszáma nagyobb és héber felirat is van. Mindez régibb voltára mutat (91—92). „A latin nyelv győzelme a görög felett a római zsidóknál nem igen történhetett a 4. század előtt” (93). Ehhez megjegyzendő, hogy egy spanyolországi sírkövön még a 9. században a felirat görög, latin és héber (Schwab műve a spanyol-zsidó inscriptiókról).

A héber nyelv a venosai temetőben lassan-lassan kiszorította a görög és latin nyelvet (Ascoli 94. lapidézett műben). A monte verdei temető a Randanini temetővel el-
lentében héber felírásokat (bár csak 5-öt) is tartalmaz; ez annak tulajdonítandó, hogy itt „a héberek közösségének tagjai” is temetkeztek (95). A tulajdonnevek közt pogány-mythológiai nevek alig vannak, holott a Randanini temetőben nem ritkák (105). Igazi zsidó név azért kereken csak 10 van (104). A római zsidóknál is beigazolódik a talmud állítása, hogy a külföldi zsidók felveszik a népek neveit, de a római zsidók megválasztással (105 lent).

A monte verdei temető feliratai hat római zsinagógát neveznek. Ezek közt van a *Berneklésioi, synagógé Bernaklón, syngóge* [így] *Bernaklóró* = Vernaclorum, a mely eddig ismeretlen volt (111). Érdekes adalékok vannak a „héberek zsinagógájáról” (110—111). Ha Müller majd köz-
zé teszi a héber feliratot, erre a zsinagógára talán vis-
zátérünk. (Szerző azóta, sajnos, meghalt).

Budapest.

B. L.

IRODALMI SZEMLE

Dr. Perls Ármin pécsi főrabbi, kitünő munkatársunk, ismert beszédeinek gyűjteményéből „Szónoklatok” czimmel csak az imént került ki a sajtó alól a IV. kötet (*Pécs* 1912). Három csoportban összesen 39 beszédet tartalmaz: 11 ünnepi, 11 alkalmi és 17 gyászbeszédet, kevés kivétellel (97. l. Hochmuth, 85. l., 126. l.) az utolsó három évből erednek, és így úgyszólván aktuálisak. A jelen kornak szólnak, habár az eszmék a szentírás és a hagyomány örök forrásaiból meritvék. A régi tárnákból kiásott gyémántok P. csiszolásában mint egészen újak csillognak, mintha ma termettek volna. A próféta, a bölcs, az írástudó mind a mai kor emberének szól. Perls tudós ember, de beszédei nem tudományos dolgozatok, hanem eleven színes szónoklatok: Tartalmasak, világosak, fordulatosságok, szellemesek, itt-ott merészek, de sohasem az izlés rovására. Egyik-másik szónoklata felette gazdag eszmékben (pl. a Löw Lipót 100-ik születésnapjára tartott emlékbeszéd), a régiekkel szólva, Perls nemcsak *beszél*, hanem *mond* is. Benyomásunk szerint legkiválóbb mint alkalmi szónok. A szép tartalom megfelelő csinos kiállításban jelenvén meg, nem kételkedünk benne, hogy e beszédek széles körben fognak elterjedni eszméink diadalára és a lelkes pap megelégedésére. A terjedelmes kötet ára 5 korona és megrendelhető Pécsen a kiadóknál.

Eucken új rendszerét röviden és világosan bemutatni nem lehet. Két szó az alapja „Geistesleben és Beisichselbstsein“. „Der Mensch stellt im nächsten Anblick der Welt sich als ein besonderes Wesen, das seinen eigenen Kreis besitzt und nur soviel erlebt, als diesem zugeht. Nun aber eröffnet sich ihm in der Ablösung des Lebens vom blossen und in der Wendung zu einem Beisichselbstsein die Möglichkeit, das Allgeschehen als eignes zu ergreifen und sich damit aller Besonderheit der einzelnen Stelle zu entwinden“ (72). A szellemi élet az ember igazi énje (73). Ez pedig az egész világból ered. „Wir sind nicht aus unserer besonderen Natur geistige Lebenspunkte, Stätten geistigen Lebens, die nachträglich zum All in Beziehung treten, sondern wir werden solche Punkte erst aus dem Leben des Alls, nur in ihm, nicht ihm gegenüber, gewinnen wir ein geistiges Selbst. Das ist das grosse Wunder und die Erweisung einer neuen Ordnung, dass überhaupt selbständige Lebenszwecke entstehen, dass das Alleben an dieser Stelle nicht nur gewisse Wirkungen übt, sondern dass es eine selbsttätige Kraft, ein ursprüngliches Leben erzeugt. Darin vertritt die Mystik einen notwendigen Grundgedanken, dass das unendliche Leben unmittelbar an der einzelnen Stelle gegenwärtig sein muss, und dass der Mensch nicht nur dieses oder jenes leisten, sondern eine Befreiung von seiner anfänglichen Art zu vollziehen und ein neues Leben und Wesen aus der Unendlichkeit zu gewinnen hat. Ohne eine solche Umwälzung bleibt uns das geistige Leben ein nebensächlicher Anhang, wird es nie zum Kern unseres Wesens, und erlangt es nie eine volle Ursprünglichkeit“ (73--74). Ezt mutatóba. Azt hisszük, hogy kevesebb erő kell az istenhíthez, mint az Eucken-féle új szellem valószínűségéhez. Modern kabbala. (A múlt évf. 330. lapjához).

Dr. Funk S. boskovitzai rabbi vázlatban ismerteti a talmud hygienáját (Die Hygiene des Talmuds. Külön lenyomat a Grünwald M. által kiadott „Die Hygiene der Juden“ cz. gyűjtőkötetből, Wien 1912). Meglepő, hogy mily erős volt a hatóságok érve a levegő és víz tisztántartása és egyéb közegészségügyek iránt. De csak az ókori világról

járatos felfogás mellett. A történelmi valóság azonban az, hogy Európa az ókori kultúrát több tekintetben csak a 19. században érte el. Még a római császárság korában is a kultúra hazája a Kelet volt. Általában megjegyezzük, hogy Palesztina a vallástól eltekintve *nagyjában* olyan kulturfokon állt a városok és falvak külső-belső élete tekintetében, mint Egyiptom vagy Görögország. Erre egyes részleteknél, melyekre most rátérünk, majd külön figyelemmel kell fordulnunk. A lapszámok a gyűjtőmű lapszámjai.

194. A zsinagógákat előszeretettel építették víz mellé. Ez ma már nem kétséges, mert egyiptomi falvak zsinagógái is néha víz mellé voltak építve. Egy egypt. papyrusban, amely a vízvezetéki díjak jegyzéke, „a zsidók zsinagógája“ nagy összeggel szerepel (L. folyóiratunk és megjelentető tanulmányom „A görög papyrusok zsidó szempontból“).—194 l. 11. jegyz. rossz helyen van, a 195. l. 3. és 4. j. közt volna helyén, hol a mesteremberek utcáiról van szó. A görög városokban szintén külön-külön utcákban laktak a mesteremberek.—197, 7. j. Itt nem iskoláról, hanem tanházzól (felnőttek főiskolája) van szó. — 199 francia orvos és Leroy-Beaulieu lelkésze a zsidó rituális állatvizsgálatért. — 200, 6. j. az illemhely nem zsidó városokban is városi volt. — Külön fejezet a jótékonyaságról 201-204. — 204. Az 5. jegyzet nem fedi a szöveget.

206. Orvosok a circumcisio mellett foglaltak állást. — 210, 12. j. a שנה nem a völgényt jelenti (Kidd. 12 b), hanem a vőt. Több talmudi mondat kétszer is idéztetik, nem ritkán közel egymásmellett és sok a sajtóhiba. Különben érdekes összeállítás.

Nagy port vert fel Werner Sombart népszerű írása: „Die Zukunft der Juden“ (Leipzig 1912), melyben szerző, ki nagy műve (Die Juden und das Wirtschaftsleben, melyről fent szólunk) által zsidó ügyekben egyszerre nagy tekintély lett, a zsidó politika terére lépett. Konstatáljuk, hogy S. a nemzetiség zsidóság álláspontján van. Ezek nála „aufrechte Juden“. A régi jámbor zsidót ő nyilván nem ismeri, sem azokat, kik modern gondolkozással a zsidó valláshoz igaz büszkeséggel ragaszkodnak. Általában a cionista irodalomból tájékozódott.

Nem lévén elegendő terünk, nem is akarván e helyen a berlini professzórral polemizálni, csupán azokat a lap-számokat jegyezzük ide, melyek különösen érdekes nyilatkozatokat tartalmaznak. Ezek: 49—50, 59, 88, 89 lent. Sombart talán tulbecsüli a zsidók erejét, befolyását, és biztosan tulbecsüli összetartásukat. Ez, sajnos, nincsen.

Lucas L. „Beiträge zur Geschichte der Juden“ cz. munkát ad ki, melyből eddig az első rész „Zur Geschichte der Juden im vierten Jahrhundert“ cz. alatt jelent meg (Berlin 1910).

Az anyagot az egyházatyákból meríti. Az 1. fejezet általában Basilius, Athanasius, Chrysostomus, Hieronymus, Ambrosius és Augustinus viszonyát a zsidókhoz adja elő. Természetesen csupa ellenség. A 2. fejezet a kereszténység és zsidóság küzdelmének okait és lefolyását tárgyalja. A kitérésért már akkor fizettek a zsidónak. Az aszkétáknak a zsidók nagyon gazdagok és igen tanultak. A zsinagóga nagy vonzóerővel bírt, gyakori a disputáció.

A 3. fejezet czime: A zsidóság fentartása. A római császárok a zsidók jogait megvédték. Végül (129—134) L. összefoglalja új eredményeit.

Weil J. szép munkában írja meg az elhunyt francia főrabbi életrajzát: „Zadok Kahn 1839-1905“ (Páris 1912). Ez a finom műveltségű és elragadó kedvességű férfit szegény ember fia és 14 éves koráig tulajdonképen bócher volt. A modern rabbi közt nem igen volt még egy második, a ki annyit teremtett, mint a mommenheimi „Zadig“. Határtalan lelkesedéssel karolt fel minden zsidó ügyet, a szent föld első zsidó telepének (Mikvé Jiszráél) is ő volt a szellemi atyja. A francia zsidó intézményeknek részben alapítója, részben regnerátora, az emberbaráti műveknek inspirátora volt. A Rothschildok az ő tanácsától vezéreltették magukat jótékony-sági cselekedeteikben és felekezeti szereplésükben. Ő alkotta a „Société des Études Juives“ társulatot, a francia bibliafordítást, a külföldi irodalmi alkotásokat is támogatva. Háza tárva-nyitva volt minden rendű és rangú ember előtt, a szegények szegényei mellett megfordultak nála a

egmagasabb rangú férfiak. E nagy elfoglaltság mellett volt ideje, hogy a világirodalom remekait élvezze és irodalmilag is működjék. Kahn életrajza a párisi zsidóság története az utolsó emberöltőben. Még nem volt 30 éves, midőn Páris főrabbiája lett és állása elfoglalásához korengedélyre volt szüksége. A mérsékelt haladás híve volt, mert abban a meggyőződésben élt, hogy a zsidóság csak is ez által tarthatja meg híveit. Székfoglalójában fájdalmas hurt pendített meg, arról szólva, hogy a zsidóság, a mely hajdan oly hatalmas szellemi tényező volt, a modern szellemi áramlatok közt egy nulla. Ezen változtatni volt egyik főtörekvése és ez részben sikerült, a „Revue“ tényező lett és a zsidóság iránt nem zsidó körökben is mutatkozott érdeklődés. Szellemi érdeklődés, melyben Zadok Kahn örömet lelt. Sajnos más irányú érdeklődés mutatkozott, az antisemitizmus, a mely a főrabbit, ki ezt Franciaországban lehetetlennek tartotta, felette elszomorította. Weil könyvéből megtudjuk, hogy a zsidóság ezen világi ügyében is a főrabbi volt a védelem vezére. Felette érdekes fejezetek. A könyv tartalmánál és formájánál fogva egyaránt kellemes olvasmány. W. a nagy rabbinak szép emléket állított.

Krausz S., kitünő munkatársunk, szép előadást tartott Berlinben a zsidó „Gesellschaft für Palästina-Forschung“ meghívására a szentföldi romokban heverő zsinagógákról (Die galiläischen Synagogenruinen. G. f. P. F. 3. Veröffentlichung, 1912). 15 pontban előadja mindazt, mit ezekről a zsinagógákról tudunk, megtoldva a talmud és más történelmi források adataival és ezek kapcsán több új kívánságot formulázva. Érdekes kérdés, hogy a régi zsinagógáknak volt-e háztetőjük vagy nem? (5-6). A városon kívül csak Babilóniában (és a hellenista diasporában) építhették a zsinagógát; az előbbi helyen a perzsa mágusok nyomása alatt, az utóbbin azért, hogy a folyó partján álljon. Egy-séges szokás kétségtelenül nem volt. K. a zsinagógákról külön arch. tanulmányt fog irni, melynek előadása tanulságos előfutárja.

A „Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums“ Értésítőjének mellékletében *Elbogen J.* közrebocsátja beszédjét, melyet a *Philippson* Lajos születésének 100-ik évfordulójára rendezett ünnepélyen tartott. A legérdekesebb ebben az utolsó rész, melyben Ph. állását a zsidó tudományhoz eseteli. Természetesen a szabad kutatás hive volt. *Täubler E.* előadása: „Die weltpolitische Stellung des jüdischen Staates in der hellenistisch-römischen Zeit“ Judea történetét beállítja a világtörténet keretébe. T. nem mond annyi újat, mint gondolja. Hogy Antiochus Epiphanest nem vallási, hanem politikai motívumok vezérelték, midőn Zeust a zsidókra is rá akarta kötni, nem új gondolat. Az se új gondolat, hogy a Makkabeusok csak azért vihették ki Judea függetlenségét, mert a seleukida birodalom feloszlásnak indult, továbbá az se, hogy a hellenista kelet gyengülését jórészt Róma hódító hadjáratai okozták. Egyébkép szép előadás.

Trietsch D. először 1907-ben megjelent „Palästina Handbuch“-ja az imént 3-ik kiadásban látott napvilágot (*Berlin* 1912). Zsidó szempontból ismerteti a mai Palesztinát nemcsak turisták számára, hanem — röviden szólva — a czionizmus céljaira is. Összefoglalja mindazokat a tudnivalókat, melyek a zsidó bevándorláshoz, a szent földnek zsidókkal való betelepítéséhez szükségesek. Ezen vallott céltől el is tekintve, igen érdekes könyv, a mely a jelenkori Palesztináról igen tanulságos képet fest. Zsidó mindössze körülbelül 120 ezer van és a zsidó telepek dacára az ösök földjének talán csak egy százalékát mivelik az ivadékok. A zsidó lakosság tulajdonképen most is a városokban: Jeruzsálem (65,000), Tiberiás, Száfet és Jaffa van centralizálva. A bevándorlást a főváros mellett Jaffa nyeli el. Remélhető azonban, hogy közel jövőben a földmivesek száma jelentékenyen emelkedni fog, habár az J C A a szent földtől kedvezőtlen tapasztalatok miatt visszavonult. A zsidó lakosság mortalitása felette csekély, a népmozgalom jelentékeny. Az ország gazdaságilag állandóan emelkedik. Nagy az idegenforgalom (51-18000 évenként). A zsidó nép az ókorban is jórészt zarándokokból

élt, különösen Jeruzsálem lakossága, melynek zöme mesterekből állt, és iparczikkeit ezeknek adta el. Ezen a nyomon kellene ma is elindulni, nagyobb és gyorsabb sikerrel járna, mint a telepítés. A zsidó kolóniákat 1910 óta zsidó bakterek őrzik (142. lap). Zsidók pereiket rabikkal döntenek el (143), de vannak már zsidó ügyvédek is. Orvosok már nagyobb számban (30) vannak, köztük zsidó nők is. Sok a zsidó kórház. Vannak modern iskolák is. Haifában épül már a zsidó „Technikum“. Végül még csak azt említjük, hogy Magyarország küldi a legtöbb könyöradamányt (chaluka), 800,000 frankot évente. *Trietsch* könyve igen érdekes olvasmány.

Az előbbihez hasonló célú, de kevesebb anyaggal operáló füzet, melyet a czionista szervezet adott ki, a következő: „Palaestina als Judenland“, szerzője *Auerbach E. (Berlin-Leipzig* 1912). Rendkívül ügyes irat, ha Palesztinát tollal meg lehetne hódítani, már a czionistáké volna. Az olvasó azt a benyomást kapja, hogy a kolóniákat és minden egyebet a czionizmus teremtette. A lelkesedés szép és nemes, de 8000 lélekből álló telepek a zsidóság életére semmi hatással nem lehetnek. Magában Jeruzsálemben 8-szor annyi zsidó lakik. Minden jel oda mutat, hogy a szentföldi diaspora — egyébkép nem nevezhető — a városokban fog központosulni. Ez se baj. A füzet 36 fil-lerbe kerül.

Gerland G. „Der Mythos von der Sintflut“ (*Bonn* 1912) 124 lapon összeállítja az özönvízről szóló elbeszéléseket az összes népeknél. Első helyen áll természetesen a Genesis és Babylónia, azután következnek afrikai, ausztráliai, ázsiai stb. özönvizeztudósítások, összesen 9 fejezetben. *Gerland* saját nézetét már könyve czimében fejezi ki — *mythos*, azaz nincs tényleges (historiai) alapja. Mások, nemcsak theologusok, hanem természettudósok is, azt vallották, hogy a föld történetében volt nagy vízkorszak (ezt is különféleképp fogták fel), a vizözön tehát historiai alappal bír, azaz *monda*. Az egész világon el van terjedve és ismeretes volt már a legrégebb időkben. Szerző (117-124)

kutatásainak eredményeit röviden összefoglalja. Ebből idézzük a következő részletet:

„Um nun aber den Sintflutmythus richtig zu verstehen, müssen wir den Erdboden verlassen. *Die Sintfluterzählung, der Sintflutmythus in seinen verschiedenen Variationen ist eine Darstellung bestimmter Vorgänge am Himmelsgewölbe*, wie sie über die ganze Erde hin der Naturmensch in ihren Einzelercheinungen fast täglich, in ihrem machtvollen geeinten Auftreten häufig sieht und die ihm zu bestimmten psychischen Zwangsvorstellungen wurden, die Umwölkungen des leuchtenden Himmels und die von ihm abströmenden Wasserfluten des Regens“ (118).

Balaban Majer a lengyel zsidók történetéhez érdekes adalékokat nyújt „Skizzen und Studien zur Geschichte der Juden in Polen“ cz. 10 tanulmányból álló iratában (Berlin 1911). A czimlapon nincs kitüntetve, hogy külön lenyomat az „Oesterreichische Wochenschrift“-ból. Az irat tartalma a következő: 1. Izsák Nachmanovicz (16. századbeli gazdag és befolyásos lengyel zsidó). 2. A portugiesek Lembergben és Zamoscban. 3. Az adóbehajtás. 4. Säu Wahl. 5. A svéd katona (romantikus történet). 6. A frankisták lembergi disputációjának hivatalos jegyzőkönyve. 7. Autodafé Lembergben 1728-ban. 8. Az Ezophow, két testvér (lovagok, pénzügyminiszter és zsidó vajda). 9. A lembergi zsidó község pere a jezsuitákkal (1603-1608). 10. A biztonság a lembergi gheftóban. B. levéltári kutatások eredményeit adja elég ügyes formában. Az irodalomban is elég járatosságot tanusít, a 2. és 4. essayban azonban értékesíthette volna művünket „Leó Modena levelei és írásai“ A szerző által elmulasztottakat itt részben pótoljuk.

B. (19. lap) csak egy olasz zsidót említ Lembergől a 16. század végén. Hogy azonban a velencei zsidók nevezett időtájt mily élénk összeköttetésben állottak a lengyelekkel, kitűnik Leó leveleiből, hol Krakó 79, 112, 115, 134, 179, 180, 188 említettik. A 69., 78. és 80. számú levelekből az tűnik ki, hogy Velence, Prága és Krakó között élénk üzleti összeköttetés állott fenn. 1590-ben Krakóban דיבור טוב cz. alatt héber-német-olasz glossarium¹ jelent meg.

Ezt művemben (Magyar rész 128) azzal magyaráztam, hogy a kiadó olasz vevőkre is számított. Most még hozzátehetjük, hogy a lengyel zsidók is tanulhattak olaszul, mert utólagos szükségük lehetett az olasz nyelvre. Balaban 16. lap: „Die Wechsel waren in italienischer Sprache abgefasst, dies war nämlich die Geschäftssprache der Mosso“.

Säu Wahl (4. fej.) élettörténetét előadva, konstatálja B., hogy életében nem neveztek Wahnak, csak a fia Majer viselte ezt a nevet (41). Téves azonban, hogy az ott említett héber felirat az egyetlen egykoru zsidó forrás. Leó Modena a Juda Katzenellenbogen, Säu atyja fölött tartott gyászbeszédbe azt mondja: „fiút hagyott hátra, kiről hallottuk, hogy ur népe között, nagyon tisztelt“ (Leó, magy. rész 92). Juda Katzenellenbogenról csak úgy találomra mondja B. „wie sein Vater war auch er Verfasser mehrerer talmudischer Werke“ (34). Csupán 12 prédikáció jelent meg tőle Életrajzát (említett művünk 89-99) B. nem ismeri. Ott (91. l.) kifejezett sejtésünk, hogy Säu mint pénzember került Lengyelországba, a levéltári adatok, melyek nagy bérletekről szólnak, igazolják. „Säu Judycz ist Kaufmann im grossen Stil, seine Hauptbeschäftigung bilden Pachtungen der Staatseinnahmen, Zölle, Mauten und Brücken“ (35). Valószínű, hogy nem előbb telepedett le Briskben és azután vette el az ottani községi előljáró (Drucker Dávid) leányát, hanem megfordítva. A velencei és prágai zsidók is összeházasodtak. — A 6. tanulmány nagyon tanulságos.

A démonokról a bibliában monográfiát bocsátott közre Jirku A. (Dämonen und ihre Abwehr im Alten Testament, Leipzig 1912). A czim szerint az irat két fejezetre oszlik, az 1. fej. 9, a 2. fej. 8 pontra. J. elolvasta Kautzsch fordítását és ezen az alapon csoportosította az anyagot. Párhuzamokat keres az asszireknél, indusoknál s másoknál, csak a zsidóknál nem, pedig itt található volna, mint látni fogjuk. Az egyes megnevezéseket a héber eredetiből magyarázza, némi új eredményekkel. Mellékesen megjegyezzük, hogy a héber szavak tele vannak hibákkal, végcade egyáltalában nincs. —

J. arra az eredményre jut, hogy ידעתי eredetileg pluralis (ידעיתם) és tárgyat jelent (9. l.) A talmud csakugyan úgy magyarázza, hogy a bűvész jaddua állat csontjával anyelve alatt jósol. Az óbóth szintén tárgy volt. Összefoglalás a halotti szellemekről 20. köv. 1. — Ezután elődjára J. az éjjeli démonokat, a pusztai démonokat. Ez utóbbinak több fajtája van. J. szerint (34) Azazél eredetileg אַזְעֵל-nek iratott. Ehhez is található voltna I. támpontot a zsidó hagyományban. A lilithre idézi (37) a gyerekágyas asszony táblát (Kindbett-Tafel) Fossey az assyr maájiáról irt művéből. Erman, Zaubersprüche für Mutter und Kind 4. l. közöl egyiptomi exorcismust, a mely azt kívánja a démontól, hogy távozzék okadásban vagy vizeletben. Azután következik: „Komme im Niesen seiner Nase Komme im Schweisse seiner Glieder“ (Jirku 46. lap). A talmud szerint a prüszentés és izzadás a beteg gyógyulására vall. A betegséget az emberbe szállt szellem okozza, az izzadsággal és prüszentéssel kiszáll. Még sok egyébről van szó, de máris tulleptük a rendelkezésre álló tért. A munka indexszel van ellátva.

A „Mekize Nirdamim“ idei kiadványai közül kettő folytatása a tavaly megkezdett edícióknak, egy pedig új. Az előbbieket Juda Halévi divánjának második füzeté, melyet Brody H. bocsát közre. Erről mind tartalom mind kiállítás tekintetében csak dicséretet mondhatni. Gyönyörűség kézbe venni. Vajha az összes nagy héber költőket így adnák ki. Továbbá „Rasi Sziddurja“, a mely Buber-Freimann munkája és e második részlettel feljessé vált. A műről magáról már az első részlet megjelenésekor szóltunk, jelesül céljáról és kompozíciójáról, miről a jelen részhez mellékelt terjedelmes és beható bevezetésben egyáltalában nincs szó. Ezt a szempontot a középkori héber művek tárgyalásánál mellőzni szokták, pedig kétség-telenül mint kritikai eszköz is kiváló jelentőségű. Az 57 oldalra terjedő bevezetés 14 fejezete közül a 4. és 5., az, melyek az idézett auctorokat és műveket sorolják fel. Az auctorok száma kereken 40, közöttük van sok gáon, de Száadja, ki ma a legismertebb, hiányzik, noha ő egy Szid-

durt is szerkesztett. Az eredeti műben Náthán, az Aruk szerzője sem volt benn (l. XXVI. és XXXII. l.), de v. ö. XLII fent és köv. Figyelemre méltó jelenség. Az idézett művek lajstroma 25 címre terjed. Sűrűn van idézve a Jerusalmi, de kérdés, hogy hány hely lett másod kézből véve és hány az eredeti forrásból? Már az idézési mód is elárulja, hogy a Jerusalmi különböző forrásokból került a műbe. Feltűnően ritkán jelenik meg a Mechilta, Szifra és Szifré, ellenben elég sűrűn a Peszikta rabb., Sóchér Tob és Tanchuma. A Széfer Jeczirából idéz valamit, a mi szövegeinkben már nincs (514. szám). Sok érdekes szokás van említve, pl. 346. sz., hogy purimkor a szolgálkat és szolgálókat megajándékozták, a mely szép szokás ellen halák. aggodalmak merültek fel. Nem érdektelen, hogy a mű az évet Ros Hasánával kezdi (66) és Pesszachchal végzi. Érdekes mű, melynek kiadása nagy érdem.

A harmadik edíció József ibn Nachmias kommentárja a Példabeszédekhez, melyet Bamberger M. L. eszközölt, ki ugyanannak a szerzőnek Eszter kommentárját 1893-ban (Würzburg), Ábóthkommentárját 1907-ben (Paks) és egy harmadik iratát a Jüd. liter. Gesellschaft 1909. év-folyamában adta ki. A szerzőről más alkalommal szóltunk. A jelen kommentár elég bő (191 oldal), régi szabásu, de művelt spanyol szerző munkája. Elég gazdag könyvtárral dolgozott, több idézete nem is volt identifikálható, Idézi pl. néhányszor a Nágid (Sámuel) és Ibn Kureis „írásait“. A 25. lapon lent az idegen tudományok ellen nyilatkozik לממה תניה הכספי ישראל ותלך אצל הכספי האומות ללמוד בספרים (ההיינטיים) Csak itt-ott olvasván a műben, részletesebb ismeretést nem adhatunk.

Last J., Kaszpi József műveinek életre keltője, az 2. füzetét, a mely Jeremiás, Ezekiel és a XII kis próféta kommentárját foglalja magában, csak az imént bocsátotta közre (London 1912). Szép emléke a középkori dél-francia felvilágosodottságnak és filozófiai exegézisnek. Néhány részlet. 5. lap: אכל רבים חצי נהמה. A forrásokhoz hozzáteendő még Leó Modena levelei, héber rész,

50. lap, hol az első szó: צרת. — A maszoréták 5, 16. בעלי המסורה, 10 3 pedig בעלי המסורה — Hósea 2, 18 példa arra hogy az arab és latin (בלשון נוצרים) fordítás nem fedi a hébert (14 fent), 33. lap: לכך טעה בו המתרגם לנוצרים. Tudhatott latinul is. — 18. l. közepén polemizál az ellen, hogy a próféta keresztény messiásra gondolt. — 45. l. „döntő czáfolat azok ellen, kik követelik tőlünk az áttérést” (שמר) annak említésével: ואין קריאה לפי שישתמרו יהודים שהם בשלים בערעום; tehát ritkán fordult elő. — 51. Isten beszél a prófétával, a próféta nem érti néha Isten szavát, de leírja. — 53. l., 6. sor (és 102. l.) התורה והמקרא = próféták és hagiográfák. — 63 (s máshol): Nincs semmi új a prófétákban, minden áll már a törában (hasonlóan a talmud). — 76 és 106-109. v. ö. 179 Jóel és Micha a hasmoneusok idejére gondoltak. A történetet Kaszpi Jozzipponból idézi. 83: ארסיטו וחבירו הכל המה יחד בערך להנביאים האמתים — 87 (Ámosz 4, 1-hez) Kaszpi idézi a következő mondást: שאלו (nincs verifikálva) להכם כמה נוסרת? ואמר ראחי הכסלו ועשיתי הפכו — 101 (Obadja végén). K. azt mondja, hogy a templom elpusztulása körül mint kereskedők jöttek a zsidók Francia- és Spanyolországba. — 107. Királyok és Krónika, továbbá az egyes próféták több történeti részletre eltérnek egymástól. — 108 שימיא = Scipió (nem Sapinius, Last 4. j.). 139 összefoglalás a próféciák koráról. Ugyanott és 153 idézi a Jozzippon mellett a Széfer Hakabbalát (Ábr. b. Dávid). — 146: „Midón Egyiptomban voltam, azt mondták nekem, hogy még ma is van Jeruzsálemben az araboktól külön élő nagy szekta, a mely magát a régi Jebuseusoktól származtatja”. — 148 fent. Palesztinában és a körülötte levő országokban látott minden fajta varázslókat. — 149 Zakh. 10, 6 kapcsolatban van Juda Makkabival:

הקרא יהודה מכבי מצד שזה היה האות הכתוב על דגלו עם נקודות להגות מי כמובח באלים יי' להן יקראו הנוצרים זה הספר בשם זה

A messiási kor nem az lesz, hogy a zsidók hatalomhoz jutnak, hanem hogy lelkileg tökéletesednek (160). Kaszpi azzal fejezi be művét, mivel Maimuni Törvényködexét. K. onnan vette.

Kittel R. az ismert bibliai historikus, érdekes könyvet irt „Die alttestamentliche Wissenschaft in ihren wichtigsten Ergebnissen” (2. kiadás. Leipzig 1912). Eredetileg hat előadás volt, melyek a szász kormány megbízásából népiskolai tanítóknak tartattak. Ez az eredet magyarázza az irat formáját, egyszerűségét és minden diszkussziót mellőző állításait. A könyv három részre oszlik. I. Az ásatások eredményei. Ebben szó van assyr—babyloni párhuzamokról, a Hammurabi kódexről, az amarna-letről, továbbá a palesztinai ásatásokról (Gezer, Taanach, Megiddó, Szamária). A legújabb ásatások az utolsó helyen történtek, hol minden valószínűség szerint Omri és Achab palotáját ásták ki. A palotában ostrakonokat találtak, még pedig náddal és tintával beirtakat. A cserepek bor és olaj szállításokról szólnak, többnyire a szállítmány eredő helyének és a szállítónak neve van rájuk írva, óhéber (föniciái) betűkkel. 900-ban tehát már az irás közönséges mesterség volt (Kittel 59-63). II. Az irodalmi kritika eredményei. III. Történeti és vallástörténeti kutatások eredményei. Ez utóbbi két fejezet közismert kérdéseket tárgyal közép állaspontból. Jellemző azonban az „elfogulatlan” tudományra, hogy főnehézség az, hogy Jézus a pentateuchus authenticitásában hitt és hogy Jézus e hite daczára szerző az újtestamentom magasabb fokon állóságát külön hangsúlyozza.

Grabmann M. „Geschichte der scholastischen Methode” cz. művének 2. kötete (Freiburg i. Br. 1911.) a skolastika fejlődésének és kialakulásának korszakát, a mely a 12. század elejétől a 13. század elejéig terjed, foglalja magában. Az egyik hajtó erő az aristotelizmus volt, azaz Aristoteles munkái a Nyugaton is ismeretessé váltak, „also die aristotelische Real-und Moralphilosophie zugleich mit der arabisch-jüdischen philosophischen Literatur, das scholastische Denken zu beeinflussen und die Ära der entwickelten Scholastik, der Hochscholastik, heraufzuführen begannen” (8. lap). Saját szempontunkból kiemelünk egyet-mást. „Orleans war eine Stätte, wo die Studien der antiken Klassiker, der auctores, heimisch waren, während in Mont

pellier die Medizin vorgetragen wurde" (10). Mindkét helyen zsidó tudományos élet is volt, míg az ugyanott említett hat városból, hol „domiskolák” virágoztak, zsidó tudásról a történet mit sem tud. Párist kivéve, hol egyetem keletkezett, ugyanaz mondható a többi iskolával bíró helységekről. Az oktatás menetéről (12. század Franciaország) ezt olvassuk: „Der Magister . . . . . erklärte den Text selbst, Satz für Satz, Wort für Wort. Ähnlich war auch das Verfahren des Lehrers der Theologie, welcher die Heilige Schrift . . . . . erklärte” (14). „In der Lecture zur Heiligen Schrift . . . . . wird fast durchgehend eine gleichmässig fortlaufende Exposition der Schrifttexte gegeben” (15). Rasi már előbb járt így el. De figyelemre méltó, hogy a tanaitikus midrastól eltekintve, ily kommentálás a Keleten nem ismeretes. A R. Chananél és a R. Niszim a talmud tartalmát összefoglalják, de nem kísérik szóról-szóra magyarázattal a szöveget. Még érdekesebb a következő: „Schon gegen die Mitte des 12. Jahrhunderts zeigt sich indessen auch bereits der Einfluss der Dialektik auf den theologischen Unterricht . . . . . Es werden einzelne schwierigere Texte herausgehoben und unter dem dialektischen Gesichtspunkt der Quaestio (Quaeritur etc.) erörtert” (15). Élénken emlékeztet a tószafóthra, kiknél a formában az ebben a korban kifejlődött „disputatio” is fel-lehető. G. előadja, hogy mikép növekedett az irodalom, a melyet a skolasztikusok felhasználáltak. A fejlődés első foka Aristoteles recipiálása. „Die zweite Etappe, die zugleich den Beginn der Hochscholastik bedeutet und bewirkt, besteht darin, dass der ganze Aristoteles seine Metaphysik, Physik, Psychologie, Ethik usw., zugleich mit den Werken der arabisch-jüdischen Spekulation und verschiedenen neuplatonischen Materialien geistiges Arbeitsgebiet und geistiges Eigentum der abendländischen Gelehrtenwelt wird” (66). A részletekben G. arab-zsidó befolyást nem igen mutat fel. *Guttman J.* művét a skolastikáról nem említi. — Tournai Simon azt mondta volna, hogy képes Jézus tanát megcázfolni. Reá vezetik vissza azt a mondatot, hogy Mózes, Jézus és Mohamed a világot félrevezették (535). Később „De tribus impostribus” mű íródott

KUTFÖK.

316. szám.

A ZSIDÓK FOLYAMODVÁNYA AZ 1807-i ORSZÁG-
GYÜLÉS ALKALMÁBÓL

Alábbirattak eddig a mostoha sorsnak sokféle viszonyosságai által ezen Felséges Magyar Hazában egészen a közönséges megvetettség lelatsonitattván és mind közönséges, mind különös számu terhek által elnyomattatván, hogy attól a velünk való szabados bánástól valahára az Ország Törvénye által felszabadítottassunk és a Polgári Társaságnak jussaiban részesültetvén, azon Társaságban, melyben élünk, a hasznos Polgároknak rendjekbe felemeltessünk, és így minden igazságos teher viselésre alkalmazhatók tétessünk, Felséges Tsászári királyi, Hercegségednek kegyelmét, és a Méltóságos Főrendeknek s Tekintetes Statuoknak és Rendeknek kegyességöket mély alázatossággal kikérjük, hogy így az 1791-dik Eszt. 38-dik czikkelye szerént a mi sorsunkról O Tsászári királyi Felségének és a Tek. Statuoknak és Rendeknek megégyező akarattokból még ezen Országgyűlés alatt valami végeztessek.

Oly tartozó mélységes tisztelettel viseltetünk Tsászári királyi fő Hercegségedhez és a Nagy Méltóságú Fő-Rendekhez és Tekintetes Statuokhoz, hogy bennünket szorongató baleseteinket itten illendő tartózkodásból el akar-nánk hallgatni: de nehogy nyomorúságainknak megörvösoltatását ok nélkül látszassunk keresni, tsak röviden is megilletni bátorzkodunk.

A mi Zsidó Nemzetünk az Országának többi Lakói előtt mindenkor megvetvén, ha tellyességgel nintsen is elnyomattatva, de legalább minden felől úgy öszve vagyson szorongatva, hogy már tsak a Zsidó nevezet is tsufszággá vált. Azért a Polgári Társaságtól annyira elvagyson szakaszta, hogy ámbár ezenkívül, hogy többféle különös terheket, úgy mint a Türelem díjját és más egyebeket kén-telenitetünk viselni még a közönséges terheket is, úgy mint a Vármegeye két Cassába való adózást meg kell ten-nünk: mégis a Polgári Társaságnak semmi jussaival, sem-

mi könnyebbségeivel vagy jóvaival nem élhetünk, kivéven, a pusztá lakásra való engedelmet és a sok akadályok által szorongatott kereskedésbeli szabadságot.

Mi tudsa tehát ha Nemzetünknek előbbi szabados és vitéz tulajdonsága lassanként úgy elváltoznék, hogy némely közlünk illy nyomorúságok alatt elfásulván meg a betsületnek nemes érzését is elvesztenék.

Nem tagadhatjuk ugyan, hogy most, midőn ez utóbbi időben az előítéleteknek homálya eloszolván a Religióról való vélekedések többé nem üldöztenek, a mi sorsunk is valamennyire megenyhült: de mégis soha meg nem engedtetett, hogy Nemzetünk polgári jussokat nyerjen és így a tudományok és mesterségek által kitsinosodván a többi Polgárokkal egyenlő jótéteményekkel élhessen.

Azért meg kell vallanunk, hogy ezen szomorú állapotban Nemzetünknek némely tagjai, nem tsak a Társaság köz Alkotmányának, hanem magunknak is terhünkre és gyalázatunkra légyen. Nem-is tudsa ha illy számos, de egy szersmind illy elnyomottatott Nemzetben találatnak némely Tsalók, Uzsorások, Tolvajok és Gonosztevők.—Ki mondhatná pedig, hogy ezen véteknek és gonoszságoknak oka a Religiónk? Ennek törvénye az efféléket a Zsidóknak szinte úgy megtiltja, valamint a nem Zsidóknak megvagnak tiltva. Sőt ami Religiónk, mely a Társaságba lépett embereknel a legelső és legrégebbi vala, szinte úgy ajánlja és parantsolja a Felebaráti szeretetet is, a Fejedelmhez való hűség[et] pedig és a Hazai szeretetet, mint a Religiónak legfőbb talpköveit gyakorta megkivánja.

Máshonnan kell tehát ezen rosszaknak eredni, és ha tsak éppen meg nem tsalattatunk, azoknak okát egyedül a Polgári Jussoktól való megfosztatásunkban kell helyben tenni, úgy mint amellyeknek ereje szerint ki-ki élelmet illelően keresheti. Eddig életünknek egyedül való módja tsak a szoros kereskedés volt, mely tulajdonképp tsak a Gazdagabbaknak használhat. De mit tsináljon a szegényebb rész, mellynek a kereskedésre megkivántató ereje nem lévén ezen egyetlen egy módban sem részesülhet? Lehet e tsudálni, hogy ha a természetnek magok megtartásának vezető Ösztönéből is törvénytelen utakra vetemednek? a mit soha nem tennének ha a Polgári Jussokból eredő élelmenek módjai, mellyektől most őket maga a Zsidó név megfosztja, előttök nyitva volnának.

Ugyan ezen sors fenyegeti még Nemzetünknek a Gazdagabb részét is gyermekeikre nézve, ha valami balesetek által elszegényedének, mert ámbár a vagyonos Atya birtokának jeles megfogyasztásával készpénzbeli segédelmet ad is fijának: de ha ez a kereskedés folytában szerentsét-

len léssen, minthogy az alatt az Atyjának vagyona a többi gyermekeknek hozzá folyamodása és azoknak nyujtott segédelem által is megkisebüll, könnyen megtörténhetik, hogy a maga megtartását parantsoló természet törvényének a polgári törvényekkel való ellenkezésében tilos módokhoz nyúljanak, mert a kereskedés segédelmet megfosztatván, iparkodásainknak gyakorlásaira s ezáltal élel-möknek megszerzésére minden más alkalmatosságok[ból] úgy mint a kik Polgári Társaságból ki lévén rekesztve, sem mesterségre, sem másféle keresetnek módjára nem juthatnak.

Ezen közönséges kutforrásból származik a Nemzetünknel szokás vett és annyiszor szemre hányatott korán való házasodás is, mert az Atyák mihent fiaik felserdülnek, hogy a tartós tehertől magokat meg mentsek azokat pedig a kereskedésbeli foglalatosságok és a házi gondok által a rozstól elvonják, házasitani siettek. Ez alkalmatossággal Nemzetünknek szokása szerént, ki a feleségével több pénzt szokott nyerni kereskedésének segédelmébe, mint az Attyától.

De ezen esetekben mennyi akadályokat szenved a Zsidóság? Egy helyen a Zsidóknak nagy megszaporoódása állitatik, másutt egy új Házás mint jóvendőre képzett általmas tagja a Társaságnak lakásra bé nem fogadtatik. Sok városokban pedig és az Országnak némely részében nem tsak a lakástól, hanem a kereskedés okaért való bémene-teltül is el tiltatik. Így történt velünk nem régen az 1794. Eszt, 38 dik czikkelyének értelmében a Végbeli Katonaság földjén, hol azelőt kereskednünk is, laknunk is szabad volt.

Ellenben más Polgároknak fiaik, vagy mesterségekre állanak, mellyek által már 15 esztendő sokorokban tisztes-séges kenyerök vagyon, legényekké lesznek és utóbb mesterekké lévén házasodnak, vagy ha Szegényebbek és a tudományok tanulására Segédelem, Pénzek által emel-tetnek, melyeket elvégezvén mindenféle tisztségekre lép-tetnek és élelmökre elegendőt kereshetnek a nélkül, hogy kisdé koroktól fogva Attyáiknak Vagyonjogokat fgyasztottak volna.

Azt - is végtére igen szomorúan érezzük, hogy sem a becsületnek, sem az erkölcsi jóságnak ösztöne, sem a nagyobb tökéletességre, s maga alkalmaztatásra való gerjedelem vagy jutalom bennünket nem indithat. Azért a katonaságot is, úgy mint a Polgári Társaságnak minden jóvától kirekesztetik, kerülljük, vagy pedig, ha a kato-naságba felfogadtatnak ott minden ditsőség nélkül menyev-dünk nem lévén nekünk megkivántató neveltetésünk; és

az állandó szorongattatások alatt nyomorogva lelketnemesebb érzésekre felemelni ne merészeli. De ez effélékkel, sem bővebb előadásával, sem fontos leírásával az Országnak köz Tanácskozásait késlelni nem akarjuk. Ugy-is mindazon viszontagságok, melyek alatt nyögünk és az egész sanyaru állapotunk az Ország Atyáinál tudva vagyon és azon könnyű leveleinkben, melyet 1790 dikben az Ország Rendeinek alázatosan bemutatunk, bőven feltaláltanak.

Igen terhesek volnának ezek és a mostani időkkel igen ellenkezők, ha semmi egyéb az Emberiség érzéseinek mellettünk nem állana: de a mindennapi tapasztalásnak bizonyossága szerint, leginkább javasolja ezt az Ország minden rendű lakosainak egyenes haszna, mert a kereskedés, mint a földmivelés és iparkodásnak első útja mindenek tudtára kütfeje ugyanis a Nemzeti boldogságnak, de ki tagadhatja, hogy ami fáradhatatlan iparkodásaink által lépett mintegy 20 esztendőktől fogva azon virágjára, melyben most lenni tapasztaltuk. Ezen kereskedés még sokkal előbbre menne, ha a mi elnyomattatásunk által a Vevők meg nem szaporodtatván, kiváltképen a tengerek felé való kereskedés keveseknek Monopóliuma (magánvásárlás) alatt nem nyögve az Ország lakosának legnagyobb kárával.

Majd minden egyéb Kalmárok és Kereskedők, ugy mint Görögök, Olaszok, Sváiczerek, Szilezitek ártalmas kereskedést üznek, mert nem Magyar terméseket vagy műveket árulnak, hanem a magokét: Melyekért esztendőnként tömén sok ezüstöt és aranyat kivisznek az Országból, kik mindenek utána itten gyűjtött kintseket, lassanként tulajdon hazájukba küldik, végre magok-is gazdagon visszatérnek. — Ki ki láthatja, hogy az arany és az ezüst mostani fogvatkozásának legnagyobb oka ebben felszik. Ellenben a Zsidók egyedül az Ország terméseinek kivételével foglalatoskodnak. Melyeket nagy munkával fáradhatatlan igyekezettel az Országnak minden szegleteiből összekezesvén, megvesznek és kihordanak. Így a mives kereskedés által milliombokat hoznak az országba, melyek mindjárt ujjb forgásba tételnek, névszerint a Magyar termések vásárlása által, rész szerént pedig itthon tulajdon élelmükre tett költségek által.

Nem szükséges, hogy ezeket, melyek magokban is elég világosok, a Tek. S. S. és Rendeik előtt eleve-nebb színekkel festeni igyekezzünk. Eleendő erre a tapasztalás, mely mindennek legigazabb bizonyossága, hogy azon tájakon, amelytől eltiltatunk, szegényebb az adózó nép, mint sem ott, ahol a mi közbejvetelünk által, nem csak mindenféle termésből, hanem a leghitványabb és haszontalanabb holmiból is pénz vehet. Azért a tekintetes

Bars Vármegyének Rendei midőn Követeknek e mostani Ország Gyűlésre utasítás készítenének, önként meghagyták, hogy azok mindenféle Lakosoknak javára a Zsidóknak szabad bemenetelét kériék és sürgessék.

Ezen, s több más okokra nézve már 1790 ikben megindultak szomorú sorsunkon a Tek. S. S. és Rendeik, midőn azon Méltóságos Deputatiónk mely a Politika köztárgyaira nézve rendeltetett, többek között azt is meghagyták, hogy a Zsidóknak elrendeltetésökről és az Országban leendő állapotokról Vélekedést készítsen. Azon Deputatió maga munkálkodásait már 1792 ikben elvégezte és annak helyén be is adta. Nintszen tehát egyéb hátra mint sem, hogy, mivel ezen munkálkodásnak megvizsgáltatását az Országnak nagyobb és sürgetőbb dolgai mindeddig meggátolták, ez Ország Gyűlése alatt, midőn némely Jurisdictionknak a Zsidók eziránt való kívánságaik és terheik minden kétség nélkül felvételnek, azokkal együtt ezen Deputatió munkája megvizsgáltassék, Hogy így a mit a Tek. S. S. és Rendeik a már jövendő állapotokról rendelni helyesnek ítélnék, a Törvénybe foglalathassék.

Alázatosan esedezünk tehát Tsászári s Királyi fő Herczegséged, a Méltóságos Főrendek és Tekintetes Statuok és Rendeik előtt, hogy azokon kívül, melyeket már a Méltóságos Deputatió 1792 ikben a maga munkájában előadott a mi állapotunk elrendeltetésében, a következendőkre kegyesen tekinteni és irántuk törvényesen végezni méltoztassanak:

1. Hogy a Moyses Törvénye szerint szabadon élhesünk az eddig is kelendő szokások és szertartások szerint és ezen szabad gyakorlásunk(ban) a Törvényeknek gondviselése és védelme alá vétessünk. Mivel pedig ezen emberek kik a Vallásaiknak törvényeit szabadon által hágják a Polgári Társaságnak is igen veszedelmesek lehetnek, nekünk olly engedelem adassék, hogy ezen Nemzetünkbelli személyeket, kik a mi Religiónknak törvényeit a nélkül, hogy más Valásra állottak volna, szabadon megszégik, a mi különös Rendtartásaink szerint megényithessük.

2. Hogy mivel mi nem tsak egyarányos, hanem sokkal nagyobb terheket is viselünk mint a többi magyar Országbeli Nemzetek: de életünket és vagyonunkat a Haza megtartásáért feláldozni készek vagyunk, ha nem is mind azon kedvezésekben részesülhetünk amint talán a közönséges igazság kívánna, melyekkel élnek a többi Nemzetek, legálább ezen akadályoktól mentek legyünk, melyek nem tsak minket, hanem az egész kereskedést s vele a közboldogságot lekötve tartják.

3. Hogy Nemzetünknek Tagjai ezen öt rendre osztásnak fel: 1. földmivelőkre 2. Fabrikásokra vagy mesterem-

berekre 3. Kereskedőkre, 4. Polgárookra. 5. Házalló Kalmárookra, kik csak addig szenvedtessenek méglen Nemzetünk a Mesterségben, Fabrikálásban, kézi művekben és mezei gazdagságban szükséges előmenetelt tehet. De arra is kinszerítettessenek mindnyájan hogy valamelyik rendbe iratassák magukat, és azon Jurisdictionban, mely alatt élnek, ugyan azt gyakorolni is tartoznak.

Ezek azok, mellyeket mi, reménységünket és bizodalunkat a közönséges igazságra helyzetetvén Felsőleges Tsászári Királyi fő Hercegségednek, Nagy Méltóságú fő Rendeknek és Tek. S.S. és Rendek kegyes szemök eléjébe aláztatosan terjeszteni bátorkodunk, nagy mély aláztatossággal könyörögvén, hogy mostani szomorú állapotunkat kegyes oltalmok alá venni és azon rosszakat, melyek bennünket mindeddig nyomogattak, hathatósan megorvosolni méltóztassanak. Kik különben kegyelmeibe és kegyességébe ajánlottak, örökös engedelmisséggel

Tsászári Királyi Főhercegségednek,

Nagy Méltóságú Főrendeknek és Tek. S. S. és Rendeknek

Alázatos szolgálói

A Magyar Országú Zsidók

(Nyomatott Pédány a Magyar Nemzeti Muzeumban).

317. szám.

OKTATÁS

MI MÓDON ADJANAK SZÁMOT A ZSIDÓ PÉNZBE-
SZEIŐK (PERCEPTOR) A REAJOK BIZOTT TŰREDE-
LEM PÉNZRŐL, ÉS MELLESLEG VALÓ ADÓRŐL.
(1793-ból)

Méltóztatott ő Felsőlege ezen folyó esztendőben Böjt elő Havának 11 dik napján 5673 szám alatt költ királyi Rendeletében kegyelmesen parantsolni hogy mind magók az adófizető Zsidó községek és Pénzbeszedőknek (Perceptor) kikre az adó és más mellesleg való (accessoria) pénznek be szedése, és az ezzel való bánás vagyon bízva, mind maga a Felsőleges királyi Aerariumnak tökéletes bátorságára nézve egy új számolás módja dolgozatson ki és Pénzbeszedőknek szoros megtartás végett kiadattasson. Ezen bátorságot mind a Fizető felekre mind a Szamadók-

ra nézve legalkalmasabban el lehet érni, ha a Fizető feleknek szokott Adókönyvetskéjük (Libellus praestationum) lesz, a pénzbeszedők és Ellenvígyázók (Contolor) pedig minden Bevételt és kiadást (Perceptio et Erogatio) úgy amint következnek, azonnal a magók naplókönyvekbe (Journal) beírnak, feljegyeznek. Ezen napló könyvről továbbat bővebb szó fog lenni. —

Mivel e kettő tudniillik, az adó könyvetske és a bevétel és kiadás rendes feljegyzése teszi a helyes számadásnak talpkövet és lelkét s mivel tsupan csak ezen épül mind az Adó fizetőfélnek és Szamadóknak, mind magának a Felsőleges Aerariumnak is bátorsága azért is Előszőr: kötelességek lesz a zsidó Pénz beszedőknek, mihelyest nékik a Helység Előjárójától vagy a Birától kezekben adódik az esztendőnként való Adónak fel osztása (Contributionis repartitio) mellyet is mindenkor a Vármege megvizsgálni és hiteles voltára s a más megtörtént vizsgálás bizonyosságára nézve, a Vármege Notáriusa aláinni tartozik, minden Fizető Félnek egy adózó könyvetskét, itt az A., alatt levő Formulare szerint készíteni.

Ezen adózó könyvetskének, két Fő felosztása vagyon. Eggyik az Adó vagy a ki mit fizetni tartozik és a Lefizetés, a ki mit tudniillik a maga adójából lefizetett. Az első sorba vagy az első oszlopba (Colonne) az A., betű alá kell beírni azon számot, a hányadiknak a Fizető Fél az Adó Felosztásában esett, harmadik, kilentszedik vagy tizenkettedik.

A második oszlopba a B. betű alá jön az Adófizető neve állapotja, élelme módja, a mult esztendőről hátra maradt adossága és az, a mivel azon folyó esztendőben tartozik. A harmadik oszlopban C. alá mégpedig az első közbe rendes, a másodikba pedig mellesleg való adója (a cessoriale quantum) íródik be.

A második fő Osztályba úgymint a Lefizetés táblájába mégpedig a D. alatt levő oszlopba írja be a Zsidó pénzbeszedő, napló könyvének azon zikkelyét, a mellyben az Adónak bevételét feljegyzette, az E oszlopba pedig az esztendőt holnapot és napot, a mellyben valaki fizetett; utoljára a F. oszlopnak elsőkörébe kell beírni a rendes, a másodikba pedig a mellesleg való adót.

A Katona esztendőnek vége szakadván úgymint October végén az egész esztendő által bejött Summák alatt (úgy a mint az említett A. betű alatt levő mustra elegendőképen megmutattya) egy lineát kell húzni a lefizetett adót számban venni és egy Summában öszve adni. Ha akkor kitetszik, hogy a Lefizetés Summaja az Adó Summájával meg nem egygyez, hanem hogy az első úgymint a le-

fizetés kevesebb, tehát az egész lefizetés Summáját, az Adó Summájába kell által tenni (úgy a mint a negyedik példa mutattya) és alatta tentával elhuzni (megtetszik ebből az is hogy ezzel az egész esztendőnek vége van) ezen tentával huzott linea alá kell tenni a katona esztendő végével hátra maradtott vagy le nem fizetett adót és úgy kell vele bánni mint a jövő esztendő által teendő adóval.

Ellenkezésképpen ha a lefizetés Summája nagyobb az Adó Summájánál, azaz, ha valaki többet fizetett mint tartozott, tehát az Adó Summáját öszveséggel az egész esztendőbeli lefizetés Summájába kell által tenni és az ugyantsak tentával huzandó linea alá, azon Summát, mellyet valaki az illendőségen felyül fizetett, mintegy előre tett fizetést a jövő esztendőbeli adóba kell tudni. Miképpen kelylyen az ilyen esetben is bánni a dologgal, az említett mintában levő második példa, eléggé mutattya. E szerént tudniillik az Adó 60 forintot a lefizetés ellenben 73 forintot 30 krajtzárt teszen. Az efféle példákából az uj Szám adók eléggé fel találhattyák magokat. Egyébaránt, mivel a rendes Adónak beszédése és számba vétele különös szorgalmatoságokat kíván meg, kiváltképen és keményen parantsoltatik a Zsidó pénzbeszedőknek hogy ha magok kárát nem akarják vallani, addig a mellesleg való adóban senkinek semmit be ne vegyenek, míg a rendes adó tökéletesen ki nints elégitve. És mivel ezen adózó könyvecskek a végre vagynak rendeltetve, hogy senki se meg ne tsalattasson, sem a Beszedőt azzal ne vádolhassa, hogy a számadásba kevesebbet tett volna fel, mint ez vagy amaz Fél valósággal fizetett, továbbá hogy minden szükséges esetben hamar és nagy baj nélkül meg lehessen tudni, ha vallyon a Pénzbeszedő, azt a mit ez vagy amaz fél előre fizetett volna, a jövő esztendőre által vitte-e? a le nem fizetett Summát minden fogyatkozás nélkül feljegyzette? vagy pedig többet mint illet, be nem irt e? utólyára a mit mindenik fél valósággal lefizetett és a mennyire a katona esztendőnek eltelésével előre fizetett, mind helyyesen fel vagynak e téve? Ezért is ezen adózó könyvecske kiosztása alkalmatosságával tanítsa meg a Zsidó pénz beszedő, mind a Hellység Előljárója a fizető feleket, hogy ezen könyvecsket szorgalmasan megtartsák és oltalmazzák különben ezen könyvecskének elvesztéséből következhető károkot a magok vigyázatlanságának tulajdonítsák.

Ezen adózó könyvecskeket úgy lehet készíteni, hogy hat és több esztendőig is el tartanak, e végből öszve kell tenni, két vagy három árkuat, de minek előtte valami fizetés bele iratódna, tehát minden megtörténhető károsadásnak eltávoztatása végett, hozzon a pénz beszedő egy

jó forma hosszaságú sínórt által rajta, mellyet a könyvecske külső oldalára mind a maga, mind a Hellység petséttyével petsétellenen le és így adja kezéhez az azt illető félnek, megemlékeztetvén reá, hogy a petsét megtartására szorgalmatosan vigyázzanak.

Ezen adózó könyvecskebe kell tehát beirni minden fizetést magának a Pénzbeszedőnek, mégpedig a Hellység vagy a község nyelvén, de kemény kérdőre huzás alatt Zsidó nyelven semmiképen sem. E végett valamikor az Adófizetőfelek vagy magok által, vagy a kiket magok helyet rendelnek, adójokat behozzák, kérje el a pénzbeszedő az ő adózó könyvecskeket, írja bele a lefizetett Summát de azonnal ha be irta, adja vissza a tulajdonosnak és a Cassánál semmi módon meg ne tartóztassa. Hasonlóképen megparantsoltatik a Pénzbeszedőknek, hogy a lefizetett Summáról Quietentiát ne adjanak, mivel minden egygyesfizetést, a fellyebb említett könyvecskebe kell bé irni.

Nem különben megparantsoltatik kemény büntetés alatt a Számadóknak, hogy semmi olvashatatlan jobbitást vakarást vagy a mit éppen fel nem lehet tenni, az említett könyvecsken valami változást ne tegyenek. A mi ezen változást illeti, az egész esztendőbeli számadás (Extractus Summarius) öszve vetése (confrontatio) alkalmatosságával, melyről alább bővebb szó leszen, erre különösen fog vigyázni az öszvevető (confrontans) Vármegye Tisztye. De ha megtalálna történni, hogy sietségben valamely féle Summa hibásan iratódna be, ezt a hibát tentával úgy kell keresztül vinni, hogy az által ne tétetődjön olvashatatlanná és hogy a Jobbitást, már a mint a hely legjobban engedi, mellé lehessen irni.

II

Miképen kell bánni a Számadás módjával. Mivel a jó Rendtartás és a bátorság egyedül tsak a Cassáknál lévő napló könyveknek helyes folytatásától függ, tehát a Zsidó pénzbeszedőknek kötelességek lessz

2 szor: Hogy minden Bevétel (perceptio) és kiadásról (erogatio) ide a B. betű alatt levő formulare szerént egy rendes napló könyvet (Journal) tartsanak

Minden bevételt és kiadást tehát, úgy a mint előadja magát legkisebb halogatás nélkül ezen napló könyvbe, nem pedig más valami papirosba kell beirni. Miképen mennyen e véghez, megtetszik a B betű alatt levő mustrából is világosan, de hogy mégis az ezzel való bánást a Számadók annál tökéletesebben tudják, mindenik Rubrikával való élés, közelebről meg fog magyaráztatni.

Az A. oszlopba iratódik be a Tiszt könyv oldalának száma és az is, hogy ez vagy amaz Summa, amazon az

oldalon hányadik. A Tiszt könyvbe kell a napló könyvből által irni minden féle pénz Summát, mi legyen pedig az a Tiszt könyv, az a maga helyén a hol éppen erről leszs a szó, bővebben meg fog magyaráztatni.

A B. oszlopba iratódik a napló könyv tzikkelye és az adnexus numerusa. Minden bevételt vagy kiadást számmal kell megjegyezni. Ezt hívják napló könyv Tzikkelyének. A katona esztendőnek kezdetével azaz November elején kell az első számon elkezdni ezen Tzikkelyeket és úgy a Számok rendje szerint, egész esztendő által szakadatlanul folytatni. A Tzikkelyek száma alá kell irni az adnexusoknak numerusát tört szám módjára és az adnexusok numerusainak sem lehet félbeszakadni egész esztendő által. Azon Tzikkelyek alá, melyek mellett semmi adnexusok nintsenek és így az adnexusok numerusát sem lehet feltenni e helyet egy tziíráf 0 kell irni. A fő oszlopba a C alatt, az első körbe jön a holnapok és esztendők száma, magába a rubrikába pedig legelsőben is a mult hólnapról hátramaradt Summa jegyeztetik fel, azután elére tévén a napot, melyben valami bejött vagy kiadódott, le kell irni a Bevételt és Kiadást, úgy a mint ez, egy másután egyvelgest következik.

Mind a Bevétel Rubrikája mind a kiadás Rubrikája E. két oszlopra vagy on szakasztva az első oszlopba rendes adózás egyedül csak a Türedelem pénz, a másodikba pedig a mellesleg való Adó tétetődik. Arra tehát, különösen vigyázzanak a Számadók, hogy a Rendes adó a Mellesleg valóval semmiképen össze ne tserélteszen és semmit se fizessenek ki a Rendes adóból, mellynek a mellesleg valóból kelle vala kifizetődni, különben a Zsidó Pénz beszédőkre fog az a kár háromlani, a mi a Felsőges Királyi Aerariomot érdekelhetné.

Ezen napló könyvet minden hólnap végével be kell rekesztetni. Szamba kell tudniillik venni az egész hólnapi Bevételt és Kiadást, az által tétetődött restantiával. Minden hólnap végével a Kiadás Summájához tétetődik a Restantia és ezzel össze kell egyeztetni a Bevétel Summáját. Hasznában áll minden Számadónak, hogy maga is legalább minden hólnap végével tudja, ha a napló könyvben feltett Cassa restantia össze egygyez-e a Kassában lenni kellő Summával, szükséges tehát, hogy a Kassát skontrolzza, azaz vegye a pénzt számba és ha vagy többet vagy kevesebbet talál benne, járjon végére hol történt a hiba, hogy ezen annál hamarabb lehessen segíteni.

Ezen a felyebb megirt mód szerint bérekesztett napló könyvet, a hozzá tartozó adnexusokkal egygyütt az azt illető szolgáló Birónak kell benyujtani ki is azt minden

harmadik hólnapban a Vármegye Exactorának által adni tartozik, a kis is a benne lévő Bevétel és kiadás Summáját által nézni megvizsgálja és a Vármegyének eránta jelentést tesz. Egyébiránt mivel szükséges, hogy a beküldetett napló könyvnek mássa a Kassásal is megmaradjon, kötelességek leszs a Zsidó Pénzbeszedőknek hogy e végett Kassánál két napló könyvet tartsanak.

Mivel a már régtől fogva kijött kegyelmes Királyi Rendelések szerint a Türedelem pénzt minden hólnap végével, az azt illető Királyi Cameralis Kassába be kell vinni, úgy hogy abból a Számadó Kassájában legkevesebb kész pénznek sem lehet maradni tehát ezen kegyelmes Királyi Rendelés ereje szerint, keményen parantsoltatik a Zsidó Pénzbeszedőknek, hogy minden hólnap végével vagy egálább mindjárt az azután következő hólnapnak első napjaiban a bevett Türedelem pénzt, az azt illető Királyi Kassában, minden késedelem nélkül, ha a különben ebből következő büntetést elkerülni kívánnyák, bevigyék, a bevitt Summát, az említett naplókönyvbe, úgy a mint a^{10/5} Tzikkely alatt levő példa mutattya, a Királyi Tisztségtől nyert quietantiának mellé tételével, a Kiadás Rubrikájába beírják, a melyből egyenesen következik, hogy valamint a Türedelem-pénz Beszedője, a bevitt pénzről quietantiát nyer, úgy ő is egy hasonló értelmű contra quietantiát adjon magáról.

III

A Tiszt Könyvről.

Noha a Zsidó Pénzbeszedők, ha különben a napló könyvet helyyesen viszik, egy szempillantásban megtudhatják, mennyi kész pénzeknek kell lenni, ide megkívántatik még ezen felyül az is, hogy minden Bevétel és Kiadás Rubrikáját, nem csak részenként, hanem egészen, egy átaljában és egyszerre által lássák és minden elő fordulandó esetben tudják, hogy ez vagy amaz Fél, mennyi adóval tartozik, mit fizetett meg belőlle és ezt rendes adójából letudván még mennyi marad fel, vagy mit fizetett a tartozáson felyül? egy szóval mit foglallyon mindenik Rubrika magában akár név akár Summa szerint? (individualiter et Summariter) Hogy tehát ezen véget el lehessen érni

3 szor Itt a C. betű alatt levő formulare szerint egy Tisztkönyvet tartsanak a Zsidó Pénzbeszedők, mellyet a megmagyarázott mód szerint rendellyenek és intézzenek el. Irjanak be napról napra minden Bevételt és minden Kiadást ennek arra rendelt Rubrikába, mellyből kell azután minden katona esztendőnek végével, egy különösen egész esztendőre szálló Számadást (Extractus Summarius) úgy a

mint alább D és E alatt szó lesz róla, elkészíteni. Az itten előhozott és minden a Számadás körül megtörténhető különösebb esetekre alkalmaztatott példák és helyvel való reá szabások (applicatio) megmutatták ugyan magokról, miképen kellyen ezen megnevezett Tisztkönyvet elrendelni és folytatni, miképpen kellyen bele a napló könyvekből a Bevételt és Kiadást által tenni, mindazonáltal nem lessz még is haszontalan, a véle való élést bővebben megmagyarázni.

Ezen Tiszt könyvbe, melly egyszersmind Számoló könyv is (Liber Liquidationis) a példában előadott rend szerént, különös helye és Rubrikája vagyon mind minden adó fizető félnek, mint pedig a többi más egyéb Bevételek és Kiadásnak. Ezen Tisztkönyv, egyáltalában tsak az Adó és Lefizetés feljegyzését foglalja magában. Az első A. oszlopba azon Sorszám jön, mint az Adózó könyvetskében, tudniillik hányadiknak esett valamelyik fél az Adózás közönséges felosztásakor, a második B. oszlopba iratódik legelőször is, az egész esztendőbeli Számvetés szerént, a legközelebb mult katona esztendőből felmaradt adóssága, azután az ujjabb felosztás szerint a folyó esztendőre reá esett Adó és így jegyeztetik fel a C oszlopban az egész adója, melly vagy a Türedelem pénzből. vagy a Mellesleg adóból reá vetődött, de mindenik különös Summában.

A második részen, hová a Lefizetés iratódik a D. oszlopba jön először a naplókönyv Tizkkelye és az adnexusum numerusa ha van, még pedig tört Szám módjára mint a példa mutattya. Az E Oszlopba jön a Sorszám (numerus positionis) a ki tudniillik az Adózás felosztása alkalmatosságával hányadiknak esett, elkezdvén az I ső számm úgy a mint egymás után következnek, szakadatlanul. A következő F. oszlopba iratódik fel a Bevétel napja s az is, hogy ki mellyik esztendőbe fizetett az elmultra e vagy a jelen valóra továbbá a G. oszlop I ső körébe a ki mit részenként fizetett, minden fertály esztendőnek a végével pedig kell ezen magános fizetések alá lineát húzni és az ebből eredő fertály Summát a mellette levő, H. oszlopba kell tenni. Ezen fertály Summák azután az egyenesen arra rendeltetett egész esztendőbeli számadásba (Summarius extractus) irattnak által. (Ez továbbat bővebben fog magyaráztatni) annak bizonyosságául pedig, hogy ezen fertály Summák igen is által irattattak, az utolsó J. oszlopban mindenkor fel kell jegyezni ezen egész esztendőbeli számadásnak oldal és Sor számát (numerus positionis) tört szám módjára.

Minden katona esztendőnek a végével a H. és ha-

sonlóképpen összeséggel minden oszlop alatt lineát kell húzni és a fertály esztendőnként feltett Summákat egész esztendő által való Summában öszve adni. Ha ekkor kiteszik, hogy a Lefizetés Summája a vele által ellenben levő Adó Summájával öszve nem egygyez, hanem kevesebb mint az Adó a C. oszlop alatt fel van téve: tehát itt is (mint más oda fellyebb az Adózó könyvetskék eránt meg volt mondva) az egész esztendőbeli Lefizetést az Adó alá kell tenni, akkor alatta keresztül egy lineát húzni és az ebből kijövő felmaradt Sumát a jövő esztendőbeli Adóba által vinni, úgy a mint a most felhozott példa első oldalából practice is megtetszik.

Azon esetben pedig, ha a Lefizetés Summája többre talána menni, mint maga az egész Adó és így a jövő esztendőbeli adóból is már előre lefizetődött volna: tehát ellenkező képpen az Adó kevesebb Summáját a Lefizetés nagyobb Summája alá kell írni, alatta egészen keresztül vonni és azt, a mivel több fizetődött ide írni, melly is mindjárt a következő esztendő első fertályában a többi Lefizetés soraihoz fog számlálatni és így mindenekben aképpen kell banni, mint azt a már sokszor említett Tisztkönyvnek második oldala mutattya. De ha a Lefizetés Summája az Adóval mindenekben tökéletesen öszveegygyez, akkor ezen Tisztkönyvet a harmadik oldalon előadott példa szerént kell felkészíteni.

Mivelhogy a mint már oda fellyebb is meg mondatott, a Tisztkönyvnek, olyannak kell lenni, hogy ebből minden Bevételt és Kiadást külön[ö]sen, nem úgy mint az egész esztendőbeli Számadásból, ahol ezen Sommak egymás között egyvelgett vagynak feltéve, egy tekintettel és egyszerre által lehessen látni: azért is szükséges, hogy a többi Bevétel és kiadás is, mint a Tisztkönyvnek 9-dik 10-dik 11-dik 12-dik és 13-dik oldalain feltett példák tanitnyák, különös rubrikába irattasson. Ezt mind azonáltal meg jegyezni, hogy mivel egyedül tsak a Pénzbeszedők és a hol vagynak az Ellenvigyázók (Controlor) Salariumát lehet úgy, mint rendes és meghatározott Kiadást nézni, tehát ezen Tisztkönyvben is, tsak a Salariumokat lehet az Adó Rubrikájába beírni.

A Bevétel nevei a következő Rubrikákból állanak.

- 1 ször A rendes Adó vagy az úgynevezett Türedelem pénz.
- 2 szor A mellesleg való Adó
- 3 szor A Számadásban elkövetett hibának megjobbitása és a Convictio lefizetése. Ezen Convictiót ha a rendes Adóból származott, a Rendes Adó oszlopába, ha pe-

dig a Mellesleg való Adóval történt, ugyanezen Adó oszlopába kell beírni, a mint az ezzel való bánás a 8 oldalon levő példából világosan kitetszik.

A Kiadás nemei pedig a következő Rubrikák alatt foglaltnak.

1 szor A Pénzbeszedők és Ellenvigvázók Salariuma De e kettőt a Tisztkönyvbe, nem egygyüvé, hanem mindeniket különös helyre kel beírni.

2 szor. A Királyi Calmeralis Cassába való Bevitel. Erről meg jegyezni, hogy a Királyi Cassába bevivendő Somma pénzen kívül, semmit más egyebet a rendes Adóból vagyis a Türedelem pénzből kifizetni nem lehet, hanemha a' találna megtörténni, hogy a Számadó tévelyedéséből a Diariumba több iratódott volna fel, mint a Cassába valósággal bejött volna, a mely esetben, a szaporábnak tett Somma, a 13-dik oldalon lévő példa szerint, a rendes Adóból esett Kiadás Rubrikája alá tétetik.

3 szor. Utiköltség

4 szor. Az Író Szoba szükségai. (Expensae Cancellaristicae) Noha ezen Tisztkönyv további megvizsgálás végett soha a Vármegyére nem megy hanem csak a Számadó hasznára és szükségére nézve, a Pénzbeszedőnél marad: mégis mindazonáltal a mint már fellyebb megmondott, a mindennapi Bevételt és Kiadást a naplókönyvből ezen Tisztkönyv arra rendeltetett Rubrikáiba elmulthatatlannal be kell írni. A magát elől adandó Cassa vizsgálása alkalmatosságával erre különös gond fog lenni és a Vármegyének ez eránt adott rendelés szerint, az adózó könyvetskével mindenkor fog a Tisztkönyv is össze vettetni (confrontari)

Hat és több esztendőkre is elkészíthetik ezen Tisztkönyvet a Pénzbeszedők, ha nékiek úgy látszik, valamint az Adózó könyvetskéket. De be kell köttetni és azután oldalazni (paginas numeris providere) A példákban előadott Bevétel és Kiadás Rubrikáinak pedig annyi közt kell hagyni, mint az egyik vagy a másik esztendőre szükségesnek lenni látszatik.

Ezen Tisztkönyv elejére tartozik minden Zsidó Pénzbeszedő úgy a mint maga legjobbnak tartja egy mutató táblát (Index) készíteni és minden név vagy a Rubrika után, azon oldalt vagy levelet, a melyre a név vagy a Rubrika beírva vagyon, feljegyezni, hogy egygyiket vagy a másikat annál hamarrább megtalálhassa. Vagy pedig mivel a Bevétel és Kiadás azonkívül is igen kevés Rubrikából áll, a Fizető feleket csak az A. B. C. Sora szerint jegyezheti fel a többször említett Tisztkönyvbe, de e mellett arra kell vigyázni, hogy a Vezeték név, a környülme-

telkedéskor nyert névnek, mint ez a tiszt könyvben előadott példából világosan megtetszik, mindenkor eleibe tétessék.

Ezen Tisztkönyvből tehát egyszerre átláthatyák mind magok a Cassa Tisztek, mind pedig a Cassa vizsgálók minden Bevétel és Kiadás Rubrikáit. De mivel a Vármegyére leküldendő napló könyvekbe a mint oda fellebb megmondódott, egyvelgést irattatik fel a Bevétel és a Kiadás, azonban pedig a Számvétel (Censura) alkalmatosságával a Vármegyének szükséges hogy minden Bevétel és Kiadás sorait egy tekintetre által láthassa, e végre.

D 4 szer, Rendelitetik itt a D szerént alkalmaztatandó egész esztendőbeli számadás módja (extractus Summaris) melyet e példa után kell minden katona esztendő végéül készíteni, melyet is, minekutánna vagy a Vármegyétől egyenesen e végre rendeltetett Személy, vagy ha a Vármegyének úgy tetszik maga Vármegye Exactora, az Adózó könyvetskével összevévét (confrontat) és szoroson megvizsgál; a Vármegye ítéletének alá kell botásítani.

(Itt következik az „összevétel való számadás“ az eddigiek alapján ismert rovatokkal s e példakkal: Aron Mihály Kalmár, Damián Mihály szabó, Ertl Abraham kalmár, Frank Dávid árendás, Gámolosi Izák árendás, Hauer Abraham házi gazda, Jauer Abraham házról házra járó)

Hogy a felséges Királynai Aerariumnak, ezen Türedet lem pénz eránt, egész további bátorsága lehessen, tehát ennek beszédése körül, minden szemre való nézés és más szándék nélkül bányanak a Zsidó Pénzbeszedők. Annál bizonyosabban el is fogják kerülni és távoztatni a Restantiák megnevekedését, ha azon időre és alkalmatosságramelyben a rendes fizetők vagy kereskedés, vagy más kézi mesterségek által valami pénzre szert tesznek, szorgalmasan vigyázni fognak, a midőn is köteleésekben állana, nem csak azt a mivel az elmultról tartoznak, de még ha attól tartana, hogy ezen Adófizetőnek ilyen Pénz szerzésre nem egyhamar akadna valami jó alkalmatossága, az adót rajta még a jövő egygynehány hónapokra is előre megvegye.

Es mivel bizonyos, hogy a Restantiák megszaporódása, mely 1784-dik esztendőtol fogva 378,320 forintokra 29 krajtzárra nevededett, egyenesen csak onnan származott hogy a Beszedők az Adósság megvételével keveset gondolván az alatt némelly Zsidó Familiák egészen kihaltak, némellyek pedig az Hellység Előljárói tudtával más helylyekre elszéledtek, úgy hogy a rajtok maradt adósságot soha többé senki meg nem veheti: a felséges Aerarium hasonló károsodásának eltávoztatása végett tehát, parant-

soltatik a Zsidó pénzbeszedőknek és szorosan reájok bizztatatik, hogy a Türedelem pénzre nézve azoknak, kik ezzel adósok maradtak, legfellyebb három hónapot határozzon meg, melly elmulván, az adósokat restantziájoknak lepótolására hajtani és birni, ha maga kárát nem akarja vállalani, igyekezzen, ha pedig némely akaratos nyakas adósok ezen intésre hátra lévő adójokat le nem fizetnék, ezt azonnal jelentse be a Vármegyének, feladván az adósság Sommáját is egyszersmind, az ilyen kész akartva való Adóssal annak módja szerint fog a Vármegye báni és ha a dolog úgy hozza magával, exequáltatni is fogja. A mi a exequálandó dolgokat illeti, azokra nézve, e következő rendet kell megtartani. Először ingó-bingó Jószágaikat, mellyek nélkül az exequált fél, elemének megszerzésében könnyebben és kára nélkül el lehet, de ha ez nints, minden más egvebet, a mit hamar kész pénzé lehet tenni és ha semmi efféle ingó bingó vagyonny nem találhatnék, még fekvő Jószágaát le kell tartóztatni. Ha az ekképpen exequáltatott Személy, ingó bingó portékáit 14 nap alatt, fekvő Jószágaikat pedig legfellyebb egy fertály esztendő alatt, az addig szaporodott restantziával egygyütt ki nem váltaná, tehát letartóztatott Jószágaí kőtyavetyére bottsáttatnak, a mi mindazonáltal az ebből bejövő pénzből megmaradna, a Tulajdonosnak vissza fog fizetődni, anélkül hogy a törvényes költséget belölle kifognák Azon adósokra nézve pedig, kik sem kézi mesterséget nem tudnak, sem más egyéb vagyonok nintsen és egyenesen tsak a házról házra való adásból és vevésből élnek; mivel ezen Zsidók semmivel se bírnak, a vándorlásra és elszéledésre pedig nagy kedvek vagyon és azért a nálók levő restantia, igen könnyen megvehetetlenné válna, tehát, ha ezen házról házra járók egy fertály esztendő alatt a magók restantziájokat egészen le nem fizetnék, őket a Zsidó Pénzbeszedő, maga felelvén érte, az azt illető Szólgabíronak vagy a Várme gyének adja fel.

Mind ezekből által láthatyák és megesmérhetik a zsidó Pénzbeszedők, mi lett légyen ezen egész Oktatásnak tárgya, hogy tudnillik az ő felsége által kezvelmen meghatározott Számadás módját és a vele való bánást, igazán és helyesen felvegyék s megtartsák. Ennek megtartása és követése fogja megoltalmazni a Számadókat, minden veszedelmes következesektől, arra fogja őket birni, hogy magókat ezen munkára, minden károk nélkül reá adják és ő fogja, mind az egygyes adófizető feleket, mind a feleséges Aerariumot bátorságossá tenni

(Nyomatott példány a Magyar Nemzeti Muzeumban)

Közli:

Dr. Richtmann Mózes

Vegyes.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Pollak G.*, Michael Heilprin and his sons. A biography. *New York* 1912. — *Deissmann A.*, Die Sprache d. griech. Bibel (K. l. Theol. Rundschau XV, 10) *Tübingen* 1912. — *Perls A.*, Szónoklatok IV, Pécs 1912. — *Halpern M.*, Notarikon, Szimánim, Kinujim (héber), *Vilna* 1912. — *Rappoport M. W.*, Der Talmud u. sein Recht. Mit einem Geleitwort von *J. Kohler*, 2. Aufl., *Berlin* 1912. Verlag von *Lonis Lamm*. Ara 6 M. — kötve 7 M. — *Wiernik Peter*, History of the Jews in America, *New York City* 1912 (The Jewish Press Publishing Co. Ara 1.50 dollár). — אורח ישראל (héber Encyclopedia) VIII. ed. *J. D. Eisenstein* 165. East Broadway, *New York* 1912 (ára 15 korona). —

Ziegler Ignác karlsbadi rabbi irodalmi vállalata, melynek készülését már jelentettük, megindult és eddig, mikor ezt írjuk, két füzet, már megjelent. A „Volksschriften über die jüdische Religion“ október-április hónapokban jelennek meg. Minden évfolyam egyenként 3–4 innyi terjedelmű 7 füzetből fog állani és az évi előfizetés mindössze 5 korona, mely összeg Dr. J. Ziegler Karlsbad címére küldendő. Az első évf. 5 füzetet ad, melyek közül 2 ket-tős füzet. Ezek szólnak a prófétákról, a tóráról, a farizeusok és szadduceusokról, a zsidó vallás és a filantrópiáról és a zsidó elemekről a kereszténységben. Ez utóbbit dr. *Venetianer* upesti főrabbi kitünő munkatársunk írta. Az eddig látott füzetek elevenen és színesen vannak írva és teljesen megfelelnek a kitűzött czélnak: érdekfeszítő és tanulságos olvasmányok. Egyes füzetekről az Irodalmi Szemle fog beszámolni. Az új vállalkozást a legmelegebben ajánlhatjuk és ez alkalommal újból ajánljuk ezen régi eszménket a magyar illetékes körök figyelmébe. Csak irodalmi uton hathatunk közönségünkre és ez az egyetlen ut, melyen a modern világban felekezeti hűségében és melegségében megtartható.

Leopold Sándor a X. izr. községkerület elnöke 81 éves korában 1912 okt. 28-án Szekszárdon meghalt. Felekezeti ügyeinek mindenkor lelkes szolgája volt, egyéni-

ségében modern szellem és régi jámborság szép harmóniában egyesült. Aldás a jámbor férfiú emlékére.

Dr. Müller D. H., a bécsi egyetemen a keleti nyelvek tanára, nagyhirű tudós, ki egyszerismind a bécsi rabbiszemináriumnak és tanára volt, 67 éves korában meghalt. Szorosabot szokján kívül abibliái tudományok közül és nagy érdemeket szerzett.

Vegyes pótlások illetve helyesbítések. A XXVI. évfolyam 47. oldalán „Vü kán sir iz, dart zen ách káne majlősz” közmondásról azt állítottam, hogy azt „egy ma is (1909) köztünk járó—kelő litván atyánkfia hozta magával”. Csak 1912 nyarán Nagyváradon bekövetkezett elhunytakor tudódott ki reb Lazrnak ezen record-globe-trotternak, rectius globe-snorrernak, feltékenyen titkolt Hofbraun vezetékneve. — A XXIX. évfolyam 320. oldalán közzött „Páros-Parve-Minnig” című cikkemhez, Erdélyből arról értesültem, hogy ott az efféle eledeleket, edényeket és evő eszközöket „böjtöseknek” nevezik, ami zsirtalanvajtalan voltukra való tekintettel a keresztény felfogásnak is megfelelőbb; én a „böjtös”-nél grammaticae helyesebbnek tartom a „böjti” jelzöt. — A 323. oldalon felülről a 8. sorban az ugyan szó után a húsost szó álljon; a 324. oldalon szintén felülről a 8. sorban a flásiger szó után következő három szó álljon: adr milchiger, gezájercz; a 325. oldalon a Drágaság czim alatti cantelák szó helyett Cautelák olvastassék.

(V. E.)

TÁRSADALOM.

TÁRSADALMI SZEMLE.

Usolsó füzetünkben ugyanezen a helyen ismételtük azon régebbi állításunkat, hogy a hazai pártok közül de facto az orthodoxia sem áll a Sulchan Aruch alapján, a mennyiben e törvénykódex rendelkezéseit nem hajtja végre. Hivatkozhatunk magukra az orthodoxokra: a pesti, váci és eperjesi orth. hitközség olyanokat, kik a szombatot negligálják, nem veszi fel a hitközség kebelébe, ellenben a többi valamennyi, köztük a pozsonyi és nagyváradi vezérhitközségek ugyanilyeneket felvesznek, Pozsonyban értesülésünk szerint az előjáróságba is választanak. Már most melyik község áll a S. A. alapján, a pesti-e vagy a pozsonyi? Kétségtelenül a pesti, a mely legalább ebben a szembeötlő pontban hatalma szerint a S. A-t végrehajtja. Így van ez a külföldön is. Ha pl. Frankfurtban boltját szombaton nyitvatartó kereskedő magát orthodoxnak vallaná, kinevetnék, az orth. község pedig az ilyen jelentkezőt nem venné komolyan és keréken elutasítaná. A konkludens tények tehát azt mutatják, hogy hazánkban az a párt sem áll a S. A. alapján, a melyik leginkább hangoztatja.

Ez nem nézet, se nem hitvallomás, hanem egy ténynek a konstataciója. A ki tehát állításunkat meg akarja czáfolni, az tagadja a tényt magát, vagy pedig állítsa azt, hogy a szombat negligálói (a közismert példánál maradva) a S. A. alapján állanak. Tisztán logikai, nem dogmatikai kérdés. Annyira nem dogmatikai kérdés, hogy a rabbinikus kodexek összes szerzői pl. Maimonides, Jákob ben Aser, József Karó (a S. A. szerzője) stb. mind állíthatná.

A német orthodoxia, az említett három hazai orth. hitközség, a csodarabbik félmilliót meghaladó tábora cselekményeikkel tételünk helyességét elismerték. Olvastunk azonban statusquo lapokban más nézetet. Az egyik lap, a mely véletlenül kezünkbe került, hasonlattal „czáfolt” meg bennünket. Egy faluban — úgymond — gyógyszerértárt akartak felállítani. A falu népe ellenkezett, azt mondva,

hogy senki sem vehet be egy egész gyógyszerárt. Erre egy okos ember azt mondta, az igaz, de azért a falunak mégis kell egy gyógyszerár, melyből egy ügyes orvos mindenkinek néhány pillulát bead. A községnek is legyen tehát S. A.-ja, melyből a rabbi mindenkinek szükség szerint adagol. Ez a községi S. A. elmélet a statusquo beliek hivatalos álláspontja, lapjaik legalább hasonlaltat és hasonlat nélkül unisono hirdetik.

Komoly állítás akarván lenni, komolyan kell vele foglalkozni.

Az elmélet magva egy pozitívum és egy negatívum. A megatívum az, hogy zsidó nem élhet az egész S. A. szerint, a mint hogy egy ember nem vehet be egy egész patikát. Képzhető-e ennél nagyobb káromlás a S. A., sőt az egész zsidó vallás ellen? Es igaz-e ez? Hát nem éltek és nem élnek-e ma is zsidók a S. A. szerint? Épily sulchanáruchellenes a pozitívum, a mely szerint a S. A. csak a községnek szól. Ez az állítás ellenkezik a zsidó vallás alap gondolatával, a mely szerint minden hívő Isten előtt egyenlő és minden parancs minden egyesnek szól. Ellenkezik tehát a S. A. minden paragrafusával. Idézzék a S. A. jeles ismerőjei a S. A. azon paragrafusát, a mely kimondja, hogy a S. A. mint a patika csak a községnek való. Frivol játék Karó komoly művével.

Arra a kérdésre, hogy a magyar zsidóság kanonizálja-e a S. A.-t (melyik kiadását?), a feleletet a dogmatika, historia és ethika körében kell keresni, csupa oly ismeretkör, melyekre a zöldsasztal és a nyomdafesték „eszme-cseréi” ügyet sem vetettek. Az egész argumentáció hol nyíltan, hol leplezetten a saját hithűségnek és a mások hitelenségének szuverén deklarációjából áll. A középkor zsidó kiadásában, mibe mi bele nem megyünk.

A mi álláspontunk ma is az, a mi régebben volt és melyet utoljára 1911. áprilisi füzetünkben kifejtettünk, hogy t. i. a zsidó egység a zsidó vallás híveinek testvéri szeretetében a valóságban ma is megvan. Erre a testvéri szeretetre kell appellálni, nem pedig a nép gondolkodását és érzését megtévesztő teológiai vitákra. A zsidóságot az utolsó évtizedekben 1500 év óta a legkeserveőbb csalódás érte — az örökre eltemetettnek hitt vallás- és fajgyűlölet félelmetes erővel támadt fel halottaiból. Ennek nyomása alatt a belső viharok mindenhol elültek és a hazai zsidóság körében is el kell ülniök. A nagy tömegék, melyek létükben vannak megtámadva, teljesen közömbösek elmaradt emberek szellemi kedvteléseiről és készségük fogják sorakozni a zsidó vallás és híveit erősíteni alkal-

mas egységes szervezkedés körül. A zsidó hívek együttérzése és hűsége az egyetlen alap, melyen az autonómia felépülhet. Erre a szilárd alapra, hisszük és reméljük, csak hamar az összes tényezők vissza fognak térni.

A külföldön az a hit van elterjedve, hogy a magyar zsidóság szíve a hittestvérek iránt teljesen lehült. Az a nagy lelkesedés, mellyel a hazai zsidóság az üldözött zsidók külön területen való együttes letelepítésére alakult ITO zászlaja köré csoportosult, ezt a tévhitet végleg eloszlatja. Az Egyenlőség lelkes propagandája folytán az ITO-nak nálunk ma már 4000-nél több híve van. Az egyet szabályai elkészültek és a magyar bizottság nem sokára meg fog alakulni. A bizottság elnöke Winterberg Gyula udv. tanácsos.

A kongrua törvény megalkotását a protestáns felekezetek vitték keresztül és érthető, hogy szükségleteikre van szabva. Most a korpótlék van soron. Ha ez, mint tervezve van, csak novella lesz a kongrua-törvényhez, akkor az a rövidség, melyet a rabbikar a multban szenvedett, most fokozódni fog: az egyik hiba a másikat szüli. Legelőször azt kellene keresztülvinni, hogy azok a rabbik, kiknek fizetése a korpótlékkal kiegészített maximális fizetést el nem éri, a korpótlékból a megfelelő részt megkapják, ha nem is kongruás papok. Ez tulajdonképpen magától értendő, de zsidó ügyekben semmisen értetődik magától. Az országos iroda az ügyet kellően felkarolta. Ha a felekezet nem volna részekre bontva, megvédhetné papjainak érdekét. Egy példa a sok közül, hogy az autonómia mit érne, még pedig első sorban az orthodoxiának.

A korpótlék ügyében Dr. Neumann Ede, az ORE alelnöke vezetése alatt nagyobb küldöttség tisztelgett a vallás- és közoktatásügyi miniszternél, ki kedvező választ adott. Dr. Neumann, az Orsz. Irodától támogatva, egyébként is fáradzott ebben az ügyben és állandóan figyelemmel kíséri. Reméljük, hogy a nevezettek együttes fáradozását teljes siker fogja koronázni.

Az orsz. izr. tanítóképző-intézetet a vallás- és közoktatásügyi miniszterium modern alapokra való helyezés céljából egyelőre internátussal látja el és e célra a felelő államsegélyből és az iskolaalapról 25,000 koronát engedélyezett. A végcél az, hogy a tanítóképző külön épületet kapjon. Remélhető, hogy az igazgató tanács és az intézeti igazgató buzgósága, a mely az intézetért már eddig is oly sokat tett, a miniszterium jóakarásával karöltve a

kitűzött nagyjelentőségű végcélzt is meg fogja valósítani. Az internátus 60 növendékre van tervezve és már f. év szeptember hó 1-én meg fog nyilni. A 60 növendék közül a miniszter határozata szerint 30 mindig orth. községekhez tartozó szülőik gyermeke kell, hogy legyen. Örömmel látjuk, hogy az illetékes faktorok felekezetiünk kedvezőtlen közviszonyai között is czéludatosan haladnak a kitűzött uton és az egész felekezet javára cselekszenek.

Németországban a „liberális zsidóság” külön organummal bír, melyről eddig e helyen nem szóltunk, nem lévén a dolognak ránk nézve aktuális értéke. Az elmúlt évben az a kör, a mely ezen organumban fejtette ki eszméit, 14 irányelvet bocsátott közre, melyeknek ránk nézve szintén nincs aktuális értékük, és ugyanezért azokat nem is közöltük. Az új program nagy hullámokat vetett és három párt jelentkezett a porondon: liberálisok, közép-pártiak és orthodoxok. A legfűgőbbek az utóbbiak voltak. A míg a liberálisok elveiket csak lapjukban fejtették, az orthodoxok is hallgattak ugyan, de mihelyt a „Richtlinien” publikálva lett, megfújták a harci riadót. Itt kezdődik az ügy érdekessége. Első sorban a házassági reformokat kifogásolták, azzal fenyegetőzve, hogy szakadásra viszik a dolgot. Erre a liberálisok készeknek nyilatkoztak a zsidóság egységének megóvása céljából a legmesszebb menő engedményekre. Nagy diadal az orthodox táborban, nem az engedmények, hanem a győzelem fölött. Hadi kárpótlás a liberális territorium Konstantinápolyal együtt. Az öröm azonban korai volt — a nagy községek Berlinnel az élükön nyilatkozatot tettek közzé, miszerint az egyik rabbicsopot nincs jogosítva a másik rabbicsopot fölött pálczát törni, sem pedig arra, hogy a zsidóságban létező bármely irányt csekélyebb értékűnek bélyegezze. A zsidóság egysége nem vita tárgya, a község által alkalmazott rabbikat pedig más rabbik nem devalválhatják. Ez oly nyilatkozat, a mely bennünket is érdekel. Nálunk ugyanis minden analfabéta holmi zsidó Arbuesi Péterként lép fel, azt hívén, hogy fitogtatott fanatizmusával egy csapásra meghódítja a magyar zsidóságot. Ily olcsón a német orthodoxia természetesen győzni nem is próbált és dicséretes buzgalmat fejtett ki a tárgyi czáfolásban. Czáfolatai nálunk eretnakség számba mennének. De ez melléke a mi szempontunkból. A theologiai harc azóta is folyik, azonban mindvégig tárgyi argumentációval és európai formák közt. Az orthodoxia. noha sorai közt nincsenek olyanok, kik nem

élnék hirdetett tanaik szerint, vagy talán épp ezért, már nem emlegeti a szakadást, hanem meggyőzni iparkodik az ellenvéleményűeket. Ezt helyesen cselekszi és minden bizonynyal több eredményt fog elérni, mint ha pusztá káronlással argumentálna. Ezt a hazai zsidóság, sajnos, kítapasztalta. A vallásos élet alábbszállásának egyik oka nálunk a rabbitekintély aláasása volt. Ezt részben azok okozták, kik a modern rabbikat sárral dobálták és ezen ténykedésük által akaratlanul a rabbi tekintélyét általában megrendítették, a régi rabbikét még sulyosabban, mint az ujakét. Az orthodoxia ezen rövidlátó praktikáját nálunk most a statusquobeli sajtó vette át. Azt hiszi: In hoc signo vinces. Nagy csalódás fogja érni. A saját táborában aláassa majd a rabbik tekintélyét — ez lesz az egész eredmény, semmi egyéb. Legkevesbbé éri pedig el azokat a materiális előnyöket a modern zsidóságtól, melyeket többé—kevésbbé szemérmesen rejteget. Öszintén sajnáljuk a megtévelyedetteket. A vallásnak a modern világban általában nehéz a helyzete és a papság sulyos küzdelmet folytat. Ily körülmények közt az, a ki a rabbik — akár a műveltek, akár a nem műveltek ellen tör, — akarva nem akarva a zsidóság ellen tör.

Dr. ROSENBERG EDE

1859—1913

Dr. Rosenberg Ede magyarkanizsai főrabbi február 23-án hosszú szenvedés után 54 éves korában meghalt, özvegyét és három árvát hagyva maga után. Küzdelmes élet tragikus vége. Atyja, ki nagy jámborságu férfit és kiváló talmudista volt, a milyen a kántorok közt korában nem igen akadt, már zsenge gyermek korában a talmudra fogta, úgy hogy 13 éves korában a szó régi értelmében talmudista volt és önállóan kezelte ezt a nemzeti tudományt. E mellett még csak bibliát tanult 15 éves koráig, a midőn e sorok írójától a magyar írást megtanulta. A putnoki és szilágyosmlyói jesiva látogatása után 1880-ban Pozsonyba került és innen 1881-ben az országos rabbiképző-intézetbe, hol a Pozsonyban megszokott nélkülözést, bár kisebb mértékben, folytatni volt kénytelen. Leczkékből élt, és az sem volt mindig. Gyenge testben erős lélek lakozott és minden nehézséget legyőzött a vasakat, úgy hogy egy évtized után a budapesti egyetemen doktori és egy évre reá az orsz. rabbiképző-intézetben rabbi oklevelet nyert. Míg ehhez a fokhoz elért, külső küzdel-

mek mellett nehéz belső küzdelmeken is átment, melyeket csak a magyar bócher ismer, kit a világi tudományoktól való horrorban nevelnek és kibe a szemináriumtól való iszonyatot tudatosan és rendszeresen belécsepegettek. Az olt-hatatlan tudásszomj nagy természeti adományokkal párosulva végül mégis diadalmaskodott a külső-belső akadályokon és a minden ízében komoly ember elérte céljét. Az első község, a hol próbaszónoklatot tartott, megválasztotta rabbijául és ott működött 22 éven át haláláig.

Hivatását ideális módon töltvén be, községében felekezeti különbség nélkül közszeretnek örvendett. Szónoklataihoz, melyek tartalmasságuk mellett szellemesség által váltak ki, rendszerint keresztények is megjelentek; mikor Bacher Vilmos, imádott mesterének, 60 éves születésnapján ünnepi Istentiszteletet tartott, a zsúfolt templomban a hallgatóság többsége a másfelekezeti lakosokból állt. Márczius 15-én nem egyszer ő volt a város hivatalos szónoka a város közterén, a mint hogy a város, a melytől fizetését is huzta, mindig igaz tisztelettel és szeretettel vette körül az arany tiszta jellemű és nagy okosságú rabbít. Néhány szónoklata nyomtatásban is megjelent. Még deák korában hosszabb cikksorozatát közölte a most feledésbe ment „Hitközségi Hivatalnok” cz. folyóiratban, melyet néhai Friedmann főkantór szerkesztett. Igen becses tanulmányt tett közzé folyóiratunk 1890. évfolyamában „A zsidó népiskoláról a hagyomány korában”, a mely külön is megjelent, és azóta több dolgozattal gazdagította a Magyar Zsidó Szemlét. Az utolsó években az Egyenlőség, a Magyar Izrael, a Mult és Jövő közöltek tőle szép dolgozatokat. Akkora talmudtudományosa volt már fiatal korában, hogy Bacher Vilmosnak Kosman Wodianer nagyterjedelmű talmudi művének kiadásánál segídezhetett, mit Bacher az e'őszóban külön kiemelt. E komoly ember korai halála tanítóját is fájdalommal töltötte el.

Sympatikus jellemének egyik fényes vonása a hűség volt, mellyel rokonaihoz és barátaihoz, tanítóihoz és társaihoz ragaszkodott. Negyvenéves zavartalan barátság kötött vele össze, hadd szenteljek egy könnyet nemes emlékének. Lebegien örök áldás a jámbor férfiú emléke fölött.

Dr. GRÜNHUT LAZAR
1850-1913.

Távol hazájától, hová örökké visszavágyott, Petach Tikvában, hová csak néhány hónap előtt költözött át Je-

ruzsálemből, lehelte ki február 20-án Dr. Grünhut Lázár nemes lelkét, és a zsidó tudomány szegényebb lett egy örökké tevékeny nagyérdemű munkással. Gyermekkorától haláláig aranyfonálként húzódik át életén a tudomány lángoló szeretete, melyet az élet viszontagságai és szenvedései, melyekből neki bő rész jutott, le nem lohasztott. Az egykori magyar bócher, ki 20 éves korában világi betűt még nem ismert, belső ösztöntől üzve-hajtva, szakadatlan önképzés által a modern tudomány magaslatára emelkedett és a zsidó tudomány általánosan becsült művelőjévé küzdötte fel magát. Mint több gyermek atyja, közel negyven éves korban tizenegy évi rabbi működés után Berlinbe ment, hogy magát modern rabbivá képezze ki. Tenger nélkülözés és küzködés után Dr. Berliner Abraham és mások hathatós pártfogásával célzt ért: megszerzte a doktori fokot és 1892-ben a jeruzsálemi zsidó árvaház igazgatójává választatott meg.

Ezen időponttól kezdve Grünhut a tudománynak élt, miben sem bajok, sem gondok megzavarni képesek nem voltak. Az első években a midrassal foglalkozott és publikációiban, melyek sűrűn követték egymást, szemmel látható volt a haladás, a tökéletesedés. A szent városban élve, megismerkedett a szent földdel és megtanult arabul. Ez új ismereteket értékesítette Szaadja kommentárjairól szóló két tanulmányában és Palesztina földrajzára vonatkozó dolgozataiban. Tíz év előtt kiadta tudelai Benjamin és azután Regensburgi Petachja utleírásait, mivel mintegy előkészült a geográfiai tanulmányokhoz, melyek utolsó éveiben leginkább foglalkoztatták. Utolsó munkája Esztori Parchi, híres palesztina-geográfus héber művének (Kaftor va-Ferach) német fordítása és magyarázata. Mintegy visszatérve ifjúkori tanulmányaihoz, legutóljára talmudi észrevételeinek és döntvényeinek összegyűjtésével foglalkozott, de a halál kiragadta a tollat kezéből. Utolsó dolgozata talán az, mely jelen füzetünkben jelenik meg. A folyóiratok közt legsűrűbben a Magyar Zsidó Szemlét tisztelte meg dolgozataival.

Életrajzi adatai röviden a következők. Született 1850-ben Gerendán és több jesiván tanult. Fiatal korban határát kapott és megházasodott, Leitner nagyváradi hitközségi alkalmazott leányát véve nőül, ki mint valódi „derék nő” osztozkodott sorsában. Miután 11 évig mint rabbihelyettes működött Temesvárt, Berlinbe ment, hol az egyetem és Hildesheimer szemináriumának hallgatója volt. Dr. Berliner Abraham nagylelkű pártfogása mellett, miután Bernben doktorrá avattatott, a frankfurti bizottság kinevezte az általa fenntartott jeruzsálemi árvaház igazgatójává. Kisér-

letei, hogy Magyarországra visszatérhessen, nem jártak sikerrel. Az árvaházat gazdasági iskolává alakították át és ezért székhelyét Petach Tikvába tették át. Nem rég nyugdíjazták április elsejétől kezdve, mibe, mint leveléből kiolvastam, szívesen belemenyugodott.

A következő önálló műveket bocsátotta közre.

1. Kritische Untersuchung des Midrasch Kohelet Rabbah (Berlin 1892). 2. Midrasch Schir Haschirim (Jeruzsálem 1897). 3. Sefer ha-Likutim I.-VI. (Jeruzsálem 1898-1904). 4. Ezra und Nehemia kritisch erläutert I. (u. o. 1899). 5. Saadia Gaon und sein Kommentar zu (Daniel) Ezra und Nehemia (u. o. 1902). 6. Jalkut ha-Machiri zu den Sprüchen Salomos (u. o. 1902). 7. Die Reisebeschreibung des R. Benjamin von Tudela herausgegeben und übersetzt (u. o. 1903). (Ugyanaz csak héber Frankfurt a. M. 1904) 8. Die Rundreise des R. Petachja aus Regensburg nach einer Handschrift, den ältesten Ausgaben und anderen Druckwerken ediert und übersetzt, mit Anmerkungen und Einleitung versehen I.-II. (Jeruzsálem 1904.5). 9. נוצר האנה Abhandlungen und Aufsätze wissenschaftlichen Inhaltes (u. o. 1906). 10. Die Geographie Palästinas von Estori haf-Farchi bearbeitet, übersetzt und erläutert (Frankfurt a. M. 1912).

Grünhut Lázár pályafutása az ideális törekvés és a zsidó tudományoszeretet ragyogó példája. Szelid jellemű, tiszta lelkű tudós és hű barát volt. Pihenjen békében az ősök szent földjében és kísérje áldás a jámbor emlékét.

TUDOMÁNY.

A GÖRÖG PAPYRUSOK ZSIDÓ SZEMPONTBÓL.

Számos izben tettük már e helyen szóvá a görög papyrusokat és 1909-ben (XXVI 228—241) külön tanulmányt bocsátottunk közre „A görög papyrusok zsidó vonatkozásairól és a talmudi joggal való összefüggésükről”. A papyrusok majdnem kivétel nélkül Egyiptomból származván, tehát abból az országból, mellyel Palesztina földrajzilag és történelmileg leginkább összefügg, a priori biztosnak látszik, hogy a napfényre került írások a szent föld multjára is fényt derítenek. Az egyiptomi kultúra legalább is oly hatással volt a zsidó népre, mint az assyr-babyloniai. A politikai befolyás, mely az Amarna-lelet tanúsága szerint már az időszámításunk előtti 15. században kezdődött és az első ptolemeusok koráig, 1300 esztendeig tartott, korántsem volt akkora hatással, mint a kulturális befolyás. Ez a hellenismus korában, bár Palesztina előbb syr, majd 100 éves önállóság után római kézre került, egyre fokozódott. Babylóniában, a név legtágabb értelmében, nagyobb számu zsidóság lakott, mint Egyiptomban, de a palesztinai zsidóság az egyiptomi diasporával kulturális tekintetben valószínűleg bensőbb összeköttetésben állott, mint a bab. diasporával. Babylóniába a zsidót vinni kellett, Egyiptomba magától szaladt. A „egyiptomi husos fizekak” minden időben nagy vonzó erőt gyakoroltak a népekre, az időszámításunkat megelőző és követő századokban első sorban a hellén és a zsidó népre. Az autochthon koptok mellett ezek voltak a történelmi események folytán felette kevert népesség főalkatelemei, a mi akkor sem változott meg, mikor a rómaiak ezt a szép országot is bekebelezték és évszázados kiszipolyozás után végre tönk-

tették. A két nép közt, különösen a római fenhatóság tartama alatt, politikai és társadalmi rivalitás állott fenn, de ez az egyiptomi zsidóság hellenizálását nem csinálhatta vissza. Egyiptomban aram nyelvű zsidóság is volt, nemcsak a perzsa uralom tartama alatt, melyről az asszuáni és elephantinei aram papyrus-leletekből értesülünk, hanem a hellenismus virágzásakor is. E mellett tanuskodik az, hogy a Hillélnék 30 körül (idősz. előtt) bemutatott alexandriabeliek házasságlevele aram nyelven volt irva (Bába M. 104 a), továbbá az, hogy az Oxyrhynchosban kiásott görög papyrusok mellett a VII. század elejéről eredő aram papyrusok is napfényre kerültek (Cowley Jewish Quarterly Review XVII, 2 köv; bibliográfiái összeállítás Erman A., Aus den Papyrus der kön. Museen, Berlin 1899). Nem kétséges azonban, hogy az a millió zsidó, az összlakosság hetedrésze, melyről Philo beszél, tulnyomó többségében hellenista nyelvű és műveltségű volt. Fentéritett dolgozatomban már ráutaltam olyan görög papyrusokra, melyekben zsidók említve vannak és azt is megjegyeztem, hogy nem tudható, hogy hány zsidó rejlik a tiszta görög nevű egyének közt, mert már a talmud konstatálja, hogy „a külföldi zsidók nevei olyanok, mint a népek nevei” (tősz. Gittin 8, 4. V. ó. b Gittin 11b).

A zsidókra vonatkozó történelmi papyrusokat felsejrolja Schürer ismert művében (Register 75 sub Papyrus) és nem régen Wilcken, az első papyrologus, külön iratban ecsetelte „az alexandriai antisemitizmust”.¹⁾ Mások idevágó dolgozatait folyóiratunk „Irodalmi Szemléjében” megjelenésükkor ismertettük és csak azt említjük még, hogy Reinach T. kiváló archeológus a Revue des Études Juives évfolyamaiban majdnem valamennyi zsidó történelmi vonatkozású papyrust bemutatott és megvilágított. Ezekről jelen dolgozatomban nem lesz szó, hanem a görög papyrusok oly zsidó vonatkozásairól, melyek ezen ismeretkőrön kívül esnek. Nem lévén ex offo papyrologus, a papyrus-publikációk nagy sorozatát nem olvastam, ezek be-

¹⁾ További irodalom a jelen tanulmány alapját képező mű 1, 1. 24 köv.

láthatatlan irodalmából is aránylag csak keveset, az ímént megjelent azonban egy összefoglaló mű, a mely az autsidernek is lehetővé teszi a papyrologia tanulmányozását, különösen a régi zsidó irodalom szempontjából, a mely szempont a hivatásos papyrologusok számára körülbelül nem létezik. Az említett összefoglaló mű a következő:

„Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde von L. Mitteis und U. Wilcken. I. Band: Historischer Teil, 1. Hälfte: Grundzüge. 2. Hälfte: Chrestomathie. II. Band: Juristischer Teil: 1. Hälfte: Grundzüge. 2. Hälfte: Chrestomathie. Leipzig-Berlin 1912.”

Ez a 4 kötetes összesen 1853 lapos alapvető mű a legjelentékenyebb papyrusok közlése mellett világos tájékoztató a papyrusirodalomról és a papyrusok szolgáltatási ismeretekről. Wilcken U. bevezetésében külön hangsúlyozza, hogy a „görög papyrologia” nem önálló tudomány, hanem történeti segédtudomány, melynek szolgálni kell mindazon tudományokat, a melyek az ókor történetét bármely szempontból kutatják. Nichts aber wäre verderblicher, als wenn dieses neue Material zugunsten einer selbständigen „Papyruswissenschaft” isoliert würde. Vielmehr, ist die Hauptaufgabe der Papyrusforschung darin zu sehen, dass sie auf der soliden Basis eines gemeinsamen Unterbaues die neuen Materialien in die verschiedenen historisch arbeitenden Wissenschaften hinüberleitet, um die neuen Einzeltatsachen wieder in die grossen Zusammenhänge zu bringen, aus denen sie einst hervorgegangen sind” (I, 1 XIV. lap.)

A Papyrologia kiválóan a philológia, az ókori história, a jogtörténet és a theológia tudományát viheti előbbre, ez zsidó szempontból is áll. A genuin zsidó irodalom nyelve nem a görög ugyan, hanem a héber és az aram, de ezekben annyi a görög kölcsönzó, hogy a papyrusok alapján új „Lehnwörter” irandó. A Septuaginta és az Ujtestamentum nyelvét már nem is sejtett gazdag eredménynyel kutatták, a Koiné csak most lett igazán ismeretes-

sé, a talmud és midras jó részt nem identifikált görög szavainak megfejtésére azonban eddig ebből a forrásból misem történt. A zsidó történet szempontjából pedig a papyrusok szolgáltatta anyag azért elsőrendű fontossága, mert a zsidó hagyománnyal rokon anyag. A mit Wilcken ezekről az új forrásokról a historiai tudomány szempontjából mond, nagyjában a zsidó hagyományra is illik. W. ugyanis egyebek közt ezt mondja: „Talán a legszebb ezeknél az új forrásoknál az, hogy ezerévet meghaladó időtartamon át nagyban és kicsinyben a való életet megkapó világossággal tárja szemünk elé“ (XV).

Hogy milyen gazdag ez az új forrás és milyen változatos az új anyag, ki fog tűnni a mű tartalmának következő vázlatából. A bevezetés 9 paragrafusban szól a leletek helyeiről, a gyűjteményekről, az iróanyagáról, az írásról, a számrendszerről, a kronológiáról, a pénzről, a metrológiáról és egyebekről (XI—LXXXII). A tulajdonképi anyag tíz fejezetre van felosztva oly módon, hogy minden fejezet külön-külön tárgyalja a ptolemeus, a római, a bizánci és az arab korszakot. Az egyes korszakok anyaga több paragrafusra van osztva, úgy hogy a tárgyalás teljesen átlátszó és világos. A kereken 100 pontot rövidség okáért nem fogjuk felsorolni, hanem csupán a fejezetek címeit és itt-ott a mi szempontunkból érdekesebb paragrafusokat. Célunk nem annyira a mű ismertetése, mint inkább az olvasása közben feltolult zsidó vonatkozások, melyekre mindjárt rátérünk. A fejezetek címei a következők:

I. Altalános történelmi alapvonások	2—191.
(1. Kormányzás. 2. Közigazgatás).	
II. Vallás és Kultusz	92—135.
III. Nevelés (1. Elemi oktatás, 2. Gymn. kiképzés)	136—145.
IV. Pénzügyi reszortok. Szervei és pénztárai	146—168.
V. Adóügy (B. 2 a: A 14 éves census)	169—238.
VI. Ipar és Kereskedelem (1. monopoliumok)	239—269.
VII. Földgazdaság	270—329.
VIII. Robot és szolgáltatás	330—355.
IX. Beszállásolás (Verpflegungswesen)	356—371.

X. Posta és Szállítás	372—380.
XI. Katonaság és Rendőrség	381—416.
XII. A népéletből	417—422.
Végül több index	423—437.

Az első rész 2. kötete az első kötetnek itt bemutatott tartalmának sorrendjében adja a legfontosabb szövegeket a szükséges tudnivalókkal bevezetve és a szöveget jegyzetekkel kísérvé. Az anyagot ismertető előadás mindenütt utal a Chrestomathia megfelelő helyére, úgy hogy az olvasó a főforrást mindjárt eredetiben kapja meg. És most áttérünk a mi szempontunkból érdekes pontokra, egyet-mást akkor is idézve, ha hozzá megjegyezni valónk nincs is. A mű sorrendjében haladunk.

A bevezetés 4.§-a az iróanyagot írja le, a mely rendszeren a papyrus volt. A tekercest (volumen) alkalmilag *teuchosnak* nevezték, a honnan a *pentateuchus* szó ered (= öt tekeres „המש מלות“). „Im Kanzleistil zitiert man in der Regel nach *τόμος* (Rollen)“ (XXXI. lap). A *tomos* szó a talmud és midrasban sem fog egyebet jelenteni, jelesül ebben a kitételben *שומם של שריה* (tószefta B. K 10, 31, 366, 8), helyesebben *שומם של נירוח* (Szifrá Emor vége felé, 104 d. Weiss). Krauss, Lehnwörter II 263. Bündel, Band, de az utóbbit csak könyvkötet értelmében jelenti, mint volumen. A papyrus mellett, mellyel a VIII. századtól kezdve a Chinából Samarkand közvetítésével importált rongypapiros versenyre kelt és melyet a X. században Egyiptomból is kiszorított, az ókorban viasztáblákat (*pinax*) és fatáblákat használtak, mely utóbbiakra kalamusszal és tintával irtak. Részen iskolatáblák, részben okmányok. Rendeletek és egyebek közzétételére fehérre mázolt fatáblák is szolgáltak (XXXII). E szerint a hivatalos okmány iróanyaga rendszerint papyrus, viasztábla és fatábla volt. Midőn tehát a Szifrá az ütést *בלוח ובפנקס ובשומם נירוח* meggyalázónak jelenti ki, a hivatalos személyek által gyakorolt fenyítés lebeg előtte, mely feltevések „Az óhéber könyv“ 18. l., 7. j. már kifejezést adtunk. „Tomos“ a zsidó forrásokban még „lajstromot“ és „adót“ jelent (Krauss i. h.). Világos, hogy ez a két jelentés is a hivatalos nyelvhasználatból eredt, a mennyiben a tekerés név- és egyéb lajstromot vagy adólajstromot tartalmazhatott.

„Ha beirt papyrust újra írásra akartak használni, a tintát a spongyával könnyen lemoshatták. De rendszeren némi maradék megmaradt . . . Ha okmányok hamisítása végett egyes szavakat teljesen törölni akartak, bizonyos kenőcsöket használtak. Ezért alkalmilag akták valódisága mellett azzal a megjegyzéssel tanuskodtak: „kenőcs nélkül“ (XXXIII). A talmud is azt mondja, hogy letörölt papyrus hamisítható és pl. válólevelet nem szabad reá írni (Gittin 2, 4, Óhéber könyv 17, 4). Minthogy a letörölt papyruson a régi írásból nyomok maradnak, az okmányból törölhetőek egyes szavak és másokkal helyettesíthetők. Nem lehet továbbá tudni, hogy a törlés hol történt az okmány írása előtt és hol az okmány írása után.

A tintáról XXXIII ezt olvassuk: „Die tiefschwarze Tinte, die so ausgezeichnet durch die Jahrtausende sich erhalten hat, ist aus Russ, Gummi und Wasser hergestellt“. Ilyen volt az egykoru zsidók tintája is (Löw, Graphische Requisiten I 146; Óhéber könyv 137). Vöröstintával csak ritkán írtak az egyiptomiak (Wilcken u. o.). A talmud megengedi, hogy a válólevelet ilyen tintával írják, de a tóránál csak az említett fekete tintát szabad használni.

Az abbreviaturáknál a szó végének elesése vagy jelezve van, vagy nincs jelezve. Az utolsó eset csak a legrégibb szövegekben, az időszámításunk előtti 3. századból eredőkben található. Az aram papyrusokban, melyek az 5. századból ante származnak, már vannak rövidítések, még pedig a rövidítés minden jelzése nélkül (XL). Az elephantinei papyrus gyűjteményben (ed. Sachau) a 18. papyrusban az első kolumnában az olvasható első 9 sorban ש בך áll, a következő kolumnákban azonban már következetesen csupán בך . A Cowley által kiadott asszuáni papyrusokban a pénzdarabokat jelző ח (חל) , ש (שקל) és ד fordul elő (16. lap). Hogy a biblia szövegében írtak-e hajdan rövidítéssel? vitás kérdés. Az éppen említett zsidó eredetű szövegek eljárása után ez némely közkeletű szónál nem lehetetlen, de nagyon korán ki mehett a divatból, mert a talmudnak a tóramásolásra vonatkozó szabályai között idevágó tilalom nincs. Ha rövidítések alkalmazásának veszélye fennforgott volna, az írástudók tilalmat bocsátottak

volna ki. A midras azonban beszél a szó első betűje által történő rövidítésről $\text{לראש אותיות של תבות}$ (lásd Perles, Analecten zur Textkritik des ATs és bírálatomat Revue d. É. J. 31, 154). Már a 3. században ante betűkkel is jeleztek számokat, pl a gamma = 3 (XLII fent rövidített szóban). A görög papyrusok sokféleképp jelzik a rövidítéseket, melyek közt zsidó szempontból a pont érdemel figyelmet, a mi W. szerint latin befolyás alatt keletkezett (i. h.). Az ókairói genizából eredő kéziratokban a rövidítés rendes jele a pont az utolsó betű fölött (példák a Jewish Quarterly Review utolsó köteteiben és több ediczióban).

Összevonás alatt azt értik, hogy a szó közepe kihagyatik és a szó fölé egy vízszintes vonás tétetik. A keresztény kéziratokban elejétől fogva ThS (= theos) stb. Ezt a szokást Traube L. (Nomina sacra 1907) zsidó eredetűnek tartja¹⁾. Ezzel szemben W. ritkított betűkkel a következőt állítja: „Die Nomina sacra sind also nicht aus irgendwelchen gebräuchlichen profanen Schreibmoden organisch entwickelt, sondern sie sind die freie Erfindung eines Mannes, der gerade absichtlich das Gebräuchliche mied, um den Eindruck der Singularität dieser Worte zu sichern“ (XLV). Valószínűbb, hogy vallásos tiszteletből nem akarták az istenneveket kiírni, mint a zsidók a tetragrammatont.

Már régebben figyelemzettünk folyóiratunkban arra, hogy a bibliaszöveg értelem szerint való tagolása kisebb vagy nagyobb üres tér által (parása = szakasz) a görög papyrusokban is található. Ugyanezért itt csak idézzük W. idevágó szavait: „Dagegen war es von den frühesten Zeiten an eine weit verbreitete Sitte, Sätze oder Satztheile oder gar Wörter durch grössere oder kleinere Spatien zu trennen . . . durch sie wird uns oft die authentische Interpretation des Schreibers an die Hand gegeben“ (XLVI). „Durch Ausrücken und Einrücken von Zeilen, durch grössere Spatien u. dgl. ist in sorgfältigen Texten die Uebersichtlichkeit gefördert“ (XLVII). Interpunkció nincs, csupán

¹⁾ A „Vorlesungen und Abhandlungen“ I. kötetében (1909) szintén zóba kerül ez a kérdés és úgy hallottam, hogy reám is hivatkozik. Kima-rsadást csak a **Ráfe-vonal** jelez,

a paragraphos (a szó alatti vonal) és a kettőspont található és ezek is ritkán. A törlés vagy áthuzás, vagy lemosás, vagy zárjelbe tevés, vagy a szó fölé tett pontok által eszközöltetett (XLVII). Ez utóbbival azonosak a bibliában 15-ször található *puncta extraordinaria* (héber terminus נקוד עליו), a mint először a „Masoretische Untersuchungen“ cz. tanulmányban és azóta más helyeken is bizonyítottuk. Mindenféle szövegkritika szempontjából fontos a következő észlelet: „dass nachweisbar in mehreren Fällen, wenn der Fehler sogleich bemerkt wurde, das richtige Wort hinter das falsche geschrieben wurde, ohne dass das falsche äusserlich getilgt wäre!“ (u. o.)

Mint már érintettük, a papyrusok görög nyelve a régi zsidó (héber és aram) nyelv görög kölcsön szavai alaki és jelentésbeli megállapításánál elsőrendű tényező. A *Koiné* név alatt ismert világnyelvhez ezekben a papyrusokban van a leggazdagabb anyag. A palesztinai zsidók az idegen szavakat nem az irodalomból, hanem a köznyelvből vették át, a papyrusok nyelve tehát sokkal jelentősebb, mint a LXX vagy az Újtestamentom. Még ha a szerzők *homines illiterati* is voltak, a mi legalább az utóbbi gyűjtemény javarészének szerzőiről ismeretes, irodalmi termékeik még sem szolgáltatnak oly közeli analógiákat, mint a mindennapi élet nyelve. A *Koiné* a papyrusok által a 4. sz. előtti századtól az sz. utáni 10. századig követhető. Ezen 13 század alatt a görög nyelv óriási változásokon ment át, melyek közt szempontunkból az is fontos, hogy az ókorban a stílus tömött volt (XLIX). W. szerint az írók nemzetisége is tekintetbe jön. „Es macht viel aus, ob man einen geborenen Griechen reden hört, oder einen Aegypter oder Juden oder Perser, der etwa das Griechische erst erlernt hat“ (4).

Az egyiptomi hellének eleinte az egyiptomi kelet mellé a makedóniaiakat is odatették, de a 3. század végén (ante) az egyiptomi kalendárium végleg győzedelmeskedett és a makedón hónapot csak mintegy dekorációul tették meg ki (LV). Az asszuáni és eleph. aram papyrusok szintén kétféle hónapot tesznek ki, első helyen a perzsa hódító babylóniai hónapját és melléje az egypt. hónapot. Az utol-

só prófétáknál és Eszter könyvében hasonló észlelhető, a mennyiben a hónapoknak az ősziraelitáknál szokásos számokkal való jelzése mellé odateszik az illető hónap babyl. nevét. Josephus zsidó kalendárium szerint számít, de a hónap zsidó neve helyett a görög nevet használja. A kronológia 2. fejezetében (LVII kövv.) oly kérdések tárgyaltnak, melyeknél a talmud értesítései (főhely Ros Hasána eleje) talán sikerrel volnának értékesíthetők. A ptolemausok és a római császárok korában a királyok uralkodása évei szerint számítottak és a kormányra-jutás után következő újévkor a 2. évet kezdték számlálni (LVII). Ezt a talmud is mondja.

A pénzek ismertetését követő, a mértékekről szóló fejezet (LXVIII—LXXII) a talmud és midras méretei megállapításának szempontjából is jelentős.

A bevezetés után W áttér tulajdonképi tárgyára. Feladata az, hogy „az antik élet egyes oldalait, melyek a papyrusokból világosságot nyernek . . . előadja. Először általában ismerteti a kormányzást. Egyptom abszolút monarchia volt. „Als absoluter Herrscher war der König ursprünglich alleiniger Eigentümer von Grund und Boden, sowie Herr über Tod und Leben seiner Untertanen. Seine Kabinettsordres (προσταγματα), von denen uns die Papyri einige erhalten haben, hatten Gesetzeskraft, und niemandem war er Verantwortung schuldig . . . Es fehlt überhaupt der Begriff des Staates oder des Staatlichen: *l' état c' est moi* gilt auch hier“ (2. lap). A midrasban elég sűrűn előfordul *פרוטגמא* nem közönséges parancs, hanem ilyen mindenható királyi rendelet, a mely törvényerővel bir. Ugyanezért beszélnek régi és új *prostagmáról*. (Helyeket l. Krauss, Lehnwörter II 483). A királyi udvar személyei között az egyik csoport *φίλοι* (barátok) nevet viselte. A különféle udvari czimek között, melyeket a király osztogatott, szintén szerepelnek a „barátok“ (7. lap.) Kétségtelen, hogy a midrasban számtalanszor található *אורח המלך* nek az egyiptomi czim az öse.

A király az országot természetesen hivatalnokokkal kormányoztatta, melynek főcélja az volt, hogy minél több pénzt sajtoljon ki belőle. A hivatalnokok fizetéséről nin-

csenek még elég adatok, de az egyik „királyi notárius“ (*basilikos grammateus*) talán havi *δψώνιον*-t huzott (12. l.). Szifré D 159, Szanh. 21 b stb. azt olvassuk, hogy a király csak magának ne gyűjtsön aranyat és ezüstöt, de gyűjthet, hogy adja *הקנסות* Helyesen tehát a szó nem „Kost“, Heeresverpflegung, Löhnung, (Krausz II 111, v. ö. 110 a is), hanem „Gehalt“. Természetes, hogy a katonaságnak természetben is fizethető a zsold vagy annak egy része, de az *opsonion* szó első sorban a készpénz zsoldot jelenti. W. 357. l. a következőt mondja: „Bezüglich der Verpflegung der Truppen haben die Papyri gezeigt, dass sie ausser dem Solde in Geld (*δψώνιον*) Naturallieferungen erhielten, die aber schon im II. Jahrhundert (ante) zum grössten Teil adäriert waren. Die von der Regierung berechneten Geldäquivalente, die natürlich sehr geringe Preise zugrunde legten, nannte man *δψώνια*, was auf die Bestimmung zum Getreideankauf hinweist“. A 263. sz. szöveg 20-ik sorában az évi *opsonion* 252 drachma (l, 2, 312) és a 264. számban *opsonion* helyett *επιλόρησιον* áll.

Az uralkodó makedónok (és görögök) lassanként a ben-született egyiptomiakkal vegyültek. Görögök, ha egyiptomi nőt vettek el, gyermekeiknek egyiptomi nevet adtak, vagy a görög név mellé egyiptomi nevet is adtak (23). A zsidóknál is szokásos volt a kettős név, a héber mellett egy görög; már az öt hasmoneus testvér is két nevet viselt, pl. Juda, a makkabeus. Ez a szokás kétségtelenül úgy értelmezendő, hogy a világ számára közerthető név kellett. Kérdés tehát, hogy az egyiptomi-görög nevek a vegyes házasság eredményei-e? Mint a zsidók, úgy a görögök is felvehették az országban szokásos neveket.

A „népesség és néppolitika“ cz. fejezetben a görögök és egyiptomiak után a zsidók kerülnek szóba (24--26). A papyrusok, ostrakonok és inscriptiók azt mutatják, hogy zsidók falvakban is laktak, ezekben községeket alkottak és imaházakat (*proseuchai*) is birtak. A II. kötet 54. és 56. számában két idevágó szöveg közöltetik, az 55. szám pedig Psenyris faluban megkülönböztet zsidókat és helléneket. A főváros, Alexandria lakosságának nagy százaléka zsidó volt. „Sie wohnten hier im Ghetto, was allein schon

gegen die Behauptung jüdischer Quellen spricht, dass die Juden als solche hier das alexandrinische Bürgerrecht gehabt hätten“ (24. l.; Willrich, Klio III 406). A Ghetto persze nem egyenjogú, de a Ghettoa csak az ujkori historikusok ismerik, mint az „Antisemitismus“ szót, melyet Stähelin és Wilcken az alexandriai zsidókról irt tanulmányaikban használnak. A szónak suggestiv hatása van. A zsidók a hellének városrészeiben is laktak; többnyire együtt laktak, mert együtt telepedtek le és mert így nagyobb biztonságban voltak és mert általános ókori szokás volt, hogy a fajbeliek együtt laknak. Még a hasonló foglalkozásuaknak is megvolt a maguk utczája. Épily joggal mondhatná W., hogy a hellének a Ghetto-ban laktak, mert ők is együtt laktak.¹⁾ W. nem antisemita tudós, mint Willrich, de ez utóbbi talán hatással volt reá. Azt mondja (25), hogy a zsidók a hellén kulturát már korán iparkodtak elsajátítani, a mennyire a törvényükhöz való ragaszkodásuk ezt megengedte. „Im Kern blieben sie echte Juden, ihr Hellenismus ist nicht tief gedungen“. Folytatásképp pedig azt mondja, hogy már a 3. században (ante) szűkese volt a bibliát görögre fordítani és már akkor görög neveket viseltek. Nyelvükben, nevükben, könyveikben, melyeket irtak, hellének voltak, hát miben áll még a hellenizmus? a polytheismusban? Philo nem hellenista?

„A császárság korában a zsidók elterjedése a városokban és falvakban inkább emelkedett, mint apadt. . . . Hogy a Thebaisban sok zsidó lakott, mutatja az, hogy a „thebäi, zsidóknak Arsinoében saját *proseuchéjuk* és *eucheionjuk* (zsinagóga és imaház) volt (62). Oxyrhynchosban külön zsidó városrészt volt (W. szerint Ghetto). „Für das Vertrauen, das sie bei der Regierung genossen, zeugt, dass in der Sitologenliste B G U [Berl. Gr. Urkunden] 71 5 (anno 101 - 102) sich merere Juden befinden“. (u. o.) A pa-

¹⁾ A zsidók egyenjogúsága a 63. lapon a császárok korának tárgyalásánál újra szóba kerül, hol W. maga idéz egy adatot az egyenjogúság mellett. De, úgymond, ebből az adatból nem származtatható le. Azonban először a jogegyenlenséget kellene pozitív adatokkal bizonyítani. Nem szabad középkori állapotokból kiindulni.

pyrusok által érintett egyéb dolgokról is szó van, úgy hogy W. tömött előadásában ez a részlet 4 oldalra terjed (62—65). A biznanci korban azonban, tehát akkor, mikor Egyiptom keresztény kézre került, a zsidók szerepe hanyatlott. „Leider fehlen in den Papyri bis jetzt auch alle Nachrichten über das Verhältnis der Hellenen zu den Juden in der byzantinischen Zeit“ (87). A hellének sokáig pogányok maradtak és közöttük és a kereszténnyé vált koptok között mérhetetlen gyűlölet fejlődött ki. Bár végére a hellének is behódoltak, a monophysita koptok az arabokat, kik 639-ben Egyiptomot elfoglalták, szabadítókként üdvözölték.

A zsidók egy része bizonyára a keresztény egyházba olvadt be, melynek alapításában is nagy részük volt, de azért még igen jelentékeny számban lehettek. Az arsinói kerületben, hol az ókorban láttuk őket, arab időkben is éltek: Fajumban született Szaadja gáon. Ezen a vidéken zsidó kultúra volt, mert Szaadja még szülőhazájában iratokat tett közzé a karaiták ellen, irodalom pedig csekély számu zsidók közt nem keletkezhetik. A papyrusokon megfigyelhető még a görög nyelv fokozatos kiszorítása: a hivatalos nyelv először görög, azután görög-arab (kétnyelvű papyrusok), azután arab-görög, végül csak arab. Egyre kevesebb lesz a görög papyrus, míg a X. században végleg eltűnik. „Az iszlám a hellenizmus hóhéra“ (Mommsen). Kétségtelen, hogy az egyiptomi zsidók egy évszázad alatt arabosítva voltak. A helytartó székhelye nem Alexandria lett, hanem Fuszat, görögül *to Fossáton*, melyet Amru Memphissel szemben a római Babylon tábor mellett alapított. Minden új városban zsidókat látták a zsidókat és érthető, hogy Foszat a zsidó történetben oly jelentős város, Maimuni is itt élt és innen került elő a geniza.

Az egyiptomiak királyaikat istenekként tisztelték, épígy az élő görög királyokat. „A király istensége mutatkozik a királyra való esküben is (ἑρκος βασιλικός), a mely a közéletben oly nagy szerepet játszott“ (107). Ebből világosság derül a midrasban gyakran említett „a királynál való esküre“. Annál is inkább, mert ez a szokás római időkben is megmaradt, midőn a császárra vagy a császár

geniusára esküdtek (117). De azért a magánéletben nem a királyt, hanem saját isteneiket imádták. Két földolgot kívántak isteneiktől egészséget és felvilágosítást a jövőről. „Die Götter, die im Volk Ansehen haben wollten, mussten mehr und mehr Heilgötter und Orakelgötter werden. Wo die besten Kuren gemacht wurden, und die sichersten Orakel gegeben wurden, dorthin vor allem wendeten sich die Wallfahrer. . . . Von einer glücklichen Heilung durch den Gott Soknopaios spricht Amh. 35 (68), vom Aufenthalt in einem Isisstempel des Faijum zu Kurzvecken spricht Teb. 44 (118)“ (108—109).

A talmud szintén a gyógyító és orakulumot szolgáló istenekről beszél Abóda Zára 55a. Zunin azt mondta R. Akibának: „Mindketten tudjuk, hogy a bálvány semmis, de mégis látunk embereket, kik bénán mennek hozzájuk és egészségesen jönnek ki? Erre Akiba egy hasonlattal felel és így folytatja: „Mikor a bajokat küldik az emberekre, megesketik őket, hogy csak bizonyos napon menjenek be az emberbe és ne szálljanak ki csakis bizonyos napon, bizonyos órában, bizonyos ember által és bizonyos fűszer (gyógypor) által. Mikor a kiszállás ideje elérkezett, a beteg ember a bálványtemplomba megy. Erre szólnak a bajok: jogos már most, hogy ne szálljunk ki, de azután szólnak: Hát azért, mert ez a bolond nem méltóan cselekedett, megszegjük esküncet?“ — Ugyanott babylóniai irástudó azt mondja: Helységünkben van egy bálványnak temploma. Ha a világnak eső kell, a bálvány megjelent nekik álmukban és azt mondta: Vágtatok le nekem egy embert, akkor hozok esőt. Levágtak egy embert és jött az eső. — Ime a két isten („Heil- und Orakelgott“), másokról nincs is szó. — Amulettekről és varázsszövegekről 125. lap.

A zsidó papság 24 törzseből, mint tudva van, csupán 4 maradt meg. A templomban az áldozati kultuszt úgy végezték, hogy 24 osztályra osztva, hetenként váltakoztak. Minden osztálynak (משמר) megvolt a feje. Incidentaliter nem tárgyalhatjuk a zsidó papság nagy kérdését, a mely nézetünk szerint Schürer által sincs tisztázva. A zsidó adatok összegyűjtése és feldolgozása mellett jó analógiát nyújtana

a szervezet stb. megismerésére az egyiptomi papság, melyről alapvető munkát irt Otto W. (Priester und Tempel im hellenistischen Aegypten, I 1905. II 1908). Itt csak egy meglepő részletet idézünk. „Die Priesterschaften der einzelnen Tempel, und zwar die eigentlichen ^{lépésig} waren in Phylen gegliedert, zunächst in je vier, seit dem Dekret von Kanopos in je fünf, jede unter einem Phylarchen. Diese vier resp. fünf Phylen verrichteten abwechselnd im Laufe des Jahres die kultischen Handlungen, so dass auch die Emolumente, Sporteln usw., die mit den Kult-handlungen verbunden waren, abwechselnd den Phylen resp. ihren Priestern zufließen. . . . Unter den Phylenpriestern gab es verschiedene Klassen. . . .“ (111). Első helyen vannak a főpapok, a mi a zsidóknál is volt, t. i. hogy egész családok főpapok (nemcsak a tényleg functionáló főpap). Ezt tudjuk Josephusból és a talmudból בני בתים נדולים (Ezután következnek] a próféták stb., végül a *hierogrammateis* és valamennyi pap. A templom élén állt az *epistatés*, a ki nem azonos a főpappal. W. hivatkozhatott volna a jeruzsálemi szentélyre, a hol a főpap és a templomfőnök szintén két személy. — „Die Prüfung auf Qualifikation zum Priester bestand in einer Ahnenprobe und einer Untersuchung auf körperliche Mängel (*sémeia*)“ (128). Teljesen így volt a zsidóknál is.

Templomokat, melyek jövedelmezők voltak, a kormány bérbe adott vagy egészen is eladott. A kultusz római időben adóobjektum volt. Az egyik elephantinei papyrusban [a zsidók templomuk felépítése esetén minden egyes áldozatért fizetést ígérnek (5. század i. sz. előtt). Mindezt csupán azért említjük, hogy megértsük azt, hogy a makabeus felkelés előtt a főpapok egymásra lícitáltak az antiochiai udvarnál. Hellének voltak és követték a népek szokását: bérbe vették a kultuszt államostul. A zsidó nép ezen felháborodott, a többi népek nem. Mindenesetre érdekes volna a kérdés pontos kutatása. Honnan vette pl. a főpap a perzsa uralom idején a tributumot, a mit az országért fizetett? Minden valószínűség szerint a templom jövedelmeiből is.

A zsidó kultuszról szól W. 112. Ebből csak újra ki-

emeljük azt, hogy már a 3. században időszámításunk előtt az egész országban voltak zsinagógák. *Proseuché* volt a nevük, nem *synagógé*. Az Unióstemplom és egyéb 129. 1 kerül szóba.

Érdekes fejezet a III., a mely a nevelésről szól. A papoknak vizsgáznni kellett „a szent és az egyiptomi írásból“. A laikusok számára nem igen volt iskola és a papoknál is az apa tanította a fiát. A görög elemi oktatást magán tanítók végezték. A zsidóknál is az első iskolák papi iskolák voltak és az írástudók Hillélig tulnyomóan papok lehettek. A tradíció hatalma mutatkozik abban, hogy Jóchanan ben Zakkai a templom árnyékában tanított. A templom lerombolását követő emberöltőben szintén sok volt még a papi írástudó (Ismáel, Eleázar ben Azarja s mások). A papság része a hagyomány kifejlesztésében sokkal jelentékenyebb, mint közönségesen hiszik. Ez oly probléma, melyet tudtommal még nem kutattak, mert az egész papságot identifikálták az elgörögösödött főpapsággal. A templom fennállása utolsó idejében már a főpapság jórésze is írástudó volt. — Az elemi iskolában a klasszikusok mellett, mint az ó-egyiptomiaknál, előszeretettel alkalmaztak gnomákat is (137). A zsidóknál Szirach könyve volt az iskolakönyv, papi szerzője előtt talán már ez a cél lebegett. — A gymnasiumok a katonai szolgálatra előkészítő iskolák voltak (140). A nagykorúság az ephebia számára a 14. évben állt be (141). Ez érdekes analógia a zsidó nagykorúsághoz. Itt is tulajdonképen 14. évet állapították meg, mert 13 év és 1 nap kell hozzá, azaz a megkezdett 14. év. Az egyiptomi öslakosság és a vele egyrangúak 14 éves korban fejadóketelesekékké váltak.

A bér-és adórendszer, a mely bőven van tárgyalva, nem ad sok alkalmat zsidóról külön beszélni. Külön zsidó adót csak Vespasian hozott be: *judaikon telesma* (187). Ez I rész, 2. köt. 61. és 295. számú papyrusokban nevezve van. Már a 71/3. évben fizették (lásd a bevezetést a 61. számhoz). A fejadót 14—60 év közt és pedig csak a férfiak (nem a nők) fizették (189). A zsidó nő azonban kivétel volt—fizetett (189). Az arab hódítással nagy változások állottak be és Fuszat lett a kormány központja, hova min-

den adó folyt. A fejadóról 235 a következőt olvassuk: „Die Kopfsteuer bekam einen neuen Inhalt, insofern der Zahlende vertragsmässig ein Schutzgenosse der Muslimen wurde, wofür er den Gesetzen des Islam sich zu unterwerfen gelobte. Nur Christen und Juden (später auch Perser), die heilige Schriften hatten, wurden zu diesem Schutzverhältnis zugelassen. Frauen, Kinder, Sklaven und Wahnsinnige waren frei“. A fejadó most előnyös volt. Ennek megállapítása céljából népszámlálást rendeztek. A másodiknál (8. században) több mint 10,000 falu volt és 5 millió fejadóköteles kopt (288). Szép ország volt és érthető, hogy virágzása idején a zsidó történetnek a hellenizmus és az iszlám korában (12. században Maimuni) egy ideig központja volt. A 193. sz. papyrus városi számadás, melyben 2. helyen a vízvezetéki díjak vannak felsorolva. Ezekről W. I, 2, 225. lap egyebek közt ezt mondja: „Von besonderem Interesse ist, dass auch eine Synagoge der Thebanischen Juden sowie eine Gebetsstelle (*eucheion*), offenbar auch der Juden, gleichfalls unter den Wasserzins Zahlenden erscheinen“. Tekintélyes összeget fizettek (havonta 228 drachmát, 227, 1. sor). Mire használtak ennyi vizet? Az egypt. zsinagógák viz mellett épültek.

Egyiptomban a király volt a legnagyobb nagyiparos és nagykereskedő (256), mert ő egymaga volt az állam. Jövedelmeinek fokozására számos monopoliumot teremtett: só, olaj, méz, hal, sör s számos más tömegcikk monopolium volt. Az olajfajok között van a krotonolaj (Krotonöl), melynek egyiptomi neve *kiki* (241), készítői pedig *kikurgoi* (247).¹⁾ Ezen adat után nem lehet kétséges, hogy mi a misnában Sabbath 2, 1 előforduló קק וזש és hogy a helyes olvasat קק és nem קק. A tannák megtiltották az Egyiptomból importált kiki-olajat a péntekesti lámpagyújtásra. Ismerték ezt épúgy, mint az „egyiptomi zytos“-t, a mely szintén monopolium volt (251, v. ö 257) és melynek használatát husvétra tiltják (Peszáchim 3, 1). Kohut (Aruch VII 179) helyesen utal *kikion elaiion*-ra, csak hogy perzsa etimológiát ad: „kik, kuk langhalsíger Seevogel.“ Krauss (Lehnwörter II 518) a görög *kéx kékos* szót Meervoegel állítja mellé. Löw J. azt jegyzi meg erre, hogy קק, továbbá

¹⁾ Az idevágó szöveg I, 2, 364. (304. szám).

קקיא és קקויה „meg nem fejtett talányok, melyekkel görög szavak segítségével meg nem birkozhatni“. Egyébiránt a krotonolaj, épúgy mint a zythos, erős hashajtó volt.

Nem volt világitó olaj és innen érthető, hogy az amórák már nem tudják biztosan, hogy micsoda. Sabbath 21 a és j. Sabb. 4c 34 kik nevű madár olajának mondják, kétségtelenül azért, mert a biblia קקא -t Ismáel barajtája ezzel a madárral identifikálta és mert a tengerjárók ilyen madarat említettek (i. helyeken). De a Jerusalmi első helyen קקיסוה-val azonosítja, a מי=קקא-val a b. talmudban. Az Árukh szerint (Kohut VII 75) ez a gyapotfa magjából készült olaj. Ez közel jár a kroton olajhoz (L. még Löw, Pflanzennamen 92. l.).

Egyiptomban olajmonopolium volt, az erről szóló törvény I, 2, 348 kövv. közölve van. Midőn Tarfon azt mondta, hogy péntek este csak oliva olajat szabad használni, „Jóchanan ben Nuri a lábára állt és szólt: Mit csináljanak a babylóniak, kiknek csak mák olajuk van, mit csináljanak a médek, kiknek csak dió olajuk van, mit csináljanak az alexandriaiak, kiknek csak retek olajuk van, mit csináljanak a kappadociaiak, kiknek se ez, se az nincs? Hanem szabad úgorka olajat és naftát is használni“ (Tósz. Sabb. 2, 3; b. Sabb. 26 b; j. Sabb. 4 d). Nem lehetetlen, hogy a nevezett országokban szintén monopolium állott fenn. A misna 2, 2 az említett fajtákat mind megengedi, bizonyára a nevezett országokra gondolva.

Kérdés, hogy a királyi monopoliumok közé tartozott-e a disznótenyésztés? W. 248 és 255 azon a nézeten van, hogy nem bizonyos, de az bizonyos, hogy a kir. dominiumokon a disznótenyésztést nagy arányokban üzték (*σοφοποι*). Nem éreketlen, a mit erről a talmud tradál. „Todosz orvos azt mondta a tudósoknak Jamniában (100 körül): Nem engednek ki tehenet vagy anyadisznót az egyiptomi Alexandriából, melyből az anyaméh nincs kivéve“ (Bekhorót 28 b; Szanh. 33 a és 93 a). Az utolsó helyen azt is olvassuk, hogy Nebukadneczar Dánielt Egyiptomba küldte, hogy neki onnan disznókat szállítson. Az anyaatlatok exportálását azért tiltották meg, hogy máshol ily nagy disznókat ne tenyésztessenek, jegyzi meg Rasi. A talmudi

adat a monopolium mellett szól. Alexandria azért van említve, mert az volt az egyiptomi kereskedelem emporiuma, kikötő és export helye.

Egyiptomnak igen kifejlett ipara volt és ebben a rab-szolgálatunka nem szerepelt. A nagy vállalatok is szabad munkásokkal gazdálkodtak. „Die Handwerker, die uns in den Papyri entgegen treten, sind wohl alle nur kleine Handwerker“ (260). Már a ptolemeusok alatt az ugyanazt a mesterséget űzők szabad egyesületbe állottak össze. Arsinoé városából tudjuk, hogy a mesteremberek külön utcákban laktak. Római időben ezek a szabad egyesületek kényszer egyesületekké (czehékké) lettek átalakítva. Így maradt ez később is és a mesterség apáról fiúra szállt (261). A nagy városok lakói kétségtelenül első sorban iparosok voltak. Hogy az alexandriai zsidók zöme mesteremberekből állt, még látjuk a talmud több adatából, melyek közt első helyen a következő áll: Ki nem látta Alexandria kettős oszlopsorát, nem látta Izráel dicsőségét. Bazilika-féle volt az egyik oszlopsor a másikon belül és némelykor kétszer annyi ember volt benne, mint a mennyi Egyiptomból kivonult . . . (az istentiszteletnél) nem ültek vegyesen, hanem külön az aranyművesek, külön az ezüstművesek, külön a kovácsok, külön a bányászok, külön a takácsok, ha idegen jő, a mesterségét űzőkhöz csatlakozott és onnan kapta kenyérkeresetét¹⁾). Ebből a talmudi papyrusból látjuk, hogy az alexandriai zsidók foglalkozása főképp a műipar volt. A felsoroltak voltak a legbecsültebbek és a legszámosabbak, de kétségtelenül más mesteremberek is voltak. Bizonyára nemcsak a „basiliká“-ban ültek együtt, hanem más ókori és egyiptomi városokból ismert szokás szerint egy utcában is laktak.²⁾

¹⁾ Tószefta Szukka 4. 6; j. Szukka 55 a lent; b Szukka 51 b. Grätz, Geschichte, 5. kiad., III 26, Rappoport, Erech Millin 98. A b. talmudban helyesen a takácsok állanak utolsó helyen, a mint a szövegben adtuk.

²⁾ Krauss, Talmudische Archäologie II, 258: „Die einzelnen Gewerke hatten in den Städten ihre besonderen Gassen und Märkte“, V. ö. 361. I. és 342. jegyzet és Funk a Grünwald által kiadott „Hygiene der Juden“, műben 195. l.

Szabad egyesületeket alkothattak és a jövevény társat felvették maguk közé, azaz munkát szereztek neki.

Figyelemre méltó, hogy az itt felsorolt mesterségek monopolizálva voltak, jelesül az ékszerkészítés (*Chrysochoiké*), a bányászat (*Metalla*), a gyapju- és lenszövő (*Eria* és *Othonéria*)¹⁾. A zsidók e szerint az egyiptomi királyok és később a római császárok munkásai voltak, a zsidókat a nevezett uralkodók tehát nemcsak mindenkor tanusított loyaltásuk miatt, hanem önérdékből is védtek a görögök ellen mint saját hasznóhajtó munkásaikat.

Óegyiptomi szokás szerint a munkások tizes csoportokban dolgoztak és erre görög időből is van példa (*dekarchiai*) (275). Nem érdektelen analógia a zsidó felfogáshoz, mely szerint csak 10 képez egy magasabb egységet. A „szent földbirtok“ (*hiera gé*), melyről 278-280 van szó, szintén érdekes analógia.

A posta és szállítás cz. fejezet 2. §-nak elejét itt egészen idézzük, mert a talmud és midrasban elég gyakran előforduló szó igazi értelmének megállapítását teszi lehetővé és világosságot derít azokra a szövegekre, melyekben ez a szó szerepel. W. 374 ezt mondja:

„In *ptolemäischer* Zeit galt der Grundsatz, dass die Bevölkerung für die Transporte der reisenden Beamten wie der marschierenden Truppen ihre Zugtiere und sonstigen Transportmittel, wie z. B. Schiffe, zur Verfügung stellen mussten. Dieses Requirieren nannte man ἀγγαρῆσιον, was ursprünglich speziell das Requirieren für die Post bedeutete²⁾. Ob diese ἀγγαρῆσιον damals völlig unentgeltlich zu leisten waren, oder ob irgend welche Entschädigungen gezahlt wurden, ist noch nicht klar zu sehen. Die Hauptzeugnisse sind Tob. 5. 178 ff. . .³⁾ Da hier diese Angarien

¹⁾ Wilcken 252 kövv. az illető nevek alatt.

²⁾ 372 l. 2. jegyzet: „Das Wort ἀγγαρῆσιον (Bote), das die Griechen von den Persern übernahmen, wird jetzt von assyriologischer Seite aus dem Babylonischen erklärt“. U. o. egy 250 évből (i. sz. előtt) eredő hivatalos napló töredékben egy lovagló gyorsposta említettik. Ezt nevezik ἀγγαρῆσιονnak.

³⁾ Következik az idézet, melyben meg van tiltva, hogy a lakosságot

nur für private Zwecke verboten werden — offenbar lagen Übergriffe nach dieser Seite vor —, so folgt daraus der Obersatz, dass sie zu nicht privaten Zwecken erlaubt waren“.

Római időből 42 és 48 évekből vannak rendeletek, melyek az átvonuló csapatoknak megtiltják, hogy helytartói diploma nélkül a néptől elláttassák magukat vagy szállítási eszközöket requiráljanak (*angareuein*)... A császári dominiumok e nyomasztó adótól mentesek voltak. Byzanci korban az angariakötelezettség még fennállott. A gabonát az államnak a számartulajdonosok voltak kötelesek szállítani, a kikötő helyen hajósok vették át a továbbszállítást (377).

Czéljainkra azt kell szem előtt tartani, hogy *angaros* = küldött, *angareuein* = szállítási eszközöket requirálni, *angareia* = szállítási eszközöket állítani. A szavak ezen jelentésének ismeretével jobban megérthetjük azokat a szövegeket, melyekben אנגריא és változatai előfordulnak. A régi kommentárok אנגריא alatt robotot értenek (שעבוד) és utánuk Levy és Krauss szótáraikban egyszerűen „Frohndienst“ szóval fordítják, mivel nem lehet mindenütt boldogulni.

Eszter 2, 3. e szavaihoz: „Rendelt a király felügyelőket királysága minden tartományában, hogy gyűjtsenek össze minden szép leányt Susa fővárosába“ a midras (Jalkut 1051) ezt jegyzi meg: „Mennyi terhet rakott ez a világra במה אנגריית של נשים באות לישון, hány ember adta pénzét, hogy vigyék el leányaikat, hogy talán a király feleségei lesznek. Hányan adták oda pénzüket, hogy elrejtse leányaikat“ stb. Ezéus világos, hogy a fenti héber mondat értelme az, hogy „hány asszonyszállítmány jött Susába“. *Angaria* az a transport, melyet a hivatalnokok a polgárok terhére, azaz szállító eszközeik igénybevételével szerveztek a hivatalos szállítmány számára. — Zeéra azt mondja: „Elfogattam egy angariába, a mely myrtust vitt a palotába“ (j. Berákh. 2 d 69). — Ha valaki bérelt egy szamarat s elvitte egy *angaria*... habár *angaria* vitte el, köteles más szamarat állítani. Ha valaki bérelt egy embert és *angaria* akadt (Tószefta B. Mecz. 8, 7. 8; 386,18). Ha valaki bérelt egy

magát, barmát. hajóját bármely ürügy alatt magán célokra igénybe vegyék.

szamarat és megdöglött vagy angariává tétetett¹⁾. Egy hasonlatban: „A király barátja, kinek hajója az egész *angaria* (azaz szállítás) idejére el lett fogva. Mondták a királynak: Barátod hajója el van fogva“ (Pesz. r. 42. fejj., 177 a). — „A zsidóktól szednek arzonákat és angariákat“²⁾. Azok t. i., kiknek nem volt szamaruk, melyekkel a szállítást eszközölték, ezért külön pénzben fizettek. ³⁾ Különbséget tesznek: ha lehet a requirálókkal megegyezni és ha nem lehet, azaz nem fogadnak el pénzt, hanem viszik a szamarat.⁴⁾

Az idézett helyekből látjuk, hogy a szállításhoz embereket, szamarakat, hajókat requiráltak. A midras (Sócher Tób. 19, 2 ed. Bube: 170) a kamrájából utra kelő napról azt mondja: „Azt hinném, hogy angariát csinál, azért áll a versben: „Örvend, mint a hős befutni az utat“, ez arra tanít, hogy ő külön utat csinál“ (שהוא עושה שביל במי עצמו). A nap, melyet az Isten küld, nem jár angariában, hanem saját ösvényén. De ő is hivatalból kirendelt küldött. — A requirált „forspont“ bizonyos utat tett meg, a míg mást szereztek.“ Ha bérelte a szamarat innen Lyddába és elvitték angariába Lyddáig... ha azonban bérelte innen Lyddába és angariába vitték Tyrusba“ (j. B. M. 11 a 22).

Dávid réseket ütött a falakon, hogy Izrael Jeruzsálembé zárandokoljon, Salamon király pedig betömette a falak réseit—ezt vetette Jeróbeám szemére—, hogy csináljon angariát Faraó leánya (felesége) számára⁵⁾. Nem világos, hogy mi

¹⁾ שנישאת כנאגריא ed Lowe (אנגריא), más olvasat שנישאת כנאגריא (Bába Meczia 6, 3). Cod. Theod. VIII 5, 38 a cursus veloxnál szamarakat említ. Ezek valószínűleg a lovaglóknak teherszállításra szolgáltak (W. I, 2, 516).

²⁾ Lev. r. 23, 5 שהן ננבין אנגריות ואנגריות. A két adó: annona militaris és *angaria*.

³⁾ Krauss II 63: eine Lieferung als Steuer. De ép azért fizettek, mert nem liferáltak. Mint utólag látom, Krauss az Archäológiában II 374 ezen hely alapján (424. jegyzet) azt állítja: „selbst Lieferung von Frauen kommt vor“; de itt Ahasverosról és Eszter 2, 3 magyarázatáról van szó! (l. 108. l.).

⁴⁾ j. B. M. 11a 14: אין יכול לפשר — יכול לפשר

⁵⁾ Szanh. 101 b: דויד אבין פרץ כחומה כדי שיעלו ישראל לרגל ואתה נדרת אותם כדי לעשות אנגריא לבת פרעה

az *angaria*. Rási három magyarázatot ad: 1. Hogy a zarándokok a kapukon jöjjenek be és megadóztathatók legyenek. 2. Csak egy kapun jöhetnek be és oda tornyot építették. Fáraó leányának, hogy tiszteletüket fejezzék ki. 3. A templomcsarnok kulcsait Salamon magához vette, de király létére sokáig aludt és a nép kénytelen volt Fáraó leányától ajándékokkal elkérni a templomkulcsot. Három magyarázat kevesebb, mint egy magyarázat. Nem lévén hagyomány, a sötétben tapogatódtak.

Az *angaria* természeténél fogva váratlanul jött, nem tudhatták, mikor van szükség szállító erőkre. A megbeszéltszövegekben tényleg egyszer נדמן „váratlanul történt” ki-tétel használatik és a többi esetben is ily módon történik az *angaria*. Falu helyen ilyen meglepetés alkalmával a nép szétszaladhatott, különben sem telt ki belőle a szükségelt munkaerő. Minden kétségen felül áll, hogy közszállításoknál az állomások a nagy városok voltak. Az egyik nagy város a másik nagy városig szállította a sereget vagy a hivatalos közegeket, az új állomásnál a requirált szállító erőket szabadon bocsátották és helyükbe az állomáson ujakat állítottak be. Az egyik példában, melyet fent idéztünk, Tiberiástól Lyddáig vagy vissza kell az *angaria*. Mikor a népek Isten előtt arra az érdemükre hivatkoznak, hogy fallal megerősített városokat alapítottak, az feleli nekik Isten: „Városokat építettetek, hogy bennük angariát szereztek”. A borszállítók rakományukat leteszik, midőn az *angariát* hallják, és elmennek, hogy lássák a zajt a városban¹⁾. A szállításra nagy lármával hívták fel a város lakosságát és minden, a mi mozgott, a városban véletlenül jelenlevő karaván is köteles volt jelentkezni. Megszökni nem lehetett a fallal körülkerített városból, melynek a kapuit a vonuló katonaság vagy hivatalnoksereg bezáratta. Erről van szó Szanhedrin 101 b „Kijavította Salamon a város-

¹⁾ Tanchuma B שופטים 9: בהם אנגריא (Ab Z. 2 b).

²⁾ Lev. r. 12, 1: שמעון אנגרייא
במדינתא פרקין טעונייהון בנו בית עלם ואולון למחמי קלא במדנתה.
Három nap mulva még a bor a temetőben volt, tehát elvitték őket.
רואים את הקולות olyan kifejezés, mint למחמי קלא

fal réseit, hogy a királyasszony számára biztosítva legyen az *angaria*”. A szállításhoz nemcsak a közlekedési eszközök és a kísérő személyzet tartozott, hanem az utasok ellátása is. Az egyiptomi királyok (Ptolemeusok) és királynék, valamint római időben a császárok (Hadrian), még inkább a helytartók és udvaruk elég gyakran utaztak, az agadista tehát a saját korából veszi a színekét a „Fáraó leánya” azaz a királyné igényeinek jellemzésére.

Egyszer előfordul (Peszikta 92 b.) אנגריא. Ezt Krauss 63 helyesen azonosítja ἀγγαρευτής-el, de helytelenül fordítja: Aufseher über den Frohndienst. A Peszikta ezen homályos helyét máskor fogjuk megvilágítani, itt csak azt jegyezzük meg, hogy Rabi Simon b. E. nem robotfelügyelővé, hanem a szállítások azaz az *angaria* felügyelője lett, vagyis ő teremtette elő a közlekedési eszközöket. Ez kiviláglik az elbeszélésből. Az öregnek átalakult Illés próféta ugyanis barmot kér tőle, mire azt feleli, hát mi felrakodni valód van? Mikor azt mondja, hogy ő maga akar lovagolni, azt feleli: hogy ily öreg embernek nem kell ehhez barom, mert ő maga is elviszi a világ végére. Azután csakugyan a hátára veszi. Látjuk ebből, hogy *angareutés* itt is szállítót jelent.

Az Ezra 4, 13 említett 3 adónemet Gen. r. 64,10 így magyarázza: מנה זו מדת הארץ, בלו זו פרוגנוון, והלך אנרוטינה ¹⁾ Eszter r. Bevezetés 5: מנה זו מדת הארץ, בלו זו פרוגנוון, והלך זו אנגריא

Az első nyilván a földadó. Az Arukh szerint a kifejezés úgy értendő, hogy a föld után adtak „adómértéket” מדהושעור. Targyilag kétségtelenül helyes, de a kifejezést talán inkább a földadó kivételénél követett eljárásból lehet leszármaztatni. Egyiptomban a földekről pontos katasztert vezettek, melyből „a falu jegyzője hivatalos kérdéskördésre minden darab földnek méreteit, fekvését és értékét mindig megadhatta” (W. 176). Felmérési okmányok előkerültek a papyrusok közt, ugyancsak értesítések a falusi

¹⁾ Baba B 8a (Ned. 62 b) Jehuda babyl. amóra 250 héber (aram) szavakkal מנה זו מנת המלך, בלו זו כסף גלגלתא, והלך זה אנגריא
Rási אנגריא -t a termésből és az állatokból adandó tizedre magyarázza,

jegyzőktől az adó megállapítása céljaira: „Genaueste Angaben über den Umfang der Einzelparcelle“ (177). A föld mérete ezek alapján alkalmas kifejezés a földadóra — „nem lesz méret“ = nem lesz földadó. A földadó mellett a legfontosabb volt az iparosok adója — Wilcken szerint is a Grundsteuer után a Gewerbesteuer következik (221 köv.). Ennek a kereseti adónak neve *chrysargyrum* (collatio lustralis s hasonlő) és szól róla a 281 alatt lenyomatott papyrus (I, 2) *τὸ πραγματευτικὸν χρυσάργυρον* név alatt. Minthogy a Jalkut I. 111 *פרוביון-ת* olvas, tehát a szókezdet (פרו) mindenütt megvan, nem lehetetlen, hogy az adó görög nevének összevonásával állunk szemben: *πραγματεutonchrysargyron* = *prochgyron*. Az etymológiára nem vetek súlyt, mindenesetre *chrysargyronról* van szó, a mint Krauss is emendálja a szót (I 298), csak nem értelmezi pontosan: eine Art Steuer; helyesen: Gewerbesteuer.¹⁾ Ez a szó értelme Sir r 2, 2 is: *הן נבין אנוניות כורסניות* és *chrysargyronok*.

Erről az adóról Wilcken a következők mondja: „Die Gewerbesteuer — *chrysargyrum*, collatio lustralis o. ä genannt — wurde jetzt den zu Korporationen zwangsweise zusammengeschlossenen Zünften auferlegt, die die Repartierung unter den Mitgliedern vorzunehmen hatten. Diese in Geld zu zahlende Steuer wurde in 4-5 jährigen Zwischenräumen... ausgeschrieben... die Gewerbesteuer lastete auf den Korporationen der in die matricula negotiatorum Eingetragenen“ (221).

Ezen tény ismeretével megérthetünk egy homályos Jerusalmít, melynél a kommentátorok sötétben tapogatóznak. Az a jogelv statuáltatik, hogy nem szabad saját vagyónát a másik vagyónának rovására megmenteni. Ha azonban a saját vagyona még nincs elveszve, akkor megelőzheti a fenyegető veszélyt a másik kárával is, ha nem csinálja, hanem csak okozza a kárt. Pl. a hömpölygő árt másfelé irányíthatja, mielőtt saját földjére ért, de azután már nem²⁾. Ezen példa után a talmud így folytatja:

¹⁾ Utólag látom, hogy Krauss maga, Archäologie II 374, „Gewerbesteuer“-el fordítja.

²⁾ j. Bába K. 9c 8. Héberül: *אין מציל עצמו בשל חברו*, de *נרמא בנזקין* miatt nem kell a kárt megtéríteni.

אהן כריסו אנוניא עד דלא ייתו אהן כריסו אנוניא שרו מיטר פלן עביר עיבודתי פלן עביר עיבודתי מן דייתי אהן כריסו אנוניא אסור.

„A *chrysargyrum*nál, a míg nem jön a *chrysargyrum*, szabad mondani: X. az én munkámat végzi, Y. az én munkámat végzi, ha azonban már jött a *chrysargyrum*, tilos ezt mondani“.

Az egész czéhre vetették ki a kereseti adó összegét, melyet azután egymásközt felosztottak. Ha az adóösszeg még nem érkezett le, szabad mondani: X és Y szintén az én mesterségemet folytatják, mert az adó még nem esedékes, tehát még nem következett be a kár és így „nem menti meg magát társa vagyona által“. Kárt okoz ugyan társának, mert bemondása folytán amaz is fizetni fog, de ez nem egyenes kártevés, hanem csak károkozás, ezért pedig nem tartozik kártérítéssel. Ha a czéhnek több tagja van, az egyesre kevesebb jut az adóból, érthető tehát, hogy azt mondja: ez is suszter, amaz is suszter. Világos, hogy a *chrysargyrum* a kereseti adó.

Közvetlenül utána a talmud még egy példát hoz fel, a mely így hangzik:

הן אכסניי פרנא עד דלא ייתון רומאי שרי מיחשדוניה ומן דייתון רומאי אסור.

Krauss (II 48): *xenos parochos* Quartiermeister, Löw I. szerint a két szó valamely compositum. A szó előfordul két papyrusban és Wilcken a következőkép magyarázza,

A római császárok korában még fennállott a Fáraók korából eredő régi kötelezettség, hogy a nép az utazó császárt ellássa. Az egyik ostrakon (W. I. 2. 412. szám). Hadrian császár látogatásának (130. évben) előkészületeiről szól. „Der Text zeigt, dass speciell aus Anlass dieses bevorstehenden Besuches liturgische Beamte für die Erhebung der für die Verproviantierung nötigen Naturalien (hier der Gerste) eingesetzt waren. Die „Lieferung“ für den kaiserlichen Reisenden wird hier (wie in 415) mit dem terminus technicus *παροχή* bezeichnet, was zur Erklärung der *parochi* in Horaz' Satir. 1, 5, 46 beiträgt..... Schwerer als diese seltenen Besuche von Kaisern und Mitgliedern der kaiserlichen Familie mussten die Reisen der

Präfekten auf dem Lande lasten¹⁾.... Das früheste Beispiel bietet z. Z. das Ostrakon... aus Theben, das eine *παροβία* des bekannten Präfekten Flaccus vom Jahre 33 n. Chr. betrifft (414). Hier wird wie in dem Germanicus-Text von dem Kontribuenten Geld gezahlt für Weizen. Reichere Aufschlüsse bietet.... (415) aus der Zeit Pius, eine Vorschlagsliste für die Liturgen, die für den Besuch des Statthalters Valerius Proculus für die Beschaffung des nötigen Proviantes zu sorgen hatten“ (358-59).

Az általam aláhuzott mondatokból látjuk, hogy *paroché* az a kontribuczió, a mit az utazó császár és hivatalos személyek ellátására természetben és pénzben kellett fizetni.

A *Xenia* említették 225. évben idős. előtt. W. I, 2, 411. szám (488. l.) ezt mondja: „Diesmal berichtet uns der Text von den „Gastgeschenken“ (*Xenia*), die der Schreiber vorschriftsmässig zusammengebracht hat. Dass diese *Xenia* Zwangskontributionen waren, versteht sich von selbst. Abgesehen von der Lieferung der verschiedensten Vogelarten für die Küche des Dioiketen, sind auch Reit- und Packesel für ihn requiriert worden“. A császárlátogatás alkalmával tevéket requiráltak (I, 2, 281. lap). A talmud *פרכה*-ja *Xenia*, *paroché* egy és ugyanazt jelenti. Ez oly jelenség, mint mikor a midras azt mondja: császár, auguszus, imperator. A talmud fejtegetésünk szerint azt mondja: „Az utazó hivatalos személyek ellátását illetőleg, mielőtt a rómaiak megérkeztek, szabad vesztegetni (ily módon kontribuczió alól magát felszabadítani), ha azonban a rómaiak már megjöttek, nem szabad“. Ebből azt is kivehetjük, hogy a *liturgok*, kiknek feladata volt, az élelmezést előteremteni, már előre ki voltak nevezve, a mi a dolog természetében rejlik és mindenütt megvolt.

Térjünk már most vissza kiinduló pontunkhoz, a Gen. r. 64. 10 szövegéhez. Első helyen említi a földadót, második helyen a kereseti adót (chrysargyrum), harmadik helyen pedig *ת-הך* identifikálja *אנניושיה*-val. Krauss (II. 63) arra való

¹⁾ Jegyzet: „In den anderen Provinzen war es nicht anders. Vgl. die Verordnungen Dig. 1, 66, 6, 3, die zugleich zeigen, dass die Statthalter bezüglich der *xenia* gern über die Stränge schlugen“.

hivatkozással, hogy a párhuzamos helyeken egyszer *אנניו* áll (Eszter r. 1. 1.) és másszor *אנניו* (B. M. 8 a) *אנניו* és *אנניו* összetételének tekinti. Bizonyára úgy gondolja, hogy *אנניו*-ra emendálandó. Tárgyilag tekintve a dolgot, csakugyan nem lehet a harmadik adó más, mint az utazó hivatalnokok és katonaság ellátása, a mire a szövegszó (*הלך*) is utal. Az előbbieket ellátása *angaria*, az utóbbiakké *annona* (annona militaris, melyről l. W. 188 és 361). De lehet, hogy a két szó közt nincs különbség és a midras csak mind a két járatos szót említette, mint a *Xenia* és *paroché* szavaknál láttuk. Az is lehetséges, hogy kétféle hagyomány vagy kétféle olvasat. Mivel azonban csupán egy szövegszó magyarázata, későbbi időben az *אנניו* egy szóba lett összeolvasztva.

A papyrusok Egyiptomból származnak ugyan, de már Wilcken megjegyzi, mint fent idéztük, hogy más provinciákban sem lehetett máskép. Különösen érdekes, hogy a 14 éves census, a melyből a héber *קנ* származik, Judeában épúgy megvolt, mint Egyiptomban. „Mit Rücksicht auf den Beginn der Kopfsteuerpflichtigkeit mit dem 14. Lebensjahre ist dieser Zyklus gewählt worden. Zweck dieses Zensus war, die gesamte Bevölkerung Ägyptens, und zwar einen jeden nach seiner Heimat festzustellen. Darum wurden, wie wir kürzlich durch das Edikt des Vibius Maximus vom Jahre 104 gelernt haben (vgl. 202), vor einem solchen Zensus die Untertanen durch Edikt aufgefordert, dass jeder in seine Heimat gehe, um dort die Deklaration vorzunehmen — ganz ähnlich wie es Lukas, Evang. 2, 1 ff. für Judäa erzählt“ (193).

A fejadó variált helységek és társadalmi osztályok szerint. Arsinoeben pl. az egyiptomi nép fejenként 40 drachmát fizetett, a privilegizált metropoliták (fővárosbeliek) 20 drachmát (189). Jóchanan ben Zakkai (80 körül) azt mondja, hogy Judeában fejenként 15 sekel fizettek, a mi igen nagy adó (Mechilta Friedmann 61b). A ptolemeusok idejéből (94 vagy 61. idős. előtt) is van egy fejadólista (288 sz., 340. lap) Fajumból. A nevek közt nincs kifejezetten zsidó név. De a 61 számban, a mely a zsidó adók listája 72-73 évből Arsinoe (Fajum) városában szintén tulnyomóan görög nevek figurálnak. Egyébiránt felette érdekes papyrus. Egy

görög-egyiptomi vegyes házasságból származó ember külön engedélyt kér, hogy nevét tisztán görög névre változtat-hassa át (52. sz.).

Az I. rész 2. fele, a mely a szövegeket közli, 54-62 szám alatt zsidókra vonatkozó okmányokat tartalmaz. W. mindegyiket tanulságos tájékoztatóval látja el. Nem csupa dicsőség. Az egyik papyrus tolvaj zsidó ellen való panasz (56). Megjegyzendő, hogy a 217-ben idős. előtt élő panaszos asszony nem mondja, hogy a tolvaj zsidó, de W. következteti és a papyrusnak ezt a címet adja: „Klage gegen einen diebischen Juden“ (79. l.). Az 57. sz. címe: „Brief betreffs eines betrügerischen jüdischen Pferdehändlers“. Ezt is részben logika alapján írja W., tény azonban, hogy a levélíró azt mondja, hogy egy zsidótól vettem, de nem emlékszik a nevére. A 60. szám az üzleti antisemitizmus legrégebb példája. Az fordul benne elő: „Óvakodj a zsidóktól“ azaz pénzkölcsönzőktől. 62. szám: Zsidó esküszik a császár nevére. Az asszuáni papyrus F. 5 szerint zsidó nő esküszik Száthi istennőre és (Szanh. 63 b) szerint zsidó ne csináljon pogánnyal társas üzletet, nehogy a pogány istenére esküdni kényteleníttessék.

Az egyiptomi papság előfeltétele a circumcisio volt. Ehhez a római hatóság engedélye kellett. Mielőtt ezt megadta, a főpaptól a jelentkező családfájának megállapítását kérte. A jelöltet megvizsgálták, nincs e testi hibája? 74-78 idevágó okmányok, melyek közt a főpap előtt lefolyt tárgyalási jegyzőkönyv is van. A kohanitáknál is megállapították a családfát és megtörtént a corpus visitatio. A rómaiak a papi állásokat (profécziákat) licitáció útján adták el (78-81). Bankmonopolium volt (181) és említetnek trapeziták a templomokban (182) 223/2 évből idős. előtt. Ez is emlékeztet a jeruzsálemi szentély pénzváltóira (*trapeza* = תרפי, *trapezítés* = תרפי).

A rómaiak annyira szipolyozták a népet, hogy az egész falu megszőkött (I 2, 382. sz. 449. l.). A talmudból már a papyrusok felfedezése előtt ismert jelenség. — I 2, 463. sz. III. col. 549. l. említették egy 70 után Jeruzsálemben kiszolgált katona és Judea akkori helytartója. A veteránus Egyiptomban akar letelepedni. Mint látjuk, nemcsak zsidók vágyakoztak Egyiptomba.

II.

A történelmi résznel zsidó szempontból még tanulságosabb a „jogi rész“, a mely szintén két kötetből áll — az első adja az összefoglalást, a második a szövegeket — és szerzője *Mitteis L.* Terjedeleme nézve valamivel az első mögött marad (298 és 490 lap). Rövid bevezetés (XII-XVIII) után 12 fejezetben, melyek alfejezetekre és paragrafusokra oszlanak, van a gazdag anyag csoportosítva. Nem hisszük, hogy a talmudi joghoz más törvénygyűjtemény annyi felvilágosító párhuzammal szolgálna, mint az egyiptomi papyrusok. (s bab. ékiratok). Ezek mögött marad a római és a syr, és még inkább az attikai jog, melyeket a jogtörténészek a talmuddal összehasonlítottak. A ptolemeusok uralmának Egyiptom fölött a 4. század elején (isz. e.) kezdődik és felváltja a római byzanci uralom, a mely kereken 600-ig (isz. után) tart. Ez a kereken 1000 esztendő a zsidó hagyomány kialakulásának és fejlődésének korszaka. E korszak elején Palesztina Egyiptom provinciája volt, később pedig, időszámításunk eleje óta, a római császároké, kik egyidejűleg Egyiptomot is birták. A priori feltehető, hogy a rómaiak ezt a két földrajzilag összetartozó országot egy és ugyanazon módon kormányozták. A zsidó nép minden ellenálló képessége mellett sem zárhatta el magát a tényleges jogviszonyok elől, nemcsak a gyakorlatban, hanem az elméletben sem. Az elég sok görög jogi műszo maga is elárulja már az idegen befolyást, a mely kétségtelenül ott is jelen van, hol ily külső nyom nem látható. Egyptom 525 óta (isz. előtt) perzsa fennhatóság alatt állott, a mely bizonyára az egyiptomi jogra is hatással volt. Ez a befolyás, a mennyiben a népeletbe behatolt, nem szűnt meg egyszerre, mikor Nagy Sándor az országot elfoglalta. Ugyanez áll Palesztináról is. Régebbi korokban Egyptom mint nagyhatalom kétségtelenül nemcsak politikai, hanem a jogi élet tekintetében is befolyásolta Judeát, a kis szomszéd országot. Ez a hatás sem tűnhetett el nyomtalanul sem az egyik, sem a másik országban, élhetett még a nép köreiből a római uralom korában is — a népelet nem változik máról holnapra. E körülmények mérlegeléséből valószínűnek tartom, hogy a demotikus papyrusokban a zsidó jog-

hoz sok párhuzam rejlik, mire már alkalmilag konkrét példát hoztunk fel.¹⁾ Egy zsidó „demotikus” szűz talajt találta és érdemes munkát végezhetne. Mi a görög jogi papyrusokra szoritkozunk. Ezeket már egyszer szóvá tettük ezen a helyen²⁾, folytatjuk most az előttünk fekvő mű alapján. Az anyagot távolról sem merítjük ki, mert a mi itt következik, egyszeri olvasásnak a gyümölcse. Mindössze egy sétát teszünk a jogi papyrusok mezején, melynél könyvünk a kalauz.

A törvényszék kollégiumból állott. Ilyen „Spruchkollegien” a laokriták (népbírák), kik az egyiptomi (nem görög) nép számára a vidéken (nem a fővárosban) a törvényszéket alkották. Talán még a fáraók törvénykezési formáiból vétettek át. A fáraók alatt a birói tisztséget mindig csak pap viselhette és ez megmaradt a ptolemeusok idejében is. Magánjogi perekben ítélkeztek (3. és 7. lap). Nem érdektelen, hogy Ezekiel 44,24 szerint papok „ítélkezzenek a perben” és Mózes V, 17, 8-12 a papot és a bírót említi, még pedig az előbbi első helyen. Hogy ez mikép volt a perzsa és syr fennhatóság alatt, nem tudjuk, de valószínű, hogy a törvény betartatott ott, a hol lehetséges volt. A hasmoneusok, sőt a herodiánusok és rómaiak alatt is a papok domináltak; a szanhedrinban, melyről értesülve vagyunk, a főpap volt az elnök és a papok dirigáltak. Bizonyos esetekben még a misna szerint is a törvényszékben legalább egy papnak kell lenni (Szanh. 1, 3) és Josephus (Arch. IV. 8, 14) a 7 tagból álló városi testület mellé 2 levitát adott (Schürer, Geschichte, 3. kiad., II 178-9). Sok századon át papok voltak az írástudók, mit még alkalmilag külön fogunk bizonyítani és így a priori valószínű, hogy ők voltak a bírák is.

Más bírák (*chrematisták*) vándorbírák voltak, melyeket az egyik Ptolemeus hozott be. Ezek a görögök fölött ítélkeztek, míg a *koinodikion* közös (egyiptomi és görög perében ítélkező) törvényszék volt (4. és 7.). Ezek a kollégiumok három-három tagból állottak; hozzájuk tartozott még

¹⁾ A zsidó házasságfelbontás I 50. 1. j.

²⁾ M. Zs. Sz. XXVI (1909), 238 - 241.

egy írnok (*grammateus*) és egy szolga (*hypéretés*) és egy *ειδικογιστεὺς*. Érdekes analógia a háromtagú törvényszék, a mely a misna szerint (Szanh. 1, 1 s máshol) a legtöbb perben kompetens. Schürer (II. 177) azt mondja, hogy a misnát félreértik, mert a misna csupán felsorolja az eseteket, melyekben három bíró ítélkezhetik, de sehol sincs mondván, hogy tényleg léteztek három tagból álló helyi törvényszékek. „In Wahrheit bestanden die kleinsten Ortsbehörden aus sieben Personen”.

A kettő nem zárja ki egymást: a hatóság hét tagból állhatott, de három tagú bíróság ítélkezett. A közigazgatás a hetes hatóság kezében volt, a bíráskodást három végezhette. A misna szerint is volt törvényszéki jegyző *סופר*, mely szót görögre *grammateus*-sal fordítják. — Az *eisagogeus* az ítéletben valószínűleg nem vett részt, de jelentős szerepe volt. Biztos, hogy ő vezette a tárgyalás külső menetét és ő vezette be az ülésbe a perket és hogy ő vezette a levelezést, vagyis ő érintkezett a peres felekkel (4). Jehuda ben Tabbai, ki 80 körül (isz. e.) virágzott és a fegfelsőbb bíróság feje volt, azt a szentenciát állította fel: „Ne tedd magad olyanná, mint a bírák rendezői” *אל תעש עצמך כעורכי הדיינים*, Ábóth 1. 8 s máshol). Rasi szerint *עורך הדיינים* = ügyvéd (Ket. 52 b). Minthogy az *eisagogeus* a görög világban Egyiptomon kívül is szerepelt a törvénykezésnél, plausibilis, hogy ez értendő a *עורך הדיינים* alatt. Az ügyvéd inkább *עורך דין*, amint ma tényleg nevezik. Lehetséges, hogy Palesztinában a főpapok, kik hellenista műveltséggel bírtak — hisz 175 körül már teljesen elhellénesedtek — a törvénykezést Palesztinában már a 3. században idős. előtt a ptolemeusok fennhatósága idején, midőn a törvénykezés Egyiptomban is rendeztetett, egyiptomi mintára alakították át. Ez távolról sem valószínűtlen, hisz a legfelsőbb állami testület és törvényszék neve (*synedrin*) maga is görög. Hogy ez a név csak Gabinius kora óta honosodott volna meg, mint Schürer eleinte állította, egyáltalában nem valószínű és azért ezt a nézetet Schürer maga visszavonta (Gesch. II. 3. kiad. 194). Bizonyára a *הדורלה* név helyébe lépett, még pedig oly korán, hogy a kritika az előbbinek létezését is tagadásba vehette. Ha

a makkabeus felkelés előtt nem létezett volna már a synedrin, nem lett volna képes a nemzeti nevet kiszorítani. Minden jel arra mutat, hogy a törvénykezés a 3. században, a hellenizmus békés terjeszkedése idejében lett rendezve, talán egyidejűleg az egyptomi törvényszékek rendezésével vagy valamivel később. Ekkor az עורכי הדין az *eisagógeis* intézményét is behozhatták. A hellenizmus általában Egyptomból, főképp Alexandriából, jött Palesztinába, nem Szíriából.

Tiberiás lakosságának zöme zsidó volt, de azért alkotmánya egészen hellenista mintára volt szervezve. A „10. első“ (*deka protoi*) (Schürer II. 172), talán ugyanaz, mint az Egyptomban létezett „tízes törvényszék“ (Mitteis 7.). Az alexandriai törvényszékről nem vagyunk értesülve (8. és 12), pedig Alexandria gyakorolta Jeruzsálemre a legnagyobb befolyást. Talán innen vették a synedrin nevet is. — A Petrie-papyrusokban perekről van szó, melyekben rendszeren katonák szerepelnek; csupán egyszer egy zsidó nő a bepanaszolt (8).

„Im gräko-ägyptischen Rechtsverkehr ist es überaus beliebt, den Abschluss von Rechtsgeschäften durch Errichtung einer Urkunde zu verbriefen. Diese Sitte ist eine so beherrschende, dass die Erwähnung bloss mündlich geschlossener Verträge eine grosse Seltenheit darstellt“ (48). Ez szóról szóra áll Palesztináról. Ki a jeruzsálemi talmudot folytatólag olvassa, bizonyára papírra veti a jegyzetet, mint magam is tettem: mindent írásba foglalnak.

A legtanulságosabb fejezet zsidó szempontból a III., a mely az okmányokról szól. Az okmány vagy subjektív vagy objektív. Subjektív, ha az okmányban a fél vagy felek első személyben beszélnek, objektív, ha az ügylet tartalma referáltatik. „Én ezt meg ezt kijelentem“ subjektív formula; „N. N. ezt mondta“ objektív formula. Ez utóbbi akkor is objektív jellegű, ha a fenti bevezető mondat után a fél szavai első személyben idéztetnek. Pl. „Én tartozom X. Y-nak ennyi meg ennyi pénzzel“. A tartalom mellett tekintetbe jönnek a kelet és a tanuk, vagyis hol van a kelet, az okmány elején-e vagy a végén, és vannak-e tanualáírások vagy nem? Az okmányokat még másképp is szokták osztályozni, de egyelőre ez céljainkra elegendő.

A demotikus okmányokról Mitteis csak röviden referál és egyebek közt ezt mondja: „Die Stilisierung beginnt in objektiver Form: „Es spricht N. N.“; sodann wird die Parteierklärung in direkter Rede und in erster Person formuliert. . . . Das Datum steht bei dieser, wie überhaupt bei fast allen Objektivurkunden, an der Spitze des Kontextes. Die Urkunde wird ganz vom *monographos* geschrieben; die Parteien und Zeugen setzen keine Unterschrift bei; wohl aber werden ihre Namen, da Zeugen wie Parteien die Urkunde von aussen versiegeln, den Siegeln hinzugefügt“ (53).

A rabbinikus okmányok objektívokmányok: ¹⁾ elől áll a kelet, a fél harmadik személykép vezetetik be, azután első személyben beszél. Ennyiben egyeznek a demotikus okmányokkal. De eltérnek tőlük annyiban, hogy az okmányt nem hivatalos személy írja, hanem a tanuk állítják ki. Ez az eltérés érthető, mert a zsidóknak a középkori szétszórtságban nem volt mindenütt hivatalos testületük. Hogy Palesztinában és Babyloniában a zsidó önkormányzat korszakában, tehát az ókorban (500-ig), milyen volt e tekintetben az okmány formája, nehéz eldönteni, mert ilyen nem maradt ránk egy sem. De nem lehetetlen, hogy nem szerepeltek a tanuk, mint a rabbinikus okmányokban, mint forum, mint az okmány kiállítói. Az sem lehetetlen, hogy a tanuk nem irták alá az okmányt. Ezt abból lehet következtetni, hogy csak az 1. század közepén hozták be azt, hogy a tanuk írják alá a válólevelet²⁾.

Ezzel azonban csak azt akarjuk mondani, hogy fenforog annak a lehetősége, hogy az ősi zsidó okmányok az egyiptomiakhoz több tekintetben hasonlítottak. Nagy Sándor kora után azonban, mikor Palesztina az egyptomi királyok kezére került, az okmány formája is változhatott. Bár a zsidó nép önkormányzatát megtartotta, nem zárhatta el magát a felsőbb hatalom és a hellenizmus hatása alól. Ez már onnan is látszik, hogy sok jogi terminust átvett³⁾. Mi

¹⁾ Tiszta szubjektív okmány a Hillél prosbolja, a legrégebb, melynek szövege ismeretes (Sebiit 10, 4. Lásd alább. 127. l.

²⁾ Gittin 4. 3 העדים הותמין על הש מפני תקן העולם

³⁾ Lásd Schürer II 45 és Krauss II 630.

sem jellemzőbb, mint az, hogy Hillél zsidó vallástörvényi okmányát, miszerint a hetedik év nem szünteti meg az adósságot, görög névvel (*prosbol*) jelölte. Ha még ehhez hozzávesszük, hogy Herodes alatt, sőt már Jannai Sándor alatt a kormányzás hellenista mintára folyt, a priori valószínűnek kell tartanunk, hogy az okmányok hellenista befolyás alá kerültek. A részletes kimutatás külön monográfiai igényelne, de behatóbb tanulmányozás nélkül is megállapítható az egyiptomi görög hatás.

A görög okmány magán okmány volt, a mely objektív formával birt, majdnem kivétel nélkül 6 tanu előtt kötöttet (συγγραφή, ἐξαμάρτυρος). „Kezdődik az uralgó dátumával és ezután azonnal kezdődik a tartalom. A tanuk csak a végén soroltatnak fel. Sem a tanuk, sem a kiállító nem írja alá az okmányt, de mindketten kívülről lepecsételik a belső okmányt, és mindenkinek pecsétje mellé odairják a nevét. Az egyik tanu az okmányt átveszi megőrzés végett... Per esetén az okmányt a bíróság előtt produkálnia kell“ (54). A tanu őrizvén az okmányt συγγραφοφύλαξ nevet viselte.

A ritkított betűkkel szedett pontokra nézve minden rabbinikus okmánnyal azonos. Egészben véve pedig nem más, mint a נט מקושר „az összekötött okmány“. A misna ugyanis azt mondja: „Az egyszerű okmánynál a tanuk belül vannak, az összekötöttnél a hátán... Az egyszerű okmánynál a tanuk száma kettő, az összekötöttnél [legalább] három... Ha az okmányban fent írva volt 100, lent pedig 200, vagy fent 200, lent pedig 100, minden az alant levő írás után igazodik. Minek írják hát a felsőt? Hogy ha az alsóból egy betű eltörlődik, a felsőből kiegészíthessék“¹⁾. A misna az összekötött okmányról mint valami mindennapos dologról beszél. Simon ben Gamliél

¹⁾ Bába Batra 10, 1—3: נט פשוט עדין מתוכו ומקושר עדין מאחוריו... נט (כתוב בו מלמעלה מנה ומלמטה פשוט עדין בשנים ומקושר בשלושה... (כתוב בו מלמעלה מנה ומלמטה מאתים, מלמעלה מאתים ומלמטה מנה הכל הולך אחר התחתון, אם כן (מה כתובין את העליון שאם תמחק אות אחת מן התחתון, ילמד מן העליון) A zárjelbe tett részlet már נט פשוט-ról szól, de mutatja a kétszeri kiállítás szokását.

patriarcha (150 körül) azt mondja: „Minden a helyi szokás szerint igazodik“. A talmud szokása szerint a bibliából vezeti le a misna tételét és helyesen Jeremiás 32, 11-re vezeti vissza. Az amórák között némi eltérések vannak, de abban megegyeznek, hogy a „lepecsételt vétellel“ alatt az „összehajtott“ és a „nyitott vétellel“ alatt az összehajtottnak „kiterjesztett“ (össze nem hajtott) része értendő¹⁾. A פשוט שבמקושר a lepecsételt okmány nyitl részét jelenti, melyben az okmány ismételve volt. Ide teszem Mitteis leírását (77. lap).

„Eigentümlich sind der griechischen Objektivurkunde der Ptolemäerzeit die zur Sicherung gegen Fälschungen Platz greifenden Massnahmen. In den ältesten Syngraphophylaxurkunden wird der Kontext auf demselben Papyrus zweimal geschrieben²⁾. Das Stück des Papyrus, auf welchem die erste Fassung steht, wird zusammengerollt, mit einem Bastfaden durchzogen und auf diesen werden die Siegel der Zeugen und Aussteller gesetzt, so dass es ohne Bruch der Siegel nicht möglich ist, diese „Innenschrift“ zu eröffnen; sie wird erst im Streitfall eröffnet, um den authentischen Text zu erhärten. Bis dahin genügt die „Ausenschrift“, d. h. die zweite auf dem Papyrus stehende Ausfertigung, welche unverschlossen bleibt; dieselbe ist andererseits notwendig, damit sich jede Partei über den Vertragsinhalt auch ohne Eröffnung der Innenschrift vergewissern kann.“³⁾

Jeremiás háromszor említi az okmányt és mindig csak egyet, biztosnak tartom, hogy a „lepecsételt“ és a „nyitl“ levél az idézett módon volt kiállítva. Jeremiás azt mondja: „Írtam levélre (bőrrre) és lepecsételtem és tanukat állítottam“ (10. vers),⁴⁾ azaz aláíratta a tanukat, mint a 12.

¹⁾ j. B. B. 17c fent: את החתום זה המקושר ואת הנלוו זה הפשוט שבמקושר A b. talm. B. B. 160b Rafka ugyanazt mondja, mint a Jerusalemian a „caesareai rabbik“.

²⁾ Pl. II, 2, 131. szám.

³⁾ A későbbi ptolemeusok alatt a belső tartalmat az archivum hivatalnokai sommásan írta az okmányhoz; római időben pedig egészen megszűnt (ugyanott).

⁴⁾ 44. vers még egyszer: „Mezőket pénzen fognak venni, levélre ír-

vers világosan mondja: „a tanuk, kik aláírták a vétellevelet“. Jeremiás tehát szintén kívülről iratta rá az okmányra a tanukat. A misna és a talmud egyhangú véleménye az, hogy a közönséges és az összehajtott okmány között az a különbség, hogy az előbbinél a tanuk belül vannak, az utóbbinál kívül. Jeremiásban a „lepecsételt“ és „nyílt“ szavak között van még „a parancsolatok és a rendelkezések“ (המצוות והחוקים). Ez a két szó a levegőben lóg. Ha nem akarjuk feltenni, hogy a *המקנה וההתרה* dittográfiája, akkor úgy érthető, hogy a belső okmány részletesebb volt, bizonyos „rendelkezéseket“ tartalmazott. E mellett szól az, hogy Jeremiás cserép edénybe tette, hogy hosszú ideig megmaradjanak, tehát oly időre gondol, midőn már életben nem lesz. A hosszabb belső levélnek csupán főpontjait tartalmazta volna a „nyílt vétellevél“.

Bármint volt is azonban a bibliai korban, inkább a hellenista hatásra kell gondolni, különösen azért is, mert Jeremiás kora óta Judea majdnem 300 évig babylóniai és perzsa fenhatóság alatt élt és így az autochton szokás megszakadhatott. Konstatáljuk, hogy az „összehajtott“, szószerint „összekötött“ okmány külső alakja megegyezik a syngraphophylax okmánnyal. Összekötés alatt ugyanis egyszerű értelem szerint az értendő, hogy az okmányt összehajtják és fonállal körül kötik, nem pedig azt, hogy soronként összehajtják és minden hajtást külön összevarrnak, mint a régi viszonyokat már nem ismerő amóra¹⁾ magyarázza. Megegyezik mindkettő továbbá abban, hogy a a tanuk kívülről írják a neveiket. A talmud az idézett helyen az összekötött okmány behozatalát a rabbiknak tulajdonítja. Az ok az volt, hogy a papok, kik hirtelen haraguak, ne kergethessék el gyorsan kész válólevéllel nejüket, hanem a hosszadalmasan készülő válólevél ideje alatt meggondolhassák magukat. A válólevélről azután átvitették más okmányokra. A jer. talmud ezt nem mondja és önmagában sem valószínű. A cél csak az lehetett,

ják, lepecsételik és tanukat állítanak“.

¹⁾ B. B. 160 b Huna Jirmija b. Abba ugyanott azt mondja, hogy a tanuk az okmány hátára a belső írással szembe írják a neveiket.

hogy az okmány hamisítás ellen megvédessék. Ha pedig ez volt a cél, akkor csak úgy volt elérhető, ha a tanuk neveiket oly helyre írták, hogy az okmány felnyitható ne legyen. Említik ugyan azt is, hogy az összekötött okmányt egyszerű okmánnyá teszi¹⁾, de ez a végleges elkészítés előttre vonatkozik.

Az összehajtott okmány tartalmát Jirmija, Babylóniából eredő palesztinai amóra a 3. század vége felé tradícióból röviden így határozza meg: „Beírják a kölcsönadó nevét és a kölcsönvevő nevét és a tanuk nevét és a dátumot; ezután összekötik és újra írják ugyanezt alant!“²⁾. Ez teljesen ráillik az egyiptomi görög okmányokra; ugyanaz, a mit Mitteis mond, csak talmudi brachylogiával. Ez biztosítja azt is, hogy *פשוט שבמקושר* a lepecsételt okmány ismétlését jelenti ugyanazon a levélen.

Az okmányörzés mint intézmény később a zsidóknál nem található. De Báruk Jeremiás okmányának valóságos syngraphophylaxja volt. Említetik a bizalmi ember, kinél az okmány le van téve. Ennek többet hisznek, mint mindkét félnek, de csak akkor, ha a bizalmi okmány (vagy tárgy) a kezében van. *שליש* ³⁾. Minden esetre kis analógia. A császárság korában a syngraphophylax egészen eltűnt, tehát ugyanabban az időben, midőn a zsidó hagyomány virágozni kezdett. A tanuk száma az összekötött okmánynál legalább három, de rendszeren több volt. Gittin 81b héttől lefelé emlitenek tanukat. Általában a két tanu, melyről már a biblia és utána a talmud beszél, csak minimális szám és csak jogi tétel; a gyakorlatban rendszeren több tanu volt. Az asszuáni és elefantinei papyrusokban 12 és még több tanu is szerepel, 2 talán csak egyetlenegyszer. Az egyiptomi görögöknél, mint láttuk, hat tanus okmányok járták. A római XII tábla szerint vételnél 5 római polgárnak kell

¹⁾ Tószefta B. B. 11, 1.

²⁾ j. B. B. 17c 8: *ר' אידי בשם ר' ירמיה הלכה מקושר כך הוא*; *כותב שם המלוה ושם הלוה ושם העדים ושם הומו, ומקשוו וחורו וכותבן מלמטה*

³⁾ Tósz. B. Meczia 1, 10 (372, 8); Gittin 64a.

URKUNDE DES SILBERS¹⁾.

1. Du hast gegeben, mein Herz ist mit dem Geld zufrieden.

(Folgt in beiden die detaillierte Beschreibung des Kaufobjekts; am Schluss zusammenfassend:)

2. Ich habe es Dir gegeben, Dir gehört es.

(Es folgt eine nochmalige kürzere Beschreibung des Objekts.)

3. Ich habe ihren Preis in Silber von Dir empfangen, vollständig ohne irgend einen Rest.

4. Mein Herz ist damit zufrieden.

5.

6. Kein Mensch der Welt, weder ich, noch mein Geschlecht, soll Macht über sie haben ausser Dir von heute ab.

7. Wer ihretwegen gegen Dich auftreten wird in meinem Namen oder in dem Namen irgend jemandes in der Welt, entferne ich von Dir.

8. Ich will sie (die Sache) Dir garantieren (wörtlich: reinigen) gegen jede Urkunde.

9—10. Dir gehört sie (sowie) die darauf bezüglichen Urkunden und Verträge, wo immer sie auch sein mögen; jede Urkunde, welche allgemein darüber ausgefertigt worden ist, jede Urkunde, welche mir persönlich darüber ausgefertigt worden ist und jede Urkunde, durch welche ich auf sie ein Anrecht habe.

11. Dir gehört sie samt ihrem Recht.

12. Den Eid und [den Beweis], welche dir vor Gericht auferlegt werden im Namen des Rechts der obigen Urkunde, welche ich Dir ausgefertigt habe, damit ich sie (d. h. Eid und Beweis) tue (leiste,) 13. werde ich tun (leisten) ohne . . . . Einspruch gegen dich.

URKUNDE DES FERNSEINS.

1. Ich trete Dir ab (die Liegenschaft).

¹⁾ Félreértések kiküszöbölése végett czélszerűnek mutatkozik a német fordítást megtartani. M. közli a dem. okmány görög fordítását is, ez megmaradt — de ezt sajnos technikai okokból nem nyomathatjuk le.

(folgt genaue Beschreibung des Objekts).

2. über welche ich Dir im . . . Jahre des ewig lebenden Pharao eine Verkaufsquittung ausgefertigt habe.

3. Dir gehört sie.

4. Ich habe dieserhalb kein Wort der Welt an dich zu richten (d. h. kein Recht daran).

5. Noch soll irgend ein Mensch der Welt es können . . . . .

6—7. Wer ihretwegen gegen dich auftreten wird in meinem Namen [oder in dem Namen irgend jemandes in der Welt], den werde ich von Dir entfernen.

8. Du kannst mich mit dem Recht der Verkaufsquittung verfolgen, welche ich Dir im Jahre . . . des ewig lebenden Pharao ausgestellt habe.

Mitteis keresi az okot, hogy miért osztották ketté az aktust és azt gondolja, hogy az ingatlan feladását önálló alaki cselekménnyé (selbständigen Formalhandlung) akarták átalakítani. Mellékelőny pedig az volt még, hogy a vételár ki nem fizetése esetén az eladó a feladással várhatta a kifizetésig. Konstatáljuk, hogy a talmudi jog ismeri mind a két okmányt, az egyik neve vétel okmány (שטר טלוק), a másiké eltávolodás okmány (שטר ניני). A formulák nem maradtak meg a talmudban — ezeket, mint-hogy a notárius dolga volt, nem vették fel —, de megvannak a középkori formulare gyűjteményekben ¹⁾. A formulában nem az van, hogy az illető eladja, hanem (66. l.) a következő: „a bizonyos föld, melyben azelőtt részem és jogom volt, most eltávolodom ezen földtől és nincs benne jusom, részem és nincs benne követelésem és dolgom (דין ודברים) és eltávolítom kezem [= hatalmam] tőle . . . . . és felelősséget vállalok azért, a mi miattam jön . . . . . mai naptól örökre“.

Még egyéb is van ebben az átengedő nyilatkozatban, de az idézett részletek, melyek aram nyelven vannak írva, már ez által is ősrégieknek bizonyulnak a héber részletekkel szemben. Arról, hogy miért engedi át az illető a „részt és just“ nincs szó, tehát biztos, hogy előzőleg az

¹⁾ Pl. ספר השטרות ed. Halberstam 45 és 66.

átengedés áraban már megegyeztek, vagyis a vétel már előbb mint külön aktus megtörtént. Igaz, hogy ez az okmány nem arról szól, hogy az egész földdarab az átengedő volt, de kétségtelenül arra [az esetre is ál. Figyelemre méltó, hogy az a körülmény, hogy csak „része és joga volt ebben a földben“ héberül van kifejezve (ישרה פלוגי בה מקדם חלק וזכות ושהיה לי בה מקדם חלק וזכות), míg az átengedő formula, a mely aramul van, már az egész földdarabról szól.) Ezt annak jeléül vehetjük, hogy eredetileg a „feladás“ egész földbirtok átengedésére is alkalmaztatott. Oly esetben, midőn a birtok vételára azonnal kifizettetett, nem is volt szükség arra, hogy a vétel külön instrumentumba foglaltassék. A „feladó“ felelősségvállalásából is következik, hogy nem ingyen adta át az ingatlant, tehát előzőleg ki lett elégitve.

Mint említettük, a talmud okmányokat nem közöl, csak itt-ott egyes kitételeket belőlük, és ezért a talmudból nem bizonyítható többé, hogy a zsidóknál akár Palesztinában, akár Babylóniában valamikor kétféle okmány állított ki. De ha ez nem is járta volna, meglepő, hogy mindkét nemzeti egyiptomi okmány a zsidóknál feltalálható, még pedig jellemző kitételeivel együtt. Ennek bizonyítására szemügyre vesszük az okmány schemáját és egyes kitételeit. Mindkettő megvan az asszuáni papyrusokban és jórészt még kimutathatólag a talmudban.

Vételokmány nincs ugyan az asszuáni és elefantine-i zsidók okmányai közt, de átengedő okmány van. Az egyes kifejezésekhez pedig más okmányokból is vehetjük a párhuzamokat. A demot. okmány sorrendjében haladunk. 1. sor: „Te adtál, szívem meg van elégedve“ Pap. B11 „Te esküdtél nekem és szívem meg van elégedve“ (הרושח לבני) épígy F 5 „Szívem meg van elégedve ezzel az esküvel“ (ושי לבני); G 15 „Megkaptam és szívem meg van elégedve“; 5. sor: „Szíved meg van elégedve“; H 8. „Ti kielégítettétek szívünket ezen vagyonnal és szívünk meg van elégedve vele“. — A vételtárgy pontos leírása az ingatlan

nég határának megadásával található B 7, C 3, D 4 stb. Sohsem hiányzik. — 2. sor „Én adtam neked, a tied“. Pap. E 7: „Ezt a házat adtam neked és eltávolodtam tőle, a tied és fiaidé“; H 9: „Mi eltávolodunk tőletek mától örökre“; I 4. 8 „Eltávolodom tőled . . . a tietek . . . örökre“; K 11 „és eltávolodunk tőled . . . Petosiri rabszolga miatt, ki neked részül jutott“. — 3. és 4. sor: „Megkaptam teljes árát ezüstben hiány nélkül, szívem meg van vele elégedve“. Ez nincs meg az aram papyrusokban, mert egyáltalában nincs vétellel, de van hasonló a házasságlevélben a már idézett helyen (G 15), miből következik, hogy ez a vételár átvételének a kitétele. A megítelt esküre is azt mondja a fél a már idézett helyen (B 11) „Esküdtél nekem Jahura és szívem meg van elégedve erre a földre, hogy ne perelhesselek“. — 5. sor hiányzik a demot. eredetiben, de meg van görög fordításában és így szól: „Ne perelhesselek ezért“. Ez a formula állandó a papyrusokban, pl. az épp idézett helyen, továbbá E 8, F 7, H 11, I 10, K 8. — 6. sor: „Senki a világon, sem én, sem nemzetségem ne birjon hatalommal felette mától kezdve“. Vétellevél hiányzik ugyan, de található a papyrusokban a birtokátruházás terminusa ajándékozásnál. Az apa ajándékoz leányának egy fekvőséget, melynek leírása után így szól: „Adom neked életben és halálomban, te uralkodj rajta mától fogva örök időig és gyermekeid utánad“. Meg van a többi is, még pedig részletesebben. A nemzetség fel van sorolva; állandó formulája: Fiu és leány, fivér és nővér, rokon és idegen (A 8, B 12. stb.). Kellő részletességgel: „kinek akarod, adhatod; ne legyen sem más fiam és leányom, sem fivérem, sem nővérem, sem más ember, ki uralkodik ezen a fekvőségen, csupán csak te örökre. Ki perel téged stb., fizessen tiz kebesz birságot“ (D 8-14). — 7—10 sor: „Ki ellened ezen vétel miatt fellép, nevemben vagy bárki nevében a világon, azt eltávolítottam tőled.“ A dolgot tisztázom minden okmány ellen. A tied ez, valamint a reá vonatkozó minden okmány és szerződés stb.“ A 7. sor tar-

¹⁾ Rabbinikus okmányban előfordul, hogy a vevő igéri: „megmentem ezt . . . minden pertől és igénytől“ stb. (l. alább 142. l. 3. j.).

¹⁾ השתא קא מסתלקנא מיניה מהדין ארעא ולית לי בה חלק ואחסנא וליית לי בה דין ודבריו

talmával egyezik az éppen idézett részlet. A többire nézve idézzük ugyanabból az okmányból a 15-27 sorokat, melyek így hangzanak: „Ne mutathassanak fel ellened új vagy régi okmányt nevemben erre a fekvőségre, hogy az másnak adassék. Az okmány, melyet ellened felmutatnak, hamis lesz, nem én irtam és ne fogadtassék el a perben, a míg ez az okmány kezében van. Én Machszéja se vehessem el, hogy másnak adjam stb. Itt van az eltávolodás okmány is, melyet Dargeman bar Charsin irt nekem ezen fekvőségről, midőn pereltem őt a bírák előtt és esküre ítéltettem és esküdtem neki, hogy az enyém. Ő pedig eltávolodás okmányt irt nekem és adta nekem ezt az okmányt; én átadtam neked, te birjad. Ha holnap vagy holnapután Dargeman vagy fia perelne e ház miatt, mutasd fel ezt az okmányt és szállj perbe velem.” E 11-12: „Ne mutathasson fel ellened más ember új vagy régi okmányt, csak ezt az okmányt, melyet én irtam és adtam neked¹⁾; ha valaki okmányt felmutat ellened, nem én irtam”. Végül 15-16: „Ezt a házat adtam neked, eltávolodtam tőle, a tied örökre, add, kinek akarod”. Ugyanezen okmányban említetik a 3. sorban a vétel okmány, mellyel az ajándékozó a ház birtokába jutott és a 6. sor ugyanerről az iratról mondja: „Átadtam neked a régi okmányt, melyet irt nekem Mesullam”, t. i. az eredeti tulajdonos. — 11. sor: „Tied minden jogával”. Erre már idéztünk párhuzamot. Az E papyrusban pl. a 7. sorban és az okmányszöveg utolsó sorában áll: „Tied az”. — A demotikus okmány 12-13 sorában az eladó végül biztosítja a vevőt, hogy az ez ügyletből esetleg előálló esküt le fogja tenni. Mitteis idéz erre egy feltevést, de azt nem fogadja el és végül megjegyzi: „dieses Institut bleibt dunkel” (171). Az aram papyrusok szerint az eskütétel ígérese érthető. B 3. 6. 11. és D 24 szerint a szerződő fél kiemeli, hogy ő eskü útján jutott az ingatlan birtokába. Épügy mint

¹⁾ Az új tulajdonos t. i. eladás vagy elajándékozás esetén a jelen okmányt tovább adja és így az esetleges új birtokos a jelen okmányt ismét felmutathatja. Ez hasonló az épp idézett D okmányban 23. és 25. sornevezett eltávolodás okmányhoz, melyet Machszéja leányának átad,

az eladás előtt az eladás, illetőleg az ajándékozás után is előállhat az az eshetőség, hogy az okmány tárgyát képező ingatlan valamely régibb tulajdonjog címén megtámadtattik és az egyetlen bizonyíték az eskü. Ezt az esküt az új tulajdonos természetesen nem teheti, hisz ő nem tudja, hogy mily módon jutott az ingatlan annak a tulajdonosnak birtokába, kitől ő most megszerzi. Ennek az eskünek a letételét az eladó megígéri. Az eskü mellett ígéri még (a görög fordítás szerint) a bizonyítékot. Ez is érthető, mert az eladó megtámadás esetén esetleg nemcsak esküvel, hanem más módon, pl. tanukkal is bizonyíthatja tulajdonjogát. Ezt is ígéri. Ha ezt nem szolgáltatná, akkor a vevőtől elveszik. Ez a talmudban sűrűn előforduló טורף מן הלקוחות „elveszi a vevőtől” (pl. B. M. 16a). Az eladó ígérete gyakorlati jelentőséggel bír. Ha a bizonyítékot nem szolgáltatná, akkor köteles a vételért visszafizetni. Mint a demot, vétellelben, az aram papyrusban is ígéretet tesz az eladó vagy ajándékozó, hogy ő nem fogja az átadott tárgyat megtámadni, pl. D 18: „Én se vehessem el ezt a földet, hogy másnak adjam”.

A vételár a demotikus okmányokban nincs kitéve (171). Az aram papyrusok között, mint már megjegyeztük, nincs egyetlenegy vétellel sem, de talán lehet következtetni, hogy ezekben sem volt kitéve a vételár. Az E papyrus 3. sorában ugyanis hivatkozás történik arra, hogy az átadó fél a házat „vette értékeért”, de összeget nem említ. Az I. papyrusban, a mely „eltávolodás okmány”, szintén nincs megmondva, hogy mi volt az eltávolodás ára. — A H. papyrus szintén „eltávolodás okmány”, még pedig egy depositum követelés ügyében. Ebben a felperesek azt mondják: „Te Jedonja és Machszéja kielégítettetek bennünket ezen tárgyakért és szívünk meg van elégedve mától fogva örökre és eltávolodunk tőletek” stb. (8-9). A kielégítés összege itt sincs említve. Együttal látjuk azt is, hogy a szóban forgó okmányok ingóságokra is vonatkozhattak és az ingatlantól semmiben sem különböztek.

Mínt hogy az egyiptomi-zsidó ingatlanvétel hasonló volt a nemzeti egyiptomi vételhez, az egyiptomi-zsidó vételnél

pedig nincs különbség ingatlan és ingó között, a nemzeti egyiptomi vételnél sem kell ily különbséget statuálni mindaddig, míg erre adatok nincsenek. Ezt azért hangsúlyozzuk, mert Mitteis a kétféle vétel között elvi különbségtételt követel, noha maga mondja: „Zwar wissen wir vom Mobilkauf der pharaonischen und ptolemäischen Zeit sehr wenig, da die aus dieser Zeit überlieferten Urkunden mit wenigen Ausnahmen ausschliesslich den Kauf von Liegenschaften zum Gegenstand haben: aber in der römischen Aera ist der Gegensatz beider so deutlich, dass man hier jedenfalls differenzieren muss, und wahrscheinlich ist dieser Gegensatz viel älter“ (166). Nem látszik valószínűnek és talán igazuk van „a mai tudósoknak, kik ezt figyelembe nem veszik“.

Az „eltávolodás okmány“ formája és terminusai egyeznek a vételokmányéival és így azok a párhuzamok, melyeket fent idéztünk, rá is illenek. Az F papyrus ilyen okmány-nak van jelölve a hát-lapon¹⁾: „Eltávolodás okmány, melyet irt Pia Mibtachjának“ és ilyen J is, melynek hát-lapján ez áll: „Eltávolodás okmány, melyet irt Jedonja bar Hóséa, Jezanja bar Urija házára Jedonja bar Nátán és Machszéja számára“²⁾. Ilyen *מרחק ספר* említetik D 23 és 25. A H papyrus sem egyéb; bár a hát-lapon pusztán *ספר* áll, de tartalma szerint kiegészítendő *מרחק*, mert az okmány lényeges kitétele az „eltávolodás“ (9 *רהיקן*; 15 *רהיק*). Az asszuáni aram papyrusokban sehol sem említetik vételár. Valószínű, hogy a megvásárolt tárgy, akár ingatlan akár ingó vagy ügylet, birtokbavétele és ennek későbbi bizonyítása ezen feladási okmánnyal történt.

A talmud idejében az ilyen okmány neve biztosan *שטר סליק* volt, mint a talmud utáni időkben mind a mai napig. *Bá-ba Batra* 43a a barajtában ez áll: „Ha valaki azt mondja a másíknak: semmi követelésesem erre a mezőre, semmi közöm hozzá, kezeim távol legyenek tőle, nem mondott sem-

¹⁾ *ספר מרחק* *פיא למבטחיה* A B pap. szintén *מרחק* okmány-nak van jelölve.

²⁾ *ספר מרחק* *זי כתב דיניה* . . . *על בית יונה* . . . *לידיניה* ;

mit¹⁾). A talmud kizárja a régi átruházó formulákat, de az okmány neve megmaradt (*רהיקן* = *מחלק*) és a rabbinikus okmányban épp ezek a formulák foglaltatnak²⁾. Ezen kívül bennfoglaltatik még a felelősségvállalás és a mától fogva örökre³⁾ és vételár nincs említve. Figyelemre méltó, hogy a barajta, valamint a misna⁴⁾ arról szól: „Ha valaki mondta: Semmi jogom stb“. Ebből az látszik, hogy az ügyletet élő szóval kötötték meg és intézték el, azután írásba foglalták az ügylet joghatályát. Így érthető, hogy eredetileg csak „eltávolodás okmány“ létezett. Ez történt ingatlanoknál, míg ingóságoknál erre szükség nem forgott fenn, mert a megvásárolt tárgyat a vevő átvette és el is használhatta.

A rabbinikus eladó levélben *שטר זבנה* szintén foglaltatnak némely formulák, melyek már az aram és demotikus okmányokban előfordulnak. A tulajdonjog a dem. okmányban így fejeztetik ki: senki se uralkodjék mától fogva ezen tárgy felett csak te (6. sor)⁵⁾. Égígy a jegyzetben idéztem *apostasion* = *αποστειβει* és *αποστειβειν*. Aram aequivalente *שליש* pl. D10-11: Senki se uralkodjék ezen földdarab fölött csak te; u. o. 9: te uralkodj fölötté mától fogva örök időnkig (*אנתי* *עלם*) *שלישה* *בה* *מן* *יומא* *זנה* *ועד* *עולם*). Ez a jellemző szó található még 6, 9, 11, 13; G18, K6.⁶⁾ A rabbinikus, föld eladásáról szó-

1) *האומר לחברו דין ודברים אין לי על שדה זו ואין לי עסק בה* (Ketub. 83a s párhuzamos helyek). *ודיו מסולקות ממנה לא אמר כלום*

2) *ולית לי בנויה דין ודברים ולא אפי' עסקא* : Széfer Hasetárót 66 *ומסלקנא ידי מנה*.

3) *מקבלנא עלי אחריות דאתיא ממחתי . . . מיומא דנן ולעלם* A héber részletek az ősi okmány megtoldásai lesznek.

4) R. Chijja verziója szerint Ket. 83a.

5) „Sem én sem nemzetségem“ az *apostasionban* részletezve van (4-6 sor, Mitteis 169). „Senki enyéim közül szót se mondhasson . . . mai naptól kezdve örök időnkig és ne legyen sem enyéimnek, sem mas senkinek *hatalma* e tárgy fölött kivüled a mai naptól örök időnkig. Ha pedig atya vagy anya vagy fiu vagy leány megtámadna téged . . . elhárítom tőled“. Az aram papyrusokban az atya és anya nincs említve, de állandó formula: fiu és leány, fivér és nővér, rokon vagy nem rokon. (A8, B12, D10, K8). E helyett E8: én és fiam és magzatom és más ember; H10: mi és fiaink és leányaink és testvéreink és emberünk stb.; I9: én és fiam és feleségem és emberem.

6) Az alexandriai *αποστειβει* *και* *αποστειβειν* a vidéken csak a 2. század óta lép fel [Mitteis 182]. Ez csak véletlen lehet.

ló okmányban (שטר זכתי ארעא), a melynek héber nyelve az eredeti aram nyelvű okmány átdolgozása, ez az „uralkodás” részletezve van: „tegyen vele, amit csak akar, dolgozza meg . . . . adhassa örökbe és adhassa ajándékba, kinek akarja ő és jogutódai . . . . és nem maradt a vételárból a vevőnél semmi” (Széfer Hasetárót 46. l. fent). Házeladásnál azonban (שטר זכתי ביתא) ez a kifejezés használatos: „Legyen hatalma ezen ház és udvar felett” (u. o. 47). Az aram papyrusokban a tulajdonjog egyik kriteriumaként az is szerepel, hogy a megszerző „ingyen adhatja, kinek akarja”, a mi az idézett rabbinikus okmányban foglalt kijelentéssel szóról szóra egyezik. E 7-8 I 8: „Tied a . . . és a kinek akarod, ajándékozhatod” . . . וילכי הו . . . (ולכן וי רחמתי התנתנה) (E16 K 12: „Kinek akarod, add oda” (ולכן וי רחמתי הבהי) I11: „a férfi, kinek eladójátok vagy kinek ajándékba adjátok” או נכר וי רחמתי לה ביתא וך או וי רחמתי תנתן לה Hasonló C. 6, 9.

A görög-egyptomi vétel nincs egészen tisztázva, de itt is elég sűrűn két okmány: *ὄνι* és *ἀποδοχίον*, azaz vétel és feladás okmány található (Mitteis 172 kövv.). Az első kötelezi a feleket, a másik az ügyletet végrehajtja. „Die obligatorische Urkunde heisst meistens *ὄνι*” (174). „Die *ὄνι* hat unzweifelhaft obligatorische Kraft, d. h. sie verpflichtet zum Vollzug der Leistungen” (175). Nem érdektelen, hogy a palesztinai források és csakis ezek a vétel illetve eladó okmányt אוני-nak nevezik (l. a helyeket Krauss Lehnwörter II 21), míg a babylóniaiak az okmányformulárék gyűjteménye szerint aram szóval jelölték (שטר זכתי). Az *óne* kötelező erővel bírt, még mielőtt a pénzt kifizették (j. Kidd. 60c 54). Hammuna irástudó (3. század) azt mondja: „Ha az *óné* íratott nisan 1-én, a pénz pedig nisan 10-én adatik, akkor be kell írni az okmányba: Ámbár nisan 1-ét irtuk, úgy határozottatott, hogy a pénz nisan 10-én fizetessék” (j. Bába M. 8a 48). Rabszolgánál is előfordul az *óné*¹⁾. Az előbbi két példa

¹⁾ Tósz. Abóda zára 3, 16. Az összefüggés szerint az *óné* a nem zsidó vevő számára íratott, a b. talmudban Ási 5. századbéli amóra a rabszolga számára írott okmányra magyarázza (Gittin 85 b párhuz. helyek).

azt mutatja, hogy az eladó levél megírásakor a vételösszeg esetleg nem fizettetett ki és így érthető volna, hogy ingatlanlál még cedáló (feladás) okmányt irtak, de nem találok bizonyítékot erre az eljárásra; sőt a szóban forgó példákbló épp az következnek, hogy második okmányt nem készítettek.

Ezt a második okmányt *apostasion* mellett, a mely egyptomi okmányok görög fordításában vagy pedig egyptomi nemzetiségű szerződő felek görög okmányaiban fordul elő, *Παραχώρησις* névvel is jelölik. Ez az okmányokban is előfordul. „Freilich nicht bloss für die Auflassung des Eigentums; er bedeutet vielmehr das „Weichen” (cedere) von irgend einem Gegenstand schlechthin, kann daher für die Zession einer Forderung gesetzt werden und steht nicht bloss bei kaufmässiger, sondern auch bei tausch- oder vergleichsweiser Rechtsüberlassung”. (178. V. ö. 181). Ebbló megállapíthatjuk, hogy *parachórisis* és az ige *parachórein* teljesen azonos az aram papyrusok *רקק* *eltávolodni* és az ujhéber *טלק* *eltávolodás* műszóval. A papyrusokbló idézett példák szintén nemcsak ingatlanra, hanem követelésre és egyebekre is vonatkoznak¹⁾. A terminus előfordul Syrisch-Römische Rechtsbuch L. 38. (Mitteis 188).

Az eladó az eladott dologért felelősséget vállal, minek *βεβαίωσις* a neve. Mitteis ismerteti ezt, hogy t. i. a klasszikus görög jogban az eladó egy „támogatót” (bebaiotés) állított, ki a dologról a legtöbbet tudott. Ez volt a jótálló. Azután így folytatja: „In unsern Urkunden ist freilich gerade dies nicht der Fall; vielmehr erscheint, während im altgriechischen Recht die Bebaiosis nicht vom Verkäufer selbst sondern für ihn von einem andern geleistet wurde, hier der Verkäufer selbst als Garant. Doch ist hierin sicher

¹⁾ Mitteis tárgyalja a homologia-okmányokat 74, 178 és idézi a *homologia* szót okmányokbló (pl. 179). Nem közönséges nyugta, hanem esetleg eladásról szóló levél, melyben persze a vételár is nyugtázva van. Ha tehát j. Móéd Kátán 82a 46 azt mondja, hogy a misnában említett *שוכרים* = *אומלונגייא* *homologia* nem azt akarja mondani, hogy nyugtákat szabad írni, hisz ismeretes volt a *שוכר* ezen értelme, haüem azt, hogy homologia okmányokat szabad készíteni. Krauss II 20 „eigentlich Einverständniss im Rabb. Quittung” hivatkozással fenti helyre.

nur eine Denaturierung des altgriechischen Instituts zu erblicken." (189).

Az általam aláhuzott mondat hamis, mert ez a felelősségvállalás már az asszuáni papyrusokban is megvan. Éppígy hamis az is, a mit Mitteis a „feladás okmány eredetéről" mond. Legcélszerűbb, ha itt is szerzőt magát szólaltatjuk meg.

„Bezüglich der Bebaiois-Klausel in den Auffassungsurkunden, welche im Gegensatz zu jenen in den *ὄνομα* sehr ausführlich ist, wurde das „Wofür" der Garantie schon oben (S. 182¹⁾) bezeichnet. Hier ist noch der Inhalt der Zusage zu erörtern. Über die ptolemäischen Kontrakte sind wir schlecht unterrichtet; *anscheinend wird eine* Konventionalstrafe, auf eine bestimmte Geldsumme lautend, ausgemacht. Wie sich diese zum Kaufpreis verhielt, lässt sich bei der Dürftigkeit der Zeugnisse nicht sagen. In einer sichern Urkunde über kaufweise Überlassung (Berl. Griech. Urkunden 998 II.) ist das Verhältnis dahin festzustellen, dass die Konventionalstrafe das Duplum pretii beträgt. Die übrigen Auffassungsurkunden lassen es zweifelhaft, ob ihnen gerade ein Kauf zugrunde liegt. — Zu der Konventionalstrafe tritt noch die Königsbusse (S. 77 hinzu" (189).

Ezután előadja M. a Bebaiois-vállalást a római császárság fennhatósága korában és konstátálja, hogy az ez irányú jóállás Egyiptomban messzebb megy, mint a klasszikus római jogban. Ezt három pontban foglalja össze és konstátálja, hogy az államnak fizetendő bírság emelkedett. Ezen klauzulák eredete — úgymond — nem világos. A „vételár duplája" (timé diplé) a római praxis befolyásából nem vezethető le, mert már a ptolemeusok alatt található. A kár megtérítését (Interesseleistung) máshonnan akarták evezetni. „De Egyiptomban már olyan korán található (134/5 post), hogy inkább autochthon jogképzésre kell gondolni" (190).

Az asszuáni papyrusok a felvetett kérdésekre minden tekintetben világos feletet adnak. A részletek következőkép hangzanak.

¹⁾ Lásd 182 l. fent.

Pap. A, a mely 470/71 ante kelt, arról szól, hogy Machszejá megengedte Konjának, hogy az ő kapujában hidat építsen, de minden tulajdonjogot fentartott magának. Erről az ügyről K. okmányt állít ki M. számára és a tulajdonjog elismerése után így szól:

„Holnap vagy holnapután ne legyen nekem szabad téged megakadályozni abban, hogy erre a hidra építs. Ha megakadályoznának, a dok neked 5 kebes tiszta ezüstöt királyi értékben, a hid pedig a tied. Ha K. holnap vagy holnapután meghal, fia vagy leánya, fivére vagy nővére, rokona vagy nem rokona, csapathoz tartozó vagy a város lakosa ne akadályozhassa meg Machszeját vagy fiát, hogy építsen ezen hidjára; ki közülük akadályozná, fizesse neki a fentirt összeget és a hid a tied . . . . Én Konja ne mondhasam Machszejának: Ez a kapu nem a tied és nem mehatsz ki az utcán, a mely közte és Pep-tunisz hajós háza között van; ha ebben megakadályozlak, fizessem a fentirt összeget, te pedig kinyithatod a kaput és kimehetsz az utcán, a mely közte van".

B papyrus telekről szól, meyet az A papyrusban nevezett Machszejá eskü útján Dargeman ellen megtartott. D kiállít neki egy „feladás okmányt", melyben biztosítja, hogy sem ő, sem rokonai nem fogják birtokában megtámadni. „Ha valaki nevemben ezen telekért perelne, adok neked 10 kebes ezüstöt királyi értékben, ez a telek pedig a tied és te távol vagy minden pertől, melyet ezen telekért ellened emelnek" (14-16 sor; az okmány befejezése).

C pap. ajándékozó okmány. Machszejá leendő vejének telket ajándékoz, hogy arra házat építsen és abban ő és az ő leánya lakjanak, azután pedig az utódaik birják. Külön határozat válás esetére stb. Végül következik: „Ha holnap vagy holnapután perelnél és azt mondanám: Nem adtam neked ezt a telket építeni reá és nem irtam neked ezt az okmányt, adok neked 10 ezüst kebest királyi értékben, se szó se beszéd" (szó szerint: se per se szó).

D pap. ugyanerre a telekre vonatkozik, az atya leányának ajándékozta. A telek leírása, ajándékozása után következik: „Ki megtámadna téged, fiad és leányod és

férjed ezen telek miatt, melyet neked adtam és főnök (גב) vagy bíró elé idéz, az fizessen neked 10 ezüst kebest királyi értékben, se szó se beszéd, a ház pedig a tied és fiaidé utánad" (10-15 sor.) Ugyanazt mondja magáról is, ha t. i. ő támadná meg perrel ezt az ajándékot, ő is 10 kebest fizessen. A perrel való megtámadás mindkét esetében azt mondja az ajándékozó, hogy mindaddig semmis legyen a támadás, „Míg ez az okmány kezdedben van" (18 és 22. sor).

E pap. Az atya leányának házat ad saját tartozása kiegyenlítésére. A tartozás 5 kebest tett ki. Átadja az előbbi tulajdonosnak erről a házról neki irt okmányát. Ha valaki leányát ezen ház birtokában háborgatná, akkor az illető fizessen 10 ezüst kebest. Más okmány érvénytelen legyen, csupán ez, melyet most ir, legyen érvényes. A forma ugyan az, mint az előbbinél. Az aláhuzott első két mondatból látjuk, hogy a bírság az ügylet kétszerese. Ha tehát F pap.-ban, a mely ingóságok körül folyt, és eskü által eldöntött perről szól, a felperes kijelenti, hogy új perlés esetén 5 kebest fog fizetni, akkor tudjuk, hogy a per tárgyát $2\frac{1}{2}$ kebest érő holmi képezte.

A G pap. házasságlevél. A hozomány tárgyainak értékösszege kereken $6\frac{1}{2}$ sekel. De azután még más tárgyak is felsoroltatnak. A férj biztosítja az asszonyt, hogy ő lesz az egyedüli feleség és gyermekei az egyedüli örökösök. Ha ezt be nem tartaná, 20 kebest fizet. Ugyanennyit fizet az is, a ki a férj halála után az asszonyt férje házából és birtokából ki akarja kergetni. Ebből valószínűvé válik, hogy a férj vagyona 10 kebes volt. A H pap.-ban, a mely depositum visszaadásáról szól, a bírság (אבירונה) 10 kebes. A I pap.-ban a bírság szintén 10 kebes. Ez minden bizonnyal ugyanaz a ház, a melyről a C pap. szól és ott is ugyanaz a bírság van kikötve. A K pap. „osztzkodó okmány" (פסר פליק) melynek tárgyai rabszolgák. A bírság itt is 10 kebes.

Összegezzük kutatásaink eredményeit:

1. A „távolodás okmánya" nemcsak fekvőségre, hanem tárgyakra és követelésekre is adatik.

2. A felelősségvállalás megvan már az 5. században idős. előtt, tehát a ptolomeusok uralkodása idején irt görög okiratokban nem „ó-görög instituczió denaturálása".

3. Teljesen biztos (nem „anscheinend"), hogy bírságot állapítottak meg, hogy ez rendszerint duplum pretii volt és hogy ez nem római hatás alatt keletkezett, hanem genuin egyiptomi jogszokás volt.

4. Az „eltávolodás okmány" volt a döntő. Hogy e mellett volt-e még más okmány is ugyanarra az ügyletre, nem dönthető el. De nem valószínű, mert ilyen egy sincs az aram családi archívumban és még nagyobb bizonyító erővel bír az, hogy mindig csak egy okmányt adnak át a félnek és csak egynek tulajdonitanak bizonyító erőt.

Mindezekre véletlenül csupán az 5. századból eredő zsidó papyrusaink vannak, de biztos, hogy ezek a jogi tételek és okmányformák nem akkor keletkeztek. A zsidók csak a régi szokást követték az új hazában.

Rabszolgák vételenél az okmány teljes stilizálásában hasonló az ingatlanéhoz. Némelykor külön-külön állítatik ki az obligatorius és az átruházási okmány, miről fent már szó volt. A talmudban gyakori összeállítás: rabszolgák, okmányok, földek. Egyiptomban az eladott rabszolgáért nem vállaltak oly messzemenő felelősséget, mint a római jog előírja.

„In den ägyptischen Kontrakten dagegen wird der Sklave regelmässig verkauft als ἀναπόριστος πλήρη ἰεραῖς νόθου καὶ ἐπαφῆς: nicht zurückzugeben ausser bei i. v. n. é. Also wird nur für Epilepsie und Epaphe kaviert. Für alle anderen körperlichen Fehler lehnt man die Haftung durchaus ab . . . Eigentümlich ist das Verhältnis zur Fugitivität. Nur einmal (269), wird die Haftung für δραβιμός (Fugitivität) ausgesprochen, sonst aber stets ignoriert, einmal . . . sogar ausdrücklich abgelehnt" (193).

Az eladó e szerint felelősséget vállalt azért, hogy a rabszolga nem szenved észre nem vehető betegségben. Az epaphe értelméről két nézet van. Az egyik szerint bélpoklosság, a másik szerint manus iniectio, azaz egy harmadiknak joga van a rabszolgára. Erre az esetre az eladó

felelősséget vállal. A talmudban ¹⁾ közölve van Jehuda (bar Jechezkel 250 körül) által a rabszolga vételleivelbe felvenni rendelt következő formula: „Ez a szolgál rabszolgának van itélve, távol van minden szabadságtól, mentes a király és királyné minden vádjától, ember jegye [vagy követelése] nincs rajta, tiszta minden hibától és kiütéstől, a mely négy éven belül kiüt”. Ebben az okmányban az eladó mindenért felelősséget vállal, de a belpoklosság külön nem szerepel. Ez érthető is, mert a belpoklosság nem oly betegség, melyet a vevő észre nem vesz. Ellenben az epilepsia és a kiütés az arczon lappangó betegségek, melyek a vétel utáni időben kerülhetnek napfényre. *Nézetem szerint tehát az epaphé nem jelenthet belpoklosságot, hanem a kiütés (שחין) lappangó fajtáját, a mely későbbi időben kerülhet elő.* A régibb szabályok a következők: Az eladónak említeni kell, hogy a rabszolgán *epileptikus* és örült (B. Mecz. 80a); más hibákért nem felelős, mert a vevő megvizsgálhatja²⁾. Ha a rabszolga tolvaj vagy játékos, az eladó nem felelős; ha fegyveres rabló vagy halálra ítélt, az eladó felelős³⁾. A zsidó analógia *epaphé* másik jelentését sem zárja ki, mert a zsidóknál is felelősséget vállal a „joghiány” okozta kárért.⁴⁾

Gyakori eset lehetett a rabszolga részleges felszabadítása (272 köv.), az egyik okmány (358) 91 vagy 107-ből ered. Palesztinában közönséges eset volt és már anevezett időpont előtt intézkedés tárgyát képezte „a félig szolgál és félig szabad ember”: a hilleliták szerint megmaradhat ezen állapotban, a sammaiták szerint felszabadítandó⁵⁾. A 360. számú okmány (403. l.) kérvény egy részben felsza-

¹⁾ Gittin 86 a.

²⁾ Ket. 57 b (párh.): סמפון בעבדים ליכא.

³⁾ B. Batra 92 b. נבב או קובוסטים . . . ליסטים מוויין או מוכתב למלכות.

⁴⁾ A rabbinikus okmány (Széfer Hasetarót 69) a jóállást a testi hibákon kívül a jogi megtámadásért is vállalja. Egyebek közt: „hogy megmentem ezt a rabszolgát minden pertől és igénytől és minden ember hatalmától ezen a világon és a vevő hatalmába állítom minden igénytől megvédve, kivéve a nem zsidók erőszakától”.

⁵⁾ Gittin 4, 5 és talm. 40 kövv. U. o. עבד ישעשאו רבו אפתיק. „ha hypothékévé tette gazdája” (adósságot intabuláltatott reá).

badított rabszolga elárverezése végett. Egy az időszámításunk előtti 3. századból eredő királyi rendelet megtiltja, hogy rabszolgát külföldre eladjanak (277. lap, 2. rész, 412. l., 369. sz. 13-14 sor). A misna (Gittin 4, 6) azt rendeli: „Ha eladták a rabszolgát pogánynak vagy külföldre, a rabszolga felszabadul”¹⁾. Külföldre zsidónak sem szabad a rabszolgát eladni, itt tehát vallásos ok nem forgott fenn, hanem gazdasági ok.

A házassági jogot (199-230) itt mellőzzük, máshol szándékozván róla szólni.²⁾

Az egyiptomi örökösödési jog családi jog volt, azaz a birtok a családban öröklődött. Mitteis ezt kifejtvén, nem talál feleletet arra a kérdésre, hogy ki öröklí a gyermektelenül elhalt embert. „Az oldalrokonok örökösödési jogát már régibb időben valamiképp szabályozták” (233). Keres erre támpontot és azt találja, hogy római időben egy császári rendelet az egyiptomiaknak is megengedi, hogy nagyanyjukat örökölhessék (u. o.). Egyenes törvény nincs, de következtethető az örökösödési jogra a szerződések formuláiból. Mitteis közli az egyiptomi vétellevel schémáját (168-169), melyet fent már megbeszeltünk. Ebben a *bebaosis* (a jogbiztosítás) így hangzik: Senki a világon a neked eladott tárgyat ne igényelhesse. „*Ha atyám vagy anyám, testvér vagy nővér, fiú vagy leány téged [ebben a birtokban] megtámadna, eltávolítom őt*”. A birtokot a szülőktől kapta az egyiptomi ember, mint M. példából konstátálja, a szülők életükben is elosztották a vagyont gyermekeik közt, vagy azonnal átadták, vagy pedig halálukig megtartották. Az első tehát, kik egy eladott tárgy miatt a vevőt megtámadhatták a szülők, azután a testvérek, az eladó halála után pedig gyermekei. Ha a sorrendet így magyarázzuk, akkor az oldalrokonság az egyenes ág (ascendens és descendens) után következnek és az egyiptomi örökösödési jog egyeznek az asszuáni papyrusokból kitesző zsidó örökösödési joggal. Ezekben a papyrusokban ugyanis állandó formula: *fiú és leány, fivér vagy nővér, okon vagy idegen.* — A házasság felek közt örökösödési

¹⁾ Hasonlócs etek Gittin 43 b.

²⁾ Azóta egy része megjelent: A zsidó házasságfelbontás és a zsidó válólével története I-II. rész Budapest. 1911 és 1912 (Rabbiképző Értesítő). Lásd az indexeket Papyrus alatt.

szerződés járta az egyiptomiaknál. Az asszuáni papyrusokban az asszony részéről eredő birtokra kikötik, hogy a férj el nem idegenítheti, hanem ő és felesége bírják, azután gyermekeik, de csak az ettől az asszonytól eredők. A nők az asszuáni és elefantinei zsidóknál birtokképesek voltak, azaz a férfiakkal egyenjoúak. Adnak — vesznek szerződéseket kötnek, rendelkeznek. A görögöknél a nőnek tutor kellett, de az egyiptomiaknál a nemi gyámság (Geschlechtsvormundschaft) ismeretlen volt (251). A zsidó és egyptomi jog ebben a pontban is egyezik. Messze kiemelkedik az ó-germán jog fölé, a mely a nők önállóságát nem ismerte. — A „Vollmacht és Stellvertretung“ fejezethez (260-264) csak röviden említjük azt, a mit épp görög papyrusok tárgyalásánál már régebben kifejeztünk, hogy a talmudi jog szerint a megbízott jogügyleteket ép-oly joghatállyal köthet, mint a megbízó: „az ember megbízottja olyan, mint ő maga“. Ez annyira megy, hogy megbízás útján nőt is el lehet jegyezni. Előfordult, hogy az eljegyzésre felhatalmazott apa a nőt magának jegyezte el. Ezt rosszalták ugyan, csalárd tettnek minősítették, de megtörtént¹⁾. — Az „annus coeptus pro pleno habetur“, és a „dies ultimus coeptus pro completo habetur“, melyeket Mitteis 280. lapon tárgyal és más jogi tételekhez v. ö. és zrevéte'inket folyóiratunk XXVI, 238-241. lapjain. — A házasság kezdete az *in domum deductio* (282), így volt a zsidóknál is. — A szabad jószág (*bona vacantia*) a fiscusé volt, a zsidóknál a פסקה bárkié.

Végül visszatérünk még egyszer az okmányok egyes kitételeire.

Az adóslevelekben van egy clausula, hogy az adós fizessen „*ἀνευ δίκης και κρήσεως*“, *per és vita nélkül* (132. szám, 23. sor, 110. idösz. előtt; 133. szám., 26. sor, 108. isz. előtt; 62. sz., 9. sor, 303. isz. után). Mindhárom helyen még meg van toldva egy kitételrel. 1. helyen: *και πάθης εὐρηθλογοίας* (= minden okoskodás nélkül); 2. helyen: *και πάθης κακοτεχνίας* (minden hamisság (vagy hamis tanúság) nélkül); 3. helyen: *και πάθης ὑπερθέσεως και εὐρεθλογοίας* (min-

¹⁾ Kiddusin 41 köv. és 58 b köv.

den haladék és okoskodás nélkül). Állandó azonban az első két szó, a mi régiségére és megállapodottságára vall. Wengler a szóban forgó kitévelt tartalmazó adósságlevelet végrehajtó okmányoknak (Exekutivurkunde) tartja, azaz *per* nélkül végrehajtható követelésnek. Mitteis azonban azt mondja: „Dies ist nichts als Phrase, welche die pünktliche Zahlung zusagt“ (1. rész, 120. lap és 2. rész, 69. lap. V. ö. még 1., 122).

Az aram papyrusokban állandó formula דין ודבב a Cowley által kiadott magán instrumentumok többségében legalább egyszer, némelyikben többször is előfordul. B 12 „Ne indithassak ellened *per* és *panaszt*“. C 13-15 „Ha *per* vagy *panaszt* indítok ellened . . . ennyi meg ennyi bírságot fizetek, *se per se panasz*“. D 12—14 „Ha indít ellened *per* és *panaszt* . . . *panaszt* ellened a főnök és bíró előtt¹⁾, fizessen ennyi meg ennyi büntetést *se per se panasz*. Ugyanott 20-22 az egész még egyszer²⁾. F 11 befőzésül még lemond a perlés jogáról: „Távol legyek *per* és *panasz* indítástól“. I 10 „Ne indithassak ellened *per* és *panaszt*.“ G házasságlevél megállapítja a válás anyagi feltételeit és végzi: „mehetsz, a hova akarsz, *se per se panasz*“ (kétszer 26 és 29). Az elefantinei papyrusokban is 35 (Pap. 33), 4. sor: „Ne indithassak *per* és *panaszt*“³⁾. A már idézett D papyrusban előfordul: „valaki ellen *panaszt* emelni a főnök és bíró előtt“. Ezt találjuk az elefantinei papyrusokban: ne emelhessek ellened *panaszt* főnök és bíró előtt mondván: zálogot vettél (tartozásom fejében) tőlem, a míg ez az (adós) levél kezében van . . . „Ne emelhessek *panaszt* ellened főnök és bíró előtt, míg ez az (adós) levél kezében van. Ha perre mennek, ne győzzenek, míg ez az (adós) levél kezében van“ (30 Pap. 28, 12-13 és 18-20 sorok)⁴⁾. A jog-

¹⁾ דין ודבב A סגן A סגן a közigazgatás feje lesz; az assyriai helytartó; a misnában a templom vagy papi főnök.

²⁾ Hasonló E 9. 10; F 7. 9—11; H 11. 16.

³⁾ 38 Pap. 37 A 4 דבב ודין, Csak ez a két szó olvasható. Minthogy egybeült nincs, talán csak דין (nélkül) olvasandó.

⁴⁾ A kis löredékben 38 Pap. 37 A 2 קדם סגן ודבב (B 2 קדם סגן)

a rabbinikus okmányokban a mai napig. Héber változata ennek מעתה ועד עולם „mostantól fogva örök időkre“, a mely a talmud után még a rabbinikus okmányokban járja (pl. Machzor Vitry 795. lap). Nem érdektelen, hogy ez a variáns található a görög papyrusokban, még pedig egy alexandriaiban 13-ból isz. e. (107. szám., 23. s.) és egy elefantineiben 360-ból isz. u. (361. sz. 8. s.): ἀπὸ τοῦ νῦν εἰς τὸν αἰὸς χρόνον.

Az okmányokban kikötött bírságról szintén szövegtünk már. Ezekre Mitteis a végrendeleteknél újra rátér és róluk a következőket mondja:

„Wir finden sie zur Römerzeit . . . und noch in dem byzantinischen Testament des Abraham von Hermonthis . . . während sie in der Ptolemäerzeit fehlen; denn die Strafordrohung an die Söhne in Eleph. 2 hat verträglichem Charakter, da diese dem Erbvertrag der Eltern durch ihre Siegelung beigetreten sind (s. Einl. zu 311). Jene Strafklauseln nun richten sich an jedermann, der den Bestimmungen des Testaments zuwider handeln sollte und verhängen über ihn eine Geldstrafe zu Gunsten der Erben, die in Oxy. 494 die Höhe von zwei Silbertalenten (sonst nur 1-3000 Drachmen) erreicht; die gleiche an den Fiscus, ausserdem noch die Verpflichtung zu Schadenersatz. Diese Strafen sind jedenfalls mit den in Inschriften vorfindlichen Sepulkralmulten irgendwie zusammenzustellen; denn auch deren rechtliche Grundlage wird wohl in dem Testament zu suchen sein, das die Grabstiftung erhielt. Man wird es auch als sicher annehmen können, dass diese Klauseln rechtlich wirksam waren; das kann aber nur auf gesetzlicher Grundlage der Fall gewesen sein. Also werden gesetzliche Bestimmungen (resp. was dem gleichsteht, solche des Provinzialedikts) bestanden haben, welche das Testament unter besonderen Schutz stellten“ (240).

Azokkal az állításokkal, melyeket aláhúztunk, nem tudunk egyetérteni. Az aram papyrusokban állandó formula: „Ki téged perrel megtámadna, ennyi meg ennyi bírságot fizessen“. Az okmányt kiállító fél jogtalan perlés ese-

tére ugyanannyi bírságot vet az idegenre, mint önmagára. Biztos tehát, hogy ezt a bírságot a perza fennhatóság alatt az 5. században (ante) a törvény elismerte. Igaz, hogy az okmány schemában (166-69) bírság nincs említve, de azért ez a bírság ismeretes volt. A *duplum pretii* előfordult. Mitteis maga 14 és 16 szám alatt közöl két okmányt, melyekben magas „conventionalis bírság“ említetik. Az aram papyrusok idevágó pontjai kétségtelenné teszik, hogy az ilyen pénzbírság kikötése mindennapos dolog volt (fent 138 kövv.), bizonyos tehát, hogy a görög ptolemeus korabeli a régi szokást vette át, illetve folytatta.

A talmud, mint már egyszer megjegyeztük, okmányokat nem közöl, mert ezek készítése a notariusok dolga volt. Csak véletlen folytán említ egyik-másik kitétel, ha t. i. vagy joghatályát fejtegeti, vagy reformálja az okmányt. De a párhuzamokból, melyeket az asszuáni és elefantinei papyrusok és a rabbinikus okmányok között felmutattunk, megállapíthatjuk, hogy az okmány-formulák mily szívósak. A válólevelet jelentőségénél fogva a talmud bővebben tárgyalja és ennél be fogjuk bizonyítani, hogy lényege legalább 2500 éves.) Ebből visszakövetkeztethetünk a többi okmányok lényegének régiségére is. Szerencsés véletlen, hogy az aram papyrusok és a rabbinikus okmányok közt tátongó 1000 éves űrt a görög papyrusokból részben kitölthetjük. Beható tanulmányozás ezen a téren még gazdag jutalmat ígér.

Budapest 1912. március.

Dr. Blau Lajos

¹⁾ Mióta ezt irtuk, megjelent az orsz. rabbiképző-intézet Értesítőjében: A zsidó házasságfelbontás és a zsidó válólel története II. rész. Egyes pontokat, melyekről jelen dolgozatomban szó van, behatóbban vi-
ágítottam meg „Zur demotischen und griechischen Urkunde“ cz. értekezésemben, a mely a Cohen-Festschrift-ben látott napvilágot.

IRODALOM.

HÉBER ENCYKLOPÉDIA.

(Ozar Yisrael. An Encyclopedia . . complete in 10 volumes, ed. J. D. Eisenstein. Volume VIII. ענונה-פתרום. *New York* 1912).

A héber Encyklopedia, melyről e helyen már többször szoltunk, *Eisenstein* kiadó szorgalma és erélye folytán serényen halad előre és befejezése közel jövőben várható, miután most már csak két kötet van hátra. A VIII. kötet méltóansorakozik az előbbiekhöz; mint azokban, úgy ebben is a konzervatív szempont dominál és bő tér jut a talmudnak, általában a halákának, mely körülménynél fogva a héber encyklopédia az angol Jewish Encyclopedia birtokeosainak is jó szolgálatot tesz, sőt nekik is nélkülözhetetlen. Ugyanezért újból felhívjuk rá az érdekelt körök figyelmét és a legmelegebben ajánlhatjuk nekik.

A jelen kötetben igen sok fontos és érdekes cikk van együtt, melyek közül néhányat kiemelünk, természetesen a nélkül, hogy a többieket kicsinyitenénk. Főkép a terjedelmesebb cikkeket említjük a kötetben levő sorrendben és ezután néhány észrevételt teszünk. עגלה (kocsi), ערות (6-10, tanúság és tanu), עד זומם (meghazudtolt tanu), Zarándokok és zarándoklás története), עיר (vak), עין הרע (38-40 gazdagság), עירא (44-46), עין (szem és forrás, 55-58), עין הרע (gonosz szem és irigy), עיר (város), עכברא (62-64, Posnanski), עמים (81-85), עם הארץ (69-80, vérvád története), עמין פחה (Emin pasa, született zsidó), עני (szegény, szegénység, 103-105, snorrer defincziója 105 a), Akiba 118-121 (Bacher), עקרים (dogma, 124-128), עשרת הדברות (Tizparancsolat 154-168), עתונים (idősza-

ki sajtó 169-176. A héber folyóiratok alfabétikus felsorolásával), פאס (Fez. Toledano), פולין (197-201), פומבדיה (Pumpedita 204-206), פורטוגאל (Portugal, 210-212), פורים (213-217), פיאות (piut, 221-224), פילוסופיא (filozófia, 234-245), פיאות (Firuz-család, 255, Posnanski), פלפול (266-267), פלסים (falasa, 267-270), פסוקים (versek, 273-275), פראנקיסטאק (frankisták, 291-294), פרוהובל (298, Goldberger J.), פרוזשים (farizeusok, 301-302).

A legtöbb cikket a kiadó maga (*Eisenstein*) írta. Érdekes a „kocsi” (עגלה) cikk, melyben arról is van szó, hogy szabad-e vasuton utazni szombaton. Nem reformerek, hanem a vallástörvény szempontjából (6a). Az orgona kérdés szóba kerül עונב alatt (15a). Gyakorlati kérdés a nők hajviselete is (179 b). A kérdés nincs elég alaposan tárgyalva, a talmudból bizonyítható, hogy az asszonyok nem vágják le a hajukat. Az első Amerikában nyomott rabbinikus könyv czimlapja le van nyomva 182a (אבני הרושע על פרק אבות). A Pressburg cikkben (310-11) több hiba van, pl. az, hogy a jesivának 1859 óta állandóan megvan a hadmentesség joga és hogy 1883 óta minden növendéknek belépése előtt négy gymn. osztályt kell végeznie. A pontozott czimszókban nem ritka a sajtóhiba. Általában gyenge a bibliográfia. Mindez azonban csak kis szépséghiba, a mely a mű összeértékét nem szállítja le, noha azt is konstatálni kell, hogy nem minden cikk áll a mai tudomány magaslátán. Nagyobb anyagi erővel tökéletesebb mű lett volna megalkotható, de jelen alakjában is valóságos hézagot pótol, a mi a fő, oly körökbe is elviszi a tudományt, hol eddig teljesen ismeretlen volt és valóságos kulturateresztő.

Budapest.

B. L.

AZ „IMIT” 1913-iki ÉVKÖNYVÉNEK TARTALMA.

Dr. Heller Bernát: Eötvös József báró	7
Dr. Sonnenfeld Zsigmond: Egy nép ujjászületése	56
Dr. Lenkei Henrik: Salamon és Jób	66
Dr. Kecskeméti Ármin: Asztrológia a talmudban	70
Dr. Barta Mór: Bibliái kifejezések és közmondások a ma-	

gyarban	87
Szegő Arnold: Az énekek énekéből	106
Dr. Neumann Ede: Philippson Lajos:	112
Feleki Sándor: Falumból	143
Mandl Barnát: Egy magyar zsidó orvos Németországban	145
Radó István: Zsidó vonatkozások Mikszáth műveiben	166
Dr. Mezei Sándor: Ágai Adolfról	195
Dr. Steinherz Jakabné: Fekete országból	206
Dr. Bolgár Mózes: Az áruló	223
Balla Ignác: Péntek este	232
Lakatos Lajos: Egy zsidó ifjúsági folyóiratról	236
Dr. Goldberger Izidor: Száz évvel ezelőtt	249
Kiss Arnold: Én, te	258
Dr. Guttmann Mihály: Idegen népek és kulturák a talmudban	259
Dr. Fabó Bertalan: A pozsonyi gyászos husvét	276
Dr. Rubinstein Mátyás: Emlékezés Leopold Sándorra	280
Dr. Diamant Gyula: A zsidók története Horvátországban	289
Dr. Harmos Sándor: A szombatos imakönyv névtelen írója	333

IRODALMI SZEMLE.

Pollák Miksa „Tompá Mihály és a biblia“ cz. műve (Budapest 1912), melyet az Izr. Magyar Irodalmi Társulat adott ki, a magyar nemzeti irodalomra valóságos nyereség. P. minden kétséget kizáró módon bizonyította, „hogya a biblia Tompa költészetére, annak irányára, gondolataira, tárgyaira, leírásaira, nyelvére rendkívüli hatással volt“ (5. l.). A gazdag anyagot nyolcz fejezetben (II-IX) áttekinthetően csoportosítja és világosan adja elő. Helyesen tette, hogy az Újtestamentomot és az Apokrifákat is feldolgozta, hogy egész munkát végezzen. Csupán egy felette érdekes kérdés került el figyelmét és ez az, hogy Tompára mi volt nagyobb hatással: az Ótestamentom vagy az Újtestamentom? Az általa gyűjtött anyag erre a kérdésre is szolgál

felelettel, ha az adatok kellő szempotok szerint csoportosítottatnak. Szerző talán még kitölti munkájának ezen hézagát. A kérdés felette jelentős a két iratcsoport ható erejének megállapítása szempontjából. A felelet nem oly egyszerű, mint a minőnek első pillanatra látszik, mert nem annyira statisztikai, mint inkább lélektani kérdés. Külön fejezet (X) szól „a rabbinikus elemekről Tompánál“. Szerző meggyőzően bizonyítja ilyenek létezését és talán meg is találta a közvetítő forrásokat. Biztos feleletet Tompa hátramaradt könyvtárából lehetne adni. A bevezetés (I), melyben P. az olvasót a témáról általánosságban tájékoztatja, valamint a Függelék: A pap és a költő (XI) a kitűzött czélokot teljesen elérik. A magyar költészetben kívül talán nincs modern nemzeti költészet, melyben pap oly jelentőséggel bírna, mint Tompa Mihály. Ez a körülmény a kérdés és a mű érdekességét nagyban emeli és mindkettőnek bizonyos mértékben általános irodalmi jelentőséget kölcsönöz.

Philippson L. 100-ik születésnapjának ünneplésére a „Gesellschaft zur Förderung d. W. d. J.“ kiadta Ph. öszszegyűjtött kisebb dolgozatait (Gesammelte. Abhandlungen I-II, Leipzig 1911) és a társulat tagjainak tagilletményül adta. Bár terjedelmes két kötet, mégis csak a „válogatott értekezéseket“ öleli fel, összesen 34-et 4 csoportban. A csoportok a következők: 1. Általános emberi vonatkozásaik. 2. Az állam. 3. Vallás. 4. Könyvismertetések. Ph. sokoldalú ismeretekkel bírt és az emberiség minden kérdése iránt érdeklődött, mint már „Weltbewegende Fragen“ cz. műve is mutatja, melyből több részlet e jubiláris kiadásba fel lett véve. Több czikket elolvassván, úgy látjuk, hogy még ma is aktualisak. A kereszténységről a jelen korban zsidó ily szabadon nem nyilatkozhatik, legalább német földön nem (pl. I 199-323 és II 1-14: az ördöghitről). Kiemeljük a „Josephus és a hagyomány“ cz. értékezést (II 161-174). Arch. 4, 13 (Ph. 162) a Sema elmondására vonatkozik (nem az imára). Ezt mutatja az, hogy Jos. a nap felkeltét és a lefekvést említi, továbbá az, hogy az egyiptomi kivonulásért adandó hála mint az ima tartalma

Magyar Zsidó Szemle 30. évf. II. füzet

szerepel. Dániel ellenben háromszor *imádkozik*, mint a zsolttáros 55, 18. — Helyesen mondja Ph. 167, hogy a templom fennállása korában a gyakorlat szigorubb volt, mint a talmud korában (az öngyilkost kidobták az utcára és estig ott hagyták). Csupán azt kell hozzátenni, hogy a büntető jogban a szaduceus praxis állott fenn és Josephus ezt írja le. 167 fent hibás, mert a talmudi jog szerint sem köthet szabad és nem szabad házasságot. 169 lent szintén kis tévedés található. Az antisemitizmus ellen irányuló dolgozatok (pl. Treitschke) ép oly bátrak mint ügyesek, általában érdekes és tanulságos két kötet. A függelékben Cohen marburgi egyetemi tanár méltatja Ph. doktordisszertációját: „A physiologiai anthropologia történetéről a görög filozófiában“. A kompetens tudósok, úgy az egykoruak, mint a jelenkoraiak, első rendű alkotásnak ismerték és ismerik el. *Ph. fiatal korában kész buvár volt a classica philologia és a görög bölcsészettörténet terén.*

A feltétlen elismerés dacára élethivatásnak ezen tudományágak művelését nem választhatta és rabbi lett, Megható és megszivlelendő, a mit Cohen méltatása végén a zsidó tudósokról és a zsidó vallásról mond. Sajnos, kivánságát kevesen teljesítik, akárhány merően ellenkezőleg cselekszik.

Funk S. a Göschen gyűjteményben (Sammlung Göschen) a talmudról kiadott iratát (Die Entstehung des Talmuds) most kiegészítette egy másik kötetecskével „Talmudproben“ (Leipzig 1912), a mely válogatott részleteket tartalmaz hű fordításokban. Talán nagyon is hű fordítások azok számára, kiknek ez a gyűjtemény szól. Az anyag két részre, háláka és ágáda oszlik és 22 fejezetben a talmud összes ágáiból ad mutatóványokat. Mindössze 80 fillérbe kerül és alkalmas arra, hogy szélés körökbe behatoljon.

A „Maimonides“ jubileumi mű, melyet halála 700-ik évfordulójára terveztek, csak részben valósulván meg, a mennyiben egy kötet már megjelent és a második, midőn ezeket a sorokat írjuk, sajtó alá készül, örömmel kell üdvözölni Münz J. összefoglaló munkáját: „Moses ben Mai-

mon (Maimonides). Sein Leben und seine Werke“ (Frankfurt a M. 1912.) Terjedelmes, szépen kiállított, népszerűen irt mű. Hét fejezetre oszlik, melyek M. ifjúságát és első tevékenységét, misna kommentárját, rabbinikus tevékenységét, Törvénykódexét (Misne Tóra), vallásbölcészeti főművét (Móre Nebuchim), orvosi és orvostudományi tevékenységét és végül jellemét, családi életét és halálát ecsetelik. A legterjedelmesebb 2 fejezet természetesen a Törvénykódex és a Tévelgyök Vezetőjének van szentelve. Új kutatások Münz művében alig vannak, csak az eddigieket foglalja össze jóleső lelkesedéssel. Ez a munka nagy időt igényelt, mert az első négy fejezet mint első rész épp tíz év előtt (1902) látott napvilágot.

Maimuni minden kétségen felül a középkori zsidóság legnagyobb alakja és Rasi mellett az egyetlen, ki a zsidó nép emlékezetében mai napig él. Egyaránt nagy volt mint gondolkozó és mint törvénytudós, mint bölcse és mint rabbi. Ezen felül fejedelmileg uralkodott a világi tudományokon, az orvostudományon, az asztronómián s egyebeken. Jellemé és jámborsága szintén színarany. Mindezeknél fogva a zsidó népjellem legszebb és legnemesebb képviselője. Mi sem oly jellemző zsidó egyéniségére, mint a tudás végteleen nagyrabecsülése és ennek legmarkánsabb kifejezése az, hogy a halhatatlanságot is csak oly léleknek koncedálja, a mely tudást szerzett.

Legcsodálatosabb alkotása törvénykönyve. Elődei ezen a téren kivétel nélkül a zsidó jogtudomány évszázados utján jártak: a misna, a talmud, a Halákót Gedólót, Alfászi, a Széfer Haittim a fejlődés egyenes vonalán mozognak, az egyik a másikból sarjadzott ki. A Kódex (=chibbur) azonban egészen új valami; csak anyaga közös a többivel, de elrendezése (rendszere), megformulázása, nyelve teljesen önálló, új. A haláka összefoglalása valamennyinél tulajdonképen nem egyes ember műve, mert az elődök munkájának csupán tökéletesítése. Maimuni azonban egy maga a meglevő anyagból új törvénykönyvet alkotott. Tette pedig ezt a kora világi tudományossága nyújtotta eszközökkel. Ezt érezték a kortársak, kik a Törvénykódexszel elégedetlenek voltak, csak nem tudták világos formu-

lába önteni azt, a mit ösztönszerűleg éreztek. A Misne Tóra tényleg új alapot teremtett a haláka tanulmányozásának — kommentátorainak száma meghaladja a 200-at. Aron ben Mesullam joggal mondta, hogy a talmud megszerkesztése óta ily mű nem létesült (Münz 161, 2. jegyzet).

A „Kódex“ történelmi méltatását lásd a Maimuni mű megjelenendő 2. kötetében.

Nincs még tisztázva az a kérdés, hogy Maimuni fiatal korában az Almohádok valláskényszerének nyomása alatt volt-e kriptomohamedán? A kérdés eldöntésénél tekintetbe kell venni, hogy akkor még zsenge ifjúságát élte, még nem volt a Rambam. Bizonyos az, hogy az atya mint ékszerkereskedő tartotta fenn családját a bujdosás ezen korszakában. Figyelemre méltó körülmény, hogy Maimuni élete ezen korszakáról nem beszél, csupán azt mondja: „megmenekültem a semadtól“, a mi kétféleképp fogható fel.

A zsidó irodalom primitív állapotára vall, hogy Maimunitól vannak még kiadatlan kéziratok. Nemcsak orvosi, hanem halákai kéziratok is. Rasi mellett Maimuni személye az egyetlen, melyet a zsidó nép legendákkal díszített fel. A modern tudomány feladata e helyett az volna, hogy M. irodalmi tevékenységét kora általános kulturája és tudományossága alapján világítsa meg. Nem véletlen, hogy ily nagy alkotásokat spanyol születésű és Egyiptomban Szaladin korában élő férfiú teremtett meg. Az összekötő szálakat csak részletes kutatás találhatná meg. Nemcsak filozófiájára gondolunk, hanem egyéb tudományokra és ezek között rabbinikus alkotásaira is.

ORSZÁG-VILÁG.

A ZSIDÓ ÉLET PETACH-TIKVÁBAN.

Miután húsz esztendeig küzködtem egy oly helyen, hol évről évre csak intrikákat szőnek, a szent Gondviselés, megszanva elnyűtt idegeimet, a kolóniára küldött, ahol az embereknek egyéb a dolguk, mint idejüket intrikákkal elfecsérelni. És nincs okom, hogy lakóhelyem felcserélését megbánjam, sőt ellenkezőleg, egész szívemmel hálás vagyok sorsunk irányítója iránt, hogy ezt a változást végrehajtotta. Itt bárki, a nem kolonista is, nyugodtan élhet hivatásának, nem kell félnie, hogy irigylik, rászedik vagy hogy óvatosság hiányában beleesik a törbe, amit a rosszakarat számára készített. Mindenkinék megvan a kolónián a hivatása. Ez főképp természetesen Petach-Tikvára vonatkozik. Így van ez a többi telepeken is, tapasztalatomon kívül esik. „Helyesen valakit csupán úgy értékelhetünk, ha vele együtt lakunk“.

Petach-Tikva, arabul Mallebbis, mert ennek közelében van, Jaffától két órányira észak-keletre, Bne-Beraktól (Ibn Ibrak) két órányira északra és Onotól (Kafr Ana) két és fél órányira fekszik. Délkeletre félóránnyira van a régi vár, Antipatris, Kalál Ras-el-Ain és a hasonló nevű forrás, a mely csekély távolságban már az Audsah folyóvá dagad és Jaffától északra a tengerbe torkollik. A Jordán mellett ez Palesztinának vizben leggazdagabb folyója, fekvése szerint megfelelne a Jarkonnak és általában ennek is tartják.

A kolóniát harminc év előtt egy magyar úr, névszerint Guttman Dávid, és két Oroszországból bevándorolt-hitrokon alapította. Egyikük sincs már életben. Akit a kolónia keletkezésének és fejlődésének története érdekel, annak igen melegen ajánlható egy kis mű, מאמר מרדכי (héber), melyet az itteni legrégebb gyarmatosok egyike adott ki. Idővel Petach-Tikva, a többi kolóniákkal együtt, Rothschild Edmond báró védnöksége alá került. Az administrator-igazgatás alatt a kolónia csak lassan, igen lassan fejlődött. Csupán azóta, hogy önállóvá lett, vett oly óriási lendületet,

aminőt senki áldolni sem mert volna. Egy dunam [900m.] építésre való telek értéke a kolóniában 1000 frankon kezdődik. És egy dunam termőföldé 240 frankig terjed. A legtöbb birtokos narancs-, mandula- és olajtermeléssel foglalkozik. A világ legjobb narancsa Petach-Tikvából való. Angliába exportálják, de részint Németországba is. A földmivesek derék gazdákká váltak. Minden parasztnak megvannak a szükséges marhák, lovak, ő maga szánt és egészen egyedül vet és arat. Harangszóra állnak munkába és harangszóra hagyják abba. Csupán ez a szokás maradt meg abból az időből, midőn a gyeplők még az adminisztrátorok kezében voltak. Narancsokterekkel sokat kereskednek. Gazdag orosz zsidók narancsoktereket vesznek, odahaza felszámolják üzletüket és a kolónián telepednek meg. A lakosság túlnyomó részt konzervatív elemekből áll. A legtöbb iskolaköteles gyermek a talmud-tórát látogatja, a mely iskola egy német tudós vezetése alatt áll. A héber tudományokon kívül földrajzot, héber és arab nyelvet, számtant és természetrajzot is tanítanak. A talmud-tóra a frankfurti „szabad egyesület” alapítása. A leányiskolát, eddig az iskolának egy külön ága, nemsokára saját otthonába költözködik át. Az alapkövet nemrég rakták le. Ez az iskola is nevezett egyesületnek köszöni létesülését. Egy német kisasszony vezeti, aki a héber nyelvet szóban és írásban bírja. Ezenkívül az Ika is fenntart egy iskolát, melyet fiuk és leányok közösen látogatnak. De ez nem örvend nagy elismerésnek.

A zsidók kivándorlása Jemenből még egyre tart. Sok család Petach-Tikvában telepedett meg. Napszámos munkából tartják fenn magukat, mint bojares-munkások (a narancsoktereket mondják bojares-eknek) tulszárnyalják az arabokat.

Kevéssel megelégedők és takarékosak lévén a háztartásban, csekély idő alatt a legderekbak zöldágra jutnak, azaz egy kis vagyona tesznek szert. Szomszédom, Solem ben Jehuda, négy évvel ezelőtt vándorolt be és már házacskát akar magának építeni. Solemnak feleségét és három gyermekét kell eltartania; és olesóknak az élelmiszerek itt egyáltalán nem mondhatók. De ezek az emterek takarékosak; mindketten dolgoznak: az anya is. Ruhát mos. Négy éves fiacskájuk, Jichja, — könnyű, mint egy pehelylabda, — jól nevelt gyermek. „Gyer ide, adok néked enni valamit”, szótam egyszer hozzá. „Anyám megtiltotta, hogy bármit is elfogadjak”, hangzott Jichja felelete. A jemenitáknak külön minjanjuk van; maguknak és családjuknak élnek.

KUTFŐK.

317. szám.

A RABBIK KORPÓTLEKA.

Az Országos Iroda elnöksége 1913. évi december hó 13-án 32.400 sz. a. az izr. községkerületi elnökökhöz a következő körlevelet intézte:

„A vallás- és közoktatásügyi miniszter ur öngyméltósága folyó hó 11-én 171032. szám alatt kelt leiratával arról értesített bennünket, hogy addig is, amíg a lelkészi illetményeknek korpótlek utján való emelésére vonatkozólag a törvény megalkotható lesz, ennek szellemében az 1913. évi állami költségvetésben e célra felvett fedezet terhére *jövő évi január elején* a lelkészek részére folyósításokat kíván eszközölni.

Hogy a miniszter ur ezen folyósítások iránt a szükséges intézkedéseket még jövő évi január hó első napjain megtehesse, *sürgőssé* vált, hogy azon lelkészek nevét és szolgálati idejét közöljük, akik rendes lelkészi minőségben legalább öt éve szolgálnak.

Felkérjük tehát a Tekintetes Elnökséget, hogy erre nézve saját kerülete köréből pontos kimutatást készíteni sziveskedjék, még pedig oly módon, amint a lelkészek helyének nevei a.-b.-c. sorban következnek. Ha valamely helyiségnek előbb más neve lett volna, ezt is kérjük kitüntetni. Ha valamely magasabb képesítésű lelkész oly helyen működne, ahol 1908. évi január hó 1-je előtt kisebb képesítésű lelkész működött, ennek kitüntetését is kérjük.

Azon rendes lelkészekről, akik netalán kisebb képesítéssel bírnak, vagyis, akik hittanulmányaik előtt a középiskola nyolc osztályát el nem végezték, külön kimutatást kérünk.

Mint hogy itt valamennyi rabbink igen fontos anyagi érdekéről van szó, kérjük a Tekintetes Elnökséget, hogy e tárgyban haladéknélkül intézkedni és a kimutatásokat hozzánk lehető gyorsasággal beküldeni sziveskedjék.”

Úgyanilyen tartalmu sürgős átiratot intézett az Iroda az országos rabbi-egyesület elnökségéhez, melyben azonban jelzi, hogy amennyiben a rabbi-egyesület elnökség adataiban nemcsak a kongresszusi szervezetű izr. hitközségek rabbijaira kíván kiterjeszkedni, az *Iroda a rabbikar itt szóbanforgó érdekeinek szervezeti különbségre való tekintet nélkül készséggel szöszölője lesz*, mint ahogy minden előterjesztéséinél is a telegezet egyetemes érdekeiből indul ki.

Vegyes.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Büchler A.*, The economic conditions of Judaea after the destruction of the second Temple. London 1912 (Jews' College Publication No 4). — *Bacher W.*, Die Proömien der alten jüdischen Homilie. Beitrag zur jüdischen Schriftauslegung und Homiletik, *Leipzig* 1913. J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung (Beiträge zur Wissenschaft vom Alten Testament herausg. von R. Kittel. Heft 12). — *Brann M.*, Die schlesische Judenheit vor und nach dem Edikt vom 11. März 1812, *Breslau* 1913 (boroszlói szeminárium Értesítőjében). — *Judaica* Festschrift zu Hermann Cohens siebzigstem Geburtstag, *Berlin* 1912. — *Venetianer L.*, Jüdisches im Christentum, *Frankfurt a. M.* 1913 (Ziegler, Volksschriften I, 5). — *Goodmann P.*, Die Liebestätigkeit im Judentum. *Frankfurt a. M.* 1913 (u. o. I, 6). — *Fischer L.*, Die Urkunden im Talmud. Zusammengestellt, erklärt und mit den Ausgrabungen verglichen, *Berlin* 1912 (K. I. a Jahrbuch der Jüd.-liter. Gesellschaft IX. kötetéből). — *Perlmann S. M.*, History of the Jews in China, *London* 1912. — **IMIT** Évkönyv 1913. Szerkeszti *Bánóczy J.*, *Budapest* 1913. — *Pollák M.*, Tompa Mihály és a biblia, *Budapest* 1912 (IMIT kiadás.).

Dr. Heltai Ferencz Budapest főpolgármesterévé lett megválasztva. Ily diszes állásra hitrokont csak még London és Róma választott még.

Hatvany-Deutsch Sándor báró a magyar közgazdaság oszlopos tagja és kiváló emberbarát 60 éves korában meghalt.

Dr. Diamant Mór trencsényi főrabbi 75 éves korában január 19-én elhunyt. Landesberg Izsák Aronnéhai nagyváradi rabbi veje volt és Dr. Diamant Gyula vukovári főrabbi atyja. Előbb Losonczon működött. Aldás a jámbor emlékére.

Új héber Encyklopédia. *Dr. Markon I.* szerkesztésében Pétervárt kimerítő Encyclopedia fog a közeljövőben megindulni, a mely a zsidó tudomány összes ágait fogja felölelni, a zsidó népeletre is kiterjeszkedve. A szerkesztő az egész világon biztosított munkatársakat nagyszabású vállalata számára és így remélhető, hogy az új mű a Jewish Encyklopediát nemcsak elérni, hanem felülmulni is fogja. Orosz nyelven már van zsidó Encyklopédia. Annak idején erre a műre majd visszatérünk.

Hatvany-Deutsch József báró

Folyóiratunk szétküldése előtt ért bennünket a lesújtó gyászhir, hogy báró Hatvany József Nauheimban szívszélhütés következtében hirtelenül elhunyt. A férfikora delén, alkotó ereje teljében kidőlt férfiú örök távozása mérhetetlen veszteség az egész közélet számára. Hogy mit vesztett felekezetünk báró Hatvany Józsefben, e pillanatban meg sem mérhetjük. Mindenütt vezető erő volt, hol az emberszeretet és közművelődés érdekei kívánták. Minden tisztségében, és ilyeneket nagy számban viselt, gazdag szive és elméje teljességével vett részt. Filozófiai magaslatról szemlélte az élet jelenségeit, de nem a filozófus hidegségével, hanem a mélyen érző emberbarát nagy szívével. Előkelő harmonikus egyéniség volt, a milyenek nagy ritkán teremnek. Kik szerencsések voltak közelébe jutni, sohasem fogják elfelejteni szeretetreméltóságát, lelkeségét, nemes egyszerűségét, melyek széles műveltséggel és sokoldalú tudással párosultak. Óriási munkaerő volt, ki nagy elfoglaltsága mellett a köz számára annyit dolgozott, mintha más feladatai nem

is lettek volna. Tiszteletbeli állásait jelenleg felsem sorolhatjuk, felekezetünk körében magában sok és kiváló állásokat töltött be. Az orsz. rabbiképző-intézet vezérlo bizottságának elnöke, az orsz. izraelita tanítóképző-intézet igazgató tanácsának elnöke, a pesti izr. hitközség és chevra kadisa nyugdíjintézetének elnöke, számos intézmény nagyhatásu támogatója. Alig van emberbaráti és közmívelődési intézmény, melyet anyagilag hathatósan nem támogatott, mert bőkezúsége nem ismert korlátokat. Röviddel halála előtt is csupán egy közcélra százezet meghaladó összeget adományozott a hazai jótékonyság e fejedelme. Mindez pedig egyéniségének csupán egyik oldala. Széles tevékenységének más tereit mi méltatni nem is tudjuk, arra mások hivatvák.

Hatvany József báró személyével egyik büszkeségünk szállt sirba, kinek emléke mindenkor áldva lesz.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

TUDOMÁNY.

A ZSIDÓK TÖRTÉNETE VASMEGYÉBEN. (ROHONC).

I. FEJEZET.

A község keletkezése a 17. században. — Berendezése: Temető és templom. — Régi templomi szerelvényei. — A Batthányi grófok kegyuraságán. — Első védőlevel 1673. — A kuruc hadjárat és a rohonci zsidók. — A rohonci zsidók kereskedelme a megyében. — A kereskedési jog bérlete és bérbeadása. — Eleonóra grófnő védőlevele 1727.

Rohonc, hegyektől övezeti, remek fekvésű mezőváros, nem csak a 18., de a 19. század elején is Vasvármegye legnagyobb és legélénkebb községe volt.¹⁾ Virágzó ipara és kereskedelme volt, jómódu, németajku nép lakta, első helyen állott a megye városai között; de mikor a 19. század hatvanas éveiben régi birtokosai, a Batthányi grófok eladták, főleg a kiegyezés után ujjaalakuló gazdasági viszonyok folytán, lassanként teljesen elvesztette jelentőségét. És ami áll a városról, az mindenben megismétlődik a falai között levő zsidó hitközségnél. Ez is vezérszerpet vitt egykor, nem csak a vármegyében, de egész Dunántúl, míg azután a 19. század második felében fordult a kocka és a hajdan híres, nagy hitközség ma már csak elgyengült tanuja a régi jó időknek.

Annál érdekesebb látnunk, mily módon jutott szerencsés helyzetébe, mint érvényesült két századon át és miként irta be nevét a magyar zsidóság történetébe, melyben elég diszes lapot foglalt le magának. Nevezetes története szerencsére idejekorán talált a megérdemelt figyelemre egyik kiváló rabbija részéről, ki mély tudományosságában birt érzékkel községe multja iránt és az akkor még

¹⁾ Magyarország népessége a pragmatika sanctio korában 387 l szerint 1720-ban Rohonc volt az első község a megyében 210 adózóval, Szombathely csak 165 adózóval birt. A 18. század végén is Szombathely, 180 házával alig 2000 lakóssal birt; l. Vasvármegye monográfiája, Bpest 1898, 124 l.

teljességében rendelkezésére álló hitközségi irattár alapján röviden megírta a község sorsának folyását a 18. század végéig.

Dr. Zipser Mayer, nagynevű rohongi rabbi tudta, hogy mily fontossággal bírnak az egyes hitközségek monografiái az egész hazai zsidóság története megírásának szempontjából és azért már 1846-ban megírta a budai hitközség történetét a török hódoltság idejében.³⁾ Azt remélte, úgymond majd husz évvel később, hogy a régibb, neves hitközségek, mint Ó-Buda, Pozsony, Kismarton, Nyitra, Balassa-Gyarmat, megíratják okiratok alapján történetüket, hogy így az egyetemes magyar-zsidó történethez kívánatos anyagot szolgáltatassanak. Sajnos, ez nem történt meg az időkben és csekély kivétellel azóta sem.

Évekkel ezelőtt utaltam már erre a mulasztásra, kifejtve, hogy minden modern rabbinak, ki nagyobb községben működik, sürgős feladatát képezhetné az, hogy legalább saját hitközsége történetét megírja, felkutatván a hitközségi levéltáron kívül a városi és megyei levéltárakat, melyek mindíg nyujtanak valamit e tekintetben⁴⁾. Azóta több érdemes, sőt néhány kiváló monográfia jelent meg,⁴⁾ de korántsem elég. Pedig ez az egyetlen mód arra, hogy a mi rendezetlen és elhanyagolt levéltáraink adatait valahogy napfényre hozzuk és megmentjük sokszor a teljes elpusztulástól. Ime, ha Rohonc hitközsége történetét, legalább részben, meg nem írja Dr. Zipser, úgy az akkor még feltehető községi levéltárnak azóta bekövetkezett pusztulásával elveszett volna az számunkra. Így elsőrangú forrásul szolgál nekünk az ő közleménye, hazánk egyik régi,

³⁾ Der Orient, 1846 Literaturblatt mellékletén: Die Juden in Ungarn seit dem 11. Jahrhundert cimen, 1864-ben a „Magyar Israelita“ hasábjain megjelent magyarul is, Rosenberg Izidor fordításában.

⁴⁾ Magyar-Zsidó Szemle, 1894, 460 l. Dr. Bernstein B., A székesfehérvári zsidók története.

⁴⁾ Dr. Steinherz Jakab, A székesfehérvári zsidók története. Budapest, 1895. Dr. Pollák Miksa, A zsidók története Sopronban, Budapest, 1896. Dr. Vajda Béla, A zsidók története Abonyban és vidékén, Budapest, 1896. Dr. Büchler Sándor, A zsidók története Budapesten, Budapest, 1901. Lakos Lajos, A váradi zsidóság története. Nagyvárad, 1912. Neumann Sándor, A lovasberényi zsidó hitközség története.

nevezetes községe viszonyainak megismerésénél, közvetve pedig a magyar zsidóság általános helyzetének megvilágításánál.⁵⁾

A rohongi hitközség kezdete a 17. század elejére vezethető vissza, amikor a város még osztrák kézen volt. Fejlődésnek azonban akkor indult igazán, mikor III. Ferdinánd az Ausztriához csatolt magyar birtokokat visszaadta és Rohonc, Vas megye jó nagy részével együtt a Batthányiak kezére jutott. A század közepén már annyi zsidó lakott Rohoncon, hogy rendes imaházuk volt, amelynek helyét Dr. Zipser idejében még mutogatták. Megörökíti ezt a tényt egy 1649-ből származó frígyszekrényfüggöny, mely bár megviseleten, ma is a község birtokában van.⁶⁾

A hitközség tagjai ezentúl mindent kizárólag Rohonc urainak, a Batthányi grófoknak kegyelméből nyertek, tartózkodási jogot, szabad kereskedelmet és általában „védelmet“, amiért ugyan eleget adóztak, de mégis boldogok és meglegedettek voltak, hogy minden alkalommal és minden tekintetben felettük állott oly hatalom, mely biztosította életüket és vagyonukat a kiszámíthatlan önkény támadásai ellenében, melyek akár az állam vagy a nép, akár más hatalmas urak részéről nem ritkán fenyegették.

A Batthányi grófok, majdnem egész Vasvármegye urai nem csak roppant gazdagok, de egyúttal igen nagy tekintélyű és hatalmas tényezők voltak az országban.⁷⁾

⁵⁾ Die Schicksale und Bestrebungen der israelitischen Gemeinde zu Rechnitz. Ein Beitrag zur Geschichte der ungarischen Israeliten im 17. und 18. Jahrhundert. Von Dr. M. Zipser Oberrabbiner. A munkálat, mely különösen az eredeti okiratok közlése folytán értékes, a Ben-Chanania 1864 és 1865 évfolyamaiban jelent meg. Ez szolgált nekünk is, ahol más forrást meg nem nevezünk, alapul.

⁶⁾ A függöny felirata: וזאת נרבו נשים צדקניות ת"ט לפ"ק azaz: 1649.

⁷⁾ Az 1687. jul. 10-én kiállított védő-levél bekezdése így hangzik: Wir Adam, Graf von Batthány, Erbherr auf Güssing, Schlaining, Rechnitz, Poschendorf, Körment und Neuhaus, Herr der Herrschaft Bernstein, des römischen Kaiserreiches Rath, Kammerer des Königreiches Hungarien, oberster Truchsess, diesselts der Donau und gegen Kanizsa vorwärts liegenden Grenzen bestellter General, bekennen hiermit, dass wir nachfolgende Juden sammt dero Weib und Kindern zu unseren Unterthanen auf und angenommen und mit denselben hernach befindliche Schlusspunkte aufgerichtet haben,

Közülük került ki az utolsó főnemesi nádor is, B. Lajos gróf, kinek 1765-ben bekövetkezett halála után az ország ez első méltósága a főhercegekre lett átszarmaztatva. És ugyancsak Lajos gróf fia, József gróf lett Magyarország hercegprimása, ki egyuttal II. József császár kedvence volt, így tehát bizonyára elég liberális gondolkozású főpap lehetett.

Könnyen érthető ennél fogva, hogy a rohonci hitközség ilyen előkelő patrónusok védelme mellett, miután számban és vagyonban is gyarapodott, mindinkább tekintélyesebb állást foglalt el hitrokonai körében és lassanként vezérszerepre tett szert egész Dunántúl. Előmozdította ezt az a körülmény is, hogy oly kiváló rabbijai voltak már a 18. században, akik közül egyik-másik az egész zsidóság vezéralakjai közé tartozott, mert tudománya és irodalmi működése általános tekintélyt szerzett neki.

Tényleg azt látjuk, hogy a rohonci hitközség közép-pontot képez nem csak a vas megyei, de még a zalamegyei zsidók számára is, úgy hogy kültagjai egész Zala-Eggerszegig és Nagykanizsáig terjeszkednek és nem csak a 18. század elején épült nagyszerű templomába gyűlnek a nagy őszi ünnepekre, de halottaikat is a rohonci temetőbe hozzák örök pihenőre.

Természetes, hogy mihelyt a község tagjai szaporodtak, ősi szokás szerint először is a halottak birodalmáról gondoskodtak és temetőt szereztek. Bizonyos, hogy már a 17. század második felében rendezve volt, bár az első sírkövek feliratai olvashatlanok és a legrégebb, mely kibetűzhető volt, 1682-ről szól.⁸⁾

A temetőt is, mint mindent, amit szerezhettek, a gróftól vették és minthogy messze vidékről is ide temetkeztek, a szomorú hely gyakran szorult kibővítésre. Így 1781, 1750 és 1768-ban újra meg újra vesznek hozzá földet, míg végre 1827-ben 1000 frt. árán 835 □ ölterülettel nagyobbítják és az egész immár terjedelmes birtokot kőfállal veszik körül, amint az mai napig is fennáll, miután további fejlesztésre nem volt szükség.

⁸⁾ A sírkő felirata : משה ב"ר יוחל כ"ט, évszáma pedig תתמ"ב : 1682

Három század történetének sok nevezetes emléke terül ott el a kutató szem előtt; sokat regélnek azok a kövek, melyeket a kegyelet állított fel az ott pihenők tisztelőire, de még többet tudnának beszélni az alattuk eltemetettek, ha megszólalhatnának, közöttük a községnek hat rabbija, akik működésük helyén lették fel örök nyugalmaikat. A hitközség mindig különös gondot fordított a szent hely megőrzésére és valahányszor védőlevelet szerzett földesurától, mindig külön bevételle, hogy a temető a gróf oltalma és védelme alatt áll. Szükség is volt erre; mert, sajnos, a zsidógyűlölet nem ismer kegyeletes érzést, elvetemültségében neki ront a legszentebbnek is, amit minden embernek tisztelnie kellene. Így történt meg Rohoncon is 1720-ban, hogy a helység más vallású lakói közül akadtak olyanok, kik a zsidó temetőt is megtámadták, kapuját feltörték és marhákat hajtották be a sírhalmokra, hogy azokat így meggyalázzák. E galádság ellen a hitközség a grófhhoz fordul elégtételért és az akkor uralmon levő Eleonora grófnő el is rendeli, hogy tisztartója indítson vizsgálatot és a kire rábizonyul a kihágás, 4 frt. büntetést fizet.⁹⁾

A temető után a második fontos intézmény, melynek létrehozása minden zsidó községnek főgondját képezte: a *templom*. Mihelyt valahol elegendő számban voltak, közös istentiszteletet rendeztek be, gyakran magánházban vagy igen szerény imaházban, míg nem tellett templom építésére. Rohoncon, mint fennebb láttuk, már a 17. század első felében volt imaházuk a zsidóknak, melyet a gróftól birtak bérben, míg azután 1702-ben megváltják 500 frtért, amit — úgy látszik — a bécsi Wertheimer Sámson, cs. és kir. udvari factor, több magyarországi község macenása, előlegezett nekik.¹⁰⁾

⁹⁾ Ez az okirat még meg van a rohonci hitközség birtokában. Egy iv, melyen a zsidók folyamodványa van a grófnőhöz 1720, jun, 5; a 4-ik oldalon a tisztartó jelentése és ugyancsak a grófnő döntése 1720, jun, 9 még három más pontban is.

¹⁰⁾ Ez tűnik ki a következő nyugtából: Quittung über fünfhundert Gulden, welche wir von Herrn N. Wertheimer kais. u. königl. Factor umb die zu Rechnitz wohnhaften Juden allda haben Synagog so uns bisher

Nem sokára azután építettek olyan szép és nagy templomot, hogy az az 1855-iki restaurálás után ma is fennáll és diszére válnék bármely városnak. 1718-ban épült, mint a kijavítás előtt egyik boltívén ez évszáma (תע"ח) olvasható volt és oly tágra készítették, hogy a nagy ünnepekre messze vidékről odaseregülő hívek helyet találtak benne.

Előkelő helyen, dombon épült, szemben a katolikus templommal, ami bizony abban az időben feltűnő kedvezmény volt. A szájhagyomány szerint a katolikus papság tényleg felszólalt a terv ellen, azt hozván fel, hogy méltatlan a kath. egyházhoz, hogy ily közelben turje el a zsinagógát, melynek lármája majd zavarja a katolikus ájtatosokat. A tiltakozás azonban nem használt, a község elérte célját; ebben talán Wertheimer Sámsonnak is volt része, aki a Batthányi grófoknál is nagy kedveltségben állott. 1727-ben azután még a templom körül levő telket és épületet is megvette a község 600 frtért és odaépítette a paplakot, meg az iskolát.

És nem csak oly kiváló templomot építenek, amilyen akkor messze földön nem volt zsidó hitközségnek, de fel is szerelik dúsan. Templomi ékszerei ma már a régiség értékével is bírnak és hirdetői a község egykori nagyságának. Három antik serleg 41 lat ezüst, tórákorona 147 lat és tóravért (צ"י) évszám nélkül van, de határozottan még a 17. századból valók. A templom építésének évszámát, 1718, viseli egy tóravért és két tóratoronny, két nemesszivű nő ajándéka.¹¹⁾ Igen régi frigszekerényfüggönyök is vannak birtokában; az 1649-ik évből származón kívül 1727-

zinsbar gewesen, nun aber durch so erlegte Summe der 500 fl. von aller Dienstarbeit befreit, richtig empfangen haben, welches bezeugt unsere eigene Fertigung. So beschehen in Wien, den. 27. April. 1702. Ebből világos, hogy nem akkor építettek az új templomot, mint Zipser állítja, hanem megváltották a régi imaházat, mely a gróf épülete volt. Így látjuk később, hogy Szombathelyen is a grófad imaházat a zsidóknak, melyet 1836-ban 5000 frtért megvesznek tőle. Hasonlóképp történt az Város-Szalónakon. (L. Szombathely és Szalónak hitközsége történetében). Hogy a rohonci község adósa volt Wertheimernek, az kintinik fiainak 1742-ben a községhez intézett leveléből, midőn az adósság fejében 150 frtot utalnak ki valami Pratavin Esriélnék.

¹¹⁾ A tóravért felirata: וינצ'שני נשני נצין מי ניטל ביה יוול כ"ץ והאשה ליאה ביה אשר לעמול

ből, egyik elnöke és annak neje adomány, 1740-ből olyan, melynek közepén a circumcisio áldásmondatai vannak kiímezve, mert a templomban végbemenő szertartás alatt használták, továbbá 1751 és 1794-ből, szintén magánosok ajándéka, 1770-ben pedig a chevra kadisa csináltatott díszes függőnyt.¹²⁾

Később is gondoskodott a hitközségi tagok áldozatkészsége arról, hogy a község büszkeségét, szép templomát ékesítsék és szent adományokkal gazdagítsák.¹³⁾ Mindeme bőséges templomi szerelvények ékesszóló tanúi a község egykori fényének és nagyságának, melyet tagjai munkásságának köszönhetett és melyet, lassanként elérve s jó sokáig meg is tartott.

Hogy honnan kerültek oda az első települők, azt megállapítani nem tudjuk. E tekintetben a legrégebb tagok nevei sem igen adnak felvilágosítást, mert előneveket nem viseltek és csak az egyéni héber nevekkal jelöli őket az 1687-iki védőlevelél is.¹⁴⁾ Valószínű, hogy a külföldről, főleg

¹²⁾ Az 1727-iki felirata: כ"ח עשרת צני תפארתו לפיק משלם ויסל וינ הר' מאיר בן שמואל ואשתו פלאטחבת ב"ה צני מאיר. Az 1770-iki függőnyt: ודינח מקיק רעבניין. Ugyancsak van egy tórákoponye לפיק הח"ק כ"ח felirással 1748-ból. Mindezek már használaton kívül vannak, mert sérültek; összerakva őriztetnek. **Bizonyos, hogy az igazi helyük a zsidó muzeum volna, hol kellőképp gondozva hirdethetnék a régiek tanítását az új nemzedéknek.**

¹³⁾ Az újabb függönyök közül különösen 3 tűnik ki gazdag himzés által: 1822-ből, felirata: וינ המישה אחים בעבור אביהם הקי ר' דוד ב"ה. Az 1850-ből: וינ הקי התורני נטל ואמם מי ליאה שנת ועדקתך לישרי לך. Az 1851-ik évből valónak koronáját az adományozó nőnek aranyfejkötőjéből hímézték; felirata: וינ הנעלה הר' אברהם הרש בנין וואלף ריינפעלד ואשתו הצנועה וינ מרת ריזל ביה מורה שנת יגדיל תורה.

¹⁴⁾ Az 1687-iki védőlevelél bekezdése felsorolja a bevett 36 zsidó család neveit, ezek: 1. Wolf Abraham. 2. Michel Simon. 3. József József, 4. Sámuel Mayer, 5. Abraham Meier, 6. Natan Meier, 7. Götzl Lemel, 8. Moses Lemel, 9. Marx Mozes, 10. Elias Scheuer, 11. Moses Abraham, 12. Jakob Höcht, 13. Michael Salamon, 14. Leb Meier, 15. Heim Schalom, 16. Elias Meier, 17. Philipp Schalom, 18. Salamon Lazarus, 19. Salamon Moyses, 20. Marx Flesch, 21. Lemel Barich, 22. Samuel Lazarus, 23. Jakob Le-

Lengyelországból és Morvaországból bevándorló zsidókon kívül, a híres seva kehillóth: hét községből jöttek oda többen, amint erre az egyes családok későbbi nevei utalnak.¹⁵⁾

Hogy pedig a környékből is szívesen költöztek oda a zsidók, az érthető; mert miután a hatalmas grófok védelmét elnyerték, biztos alapon nyugodott ott tartózkodásuk. Az első védőlevél, melyről tudomásunk van, 1673-ból származott Kristóf gróftól. Ez az okmány ugyan nem maradt ránk, de hivatkozik rá fia, Ádám gróf, ki 1687, július 10-én 8 pontból álló védőlevelet állít ki az ő rohonci zsidainak, akiket alattvalóivá fogad és azután rendszeren meg is adóztat. Fizetett pedig, mint az okirat 1) pontja megszabja, minden család évi 6 frtot a polgári évre, felét Szt-György és felét Szt.-Mihály napján. Elrendeli továbbá, hogy 2) rajtuk kívül más idegen zsidónak nem szabad ott a keresztényekkel kereskedni; ezért külön évi 20 frtot fizet a község, szintén két részletben, mint a rendes adót. Az idegen zsidó csakis a rohonci zsidóknak adhat el, vagy az ő közvetítésük útján, de nem közvetlen a keresztényeknek. 3) Joguk van évenként bírót és esküdteket választani, akik a zsidók ügyeiben ítélnék; ha pénzbüntetést rónak ki, azt a zsidóbíró bejelenti a grófnál vagy a várkapitánynál, majd behajtás után beszolgáltatja azt. Nagyobb bűnügyekben maga a gróf ítél és hajtja azt végre. 4) Ha egyik vagy másik adós marad és nem fizet, a többi nem felelős érte; először a zsidóbírónál jelentendő fel és csak ha az nem tudja elintézni, a tiszttartónál. 5) Joga van a grófnak új zsidókat felvenni; ha azonban az illetőnek adósságai vannak, vagy másként lenne az uradalom hátrányára, akkor kötelesek a zsidók erről az uradalmat felvilágosítani. 6) Szabad a zsidóknak minden áruval, kivétel

wi, 24. Abraham Barich, 25. Josef Simon 26. Schäffel Abraham, 27. Löwy Frankel, 28. Simon Schalom, 29. Löw Meier, 30. Löw Schalom, 31. Salomon Abraham, 32. Wolf Wallisch, 33. Joachim Hirschel, 34. Handel Áron. 35. Hänsel Sámuel. 36. Marx Simon.

¹⁵⁾ Így pl. Eisenstädter, Mattersdorfer az az: Kis-Marton és Nagy-Martontól való. שמואל ב"ה משה מקצע egyik mappó adományozója. Kittse, azaz Köpcsényből való. Találunk neveket Mi-Presburg (Pozsonyból) és Mi-Wieselburg (Mosonból) jelzőkkel is,

nélkül, kereskedni. A hús elárúsítására nézve fenmarad az atya által 1673, jun. 15-én kiadott rendelet, mely szerint aprómarhát (borjut, juhot, kecskét) vághatnak külön mérszárszékben, amiért a grófnak évi 40 frtot tartoznak fizetni. 7) Az uradalom összes birtokain mentesek a vám alól. 8) Joguk van templomukat és iskolájukat szokásuk szerint tartani és temetőjükben a halottakat a maguk módja szerint eltemetni. „Igéjük, hogy őket és övéiket midezekben megvédjük és oltalmazzuk“, végződik a fontos okirat.

Ezt az ígéretet, amint látjuk, jól megfizették a rohonci zsidók, de készséggel teheték, mert legalább viszonyaik rendezettek voltak, helyzetük nyugodt és biztos. A történet igazolja, hogy a Batthányi grófok soha sem bántak igazságtalanul az ő zsidáikkal és ha alaposan meg is adóztatták őket, de nem üldözték rosszakarattal, sőt amint tehettek, segítségükre voltak.

Nem volt módjában a rohonci uradalomnak, hogy azt a veszedelmet elhárítsa zsidairól, melyet a kuruc had 1704-ben rájuk hozott. Ugyanis a kuruc sereg Vas megyében időzvé, egyik kapitánya, Szombathely Ferenc átrándult Rohoncra és ott a városban általában, de különösen a zsidóknál pusztított csapatával és megszarolta őket. Jogtalan eljárásának métségére azt hozta fel, hogy maga Rákóczi parancsa értelmében jár el és ezt a következő érdekes okiratban ki is fejezte: „Mi az ide subscribáltak Méltóságos Fejedelem felső Vadászi Rákóczy Ferencz Urunk eő Naga kyadott Parancsolatyához alkalmaztatván magunkat, hogy tudni illik Magyar Hazánkban, a kik ekkoráigh hamissan éltek, és továbbra is Méltóságos Fejedelemnek és utána minden Magyar Nemzetnek kárára Láthatnak, és tapasztaltatnak, azok országunkból toláltassanak, Tudny illik Sidók, Rácok, Németek és Olaszok. Azon eő Fejedelemséghe parancsolatyához alkalmaztatván magunkat jöttünk ide Rohoncra, a hol Egy csoport Sidok találtatnak, akik vévén Észre az Méltóságos Fejedelem parancsolatyát, melyet végben is akarunk vinny. De a Sidok rimánkodván, és más keresztény becsületes emberek is interponálván magokat, velönk kedvet kerestek és contentáltak benönket. Azo hozátevén, hogy az minemő csele-

gyek Szalonokon vadnak ide Rohonczhoz tartozandok, azokra is ezen Levelönk ponálatik és vellek együtt absolválatnak mlts. Urunk eö Fejedelemséghe ky adot Edik-tumátol Datum Rohoncz dii 18 January 1704".

Szombathely persze a saját szakállára járt el a zsidók ellen, megfizettetvén külön a rohonci hitközséggel egyes elnözését¹⁶⁾; nem sokára azonban kitudódott, hogy állítása a Fejedelem parancsát illetőleg nem igaz, amint azt Balogh Ádám fővezér a panaszló zsidóknak 1704, jun. 22-én kiállított védőlevelében kijelenti.

Ez a kis incidens megzavarta a rohonci zsidók nyugalmát, de miután elvonult a zivatar, újra visszatért megszokott biztonságuk és bátran láthattak üzleteik után, melyek az egész megyére kiterjedtek. Oly helyeken is, hol zsidók nem lakhattak, a rohonci zsidók foglalják le maguk számára a kereskedelmet. Így pl. már 1682-ben nyerik el Kolonics érsek engedélyét, hogy a zsidómentes Szombathelyen ők szabadon folytatnak kereskedést, amiért hitközségük évi 40 frtot fizet az érseknek. Ezt a jogot azután a hitközség bérbe adta egyes tagjainak és a bérlő engedélyét a kereskedőknek bizonyos százalék fizetésével kellett megváltani.¹⁷⁾ De nem csak az idegenben, hanem a Batthányi birtokokon való kereskedés is így képezte a község jogát, amit azután a bérlő úgy gyakorolt, hogy a megfelelő összeget kivetette a községi szabályok (Judenpolicei) által meghatározott módon az egyes kereskedőkre, akiknek viszont kötelességük volt szigorú büntetés terhe alatt, minden üzletet akár otthon, akár idegenben csináltak, a bérlőnek bejelenteni. Ezt rendszeren pénteken szok-

¹⁶⁾ Az okirat 1711, jul. 23-án Stephan Beigrad által hitelesített másolata meg van a rohonci község megmenekült iratai között, Az aláírások Coram me Francisco Szombathely Capitanoe, Martino Ribniczky, Andre Tulok, Stephano Kovach. Az okirat hátlapján cursiv betűkkel: קוויטשונג מן סאמבאטשעלי פערענין וואס ער' בשעת הרעש מלחמה הוט בנולה נמנו מן בנאן. Ebből következik, hogy a hitközség is fizetett neki sarcot, de hogy mennyit az nem tűnik ki, miután azt Szombathely bölcsen elhallgatja; a hitközségi hátrát pedig nem pontos.

¹⁷⁾ Így pl. 1736-ban a Szombathelyen, a gróf Erdödi (Monyoróke-rék), és gróf B. Ádám [Németújvár] birtokán való kereskedés jogát 75 frtért adja bérbe a község egyik tagjának.

ták elintézni, mikor az idegenből is hazatértek a zsidó házalók és kereskedők. Ha pedig a bérlő kételkedett a bejelentő szavahihetőségében, joga volt esküre kötelezni. Viszont ha kiderül, hogy az illető a bérlő elől eltítkolt valamit, úgy először 16, másodizben 32 frt. büntetést fizet, harmadizben annyit, amennyire az uraság elítéli. A büntetéspénz fele az uraságé, fele a bérlőé.¹⁸⁾ Ez a rendszer bizonyára igen terhes volt az egyesekre nézve, de hátrányai mellett meg volt az az előnye, hogy az egyes kereskedők érdeke egyuttal a községé is volt és ha az egyeseket jogaikban sérelem érte, a község, mint testület lépett fel védelmükre.

Így mikor a szombathelyi polgári kereskedők kenyéririgységéből ki akarják tiltani az ott bolthelyiséggel bíró rohonci zsidókat, a község 1722-ben folyamodik B. Eleonóra grófnőhöz, hogy eszközölje ki neki a régi engedély visszaállítását. A grófnő hajlandó is fia, Lajos gróf útján Pozsonyban az érseknél közbenjárni; felszólítja a községet, hogy küldje oda bizonyítékait arról, hogy tényleg már 40 év óta bírja a Szombathelyen való kereskedés jogát. A közbenjárás úgy látszik használt, mert nem csak 1717-ben szerződik Szombathely városa Markó nevű rohonci zsidóval üzlethelyiség dolgában, hanem utóbb is bírja a hitközség a régi jogot.¹⁹⁾

Szentgotthardon, hol zsidók nem lakhattak, 1720-ban szintén három zsidó kereskedő volt, kiknek csak üzletük volt ott, lakásuk azonban Rohoncon.²⁰⁾

Nagyjában tehát szabadon kereskedhettek a rohonci zsidók, de azért megszorításoknak és illetéktelen beavatkozásoknak is ki voltak téve. Így pl. paszományt készíteni és árulni a gombkötők privilegiuma volt, de 1717-ben a grófnő megengedi, hogy zsidó özvegyasszonyok is fog-

¹⁸⁾ Judenpolizei, 15 §. A bérlet tárgyát Accise vagy Bardon-nak nevezték, mint az a hitközség könyveiből kitéjük. Dr. Zipsér szerint = Pardon : szabad, az az ennek a bérnek lefizetésével szabadon kereskedhetnek. A Judenpolizei 3. pontja Handlungsaccis-nek, a bérlőket pedig: Bestandleut, egyesben: Bestandman nevezi. L. e szóra nézve a 22 j.

¹⁹⁾ L. 17 jegyzet és Szombathely történetében alább.

²⁰⁾ Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában, Budapest 1896. 388 l.

lalkozhatnak ezzel. Mikor pedig a grófnő halála után annak fiával eltiltatják ezt a rohonciak, a hitközség előkeresi a grófnő engedélyét és erre Lajos gróf is megerősíti azt, 1742-ben.

1721-ben a kékfestők panaszkodnak, hogy a zsidók másutt festetik az árut, ami az ő privilegiumukat sérti. Erre az uradalmi hivatal megtiltja ezt a zsidóknak 30 frt. büntetés terhe alatt. De a község nem hagyja jogát. Folyamodik a tilalom ellen és kifejtí, hogy az mily kárára volna, mert a rohonci festők, eltekintve az általuk követelt magasabb ártól, nem is képesek kellő időre és oly jól festeni, mint idegenben; hisz ha nem így volna, akkor nem jutna a zsidóknak eszébe máshová menni azért, amit otthon is megkaphatnak. A grófnő azután úgy dönt, hogy ha a helyi festő nem képes kellő időre elkészíteni a megrendelt festést, úgy jogában áll a zsidóknak azt máshol végeztetni; ha pedig elrontaná a festő az árut, köteles azt megtéríteni.

1723-ban viszont a posztó és paszománykészítők vádolják a zsidókat, hogy a posztót igen drágán, a paszományt tul olcsón árúsítják és azt kérik, tiltassanak el a zsidók ezekkel való kereskedéstől. A grófnő tényleg elrendeli, hogy azoktól a zsidóktól, kik azt teszik, elkobzandó a posztó, meg a paszomány is.

Ha tehát a szabad kereskedelem elve némi csorbát is szenvedett a mi eleink rovására, mindamellett a rohonci község elég jó helyzetben volt e tekintetben is. Tagjai szaporodnak is állandó beköltözés által. Míg 1715-ben 38 házban laknak, 1720-ban már 66-ban és a házakhoz tartozó földet, rétet is ők művelték, valamint a vámot is ők bérelték.²¹⁾ És mégis, bizonyos tekintetben nem volt sorsuk külömb a jobbágyénál, hisz nem csak letelepedni nem szabadott a zsidónak Rohoncon grófi engedély nélkül, de elköltözni sem és amint felvételi díjat kellett fizetnie, úgy kellett elvonulását is lerónia, mielőtt távozhatót volna.²²⁾

Az állam nem igen tehette rájuk a kezét, de a kegyuraság, mely valósággal államot képezett az államban, saját tulajdonának tekintette őket és törvényeket szabott az ő zsidó alattvalói számára.

Élénken világitja meg ezt az állapotot Batthányi Eleonóra grófnő védőlevele 1727-ből, melyet a község kérelmére kiadott és mely a korábbi határozatokat ujakkal is szaporítja, nem egy tekintetben szigorítja is. Tizenkét pontba összefoglalva a következő nevezetes rendelkezéseket tartalmazza:

1. Minden házaspár évi 6 frtot fizet, négy részletben március, június, szeptember és december végén. Ha egyik másik elmulasztja, helyette a község tartozik fizetni. Akik nem tudnak fizetni és 3-4 részletet elmulasztanak, azok az uraság előleges beleegyezésével kiutasíthatók. Hogy idegenek korlátlan bevándorlás által ne ártsanak a már letelepülteknek, zsidó csak külön engedéllyel telepedhetik le, külömben 50 frt. büntetést fizet. Ha a község ilyen általa fel nem vett zsidót feljelent, úgy mentes lesz a büntetés alól.

2. Azért, mert idegen zsidó az urodalom területén nem üzhet kereskedést, a község külön évi 20 frtot fizet négy részletben. Más uraságnak nem kell adózniok, de mással a kegyur tudta nélkül nem is szabad szerződniek.

3. Joguk van birót és esküdteket választani, akik ítélnek és büntetnek, amit azonban tartoznak az uraságnak bejelenteni. Ha pedig a bűn nagy és igen súlyos, akkor a grófnő ítél és kiszabja a büntetést.

4. Hogy a zsidók igazgatását gyorsítsa és hitelüket megszilárdítsa, zsidó zsidó ellen mint eddig, első fokulag saját bírójuknál perel; aki onnan felebbez és a pert elveszti, tartozik a költségeket megfizetni és egyuttal azt az összeget, amire az első foku bíróság elítélte.

5. Nem szabad a zsidókat, főleg ha ártatlanok, egyiket a másik adósságáért letartóztatni vagy kiutasítani; ha ez mégis megtörténnék, az urasági tisztek megtorolják. Az ilyen adós első sorban a zsidó bírónál perelendő és csak, ha ott nem kaphatna a hitelező igazságot, ítél az uradalmi tiszttartó vagy megbizott.

²¹⁾ u. o. 387 l. Hogy pontosabb adat a zsidók számáról nincs, annak oka, hogy az uradalmi tiszttartó nem engedte őket összeírni, nehogy az állam adót rójjon ki rájuk.

²²⁾ Judenpolizei. 42 §.

6. Szabad a zsidóknak, mint eddig, mindenféle áruval kereskedni és házalni; borjut, bárányt kecskét vágni évi 40 frt. bér fejében; sört és kasabort maguk közt kímélni. Amikor azonban uradalmi borkimérés van, nem szabad kereszténynek se sört, se bort eladni, különben 20 tallér büntetést fizetnek. A sört nem szabad drágábban árulni, mint a falusi bérlőknek és idegenből csak engedéllyel szabad behozniok.

7. A kasabor ügyében, míg a község új egyezséget nem köt, marad a régi rendelet; t. i. amíg Rohoncon kaphatnak bort, nem szabad máshonnan, elkobzás és külön büntetés terhe alatt, behozniok. Csak ha Rohoncon nincs elég vagy más nyomós ok forog fenn, akkor szabad előzetes engedély alapján máshonnan hozni.

8. Minthogy kötelesek voltak az uraságtól bizonyos összegben baromfit és zsirt átvenni, ez évre azonban 50 tallér fejében ez alól felmentettek, nem kell ugyan átvenniök, de azért törekedjenek úgy a saját szükségletükre, mint eladásra az uradalomtól a napi árban baromfit venni.

9. Az országos adókra nézve, mint eddig, lehetőleg ezentul is megvédi őket.

10. Bár a bérletek felvételében és más hasonló szerződéseknél eddig sem volt a zsidó községnek a saját nemzetbeli magánszemélyek ugyanolyan ajánlatával szemben előjoga, hogy e szerint a mi teljes hatalmunk megszorítást szenvedett volna. Mindazonáltal, ha ilyen esetek előfordulnának, hogy a zsidó község valamit jobban tudna értékesíteni és kezelni, úgy a jövőben az ugyanannyit ígérő magán-vállalkozó zsidókkal szemben a lehetőség szerint tekintetbe veendő.²³⁾

11. A grófnő birtokain mentesek a vám alól.

²³⁾ Az eredetiben így hangzik a 10. pont első mondata; Die Vorhand in dem *Apaldo-Bestand* und mehr dergleichen Kontrakten ist zwar der Jüdenngemeinde vor denen gleichesbietenden Privatpersonen von ihrer Nation auch bishero nicht zugeignert gewesen, noch je zugestanden, dass unsere Willkühr eingeschränkt werden kann. A feltűnő Apaldo szó Dr. Büchler keszthelyi collega ur felvilágosítása alapján egy 1717-ből való lexicon szerint: Apaldo heisset im Italiänischen so viel als ein Pacht, Verpachtung eines Gutes, Zolles oder anderer herrschaftlichen Gefälle. Bestand osztrák és német jogi műszó = bérlet.

12. Háborítlanul tartathatják templomaikat és iskolájukat, temetőjükben szokásuk szerint takaríthatják el hálottaikat, de csak jámborul éljenek, ne okozzanak botrányt; vasárnap és más ünnepen úgy magán, mint nyilvános helyen tartózkodjanak minden munkától, de nem szabad e végből senkinek az ő házaikat átvizsgálni és a grófnő parancsa nélkül zavarni. Mindenben védelmet és oltalmat nyernek.

A körültekintő grófnőnek eme védőlevele a férje által 1687-ben kiadott levéllel szemben több tekintetben hajadást jelent, de egy pontban különösen súlyosító, amidőn a zsidó családok adójáért a községet egyetemlegesen felelőssé teszi. Ezt az adót is a község által szedette be és annak kellett ügyelni arra, hogy senki a zsidók közül ki ne maradjon, mert különben büntetést fizet érte. Ez az elv érvényesült később a türelmi adó behajtásánál országosan és ez sok vizzályra adott alkalmat, mert biz a község minden tagjára kivetette az adót és a reklamációnak se hossza se vége nem volt. Ebből az álláspontból pedig nem akart engedni a grófnő és mikor, 1720-ban már azt kéri a község, hogy minden egyes tag személyesen fizesse be adóját a tisztartó hivatalban, kereken visszautasítja, de elrendeli, hogy biztonság okából minden félévben összeírják az ott tartozkodó zsidókat.²⁴⁾

A földesur tehát a maga érdekében szigorú figyelemmel kíséri a zsidók állapotát és azoknak egymáshoz való viszonyát is gondoskodása tárgyává teszi, hogy esetleges zavaroknak, melyek őt is érinthetnék, mint a zsidók birtochosát, elejét vegye.

²⁴⁾ A már idézett 1720. jun 9. okirat elutasítja azt a kérést, hogy kiki 1. évi adóját a „Rentambt“-nál fizesse be, és hozzáteszi: Alle halb Jahr die Juden beschrieben, die Gaben eingeschrieben u. die nicht eingeschriebenen in Arest geführt, in Füsse und Hand geschlagen, der Juden-Richter aber für ein jedes dergleichen P. 32 fl. bestrafft werde.

II. FEJEZET.

A rohonci község szervezeti szabályzata. — Judenpolizei, 1732. — Célja és hatása. — Fontos rendelkezései. — A Judenpolizei kiegészítése, 1737. — Különféle adózások terhe. — Köteles ujévi ajándékok. — A község beltő fejlődése. — Iskola és tanítók. — Chevra-Kaddisa. — A község növekedése és vezérszerepe.

Amint láttuk, a rohonci zsidóság helyzete általában nyugodt és szilárd volt. És ha önállósága nem is volt, mert teljesen a földesur rendelkezése alatt állott, mégis rendezett viszonyok között élt. A rohonci zsidók nem is zúgolódtak, hisz az országbán átlag sehol sem igen volt jobb sorsuk a zsidóknak. Mindaz tehát, amit a földesur elrendelt, törvény volt számukra, amit jobbagyi hűséggel fogadtak. Ezen az alapon indult az a terjedelmes szervezeti szabályzat, melyet „Juden-Polizei” néven 1732. aug. 28-án adott ki, illetve hagyott jóvá gróf Batthányi Eleonóra.³⁵⁾

Nevezetes okmánya ez a „Judenpolizei” nem csak a rohonci, de az egész magyar zsidó történelemnek, amelyhez hasonló eddig nem ismerünk. Hiven tükrözteti azt a viszonyt, melyben a zsidók a földesurhoz állottak és viselték annak igáját, mely a földesur kegye szerint könnyebb vagy súlyosabb lett. És ha bizonyos tekintetben előnyére is volt ez a rendszabályozás a zsidóknak, főleg pedig a zsidó községnek, mert fegyelmet teremtett a földesur tekintélye által a különben elég rendezetlen állapotban élő zsidók között és ugyászólván alapszabályokat adott nekik, másrészt azonban rájuk nehezedett gyámkodásával és megakadályozta őket a szabad fejlődésben. Kiterjeszkedik a „Judenpolizei” sok mindenre, a zsidók letelepedése, adózása, kereskedése, hitközségi választása, sőt magánélete ügyeire is, de nem foglalja az együvé tartozó kérdéseket rendszeresen össze, hanem inkább incidentáliter tárgyalja. Nem vehetjük sorra a 104 pontot, bár néhány kivételével mind érdekes, de képet akarunk

³⁵⁾ Juden-Polizei Nach welcher sich bey Unserer Herrschaft Rechnitz und denen incorporirten Orthen nach schuldigkeiten unterthänigst zu Regulieren seyn wird. Így kezdődik a nevezetes okmány, mely 55 oldalra

nyújtani e tagadhatatlanul fontos munkáról, miként avatkozik bele a zsidók ügyeibe. Egy azonban kétségtelen, hogy az egész rendszabálynak főcélja volt, hogy a földesur adóját és illetékeit, melyeket az ő zsidaitól különböző címeiken szedett, lehetőleg jobban biztosítsa.

Ezért rendeli el mindjárt első pontjában, hogy a község tartozik bevételeiről és kiadásairól rendes könyvet vezetni, felsorolni azt, mivel és kinek tartozik, a jövőben pedig a földesur tudta nélkül nem szabad kölcsönt felvennie. Ezért nem szabad senkinek a zsidók közül az uradalom engedélye nélkül letelepedni, sőt ha oda nőül valaki, rohonci zsidó leányát veszi el, tartozik előre biztosítékot adni, hogy adóit 3 éven át pontosan fogja fizetni. (44 §.) Ha pedig valaki családjával együtt el akar Rohoncra költözni, ugyancsak tartozik azt a zsidó bírónak bejelenteni és a távozásra engedélyt kérni, azaz a hitközségi adók fizetésére nézve vele megegyezni. A védelmi díjat kötések elköltözése után is fizetni és annak összegére biztosítékot adni. Ha azonban szegénysége miatt kénytelen az illető zsidó elköltözni, akkor folyamodjék az urasághoz és csak a féldíjat kell lefizetni. Ha viszont családját otthagyja és maga szolgálatba megy máshová, tartozik a községi adó felét fizetni, a védelmi díj tekintetében pedig az uraság határozatához alkalmazkodni (42 §).

És ha valamely hitközségi tag elhal, özvegye tartozik a folyó évre a védelmi díjat lefizetni, a többi illeték alól azonban felmentendő. Ha az elhunyt hátralékban van,

terjedő folió kötet, tiszta német nyelven írva, de sűrűn vegyítve idegen, főleg latin műszavakkal. Bizonyos, hogy művelt uradalmi tiszt szerkesztette és a zsidó község megbízottjai csak annyiban folytak be készítésére, hogy óhajaikat kifejezték és a beleletükre vonatkozó adatokat szolgáltatották. Dr. Zipser nem ismertette e szabályzatot, mert az egész közzétételét igézte; ezt azonban nem tette meg és azt hittük, hogy elveszett az számkunkra egészen. Szerencsére nem így történt. Ehrlich Mór rohonci rabbi ur megtalálta az elsárgult írásu kötetet, mikor kéresemre a községe birtokában még esetleg fellelhető iratok után kutatott. Valóban baráti készséggel volt e tekintetben segítségemre és lekötőlező szívességgel bocsátotta rendelkezésemre, amit még megtalált a régi okiratok közül, nem különben a sirfeliratok, templomi szerelvények feliratainak másolatát. Fogadja ez uton is hálás köszönetemet, mert hozzájárult ahhoz, hogy községe történetét minél alaposabban irhassam meg.

a község elsőbbségi joggal bir minden hitelező felett a hátramaradt örökséggel szemben (48 §.).

A földesur a saját és a hitközség adóit mindenképp biztosítani akarja és míg pl. megszabja, hogy nem szabad senkit ünnepnapon adóssága miatt átok alá vetni, az urasági vagy községi adó érdekében megengedi (54 §.). Ugyancsak ezt a célt szolgálja az a határozat (28 §.), hogy a község beszédöket válasszon és fizessen, akik kötelesek minden 14 napban a földesuri adót bekövetelni, hogy a legszegényebb is lefizesse kéthetenként a 24 fillért és így az évi 6 frtot, amit minden családnak kellett fizetni, okvetlen le-
rojjja.

Igen sok esetben szab meg büntetéspénzeket, amelyek fele mindig a földesurat illeti. Sőt pl. az esetben, ha valaki a zsidó bírót, választókat (elektorokat), kivetöket sérteni meri, 9 aranyat fizet büntetésül, amiből 7 arany a földesuré és csak kettő a szegénypénztáré (Allmosen Cassa).

Meghatározza, hogy ha valaki nem fizet, a végrehajtás eszközei fokozatosan ezek legyenek: 3 nap a kis átok, azután 3 nap a nagy átok alatt, végül 30 napi börtön, amíg kötelezettségének eleget nem tesz vagy nem esküszik, hogy képtelen fizetni és nincs vagyona (56 §.).

A bebörtönzés joga persze a földesurat illetve, hisz zsidó alattvalói végső esetben mindenképp az ő ítélőszéke elé tartoztak, habár a Batthányiak nem is éltek vissza korlátlan hatalmukkal. Így 1717-ben elrendeli a grófnő, hogy ha zsidó bünt követ el és ezért börtönbe kerül, nem szabad útlegelni vagy mély tömlöcbe vetni, hanem a védőlevél értelmében enyhén kell bánni vele.

Az uradalmi tiszték és alkalmazottak azonban, amint az könnyen elképzelhető, nem mindig követték a felsőbb rendeletet az ő önkényüknek kiszolgáltatott zsidóval szemben és 1731-ben ugyancsak panaszkodnak a zsidók a grófnőnél, a rajtok elkövetett ilyfajta sérelmek miatt, amire a grófnő újra megparancsolja, hogy kriminális esetet kivéve nem szabad a zsidókat mély tömlöcbe vetni. Ily esetek is bizonyára siettették a grófnő szándékának kivételét, hogy a zsidókra vonatkozó rendszabályokat összefoglalassa, amint az a Judenpolizei kötetében meg is történt.

Körülményesen intézkedik a „Judenpolizei“ arról is, hogy a szabad kereskedelem jogáért fizetendő adó, amit mint fennebb láttuk, a község egy összegben rótt le és azután egyeseknek adott bérbe, vajjon kitől és mily mértékben szedhető? Minden rohonci zsidó kereskedő — mondja a 3 §. — minden 100 frt. üzlet után $\frac{1}{2}$ frtot fizet; kivételt képez ez alól, ha egyesek az uradalomtól vesznek vagy bérelnek valamit, ez esetben fel lesznek mentve az üzleti illeték (accise) alól, de nem úgy a község, ha mint testület bérel valamit a gróftól (5 §.).

Hogy pedig a bérlő kárt ne szenvedjen, köteles minden kereskedő üzleteiről rendes jegyzéket vezetni és hetenként a ráeső adót lefizetni. Ha valakit hamis bejelentésen érnek, az súlyos pénzbüntetést fizet. Ha pedig nem lakik Rohoncon, köteles rendes könyvet tartani, ahová fizetendő adóját bejegyzí és ha bejön, azt lefizetni (6 §.).

A kereskedők, kik a soproni vagy egyéb vásárokról árukat hoznak haza, tartoznak azt azonnal bejelenteni és az adót érte a bejelentéstől számított egy hónap alatt leróni (7 §.). Aki csak közvetít, alkusz vagy bizományban bír árut, más kulcs szerint fizet, mint az önálló kereskedő (16 §.). Viszont ha idegen zsidó jön Rohoncra áruval, figyelmeztetik, hogy nem szabad neki ott házalni vagy keresztényeknek eladni, csakis lakásán 8 napig árulni; ellenkező esetben büntetést fizet, másodizben pedig elkozzák áruit (47 §.).

Nem különben szól a szabályzat a huskimérés és a kóser bor adózásáról (Wein-tatz), mit meglehetősen részletesen tárgyal, miután az különálló adó és nem a rendes üzleti illeték alá esik (12, 17-27 §.).

De nemcsak a földesurnak fizetendő adókról gondoskodik, hanem a községi adó kivetéséről is. Megszabja, hogy a községi adó minden 100 frt. után 2 frt. legyen és a tagok 3 osztályba sorozandók: a felső osztály 10 kr, a középső 4-9, az alsó pedig 3 kr-ig (68 és 86 §§.). Meghatározza, hogy a kivetés régi szokás szerint a sátoros ünnep után való napon (einen Tag nach dem Lauberfeste) történjék, a kivetésnek pedig elég érdekes és eredeti módon kell végbemenni, aminek alap gondolata a szegedi zsi-

dó község legújabb alapszabályaiban visszatér. A három osztályból három kivető (Anlagemacher) választandó, akik nem lehetnek egymással rokonok, továbbá három másodkivető (Unteranlagemacher); ezek a rabbival, bíróval és esküdtekkkel a templomba mennek és azok előtt forma szerint esküt tesznek. Azután a rabbival külön szobába vonulnak és mindegyik önállóan végzi a kivetést, amit cédulákra felírnak és a rabbinak átadnak, aki azokat lepecsételi. Így folytatják mindaddig, míg a kivetést elvégezték, amikor a lepecsételt cédulákat felbontják, és megállapítják az adót (61-62 §§.). Joga van azonban mindenkinek, aki adóját sokalja, esküt tenni, hogy nem bírja el. Ha azonban kiderül, hogy hamisan esküdött, akkor 100 arany büntetést fizet, aminek fele a földesuré, fele pedig a községé és a szegénypénztaré (66 §.). Az esküttevő egyuttal köteles az uraságnak 1 frt. 30 kr, a kántornak 15 kr., a szegénypénztárnak 15 krt., egészben 2 frtot fizetni (67 §.). Az anyagi kérdéseken kívül, melyek még sok pontot vesznek igénybe részletes szabályaikkal, nem eléggé megbecsülhető figyelemben részesíti a zsidók belviszonyait és határozatait e tekintetben hivatva voltak arra, hogy a zsidók egymáshoz való viszonyát javítsák. Mily fontos és egyuttal jellemző a nehéz megélhetési viszonyokkal küzdő zsidókra, mikor megtiltja nekik 100 frt. büntetés terhe mellett, hogy senki se merje más helyeken, ahol zsidó bírja a kereskedési jogot, azt kibérelni (39 §.); vagy hogy ha valaki vámot vagy hasonlót már 3 éven át bérelt és azt, többet ígérve érte, bárki elvonná tőle, 32 frt. büntetést fizet, az eredeti bérlő pedig régi jogaiba visszahelyezendő. Csak ha már 3 éven át szabadon állott az illető bérlő, akkor vállalhatja más (40 §.). Ugyancsak ebbe a kategóriába tartozik az 52 §., mely megparancsolja, hogy senki se merje másnak a cselédjét elcsalni, nagyobb bért ígervén annak, vagy akár ugyanazon bér mellett lebeszélni. Csak ha már féleve el-távozott helyéről, szabad felfogadni, épp így kell eljárni másnak lakásával.

Bizonyos, hogy csak jótékony befolyással volt a zsidók magánéletére, és kétségkívül a zsidó megbízottak in-

ditványára történt, hogy a kupdobást (Kegelspiel) egyáltalán eltiltja nekik, a kártyajátékot pedig a félünnepek kivételével. A tilalom ellen vétő 1 tallér büntetést fizet (88 §.).²⁰⁾

Hasonló elbírálás alá esik, midőn (51 §.) a nők ruházatát szabályozza és fényüzésüknek akar gátat vetni, amit a középkorban zsinatok is megettek, abból a célból is, hogy a másvallásuak irigységét fel ne keltsék. Megtiltja, hogy ezüsttel, arannyal szegélyezett fejkötőt viseljenek, kivéve ünnepnapon, továbbá a menyasszony lakodalma napján, a koma asszony és a gyermekágyból álló, mikor templomba megy. Ruhát sem ezüsttel-arannyal átszótt kelméből, sem bársonyból nem szabad csináltatniok, csak damaszszövetből, az legyen a legelőkelőbb öltözet. Épp úgy tilos himzett téli kalapokat vagy szörmével szegélyezett viselni, nem különben ezüst vagy arany homlokkötőt. A tilalom ellen vétő egy aranyat fizet a földesurnak, egy aranyat a szegénypénztárba.

Sok tekintetben figyelemreméltó a községi választások módozata, mely itt még közvetett választás, de később mégis kifejlődött belőle az elég demokratikus, zsidó választói jog. Az egész zsidóság 5 elektort és egy póttagot választ, hogy ha a választandó az egyik elektorhoz rokonságban állana, a póttag szavazzon helyette. Az első elektor a rabbi kezébe leteszi az esküt, a többi Ament mond rá. Azután választanak egy bírót, majd négy esküdteket, de nem egyszerre, hanem csak egymásután és épp így három templomtyát. Birónak csak az választható, aki az adózók felső osztályába tartozik és előzetesen már esküdt, templomtya vagy beszédő volt. Ugy szintén követelmény, hogy nevét héberül tudja aláírni; különben is, aki nem tud olvashatóan írni és legalább a középső adóosztályba nem tartozik, az semminek sem választható. Épp így nem választható az se, aki uradalmi vagy községi adóját, vagy akár bérletét évente pontosan le nem fizette.

Érdekes az anyagi censuson kívül, amely zsidó községnél feltétlenül helyes, az az értelmi census is, amelyet

²⁰⁾ Később a chevra kaddisa saját tagjaira ugyanezen tilalmat alkalmazza; lásd alább.

itt a választhatóságra megállapít; a zsidó község vezetéseben nem szabadott analfabetának helyet foglalni! Még érdekesebb az a pont, melyet ma is jó volna a községekben, ha némi csekély módosítással is, alkalmazni, hogy 3 évnél tovább nem lehet senki bíró; a negyedik évben nem választható meg, ha csak a földesur nem kívánja. (74-86 §§.).

Ezek után csak természetes, hogy a választást, melyet új év előtt 14 nappal kell megejteni, a földesurnak kell jóváhagyni, aki azt a jogot is fenntartja magának, hogy ha nem tetszenek neki a megválasztottak, másokat nevez ki helyökbe. (73 §.).

A jóváhagyás után viszont a bíró és az esküdtek választanak két pénztárost, akik tartoznak rendes könyvet vezetni és kiadást csak a bíró, meg 4 vagy legalább 2 esküdt aláírásával ellátott utalványra teljesíthetnek. Az év végén rendes számadást kell előterjeszteniök — (95-99 §§.). Titkos vagy gyanus gyülekezések tartása 32 frt. büntetés terhe alatt szigorúan tilos. Ha valakinek panasza van, jelentse a rabbinál vagy a községnél, ha ott nem akarja, terjessze az urasági tisztek vagy végső esetben a gróf elé. Ha azonban kiderül, hogy alaptalan volt a vádja és csak vizsályt akart a községben támasztani, 32 frt. büntetést fizet (43 §.). Azonfelül még azt is meghatározza, hogy a község gyűlései nem tarthatók a bíró házában, hanem télen erre a célra bérelt helyen, nyáron pedig a templom mellett levő kis szobában, mindaddig míg a község saját házát fel nem építheti (58 §.).

Mind ez még sok más kérdés, mint pl. a rabbi mellé rendelendő 2 juratus és a rabbi, valamint a hitközségi alkalmazottak választása (45-46 §§.) nyer megoldást az idő követelményei szerint és a kor szellemében ebben a „Judenpolizei“ összeállításában, mely nagyjában felöleli mindama rendszabályokat, melyek alkalmasak voltak a zsidó község helyzetének megszilárdítására, a tagok jólétének emelésére, az egymással való békés együttélés előmozdítására. Tagadhatatlan, hogy a fegyelem és rend iránt való érzék annál a más vallású, szabadságban élő és művelt földesurnál, illetve annak tisztjeinél jobban ki volt fejlelve, mint az elnyomott zsidóknál és így az ő szelle-

mükben készült rendszabályok csak jótékony hatással voltak a rohonci zsidóságra, bármennyire rájuk is nehezdedtek különben, főleg anyagi követeléseikkel. A zsidó község megbizottjai elfogadják és aláírják, hogy azután e szerint igazodhassanak el ügyekben. ²⁷⁾

Igaz, hogy a „Juden-Polizei“ elég bő volt és figyelme kiterjedt sok mindenre, de azért mégis nem sokára pótlásra, javításra szorult, ami csak természetes, hisz minden rendszabály próbaköve a gyakorlat. Eleonóra grófnő, aki elég jóakarattal viseltetett az ő zsidó alattvalóival szemben, már 1737-ben tíz pontból álló rendeletet ad ki, mely a

²⁷⁾ A 104. pont után a befejezés így hangzik: Hierauf ergehet Unser Ernstlicher Befehl, willen und mainung, dass dieser von Uns ausgefertigt und in gnaden Ratificirter Polizey von seithen der gesambten unter unserem Schutz stehenden Judenschaft in unterthänig. Gehorsamb nachgelebet, alles auf das genaueste beobachtet, und dargegen keinerding gehandelt werde; wie Uns dan frey gestattet bleibet, die juden rüttungen (? bizonyára: Rechnungen) nach unseren Belieben zum ersehen abzufordern, und das, was wir darinnen ungeziemendes erfinden möchten mit allen Rügen jedoch nach recht und Billigkeit abzustraffen, mithin ein Exempl pro futuro zu statuieren, Absonderlich aber sollen die ausgesetzte Bestrafungen jederzeit in instanti angezeigt, auch wirklich getreulich entrichtet und nicht das mindeste vorenthalten werden bey unserer schwehren ungnad und empfindlicher Bestrafung. Actum Schloss Rechnitz den 28-ten Aug. 1732.

Ez után más irással a következő elfogadási záradék: Dass Wür Richter geschworene und Deputirten, nebst den Rabiner diese Polizey ganz einhellig übersehen und ein gewilligst und Solche unser gnädig Herrschaft Ihre Hochgräfl. Excellenz zur gnädig Ratification in Unter-Thänigkeit vorgestelt und gehorsambstes Bitten, urkunden mit unser eign Handschrift Rechnitz den 28 ten Aug, 1732. Aaron Isaac Rabiner

נאם אהרן יצחק ב"ר אשר ז"ל	קק רעכניץ
Isaac Abraham	
נאם יצחק ב"ר אברהם ז"ל	
Jacob Samuel	
הק"י יעקב ב"ר אשר ז"ל	
Jacob Wolf	(מפרעסכטורג)
נאם יהודה ב"ר אשר ז"ל	
Löbl Ensel	
יששכר בער סג"ל	
Bernhard Brandes	

Természetes, csak a héber a sajátkezü aláírás, a német az átírás. Ezután következik az első irással a jóváhagyás: Diese Polizey is: hiermitt von Uns Ratificiret, in der Hofnung dass unsere juden gemeinde solcher getreulich nachleben wird, und der fried und einigkeit besser zunehmen, auch ihr Credit stabiliret werde. Geben den 28-ten Aug. 1732, wie oben Eleonora verwittibte Gräfin von Batthányi.

„Juden-Polizey“ egyes határozatait megváltoztatja vagy pedig kipótolja. A rendelet így hangzik:

1. Aki a községnél valamely hivatalt visel, az nem lehet sem közvetlen, sem közvetve községi jövedelem bérletének részese.

2. Az év végén adandó községi számadáshoz a szegényebb osztályból is 5 tag választandó.

3. A zsidóbíró választása a zsidó újév idején tartasék, ²⁸⁾ mert akkor mind otthon vannak; a választásnál 100 tallér büntetés terhe alatt tilos minden visszaélés elkövetése. A választás jóváhagyás végett a grófnának bejelentendő és a megválasztott megesküszik, hogy választása rendben történt, valamint arra is, hogy ő és az esküdtek rabbijuk iránt barátsággal és tisztelettel fognak viseltetni.

4. Minden kiadás, a hovaforditás pontos megjelölésével, csak nyugta alapján teljesíthető, legalább öt aláírásra.

5. Minden per és egyezség a rabbi előtt folyjék le, kivéve, ha ő az egyik félnek rokona.

6. A községi szabályok (Juden-Polizey) kétszer évenként felolvasandók a templomban, nehogy valaki, nem ismerve azokat, ellenök vétse.

7. Az uradalmi adók három havonként beszolgáltatódnak.

8. Ha a községben büntetendő dolog fordulna elő, köteles a zsidóbíró 3 hónapon belül jelentést tenni.

9. Minthogy némelyek azzal dicsekszenek, hogy a grófnónél oly befolyásuk van, hogy mindent kivisznek és ezzel félemlítik meg ellenfeleiket; aki még így nyilatkozik, az nem csak pénzbüntetéssel lesz sujtva, hanem, „a disznó is fog lovagolni.“ ²⁹⁾

²⁸⁾ A Judenpolizei szerint a polgári újév előtt két héttel kellett a választásnak történnie; ez tehát a gyakorlati kivihetőség szempontjából előnyösebb.

²⁹⁾ „Die Schuldigen werden auch die Sau reiten müssen“. A rendelet e kitétele igen feltűnő és eddig ismeretlen büntetést statuál. Valószínű, hogy tényleg úgy értendő, amint mondja, hisz a zsidóval mindent szabadott tenni. Így volnának azután érthetőek, amint Dr. Büchler kezthelyi collega véli, azok a középkori képek, melyek Georg Liebe, Das Judentum in der deutschen Vergangenheit (Leipzig, 1903) könyvében zsidót disznón, néha még kecskén lovagolva ábrázolnak.

10. A zsidóbíró és az esküdtek ügyeljenek a község pontos vezetésére, hogy a község hitelét, mely most teljesen leromlott, visszazerezzék; készítsenek erre nézve tervet.

A grófnő tehát állandó figyelemmel kíséri az ő zsidó alattvalóinak sorsát és hosszú uralma alatt sokat foglalkozott ügyeikkel, különben pedig jól értette az ő kihasználásukat.

Miníg újabb meg újabb adóval rója meg őket, úgy hogy 1733-ban a község már nagyon érzi a súlyos terhet és felszólal ellene, kéri a sokféle adó-vexatura enyhítését. Erre azt a feleletet nyeri, hogy a grófnóval lehet alkudni; hajlandó ugyanis arra az évre 300, a következő évekre pedig 200 frtot elfogadni, aminek fejében a következő módon rendezi a vitás kérdéseket:

1. Aki örökösöket hagy hátra, az nem fizet semmi örökösödési adót; aki azonban gyermektelenül hal el, annak hagyatéka után 12% örökösödési adó fizetendő. A zsidóbíró és az esküdtek pedig kötelesek, 50 arany büntetés terhe alatt, az illető elhunytak vagyoni állapotát pontosan felvenni. 2. Idegen zsidó, ki Rohoncon letelepszik vagy oda nőszül, először is mutassa ki, hogy más földesurnak nincs lekötve, másodsor jámborul és becsületesen eljen, harmadsor 350 frt vagyonnal bírjon, negyedsor megfelelő óvadékat tegyen le adói biztosítására, ötödsor pedig a letelepedési engedélyért 12 aranyat fizessen! 3. Ha rohonci ifjak vagy hajadonok máshová házasodnak, úgy — a szegények kivételével — 9 arany elvonulási díjat tartoznak fizetni.

Valóban nem volt olcsó multság rohonci zsidó polgárnak lenni és sokat kellett dolgozniok, küzdeniök azoknak a talán még másoktól irigyelt zsidóknak, hogy megfeleljenek az irántuk támasztott sokféle követelésnek. Hogy pedig mily tekintélyes összegre rugott, a rendkívüli adóktól eltekintve, rendes évi adózásuk, azt mutatja néhány fennmaradt hiteles jegyzék. Ime, 1740 körül a grófnak már a következő liszta szerint fizettek:

Nagy mészárszékért

400 frt.

Kis

80

„

„

Fiatall marha vágatásért	40	„
Kóser bor mérésért	400	„
Pálinka	400	„
Baromfivétel alól való felmentésért	75	„
Védelmi díj	1116	„
Régi kivetés átlag	200	„
Egyéb	300	„
összesen:	3011	frt.

És e tekintélyes összeghez járult a sok mindenféle ujévi ajándék, melynek pontos beszolgáltatását a földesur a maga részére már az 1732-iki rendszabályozásnál kiköti³⁰⁾ és mely egy 1737 évi jegyzék szerint a következő csinos sorozatból állott: A *kegyuraságnak*: 13 arany, 2 süveg cukor, 4 font kávé, 3 tucat narancs és 3 tucat citrom, meg 2 lud. A *tisztartónak*: 6 frt., 1 lud. Az *uradalmi irnoknak*: 1 lud, 1 font bors. A *gazdának*: 1 lud, 1 font bors. A *két keresztény papnak*: t. i. a magyarnak és német plébánosnak egyenként: 1 lud, 1 font bors, 1 font gyömbér, $\frac{1}{2}$ lat safrány, 1 lat szegfűbors, 1 lat szegfűszeg, 1 lat szerecsendió, 1 lat fahéj. A *vásárbírók mindegyikének*: 1 lud, a *kisbíróknak*: $\frac{1}{4}$ font bors. A *céhmesterek mindegyikének*: $\frac{1}{3}$ font bors. A *juhászoknak*: $\frac{1}{3}$ font bors.

És ezek csak a rohonci hatalmasok voltak, akiknek kegyét a kiszabott ujévi ajándékkal biztosítani kellett, ezekhez járultak még a vidéki urak, az alispán, szolgabíró, ügyész, a szombathelyi és közszegi bírák évi 1-2 lud erejéig. Végül az ujévi ajándékon kívül állandó adót is kellett fizetniök, a két keresztény papnak évi 4, kántornak orgonapénz címen évi 5 forintot és még a toronyóra világitására 1 font olajat.

Mindezt pedig fizette az akkortájt körülbelül 200 családból álló zsidóság, melynek fele lakott Rohoncon, a másik fele pedig a hozzátartozó kerületben; nevezetesen: Vas megyében (Németujvár, Körmen, Szombathely, Vasvár, Sárvár) 30, Zalamegyében (Nagykanizsa, Szentgróth,

Egerszeg, Keszthely, Tapolca) 50 és Somogy megyében (Csörgő, Marcali, Lengyeltófi) 20 család.

És a felsorolt sok és sokféle adózással még nem merült ki az áldozatok sora. Még más oldalról is ki voltak téve — szeliden szólva — a megadóztatásnak.

Mikor a rohonci gróf, Batthányi Ádám halála után a birtok nagyobb része özvegyére, a már ismert Eleonóra grófnőre szállott, a másik része pedig egyéb Batthányiakra, ez utóbbiak is részesedni akartak a jó fejős tehén, a zsidóság hozadékában. Ezért Zsigmond gróf, Városszalónak ura 1714-ben lefoglaltatja a birtokán megforduló rohonci zsidók árúját, azon ürügy alatt, hogy neki adó jár tőlük. A zsidók panasza mennek a grófnőhöz, ez fel is szólal a jogtalanság ellen a családban, de eredmény nélkül. Végre is a zaklatott zsidók kiegyeznek Zsigmond gróffal évi 12 aranyban, hegyébe egy jó kövér libát is ígérnek, hogy ne zavarja őket keresetükben. Batthányi Zsigmond gróf azután nagy kegyesen védőlevelet állít ki számukra, melyben biztosítja őket, hogy ha pestis vagy háború esetén kiüznék a zsidókat lakóhelyeikből, akkor nem tartoznak fizetni. Ez ugyan nem történt meg, hanem 1727-ben megint évi 50 frtot fizettet velök azért, mert néhány szegény zsidó átvonul az ő birtokán.

Hasonlóképp bánt el a rohonci zsidókkal Németujvár ura, Ádám gróf 1730 körül, eltiltja őket a vásárokról és elvéteti áruikat, ha nem fizetnek neki. A grófnő itt is protestál és hajlandó az ő zsidóinak elégtételt szerezni, de a zsidók már tapasztalatból tudják, hogy okosabb, ha ők megegyeznek a gróffal. Fizetnek is neki évi 35 frtot és két kövér libát, amiért azután a vásárokon és azokon kívül is szabadon kereskedhetnek a németujvári gróf birtokán.

Az egyes földesurakon kívül a kormány is szeretné őket megadóztatni, de ez ellen a kegyur, a maga jól fel fogott érdekében, védelmébe veszi a zsidókat, amint azt az 1727-iki védőlevelével 9. pontjában meg is mondja. Így 1748-ban kieszközli a gróf, hogy a zsidóknak az uradalmtól vett házaik után portiót nem kell fizetniök, mert hisz azok nem robotházak, hanem nemesi birtok voltak.

³⁰⁾ A Judenpolizei 38§. Das Uns als Herrschaftt und Obrigkeit gebührende neue Jahr present sollen richter und geschworne gewöhnlicher massen zu unseren Handen abstatten und dass dieser schuldigkeit punctual nachgelebt werde, allwegens in Beobachtung ziehen.

De azért a kormány is rótt ki rájuk adót, így 1721-ben a rohonci község — akkor első ízben — 100 frtot fizet le Pozsonyban diaetalis költségre. ³¹⁾

Féltek is a zsidók, hogy a kormány is rájuk teszi kezét és mikor 1727-ben a grófnőtől védelmök megújítását kéri, egyuttal kifejtik azt is, hogy biztos tudomásuk van arról, hogy Ő felsége a szegény zsidó községeket új adóval akarja megterhelni. Minthogy pedig oly szegények, hogy alig képesek az uradalom járulékait megfizetni, könnyörögnek, hogy a grófnő hársítsa el róluk ezt a veszedelmet. Mert — úgymond — ha egyszer a kormány ilyen adót kiró, az többé meg nem szűnik, hanem inkább mindegyiküké.

Ezt jól sejtették a rohonci zsidók előljárói és ha nem is hamarosan, de 1749-ben valóra vált félelmük a türelmi adó behozatalával, mely azután folyton növekedett. És mikor ez a végzetes adó már nyomorgatta a magyar zsidóságot, az uradalomnak akkor is tetemes adókat fizettek Rohoncon és azon kívül másnak is. 1770, máj. 19-én a megyei közgyűlésen is bemutatták azt a számadást, mely szerint a rohonci kerületbe tartozó 156 zsidó család fizett: A hadi pénztárba 169 frt. 49 krt, türelmi adóban 816 frt. 82 krt, földesurának privát taxát 1094 frt. 6 krt. és rendkívüli taxa gyanánt 379 frt. 90 krt. A parochiának és hivataloknak 128 frtot, a plébánosnak 45, a keresztyén tanítónak 10 frtot, ugyanakkor mikor a rohonci hitközség rabbijának, tanítóinak és egyéb községi alkalmazottainak összesen 374 frt. 30 kr. évi fizetést adott!

Elképzelhetjük tehát, hogy a zsidó szorgalom és élelenség milyen nagy fokára volt szükségük, hogy az a nem nagyszámú zsidóság mindenben eleget tegyen kötelességének, melyet a mindenfelől megnehezített élet reája rótt. E mellett felekezeti intézményeik ellátása természetszerűen egyedül őket terhelte és mint láttuk, Rohonc községére e

³¹⁾ Az eredeti nyugta a rohonci község irattárában, 1721, okt. 31-ről, aláírva: Franciscus Pongracz, Cassam administrans. Az okirat hátlapján cursiv betűkkel nem eléggé olvashatóan áll: 'קוויטשונג מסך מאה ורוב' . . . נעלש וואס קהל בפעם ראשון כפי' ערלינט להקאמר (= Kammer)

tekintetben nem lehetett panasz. Gyönyörű temploma mellett iskolát is épített és ha nem is a mai értelemben vett iskoláról van szó, de mindenesetre a maga nemében megállotta helyét. Jellemző a Dunántul zsidóságára, hogy már a 18. század elején sem lengyel melamedokat alkalmaz zsidó iskoláiban, hanem magyar származásúakat, akiknek lényege és módszere más volt, mint amazoké. És ha nem is tudjuk ezt végig évszámra kimutatni, elég bizonyíték, hogy az 1736-iki megyei összeírás Rohoncon: Szieszl Hirsch, Moyses Isac, Abraham Bolff és Parusch Joachim magyar származású tanítókat sorol fel; 1770-ben ugyancsak Leb Max Kann és Leb Isacról tünteti ki magyar származásukat, csak Ábrahám Leviről jegyzi meg, hogy 1730-ban jött Magyarországra. 1774-ben azonban Aron Leb Frank, Jacob Isac, Abraham Kumpricz, Moyses Isaac, Mayr Lipman és Samuel Saj, mind a hatan magyarok, akikre a szülők gyermekeiket bizzák. Habár ezek szerint a rohonci zsidók anyagi tehetségét eléggé igénybe vették községi kötelezettségeik, azért bizonyos, hogy emberbaráti feladataikról sem feledkeztek meg. Jótékony egyesületekről persze nincs szó községük életében, mert nem is volt azokra szükség; oly fejlett volt az időben a magánjótékonyosság a zsidóság körében, hogy bőven gondoskodott szegényeiről. De a község cedóko vagyis szegéypénztárán kívül, amint azt a Judenpolizei nevezi, a Chevra-Kaddisa, ez a páratlan, tisztán zsidó intézmény már akkor is áldásos működést fejtett ki e tekintetben is. 1746-ban készült alapszabályai 10. pontjában pl. meghatározza, hogy idegen, átutazó szegénynek csak mind a három chevra-gondnok (gabbaim) együttesen utalványozhat segílyt és csak különös tekintetre érdemes esetekben egy egyedül, holott községi szegény számára mindenkor kiutalhat egy is, ha a másik kettő nincs otthon.

Ugyancsak a Chevra-Kaddisa tartott fenn, mint másutt is hasonló módon, kórházat a szegény betegek részére, amely jótékony intézményt főleg az idegenek és a szolgálati viszonyban állók vették igénybe. Így az 1751-ben hozott alapszabály szerint (19. pont) minden zsidó gazdának jogában állott beteg cselédjét a Chevra kórházába beadni, amiért 2 frtot fizetett, a költség többi részét pedig

a Chevra teljesítette. A Chevra alkalmazottja köteles volt a beteget rendesen ápolni, amiért heti fél frt. fizetést huzott.³³⁾

És ha nem a helyi szükségletről, hanem a zsidó nagy közösségnek követelményéről volt szó, akkor sem maradt el a rohonci zsidóság. Amikor 1745-ben a prágai hitközség vad üldözés folytán nagy kárt szenvedett és Mária-Terézia kiadta a kegyetlen rendeletet, hogy a zsidóknak Csehországból 7 hónap mulva el kell menniök, a rohonci község rabbisága és előljárósága közös felhívásban rendeli el, hogy minden hétfő és csütörtök általános böjtnap lesz, amikor is az istentisztelet alatt a szerencsétlen hitsorsosok javára fognak gyűjteni. Tartsa tehát minden hitközségi tag szent kötelességének, hogy egyrészt tehetsége szerint hozzájáruljon szerencsétlen hitrokoni anyagi felsegítéséhez, másrészt a közös vezeklés által Izrael népe sorsának javulásáért működjék közre.

Amint látjuk, a rohonci zsidó község kebelében élt a felekezeti összetartás szelleme és általában azon a helyes uton haladt vallási kötelességének teljesítésében, hogy méltó volt arra a vezető szerepre, melyet a község nagysága és szerencsés helyzete számára kijelölt. Amint fennebb hallottuk, a 17. század első felében körülbelül 200 család tartozott hozzá, míg közelebbi és megbízható adatot csak az 1735-38-iki nevezetes országos összeírás nyújt, mely szerint a rohonci hitközség nagyságra nézve az országban a hatodik volt, 323 lélekkel.³⁴⁾ A század második felében, az 1770-iki megyei összeírás szerint 156 család tartozik a rohonci község kerületéhez, mert fiókközségei közül többen elszakadtak tőle, miután önállókká lettek az idő folyamán. A későbbi összeírások magáról a község-

³³⁾ Az érdekes pont eredetiben így hangzik: ויין וואן איין בי"ב זיין יום וואן איין חולה ויורד, אותו בי"ב אותו חולה בי"ב ויין וואן איין הקדש לענין זה מום הבי"ב נעבען לחק שני והוב' און ווען מערד אויפגעהען זאללס יהי' הצאות על הח"ק; און הקדשמן ישיגו על החולה מיט רעכט אבוארטונג און רעכט בעדיגען, נגד זה זאלל הקדשמן אבין מהח"ק כל שבוע חצי זהב.

³⁴⁾ Acsády Ignác, Az 1735-38-iki összeírás. Imít, Évkönyv 1897, 179 l.

ről, illetve belfogjai számáról nyújtanak érdekes képet.³⁵⁾ 1789-ben 95 család lakik ott 629 lélekkel, majd 1795-ben 101, 1798-ban 112, 1813-ban viszont csak 94, 1817-ben megint 107 család és 7 özvegy, 1818-ban 114 az özvegyekkel együtt, 1822-ben 152, 1831-ben 142 és 7 özvegy, míg 1848-ban 209 család.³⁶⁾ Az így fejlődő község már a 18. század első felében is vezérszeretpet játszott a megye zsidósága közepette, de még inkább kitűnt ez a század második felében. Mert mikor Mária-Terézia kormánya a türelmi adót vetette ki a magyar zsidókra 1749-ben és azután a zsidóságot megyénként szervezte a kegyetlen adó behajtása céljából, akkor a rohonci hitközség hivatalosan is a megyei zsidóság élére került.

Rohonc volt a központ, ahol a kerületek megbizottjai a megye zsidóságának türelmi adóját községenként kivetették és a rohonci rabbi volt az, aki e kellemetlen munkában felsőbb rendeletre közreműködni kénytelen volt. Rohonci volt a megyei zsidóbíró (Comitats-Judenrichter), aki az egész kivetést láttamozta és a főbeszedő (Ober-einnehmer) szintén rohonci volt.³⁷⁾ Ez különben csak természetes, hisz a rohonci kerület fizette a legtöbb türelmi adót³⁸⁾ és a rohonci hitközség tagjai között voltak a legvagyonosabbak a megyében, akik egyénenként is a legnagyobb adót viselték, ami a türelmi adó igazságtalan emelésével mindig tekintélyesebb összeg lett.³⁹⁾

³⁴⁾ A vasvármegyei levéltárban őrzött összeírások szerint.

³⁵⁾ A 18. század második felében, még a 19. század elején is többen fordul elő a türelmi adó kivetéseken: Coram me vagy in Gegenwart meiner Aron Joel Unger, Comitatsjudenrichter. Mint Obereinnehmer: Zwi Osman; más nevek e hivatalban nem ismeretesek.

³⁶⁾ Vas megyei levéltár. Zsidó ügy kimutatásai; pl. 1749-ben a rohonci kerület 925 frt. 02³/₄ kr., a szalonaki 264, 51⁶/₈, a németújvári 330, 03⁷/₈, a körmendi 302, 02⁷/₈, a sárvári 454, 22⁵/₈, és a jánosházi 395, 44³/₈ fizet. 1804-ben még hasonló az arány, később ez változik. 1821-ben a rohonci kerület 901 frt. a körmendi 1119, a németújvári 338, a szalonaki 619, a sárvári 404, a vasvári 276, a jánosházi 765, Kőszeg és Szombathely 1379 frtot fizet.

³⁷⁾ Uo. Pl. 1805-ben a legtöbbet fizeti, 60 frtot évenként. négy rohonci tag, utánuk következett 45 frttal egy németújvári, 36 frttal 1 vasvári, 25 frttal 1 körmendi, 22 frttal 1 sárvári, 16 frttal 1 jánosházi, 15 frttal

III. FEJEZET.

A község belélete. — Rabbijai emelik tekintélyét. — A rabbi hatásköre és befolyása. — A földesur és a rabbi. — R. Arje Jehuda Löb. — R. Izsák Prossnitz. — R. Abraham Epstein. — R. Sabbatai Aron. — A Chevra fejlődése. — Alapszabályai. — Bész hamidras alapítása. — R. Jehuda Löb Stassov. — A sabbatizmus vádja. — R. Elazar Kalir. — R. Áron Holics. — R. Alexander Meislis. — R. Gavriel Engelsmann. — Elemi iskola alapítása 1847. — Dr. Zipser Meir. — A község átalakulása. — Ehrlich Mór. — A község hanyatlása. — Jelen állapota. —

Nagyon természetes, hogy ahol ily tekintélyes számú és részben vagyonos tag képezi a hitközséget, ahol külhelyzetük nagyjában rendezett és biztosított, ott a község belügyeivel is foglalkoznak és szilárd kereteket teremtenek a község működése számára. Rohoncon ez megtörtént már a 18. század elején, mikor a községi rendszabályokat (Judenpolizei) elkészítették, majd a község és a benne létező egyletek viszonyait rendezték. Ezen az alapon haladt a hitközség virulása utján, amit nagyban előmozdított az a körülmény, hogy fejlődése idejében oly kiváló rabbijai voltak, akik nemcsak a községben birtak döntő befolyással, de az egész zsidóságban elismert tekintélynek örvendtek. Aki tudja, hogy mily hatással van a község fejlődésére, színvonalának emelésére a rabbi kiforrott egyénisége, tiszteletet parancsoló életmódja és komoly tudományossága, az belátja, hogy Rohonc hitközsége e tekintetben kezdettől fogva szerencsés helyzetben volt. Különösen fontos volt ez a körülmény a 18. században, még a 19. század első felében is, mert az ideig a községnek vezetése és irányítása hivatalosan is a rabbi hatáskörét képezte, mert a vallásukban élő zsidók elismerték minden hatalmi befolyás nélkül, hogy a vallás hivatásos képviselőjének első sorban van szava a vallásfelekezeti ügyek igazgatásában. Hozzájárult némileg az a tény is, hogy a keresztlény földesur, az ő felfogása szerint egész természetesen, a rabbi hatáskörébe utalta a döntést minden a köz-

1 szalonaki, a többi mind kisebb összeggel. Ez is mutatja, hogy bizony nem sok vagyonos volt közöttük és a mindennapi megélhetésért küzdő tömeg volt megterhelve ezen adóval is.

séget illető ügyben, főleg pedig a tagok között fennforgó minden vitás kérdésben, hisz a biráskodás általában a rabbi hivatásához tartozott. Sőt e téren nem csak a zsidók, de igen gyakran a más vallásuak is hozzá fordultak.

1748. április 1-én szigorúan meghagyja gróf Batthányi Lajos, a nádor, hogy az ő birtokán mindenféle visszaélés, amit zsidó elkövetne, a rabbi közbenjöttével vizsgálendő meg, minden az ügyben érdekelt fél vagy tanu átok terhe alatt hallgatandó ki. Az egyházi átokkal való sujtás, a chérem, azonban nem csak ily esetekben, de más alkalmakkor is erős fegyver volt a rabbi kezében, amellyel talán néha a végső szükségén kívül is élt, amíg azután a 19. század elején felsőbb rendeletre be lett szüntetve. 1763. jun. 9-én ugyancsak meghagyja a nádor, hogy a rohonci zsidóság rendszabályait a rabbi és más értelmes tagok bevonásával dolgozzák át a megváltozott viszonyoknak megfelelően.

A türelmi adó idejében, szintén a felsőbb hatóság utasítása folytán, döntő szava volt a rabbinak az adó kivételénél, ami bizony igen súlyos és kellemetlen feladat lett számára, de mindenesetre hivatalos hatalommal ruházta fel és kifelé emelte a tekintélyét.

Mindezt tekintetbe véve kétségtelen, hogy a rohonci hitközség egykori nagyságának, tekintélyének és felekezeti életben való kiváló szerepének megteremtői és fenntartói első sorban nagyevű rabbijai voltak, akiknek élet-története így kiegészítő részét képezi a hitközség történetének.

Már a 17. század vége felé ismeretes egyik rabbija; az első, kiről tudomásunk van, bár nevén kívül más adat nem maradt ránk. Ez volt *R. Arje Jehuda Löb*.³⁸⁾

A másodikról, *R. Izsák Prossnitz*-ről sem sokkal többet tudunk, de már megállapíthatjuk róla, hogy 1700-ban halt meg és Rohoncon van eltemetve.³⁹⁾ Hívei csodatevő-

³⁸⁾ A nevét fia által tudjuk, ki 1757-ben R. Naftali Kohn művét adta ki *ה"ק שלמה בן לא"ה המוכיח ברבים מהו' א"ר"ה*; aláírása: *ה"ק שלמה בן לא"ה המוכיח ברבים מהו' א"ר"ה*; aláírása: *ה"ק שלמה בן לא"ה המוכיח ברבים מהו' א"ר"ה*

³⁹⁾ Sifrelirata így szól: *פי"ט (1700 =) לפ"ק*

nek tartották és halála után is különös tisztelettel vették körül emlékét. Benveniste Mózes responzumaiban kétszer említi, de akkor bizonyára még nem volt rohonci rabbi.⁴⁰⁾

A harmadik a sorban *Abrahám halevi Eppstein*, mint elődje, szintén a chászid melléknevet viselte, kabbalával foglalkozott és szombatoként tiszta fehér ruhában jelent meg hívei előtt. Zóhár példányának széljegyzeteiben említi a thórához irt magyarázatát, melynek címe Binath hamaszkil lett volna és bizonyára kabbalisztikus irányu volt. A híres kismartoni rabbi, Maharam As munkájában fordul elő Eppstein egy döntvénye, mely elég liberális felfogásról tesz tanuságot.⁴¹⁾ Valószínűleg a 18. század huszas éveiben halt meg; 1720-ig kimutatható Rohoncon való működése, tovább nem tudunk róla semmit.⁴²⁾

R. Sabbattai Áron volt a negyedik, a második rohonci rabbinak, R. Izsák Prossnitznak fia. 1727-ben már mint rohonci rabbi ír responsumot, mely a Maharam kiadványába fel van véve, ahol Áron Mezerits-nek mondja magát, talán azért, mert ott hosszabb ideig tartózkodott.⁴³⁾

Az ő idejében rendezték a község és a kebelében fennálló egyletek viszonyait, készítették a nevezetes Rendszabályokat (Judenpolizei), melyeket a grófnő 1732-ben jóváhagyott és melyek azután némi változtatással majd 100 évig voltak érvényben.

הרב היה החסיד מהו יצחק ז"ל אב"ד ור"מ פה ק"ק רעכניץ בן הרב היה החסיד מ"ה אברהם ז"ל מפרוסניץ.

מכת שנת הת"ו ed. Konstantina, 1669, II k. 48 resp. ה"ה שנת 1646) azt mondja : כהה"ר : השאלה עם השו"י החכם השלם הדיין המצויין כהה"ר : צחק פראסניץ ולה"ה נאבדה ממני אמנם מתוך השו"ת הללו על השו"י החכם השלם הדיין המצויין המורה הנ"י יובן מעשה שהיה; és ugyancsak így; 49 resp., de a ולה"ה ott nem áll és valószínűleg az első helyen sem eredeti és megbizható, mert akkor két Izsák Prossnitzot kell feltételezni. L. שם הגדולים s. v.

מהר"ם אש ח"ב ס' ס"ה. Aláírása : כ"ד הכותב יום ה' ניסן פה ק"ק רעכניץ תע"ה רס"ק (= 1718) אברהם הלוי עפשטיין.

⁴²⁾ 1712—1719-ből szóló nyugtáit még látta Dr. Zípsér a község irattárában.

⁴³⁾ מהר"ם אש ח"ב ס' ב'.

A chevra-kaddisa alapszabályait is az ő felügyelete alatt készítette, R. Wolf Tornau dajjan és 3 chevratag közreműködésével 1746-ban. Már korábban is voltak megállapított alapszabályai e chevranak, amint az az új alapszabályok bevezetéséből kitűnik, de most javították és gyarapították a régieket. A héber nyelven írott szabályok 18 pontban foglalják össze a tagok jogait és kötelességeit a betegek és halottak körül előírt teendőkhöz, az előjárók választását és teendőit. Különösen érdekes mindjárt az 1. pontja, mely megilt a chevratagoknak minden kártyajátékot és hasonló élvezetet, akár otthon, akár uton vannak, kivéve a félünnepeken. Ha e tilalom ellen vét valaki, úgy két izben pénzbírságot fizet, harmadszorra kizárják a chevrából.

Nem különben fontos és jellemző a 2. pont, mely pénzbüntetés terhe alatt arra kötelezi a chevratagokat, hogy a minden szombat délelőtt tartandó siurelóadásra megjelenjenek. Éppen úgy a 8. pont, miszerint Elul ujholdjának előestéje böjtnap a chevratagoknak, akik tartoznak ekkor a temetőbe kimenni, ahol egy vagy kettő beszédet mond az elhunyt rabbik és chevra előjárók sirjainál. Ugyanaznap este pedig chevralakomát rendeznek, melynek költségeihez minden tag 18 krral járul. Hogy mily féltékenyen őrködtek a chevra jogai felett, mutatja a 17. pont határozata, mely szerint ha nem-chevratag engedély nélkül beleavatkozik a halott körül végzendő teendőkhöz, úgy büntetésül a halottas eszközöket odaviteti a chevra az illető házába, amíg bocsánatot nem kér. Ha ez sem használna, úgy a chevraelőjárók három legtöbb adót fizető és három középosztályú chevrataggal egyetemben ítélekeznek és megállapítják, mi történjék az illető ellenszegüléssel, ha ő maga vagy családjának valamelyik tagja meghalna. Hasonló az eljárás minden alkalommal, ha valaki a chevrat megsérti.

Bizonyos, hogy az ilyen elvek eredményezték azt, hogy a chevra-kaddisa mindenütt határozott nimbussal volt körülveve, a község színe-javát egyesítette magában és mindig kitüntetetés számba ment, ha valakit tagjai sorába felvett. Minden demokrácia mellett is el kell ismernünk a chevra-kaddisa eljárásának jogosultságát, mert a több százados tör-

ténet bizonyítja, hogy csak ezen az uton érhetette el a zsidóság közepette azt a minden tekintetben felemelő eredményt, melyet a „szent egyletek” működése országszerte felmutathat.

A rohongi chevra 1751-ben újból szükségesnek tartotta alapszabályai kiegészítését, főleg a tagfelvétel körülményeire nézve és megállapítja, hogy aki a chevrába magát felvétetni kívánja, előbb 2 éven át segédnek (Aufwarter) tartozik lenni; csak há atyja révén van elsőbbségi joga, akkor egy évig. Nem különben érdekes azon határozata, hogy minden chevratag 50 éves koráig köteles az összes szolgálatokban résztvenni; 50-60 évesig csak betegek játoztatása kötelező, 60 éven túl nem tartozik semmi szolgálattal.

1758-ban megtoldják egy új, 31. ponttal az addigiakat; ez pedig arról szól, hogy a sírhely előre megvételeért a chevra tag 1 aranyat, a nem-chevratag pedig 6 aranyat (Spetzi-Dukaten) tartozik fizetni. 1763-ban a 32. pont járul az előbbiekhöz és szigoruan meghagyja, hogy a chevra előljárók választása csakis a templomban vagy a bész-hamidrásban történhetik, de semmi esetre az electorok házában. Végül 1764-ben, purim napján megtoldják az előbbi pontot azzal, hogy előfordult esetek alkalmából ezenel kimondják, hogy senki se állíthat helyettest magáért, kiátszva így a chevra szabályait.⁴⁴⁾

⁴⁴⁾ A תקנות החברה 19. pontjától kezdve már nem héber, hanem jargon nyelven szerkesztettek. Jellemző azonban az illető chevra tagok és főleg a gabbaim héber ismeretére, hogy az utolsó pont így hangzik: בהיום דלמשה איזט אצל היק דניח בעירוף כל בני החברה בעשלאסן וואר-דן דמיט זיך אייניגע האבין וואללין שטעללען בהריקאט אומצונעהן אונד זאלסם גנד התקנה וועהרי אויך להיק הגיל קיין כבוד וועהרי זא איזט במוסכס נעבליבן אצל החיק דש מהיום והלאה זול קיינער ניכט אים שטאנד זיין אחד בהריקאי צו שטעללען (ס. שטעללען). ובוזו יכבוד החוקה שלו אם דאם דעריעניגע וועלער אומנעהן זול היזי נופל במשכב זיין אוי וולין הנבאים אותו האיש ניכט אריזו נעמיש ולראי באו אלופי הנבאים עדיח היום יום א' פורים משיח בן דוד יגאלנו לפיק הקי צבי הירש במסיה משולם. A ritka zso אוסל זיל אברהם צבי בחניש זיל, שמואל ביש עזריאל זיל. בחרק = helyettes, lásd Aruch s. v. בחרק.

Amit tehát R. Sabbatai Áron alatt megkezdtek, azt később is folytatták, a chevra működését írott alapszabályok szerint irányították, amely így annál jobban megfelelt nemes céljának.^{45a)}

Ugyancsak R. Sabbatai Áron tiltotta el a község előljáróságával egyetemben a magánimaházakat, melyek — úgy látszik — annyira elszaporodtak, hogy veszélyezteték a község egységét. A tilalmat tényleg azzal okolja meg, hogy azok a magán-minjánok nem csak anyagilag károsítják meg a községet, de alkalmat adnak a pártokra való szakadásra. Aki a tilalom ellen vét, 32 frt. büntetést fizet.^{45b)} R. Sabbatai Áron mindenképp törekedett a köz színterének emelésére; az ő általa alapított bét-hamidrás számára 1743-ban épült a hitközségi épület mellett egy külön nagy szoba, azzal a rendeltetéssel, hogy az örök időkre a kitűzött célra szolgáljon. Persze az az örök idő sokkal előbb lejárt, mint R. Sabbatai Áron képzelte és már rég megszűnt a rohongi bét-hamidras, melyben egykor híres rabbik tanítottak. Meghalt 1747-ben⁴⁶⁾, özvegye pedig a hitközségtől holtáig nyugdíjat élvezett.⁴⁷⁾

Utódja volt R. Jehuda Löb Stassov, ki nevét a hasonló orosz-lengyel városról nyerte.⁴⁸⁾ Már 1748-ban Rohoncon működik. Erős jellem lehetett, mert egy időben nagy küzdelmet vívott községében támadt ellenfeleivel, de igazsága tudatában szilárdan megállotta helyét. Tanítványa

^{45a)} A chevra alapszabályait lásd a héber függelékben.

^{45b)} A rend let aláírása: (1745 =) רעכניטיץ יום ו' כ' שבט תקי"ה לפ"ק : שבתו אהרן בן א"א מ"י היה החסיד מהו יצחק מפרוסטיץ ח"ס ק"ק רעכניטיץ.

⁴⁶⁾ Sirkőfelirata így hangzik: יין ליל משיק ונקבר ביום א' ר"ח כסליו : תקיין פ"ט הרב היה החסיד מהו שבתו אהרן אבי"ד ורי"מ דק"ק רעכניטיץ בן הרב היה החסיד מהו יצחק מפרוסטיץ.

⁴⁷⁾ A hitközségi irattárban volt héber nyelvű nyugtái bizonyítják.

⁴⁸⁾ Grünwald, II. לקורות השבתאים באונגאריא 159 l.) azt állítja, hogy Stassov atyja. Izsák, rohongi rabbi volt és ő utódja volt atyjának. Hogy honnan vette ez adatot, nem tudjuk; mert az idézett 159 l. szintén nem nyújt eredeti kúfforrást, semmi bizonyítékot. A mi forrásaink szerint semmi alapja sincs ez állításnak; Stassovnak Izsák nevű atyja nem volt rohongi rabbi! Sirkővénék felirata már teljesen olvashatlan, nem hozhatjuk bizonyítékul.

volt a nagy Eibenschütz Jonatánnak, kiváló talmudista és kabbalista, akinek iskolájából több kitűnő tanítvány került ki, így a nagymartoni rabbi, R. Nátán.

Hogy miként támadt viszálva községében, arról biztos tudomásunk nincs. Meglehet, hogy az átok alá helyezés jogát gyakorolta egyesek ellen, ami azután a sujtottakat, esetleg azok rokonait ellene ingerelte. Erre enged következtetést a községnek 1754, Chesvanban hozott határozata, hogy ezentúl nincs joga a rabbinak senkit az előjáróság tudta nélkül cherembe tenni, főleg hitközségi tisztviselőt nem, mert különben azonnal megfosztják állásától, illetve fizetésétől.

Mikor azután ellenfelei ürügyet kerestek a támadásra, talán félrema gyarazott szavaiból vagy mivel Eibenschütz Jonatánnak volt tanítványa, azt a vádat koholták, hogy a híres álmessias, Sabbatai Cevi híve. Ez a hír pedig akkor, miután Sabbatai álnoksága és hitehagyása kitűnt és ő minden hozzászítóval együtt átok alá helyeztetett, igen megbélyegző volt mindenkire. Ugyanabban az időben volt nagynevű tanítójának, Eibenschütznek is elkeseredett küzdelme e vád ellen, melyet az általa osztogatott amulettek alapján először Emden Jákob emelt, aki Eibenschütz ellen való támadásaiban határt nem ismert.⁴⁹⁾

Könnyen érthető, hogy ilyen súlyos vád veszedelmes fegyver volt Stassov ellenfelei kezében, amit Stassov egy akart ellensúlyozni, hogy, mint tanítója Eibenschütz is tette, a templomban a tóra előtt rettenetes átkot mondott ellenfeleire és Sabbatai Cevi minden hívére. Ez azonban nem némitotta el ellenségeit, akik Emdennek is feljelentették; ez pedig az ő templomában kiátkozta Stassovot és tüzelte a rohonciakat, hogy ne tűriék meg rabbijuknak. Végre ellenfelei a grófnál is befolyásra tettek szert és Stassov kénytelen volt Rohoncról elmenekülni. Egy ideig egy közei faluban tartózkodott, majd azonban sikerült barátainak visszahozni és tovább működött mint rabbi, de fizetését csak barátaitól kapta. 1767, Elul 6-án meghalt és hívei

⁴⁹⁾ L. Grätz, Geschichte der Juden, X 400 l. és köv. és Szabolcsi Miksa, A zsidók egyetemes története, VI, 559–582 l.

nagy tisztelettel temették el, de ellenfelei még akkor sem tudtak vele kibékülni és koporsóját, meg sírját is kövekkel dobálták meg. A hagyomány szerint azonban az, aki ezt tette, Stassov legvadabb ellensége, Elias Semaja hirtelen megvakult mindkét szemére, mikor visszatért a temetőből. Rohoncon van eltemetve R. Izsák Prossnitz mellett. Sírfelirata sajnos nem beüzhető ki.

Stassov működéséről nem sokat tudunk, valószínűleg ellenfelei eltüntették annak nyomait. Az ő idejében alakult a „Zsoltáregylet” (הבריא של תהלים). Egy hitközségi tag hagyománya folytán ugyanis naponta az esti istentisztelet előtt 4 tudós férfi zsoltárokat tartozott mondani. Az egylet 1755-ben alakult és 1860 körül szűnt meg. A chevra ügyében, miután alapszabályait az ő idejében három izben is kiegészítették, a következő intézkedést tette: 1) A chevra előjárói tartoznak fekete bársonyba kötött, ezüst kapcsokkal ellátott könyvet beszerezni, amelybe az alapszabályok és az egylet tagjainak nevei beirandók. 2) Egy másik könyvbe a Chevra tulajdonát képező szerelvények, valamint a bevétel és kiadás jegyzendő fel.⁵⁰⁾ 3) Az előjáróság mellé két ellenőrt kell kinevezni, akik minden kiadást ellenjegyeznek. 4) A hitközség elnöke nem lehet egyúttal a chevra kaddisa elnöke. 5) Az egylet szekrényt szerezzen kettős zárral, melybe az egylet irományai és értékei teendők. A szekrény az első előjárónál, a két kulcs a másik kettőnél őrzendő.

Ez intézkedései is csak azt bizonyítják, hogy volt érzelme a gyakorlati élet iránt és bizonyára községe fejlesztésében is jelentékeny része volt, amit azonban némileg megakadályozott az az áldatlan viszálva, mely az ellene támasztott vád folytán kitört. A vádat tényleg semmivel sem tudták bebizonyítani, megcáfolja azt maga Stassov egy nyílt levélben, melyet Emden Jákob beavatkozása után kiadott.⁵¹⁾ Amit pedig utódja ír a prágai főrabbinak, hogy Stassov rendeletére mondják a mindennapi ima után a 21.

⁵⁰⁾ A rohonci chevranék van is két régi könyve; az egyikben az alapszabályok vannak, a másikban 1755-től kezdve a chevra tagok. Ez utóbbi könyv színes initialékkal díszített remek példánya a chevra-könyveknek.

⁵¹⁾ L. Grünwald, i. h. 160–161 l.

zoltárt, melyben célzást láttak Sabbatai Cevire, téves. Az inakönyv ugyanis, melynek alapján ezt a zoltárt mondták, sokkal korább került már a község birtokába. 1720-ban írta Krakauer Mózes szófér, az akkori rohonci előimádkozó pedig megvette és a községnek adományozta, hogy nevét megörökítse. A kézirat — sajnos — már nincs meg. A menórán pedig, melyet Stassov idejében alkalmaztak az amudnál, szintén semmi sem volt, ami a vádra okot szolgáltatott volna.⁵³⁾ Épp úgy nem nyújtott bizonyítékot Stassov kabbalisztikus műve, mely kéziratban maradt fenn és Löw Lipót birtokába került.⁵⁴⁾ Az a viszály, mely a rohonci község belbékéjét mégis teljesen feldulta, úgy hogy szőszerint szülők és gyermekek, testvérek és rokonok egymás ellen támadtak, amint az egyik vagy másik párthoz tartoztak, az Stassov halála után teljesen elült és nem érezte hatását utóda alatt, mert az szerencsére oly kiváló és elismert tudós volt, aki előtt nem csak községe, de az egész zsidó világ tisztelettel hajolt meg.

R. Elázár ben Elázár Kálir volt ez, hatodik rabbija a rohonci hitközségnek. 1745-ben született Kismartonban, ahol szülei nagyatyjánál, a híres Maharam Asnál éltek.⁵⁴⁾ Litvániában tanult jesibákban és kiváló talmudtudós volt már fiatal korában. Első községe Zablutow volt Lengyelországban. Már akkor oly híre volt, hogy mikor 1768-ban Amsterdamba utazott, utközben Dessau községe megválasztja papjának, de minthogy ugyanakkor Rohoncra is hívják, ide jön, bizonyára azért, mert az szülőhelyéhez oly

⁵³⁾ L. נודע ביהודה II, ח"מ 16 resp. A 21. zoltárban a célzást בישועתך szóban látták, melynek számértéke 814, egyenlő שבתי צבי számértékével. A menóra egy mázsa rézből volt, Dr Zipsernek Rohoncra jövelele előtt adták el. Téves tehát Dr. Richtmann M., Landau Ezekiel és a magyar zsidók (M. Zs. Szemle, 1905, 300 l.) állítása, mikor az örökmécsesről szól, mely az előimádkozó helye előtt van. A חמיר is azt írja: והמטירה שלפני העמוד: ami tehát nem a חמיר.

⁵⁴⁾ L. Löw Leop, Gesammelte Schriften, IV k.

⁵⁴⁾ Dr. Zipser kételkedik, vajjon Rohoncon vagy Kismartonban született-e? Miután azonban anyja a Maharam Ás leánya volt és apja, szintén Elazar, fia születése előtt hunyt el, de nem Rohoncon, világos, hogy Kismartonban született, ahol szülei nagyatyja házában éltek. Helyes tehát Dr. Richtmann, i. h. 300 l. Kallir Eleázár.

közel van. 1766-ban ugyanis kiadta nagyatyjának, kora egyik legkiválóbb zsidó tudósának munkáját és függelékül saját tóramagyarázatát és egyes talmudi novelláit közölte, amivel általános elismerést aratott.⁵⁵⁾ A rohonci község büszke is új papjára és ezt jelenti 1768-ban gróf Batthányi József, a kalocsai érseknek: „Miután most olyan rabbink van, aki igen tudós és igazságos férfiú, aki világszerte híres és elismert. Az illető okos és az igazságszolgáltatásban járatos, amiért alázatosan kérjük, hogy a kültagok, a velünk perben álló családok nevezett rabbink előtt megjelenni tartozzanak.” Az érsek elfogadja az érvelést, meg is igéri, hogy irni fog Zalamegyének, hogy az ellenszegülő, adójukat nem fizető kültagokat utatsa a rohonci rabbi elé, aki a földesurhoz való felebbezés fenntartásával itélni jogosult.

Kálir tényleg kitűnt mint kiváló talmudtudós, amit az akkor világszerte elismert tekintélyű prágai főrabbival, Landau Ezekiellel folytatott tudományos levelezése is bizonyít.⁵⁶⁾ Hogy a község békéjének és tekintélyének megszilárdítására jótékony befolyással volt, az természetes; amit annál inkább elérhetett, mert magyarság születésű volt és közelebb állott a rohonciakhoz, mint lengyel származású elődje. Az 1770-iki megyei összeírás, mely Lazarus rabbinak mondja, szintén kiemeli, hogy magyar származású, úgy szintén a két juratus (dajjan) mellette, Meyr József és Jácob Feibel, akik egyuttal háztulajdonosok is Rohoncon.

Kálir 1776-ban kiadja talmudi magyarázatainak első kötetét, ami még jobban növeli híret, tekintélyét. Mikor e műve Frankfurt a. M.-ban megjelenik, ennek érdekében Németországba utazik és a moóri Rosenthal Naftálitól ajánló levelet visz Mendelssohn Mózeshez; nem beszélhetett ugyan vele, mert nem találta otthon, de e szándéka is mutatja, hogy nem volt elfogult a Mendelssohn által képviselt iránnyal szemben. Híre mindjobban terjed és több külföldi község választja meg rabbijának. Így 1778-ban Wischnitz, Lengyelországban, ami éppen talmudtudomá-

⁵⁵⁾ אור חדש על ס' התורה Fürth 1766. függeléke.

⁵⁶⁾ Rohoncra 11 responzuma van intézve Kalirhoz; az első 1769-ből. L. Dr. Richtmann, i. h. ahol pótlandó: ח"מ, 8.

nyának elismerése.⁵⁷⁾ Ez állást azonban nem foglalja el. Két évvel később Boskovitz és Kolin községei választják meg és az utóbbi állást tényleg el is foglalja 1781-ben, lévén ott kiváló talmudtudósok a községben.⁵⁸⁾

Mielőtt Rohoncról távozott, 1780-ban érdekes ügye volt a körmendi községgel, illetve annak rabbijával, Józsva Falkkal, aki Körmenten válólevelet állított ki első ízben. Az ügy a Noda Bijehuda elé került, aki annak elintézését Kálirra bizza, aki meglehetősen szigorúan lép fel.⁵⁹⁾ Ugyancsak így bánt el a németújvári rabbihelyetessel, akit, mivel veje ellen való keresetében, aki rohonci származású volt, nem vette figyelembe a rohonci rabbiság idézését és a világi bírósághoz folyamodott, a németkereszturi és kismartoni rabbik bevonásával átok alá helyez, ha 30 nap alatt nem veti magát alá új vizsgálatnak Kismartonban.

De ha Rohoncról el is távozott, nem szakította meg régi községével az összeköttetést, sőt 1798-ban meg is látogatta, amikor is a község nagynevű vendégét értékes ajándékkal tisztelte meg. Hogy működése milyen emléket hagyott Rohoncon, azt mutatja az a tény, hogy 1790-ben, mikor akkori rabbiját Paksra hívták, azzal a gondolattal foglalkozott, hogy visszahívja Kálirt, ha megüresednék az állás. Új községe nem kevésbé ragaszkodott hozzá és mikor 1788-ban az akkor igen előkelő óbudai hitközség megválasztotta, a koliniak buzgó kérésére ott marad, bár szívesen térne vissza szülőföldjére. Maga helyett Münz Mózeset ajánlja, aki tényleg el is foglalta az állást és Óbudán jó hírnévre tett szert.⁶⁰⁾

⁵⁷⁾ Hogy Wischnitza milyen rabbist keresett, mutatja az, hogy a חוקי יאיר az akkori wischnitzi rabbi ítéletét mértékadóknak tartja, I. חוקי 88 vége.

⁵⁸⁾ Hogy Kolinban 1781-ben foglalta el állását kitűnik saját szavaiból: חוקי יאיר ח' דף ע"ג ואנכי דאיידין בנה אכתוב מה שאמרתי דרך דרוש נמוך נ"ב א' Tehát a responzumának dátuma 1780, mit Kolinba irt Kálirnak. Összesen 24 resp. szól Kolinba, az utolsóának dátuma 1790, de bizonyára van későbbi is, csak nem keltezett.

⁵⁹⁾ L. alább Körmend községe történetében.

⁶⁰⁾ למספר חקמים חוקה לאלעזר. עשרוני בעשרת: חוקי יאיר bevez. írja: חוקי יאיר

Kálir tovább folytatja tudományos munkásságát; 1792-ben új munkája jelenik meg, mely homiletikus magyarázatok gyűjteménye és a maga nemében kiváló.⁶¹⁾ És ime, a zsidó irodalom munkásainak sorsa, a tudós szerző, ki nagy és jogos hírnévként örvend, ezt a munkáját is saját költségén adja ki. Egyuttal talmudi magyarázatainak új kötete számára is kiadót keres és kijelenti, hogy nem kíván a kiadótól semmi anyagi előnyt, sőt ő kötelezi magát, hogy 100 frtért vesz tőle a kiadványból.⁶²⁾

Irt ő azonfelül magyarázatokat majd az egész talmudhoz, de műveinek ez a tekintélyes része elveszett egy tűzvész alkalmával, mely Kolinban pusztított és nem csak községének, de az ő vagyonának nagy részét is felemészítette. E pusztulásból csak még egy műve menekült meg, melyet azután egyetlen fia a saját költségén adott ki és unokája, Horovitz Eleázár, bécsi rabbi rendezett sajtó alá 1838-ban.⁶³⁾

Kálir valóban eredményes tudományos működést fejtett ki; művei, főleg talmudi fejtegetései, melyeknek címe „Ór chadas" (אור חדש) örökítette meg szerzőjét, ma is tanulmányát képezik a talmudistáknak.⁶⁴⁾ És ha 12 évi rohonci működésének egyes tényeiről nincs is tudomásunk,

הכמ' ונוי. וקבלוני לאביד נרצה ומכור. לקי' אוכני ישן והאנמים Tehát 1788-ban történt ez, nem 1786-ban, mint Zipser mondja (Ben Chananja, 1865. 1311.), sem 1785-ben, mint Richtmann állítja, i. h. 304 l.

⁶¹⁾ חוקי יאיר חדש, Prag, 1792. Érdekes jelenség, mely ha talán az apai hűségéből folyik is, de jellemző, hogy e munkája utolsó fejezetében 111a — 116b és 138 a ll., nem csak fia, Alexander Süszkind rövid talmudi fejtegetését hozza, de mind az öt vejétől is közöl magyarázatokat. Ezek közül négy rabbi volt és pedig Slonim Izsák, Litvániában, Fränkel Izsák, Lichtenstadtban, Mózes halevi Németkereszturon, Horovitz Dávid a Hafflaah unokája, Boldogasszonyban; az ötödik volt Kletzkben jó módú kereskedő, R. Zalman, kinek családfáját a páduai R. Méirig vezeti fel. Tehát nem csak két Izsák vejenek megjegyzéseit közli, mint Richtmann írja, i. h. 305 l.

⁶²⁾ חוקי יאיר Bev.

⁶³⁾ חקרי הלכה Cheker Halacha, talmudische Definitionen, Wien 1838, a Chaszam Szófer ajánlásával.

⁶⁴⁾ Hogy mily elterjedésnek örvendett e munkája, mutatja a gyakori kiadása; a II. K. megjelent Frankfurt a. M. 1771, Prag 1781. Sidilkov 1835, Josifov 1858; a III. K. Wien 1779, Stettin 1860. Feltűnő, hogy Azu-

bizonyos, hogy nagy neve nimbust kölcsönzött a községnek is és kiemelte a többiek fölé. Tevékeny életét 1802-ben fejezte be Kolinban. ⁶⁵⁾

Utódja Rohoncon nem volt ugyan olyan jelentékeny férfiú, mint ő, de szintén kiváló volt. Különösen jó hire volt, mint kitünő népszónoknak és megválasztatását Rohoncon szintén ennek a körülménynek köszönhetette. A Noda Bijehuda ugyan Kálir távozása után mindjárt R. Lów Teomimot, Lisszából ajánlotta a rohonciaknak, amit azok 1781, Tisriben kelt levelökben udvariasan megköszöntek, ígérvén, hogy az illetőt jelölni fogják, de azután a rákövetkező purimkor R. Áron Holics-ot választották, illetve hívták meg rabbijuknak, aki már előbb Prossnitz-ban is működött. Rabbinatusi levelében megígéri neki, hogy a heti-fizetésen kívül az is megilleti, hogy mindennemű adó alól felmentik, a husra kivetett fogyasztási adó (Fleischkreuzer) alól is; a sabbosz suvó és hagadól napján tartandó beszédeiért két aranyat kap, a megye zsidósága által beszedett türelmi adó után, melynek kivetésében, mint tudjuk, a rohonci rabbinak tevékeny részt kellett venni, minden forint után két krajcárt, az esküvőknél bizonyos illetéket biztosítanak neki. ⁶⁶⁾ Körülbelül 20 évig működött Rohon-

con, ahol 1786-ban kiadja Mózes I. könyvéhez irt predikációit. ⁶⁷⁾ 1790-ben a paksi község hívja rabbijának, de ő megmarad Rohoncon, azonban csak a század végéig. A szent földre vágyakozva, odahagyja községét és családját, elmegey Palesztinába, ahol meg is halt. Községe, méltányolva rabbija jámbor kivánságát, évi járadékot tűz ki számára, aminek ötödrészt azonban felesége számára, ki ott maradt, kötötte le. Ez az ötödresz azonban nem volt elég felesége megélhetésére, amiért is R. Áron utódja Rohoncon a Chaszam Szóferrel egyetemben úgy dönt, hogy miután az asszony nem kényszeríthető arra, hogy férje után elmenjen Palesztinába, annál kevésbé, mert ott annak is rossz sora van, vizont a férj kötelese eltartani nejét, tehát az egész évi járadék visszatartható. ⁶⁸⁾

Hogy miként fejezte be életét a szent földön, arról nincs tudomásunk, községe azonban csakhamar betöltötte a rabbiszéket és pedig ugyancsak kiváló tudóssal, R. Alexander Meislis-sal, aki fia volt Meislis Rafáelnek, a rohonci szerzőjének és dédunokája R. Jól Zerkesznek, a rohonci "na"-nak. ⁶⁹⁾

Előbb Szerdahelyen volt rabbi, ahová Landau Ezekiel responsumai intézvék hozzá 1784-1787-ből; a prágai fő-rabbi baráti tisztelettel illeti és különösen asszurgalmát dicséri. ⁷⁰⁾ Rohoncra 1800 körül jött és onnan az akkor még Nagymartonban működő Chaszam Szóferrel levelez, aki viszont kitüntetésnek veszi, hogy a nála jóval idősebb és nagy tudós rohonci rabbi az ő véleményét kikéri. ⁷¹⁾

Irodalmilag nem működött, de azért tudták róla, hogy

⁶⁷⁾ ר' אהרן נ"ב, Sulzbach, 1786. Az אוצר הספרים szerint s. v. אהרן נ"ב מרענביץ;

⁶⁸⁾ 1804-ben. חיים אהי"ע 132 sz.

⁶⁹⁾ Benjacob, אוצר הספרים s. v. A שבת ת"ס megjelent Frankfurt a M. 1767.

⁷⁰⁾ L. Dr. Richtmann i. h. 340 l. Dunaszerdahely alatt. א"ח נ"ב 19 (1787) így szólítja meg: למשים לילות כימים.

⁷¹⁾ A 1802-1805ig kilenc responsumot ír hozzá. L. Dr. Bacher, Századunk első feléből, M. Zs. Szemle, 1893, 118 l. Első responsumában A. N. 90 írja: עלי להשיבו עינים: א"ח . . . עינתי בדבריו הנעימים . . . előfordult esetekre vonatkoznak.

lai שם הגדולים s. v. אור חדש és מאורות וראו היש כמכאובי: חדרו כל עול ימים 'ובר' ושב וגם של הבישו וראו היש כמכאובי: אשר חלה ה' ביני ה' ויד מרהשון ישבו היה משבר לבני כי בזה היום לשמים עלה ריש מתוכתי וריש כלה אהה על האי שופרא דבלי בעפרא איש אשכולות יופי כלילות האיר באור תורתו כצאת השמש בנגרותו בספריו הנחמדים על אדני הקודש מיוסדים. הרב הנאון האמתי סיני כר' יוסף ועוקר הרים כר' עקיבא בן יוסף, החסיד והעניו מרנא ורבנא מו"ה אלעזר קאליר שה"י אביד ורי"מ בקהלות הרבה ובחכמתו חפוי עלינו פה קהלתנו וכותו יגן עלינו הלך לאור באור החיים. תנצ"ה.

⁶⁶⁾ L. róla még Dr. Richtmann, i. h. 320 l., aki nem mondja miért. Spitz Áronnak nevezi. A Noda Bijeh. II. אהי"ע 92 חלק נ"ב-ה. Az 1791-iki vas megyei összeírás azt mondja: Áron Schönfeld Rabbi. nus Judeorum in oppido R., aki nem lehet más, mint R. Áron Holics. Azt kéri a megyétől, hogy vejét, ki Pozsonyból való, magánál tárthassa. A megye ez ellen nem is emel kifogást, csak azt követeli, hogy az illető Pozsony megyétől hozzon bizonyítványt.

mily bő tudás felett rendelkezett, aki a Sulchan Aruchnak mind a négy részében otthonos volt. Utolsó éveiben megvakult és hitközsége beleegyezésével 1818-ban, a későbbi szombathelyi rabbit, Königsberger Lajost, aki akkor ott lakott, bizza meg helyettesítésével, mivelhogy az minden tekintetben méltó volt erre.⁷³⁾

1819-ben halt meg és a rohonci temetőben alussza örök álmát.⁷³⁾ Ugy látszik, hogy az ő halála után eltért a rohonci hitközség régi szokásától és nem sietett a rabbiszékek betöltésével, mert Meisls rabbi utóda, a nem különben kiváló talmudtudós, R. *Engelsmann Gavriel* csak 1822-ben foglalta el az állását.⁷⁴⁾

Előkelő gazdag család sarja volt, 1771-ben született Vágújhelyen.⁷⁵⁾ Kora ifjúságától kezdve a talmudtanulásnak szentelte magát és már 14 éves korában nyilvános halachikus előadást tartott. Tanítványa volt az akkori nagynevű vágújhelyi rabbinak és annak halála után Hirsch Broda, a צבי szerzőjének. Hazatérve 18 éves korában megnősült és kedvező anyagi viszonyok között élve, tovább is tanulással töltötte idejét. Évek mulva sorscsapások neheztedek rá, elvesztette két fiát és két leányát fiatal korukban, majd utánuk nemsokára a vagyonát és akkor a vág-

⁷³⁾ A szombathelyi hitközség levéltára őrzi az erre vonatkozó érdekes okiratot, melyet Meisls rabbi diktált egyik hívének, azután aláírta Megerösíti a nála vendégségben levő szalonaki rabbi, Leipnik Pinchas Löb ís.

⁷⁴⁾ Sír felirata a következő; sorainak vége mind olvashatatlan, a zárjelbe tett szótágok, véleményem szerint, kiegészítésük. A 8. sor homályos, mind jelent a ? יד נקי ? Talán kéziratunk munkájának címe.

אדמו"ר הה"ג מהו' אלכסנדר אביד דקהלותנו בן הרב המחבר תוספת שבת וצ"ל.
 אראלים נברו וצועקים במלחמתו | דעה והיים משפש וזו תמיומה
 לחשך נהפך אור ולשומה | ראה וידע אך לו תהלה דומה
 כסה צלמות עטרה הנעימה | מפיו יצא יד נקי הקשובה נאומה
 סגלת התמדה עלה הרומה | זה לו לתהילה לא יותר מאומה
 נשח הכל בנפש ענומה

י"ג יום עשיק ר"ח אדר הימזית' ליחסידידיוני לפיק תעצביה.
 חלוקא דרבנן שאמרתי במקהלות ה': 34 l. 1: müve II. K. 34 l. 1: עיני ישראל⁷⁴⁾

1822=כשנבאתי הנה שבת פ' הקה תקשיב לפיק=1822
⁷⁵⁾ Sír felirata szerint 1851-ben 80 éves korában halt meg, tehát 1771-ben született.

új helyi község megválasztotta dájának. Mint ilyen működött nagy tisztelet közepette, míg nem a rohonci község rabbijának hívta meg és már 50 éves volt, mikor ez állását elfoglalta. A súlyos sorscsapások megviselték őt is, de még inkább nejét, ki buskomorságba esett és nem sokára meghalt Rohoncon. Másodszor Kismartonból nősült, de második neje is előtte szállt sirba, míg nem megtörve a sok lelki, majd testi szenvedéstől ő is követte 1851, tévés 24-én.⁷⁶⁾

Rohoncon 29 évig működött a még mindig fejlődő hitközség javára. Éleleszü és nagyszellemű férfitu hirében állott, aki elődeinek nyomdokain haladva a talmudmagyarázat terén tünt ki két kötetes munkájával.⁷⁷⁾ De már a kor igényeit is törekszik kielégíteni; tiszta német nyelven beszél és ír, amint a vas megyei levéltárban levő véleménye a zsidó házasságok ügyében mutatja.⁷⁸⁾ Nyolcvan éves korában halt meg községe nagy gyászára, mely a kiváló rabbi gyönyörű sírfeliratában élénk kifejezésre talált.⁷⁹⁾

⁷⁶⁾ Életrajzát, főleg családi vonatkozásaiban, megírta fia Engelsmann Pinkas, *מו"ה נבריאל הכהן, מורה הנגיד* az *התמיד* című gyűjteményes könyvben.

⁷⁷⁾ *עני ישראל* a munka címe, atyjának nevét viseli. I. K. Sabuoth és Baba bathra tractatusokra, megj. Wien 1822, alcime עיני, első elhalt fia, a II. K. Chulin tractatusára, megj. Wien 1825, alcime פני משה, második fia nevét örökíti meg. Irt még magyarázatot az אה"ע codexére számos rezsumot, a talmud nagy részéhez megjegyzéseket, amit azonban nem tudott kiadni. L. Életrajza. i. h.

⁷⁸⁾ Vas megye levéltára, Zsidó ügy csomó. Wir Endesgefertigte erklären hiermit die Ehen welche unter Verwandten nach dem israelitischen Rituale erlaubt oder nicht erlaubt sind, 19. pontban. Gabriel Engelsmann, mp. Rabbiner zu Rechnitz. Moises Weinrebe, Rabbiner zu Schlinging. A vélemény 1835, Mindszent hava 13-ról kelt, a vármegye 1837, Bőjt előhava 27-iki közgyűléséből eredetiben felterjeszti a helytartótanácsához. E véleményadást a Chaszam Szóférnek a zsidó házasságok ügyében való beadványa idézte elő. L. Löw, Leop. Zur Geschichte der Juden in Ungarn. Budapest 1874. 155. Hogy azonban a Hagadat németre fordította volna, mint Magyar Rabbik V. 12. sz. állítja, téves, amint ezt kérdésemre Engelsmann Izrael zalaegerszegi rabbi ur kijelentette.

פ"ג

נבוי חיל בשדה תורת יקויאל | רבץ תורה משמנה עשרה שנה
 בעיני ישראל האור עיני ישראל | יחד הלפו בו ימי עונג וצרה

R. Gávriel hakóhén halála után a rohongi község meglehetősen hosszú szünetet tartott, még a modern hitközségek legújabb szokását tekintve is hosszú, mielőtt rabbiszéket újra betöltötte. Úgy látszik itt is érvényesült az átmeneti korszak hatása, mely a haladásnak jelszava alatt sok helyütt új viszonyokat hozott létre, melyek között az ellentétes elvek és nézetek összeütközésbe kerültek. Azért nem talált a rohongi község is egy könnyen rabbit, ki a talmudikus tudományban kitünő és amellet modern, világi képzettséggel is dicsekedhetett volna, míg végre, hét évi üresedés után, *Dr. Zipser Méirt* választotta meg papjának, 1858-ban.

Megválasztását a rohongi hitközség felvilágosodott elnöke, Pick Áron eszközölte, aki meggyeszerzte nagy tekintélynek és közkedveltségnek örvendett.⁸⁹⁾ Mint a zsidó tudománynak barátja meg tudta becsülni a zsidó tudókat és így érthető, hogy az akkor már ismert nevű székesfehérvári rabbit, akinek helyzete akkori községében minden egyéb volt, mint kellemes, örömmel hivatja meg Rohoncra.

Dr. Zipser ez állását, melyre 1858, márc. 4-én választották meg, már márc. 21-én el is foglalta és ha Székesfehérvárott uttörő tehetségének még előbb szervezn kellett a fiatal, kezdő községet, Rohoncon a régi, évszázados keretekben hirnevessé lett községben egyengetett utakon haladhatott, hogy a kor szellemének megfelelően új életet hozzon belé.

עוב אותנו ליגון ואנחה	אחרי בלותו היתה לו עדה
לא כהתה עינו ולא נם לחה	לרב ומורה מקהלה קדשה נקרא
מושל היה עד אחרית ברוחו	עד שהגיע לשנות הגבורה
אך נחמתנו שעלה לשמים	נלקח מאתנו ארנו התורה
נשמתו צרורה בצרור החיים	נאון עולם הלך למנוחה
הצדיק אבד ביום א' כ"ד טבת ע"ד	מית' היבחי' הגדולי' לפיק.
מצבת הכהן הגדול אשכול הכופר זרע קדש מצבתו.	
איש מלאכי בן ישראל.	

⁸⁹⁾ Pick Áron a rohongi község kiváló vezérférfiai közé tartozott, ki a zsidó névnek becsületet szerzett. Megh. 1871-ben, 87 éves korában. Emlékét ma is őrzi az unokája által létesített Pick alapítvány, melynek kamatait a 3 felekezeti iskola növendékei között osztják ki az évről-évi vizsgákon.

A VÁLÁS, A POLYGAMIA ÉS A TESTVÉR LEÁNYÁVAL VALÓ HÁZASSÁG A CZADOKITA IRATBAN.

A czadokita iratot, melyet *Schechter* felfedezett és kiadott, eddig mindenki, ki vele foglalkozott — és igen sokan voltak — valódinak ismerte el, azaz nem kételkedett abban, hogy időszámításunk előtti időből származik, aminek magát adja. A *Jewish Quarterly Review* 1913. évf. januári füzetében (New Series III, 3, 429—485) *Büchler Adolf* (London) beható tanulmányban azt iparkodik bizonyítani, hogy az irat szerzője sohasem látta a szentélyt és soha annak valamelyik papjával nem beszélt, hanem a 8. században élt és az egész történetet konstruálta, mint a karaiták is tették. Hogy igaz van-e, egyelőre nem dönthető el; minden esetre megrendítette a közhitet. Bennünket közelebről a házasságra vonatkozó részlet érdekel.

A czadokita irat azt kifogásolja, hogy az ellenpártiak „két nőt vesznek életükben, holott a teremtés csak férfi és nőről szól, Noé bárkájába is csak párosan jöttek és a fejedelmek meg van tiltva, hogy sok nőt vegyen el” (4, 19—5, 4). Ebből *Schechter*rel azt következtették, hogy a czadokita irat a válást megtiltja (A zsidó házasságfelbontás I, 52). Ezzel szemben *Büchler* azt állítja, hogy itt csak a kétnejűség van megtiltva, semmi egyéb (433). A szöveg így hangzik: לקחה שתי נשים בחייהם Ha a czadokita csupán a kétnejűséget kárhoztatja, mire való a בחייהם szó? Ez nem magyarázható másképp, mint úgy, hogy az első feleség életében vesznek még egy másikat. Vagyis, ha a feleség meghal, akkor vehet másikat; ha azonban él, akkor nem vehet másikat. Ebben implicite benn foglaltatik a válás rosszálása.

A mi iratunk nem jogi, hanem erkölcsi vitáirát. Nem azt mondja, hogy jogilag nem érvényes a bigámia, hanem azt, hogy az, a ki ilyenben él, paráználkodik (נחששים . . . בנות). Arról nem szól, hogy érvényes-e a válás, de azt mondja, Magyar Zsidó Szemle 30 évf, III, f.

ki ezt teszi és mást vesz el — ez volt a rendes eset — az parázna. Nem ismeri tehát el (legalább erkölcsileg) a válás házasságbontó erejét. A válást, mint jogi aktust nem tiltotta el, ez ellenkezett volna a Mózes Törvényével, hát azt mondja, hogy erkölcsileg tilos. Hogy az iratban a válás terminusai elő sem fordulnak, érthető ebből is, még inkább abból, hogy a czadokita nem a speciális eset ellen száll sikra, hanem az általános azaz a kétnejűség ellen. Előtérben a főkérdés, a kétnejűség, áll, meljékesen a válás is rosszaltatik.

Egy másik helyen (8, 4-7) a czadokita azt mondja: „Valamennyien ellenszegülők, mert . . . . fetrengenek a paráznság utjain . . . . gyűlölik egymást és elfordulnak feleségeiktől és vérfertőzést üznek”. Ez utóbbi így van kifejezve: ויתעלמו איש בשאר בשרו וינשו לומה. Akármiképp javítjuk ezt a szöveget (Házasságfelbontás 52, 5. j.), rosszalás van benne kifejezve a feleség elleni hűtlen viselkedésre. Ez pedig első sorban az elkergetés, melynél hűtlen viselkedés nem létezik. A czadokita a válást tehát rosszalta, erkölcsi vonatkozásban érvénytelennek tartotta. Arról, hogy az elvált asszony férjhez mehet-e, iratunk nem nyilatkozik, mert nem a házassági jogot tárgyalja, hanem az ellenfelek élő gyakorlatát ostromozza. Nem halálai értekezés, hanem vallási vitairat.

Mindez önmagában is megállna, ha a szóban forgó kérdésre a czadokita nyilatkozatoknál egyéb adatokkal nem is bírnánk. Súlyosan latba esik azonban az Evangélium álláspontja, melynek megvilágítása kapcsán a szóban forgó helyet interpretáltuk. Ismétlésekbe nem akarván bocsátkozni, csupán az egyik főhelyet idézzük. A tanítványok kérdésére a válásról, kik a mózesi törvényre hivatkoztak, Jézus azt feleli: „Én pedig azt mondom nektek: Ki feleségétől elválik . . . és más nőt vesz el, az házasságot tör” (Máté 19, 8. 9). Ez tartalmilag azonos a czadokita: ונתפשים בנות לקחת שתי נשים בחיהם. A héberben nincs külön szó a házasságtörésre, hanem ונה fejezi ki ezt is, meg a szabad szerelmet is (pl. ויבמה שוינתה, אשה מונה). Jézus a válás kérdéséből indul ki és ugyanoly nyilatkozatot tesz, mint a cza-

dokita, ki a polygámia kérdéséből indul ki. Ez a körülmény is a mellett szól, hogy a czadokita nyilatkozat a válásra is vonatkozik. A ונה szó itt is úgy értelmezendő, hogy a férfi, ki két nőt vesz el életükben, azaz az első után még annak életében egy másikat is nőül vesz, házasságot tör. A válás tilos voltát Pál Rómaiak 7, 2 (a nőről) így fejezi ki: „férje életében más férfié nem lehet”. Látjuk, hogy a czadokita kitétel (בחייהם) szintén az ókorból ered (Házasságfelbontás 62).

Tekinthetjük a kérdést más oldalról is. A polygámia azt az állapotot tükrözteti, hogy a férfi a nőt a szüleitől (vagy másától) megveszi. Ha a nő birtoka, akkor le is mondhat róla, azaz elválhat. Ezen az állásponton állt a régi zsidó nép. Ha azonban a férfi nem vehet több feleséget, hanem csak egyet, akkor az asszony már nem közönséges birtok, hanem egyenrangú élettárs. Ebből folyik, hogy nem kergethető el. A monogámia és a házasság felbonthatatlansága közt pszichológiai és logikai összefüggés van. A főpap monogámiában és felbonthatatlan házasságban élt (i. h. 61). Érthető, hogy Jézus a válás lehetetlenségét és a monogámiát egyszerre hirdette, mivelhogy a kettő egymással kapcsolatban áll és a katolikus álláspont ezen a logikán alapul. Ha tehát a czadokita szekta oly vehemensül támadta a bigámiát (a rendes esetet tartotta szem előtt), akkor eleve feltehető, hogy a válás ellen is volt. Mindaddig, míg az ellenkező bizonyítva nincs, szavait így kell interpretálni, még akkor is, ha más interpretáció lehetséges. Mert ezt az interpretációt támogatja a logika és a pszichológia.

Büchler (434) azt mondja: „Even the prohibition against polygamy has no parallel in earlier literature”. Továbbá (435): „It is, therefore, for the present not possible to illustrate the prohibition of our fragment by earlier parallels than by Karaitic references of the tenth century”. Ez semmi esetre sem áll. Az evangéliumok nyilatkozataj elég világosak, ezek pedig zsidó eredetűek, ha nem is képviselik a hivatalos rabbinikus felfogást. Párhuzamnak veendő továbbá a főpapi monogámia, a mely mellett rabbinikus források is tanuskodnak. A misna fel sem tételezi,

hogy a főpapnak két felesége lett volna (Jóma 1, 1) és a hosszú talmudi diszkusszió ezt a lehetőséget tekintetbe sem veszi, sőt azt állítja, hogy Mózes III, 16, 6. alapján nem is szabad két feleségének lenni. Minthogy bibliai tilalomnak veszi, igen régi szokás lehetett. Ez a következtetés független a bibliai kitétel magyarázatától; ha ביתו nem jelenti az egyszerű felfogás szerint az egy feleséget, akkor a szokásnak még régibbnek kellett lenni, mert különben nem vonatkoztatták volna az egynejűségére.

Büchler tárgyalja a czadokita irat azon pontját is, a mely szerint a testvér leányával való házasság tilos. Erről közben Krausz külön értekezést tett közzé a Kohler ünnepi iratban (Studies in Jewish Literature, Cincinnati 1913 és külön lenyomatban is). Folyóiratunkban (XXVIII 286) alkalmilag említettük, hogy a héber nyelvben ררר a kedvest (völegényt) és a nagybátyát jelenti és ebből következtettük, hogy már ősidőben szokásos volt, hogy a leányt nagybátyja vette el. Ezt Krausz (i. h. 6. lap) elfogadja és bővíti. Úgy látom, hogy a héber nyelvhasználat már az assyreknél is található. Az ilyen házasságokat a talmud ajánlja, és őt ilyen tényleges esetet említ. Ezeket Büchler 438 köv. felsorolja, Krausz tévesen állítja, hogy „rabbnikus körből csak egy konkrét eset ismeretes” (i. h.). A szokás elterjedtsége és tartóssága mellett szól a közismert megokolás, „a férj talán eltakarja nővére leányának (feleségének) bűnét (hütlenségét)” az által, hogy a válólevélbe korábbi keletet ír be¹⁾. Ez többet bizonyít száz konkrét esetről. Mondhatjuk tehát, hogy ez a rokoni házasság ősidők óta járta. Ábrahám még a félnővérét vette el („atyám leánya, nem anyámé”, Mózes I, 20, 12), később csak a testvér leányát vették, míg a nagynénét már a mózesi törvényt tiltja el. A történelmi fejlődés azonban a rokoni házasságok kiküszöbölésének irányában haladt és azért a priori valószínű, hogy oly áramlat is volt, a mely a niece-szel való házasság kiküszöbölésére irányult. A szamaritanusok ezt a házasságot

¹⁾ Gittin 17a párhuz. משום בת אחותו. Erre az Áruk (Kohut II, 210) megjegyzi: שמה יחמה על בת דומיני דוניא ומחפה עליה. A járatos kifejezés שמה יחמה על בת אחותו nincs a talmudban, sem Rasiban. Az Áruk idéz egy konkrét esetet.

tilosnak tartották, nem valószínű, hogy ezt a karaitáktól vették át. Semmikép sincs bizonyítva, hogy a karaiták a szamaritanusokra általában befolyást gyakoroltak. Büchler bizonyítását arra alapítja, hogy a samaiták, tehát a régi haláka képviselői ezt a házasságot megengedik és a szaduceusokról sem ismeretes az ellenkező. Mindkettőre a felelet az, hogy a czadokita szekta népies nézeteket vallott és nem azonos a Josephusból és a talmudból ismert arisztokrata szaduceus párttal. A karaiták is a népben még létező áramlatokra támaszkodtak, melyek nem származtak valamennyien a szaduceusoktól, mint a karaiták és a rabbaniták hitték vagy pártszempontból állították. A szombati nyugalom szigorúsága pl. nem szaduceus, hanem népies felfogáshoz csatlakozott. Ugyanez áll a szó-, ban forgó rokonházasságról. Kánon az, hogy mindennek mire a talmud nagy jutalmat ígér (vagy mit sokszor és melegen ajánl), volt ellenzéke. Éppen azok a nyilatkozatok, melyekkel B. állítását igazolja, árulják el az ellenkező nézetnek a lézését is. Az itt röviden érintett okoknál fogva mi a czadokita irat szóban forgó pontját az ókorból eredetnek tartjuk. *Kutatni kellene még, hogy a kánonjog honnan vette az ő tilalmát a nagybátyja és unokahug közti házasságra. Ha nem mutatható ki középkori kelete, akkor a zsidóktól átvettnek tekintendő, a mint hogy sok zsidó népies felfogást és szokást éppen csak a kath. egyház őrzött meg.*

A rokon házasságra nézve nem tartjuk bizonyításunkat véglegesnek, csupán azt akarjuk vele kifejezni, hogy a kérdés még tovább kutatandó.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

AZ APOKRIFÁK.

Székely István, a budapesti egyetem teológiai karának tanára, az összes apokrifákat felölelő kimerítő munkát készít elő, melyből az első kötet az imént került ki a sajtó alól. Címe: „*Bibliotheca Apocrypha*. Introductio

historico-critica in libros apocryphos utriusque testamenti cum explicatione argumenti et doctrinae. Volumen primum: Introductio generalis, Sybillae et apocrypha Vet. Test. antiqua (Friburgi Brisgoviae 1913. B. Herder).

Az 510 lapra terjedő mű három könyvre, minden könyv több fejezetre, összesen pedig 76 paragrafusra oszlik, úgy hogy a nagy anyag könnyen áttekinthető. Az eligazodást három gondos és kimerítő index is előmozdítja. Szerző bevezetésében kiemelt egyik célját, hogy az összes apokrifákról képet adjon, teljesen elérte, nagy tudással és szorgalommal gyűjtven össze a szétszórt irodalmat és előadva a különféle nézeteket. A legjelentősebb e tekintetben az első könyv, a mely az általános bevezetést (introductio generalis) tartalmazza. Ebben Sz. előadja a különféle nézeteket az apokrifák és az apokalypsis fogalmáról, jellegéről stb., угyszintén az apokrifák tanairól és eredetéről. (1—14 §, 1-120 lap). Mi az apokrifákban tisztára régi zsidó irodalmat látunk és teológiai értékelésük bennünket nem érdekel. Azt hisszük, hogy a dogmatikai felosztásnak a historiai kutatás elől háttérbe kell vonulnia. Abban a tényben, hogy a zsinagóga a szóban forgó jelentős irodalmat a kánonból kizárta, csak annak a jelét látjuk, hogy az egyes könyvek *egészükben* nem feleltek meg a zsidó nép gondolkodásának és érzületének. Persze csak egészükben, de nem részleteikben. A zsidó néplelek lüktet a legtöbben, habár nem egész tisztaságában. Sz. szerint „apokrifák oly iratok, melyeket az egyház a kánonba nem vett fel”. A fogalom ezen külső meghatározása folytán műve pl. Szirach könyvével nem foglalkozik. Ez több mással együtt a „deuterocanonikus” könyvekhez tartozik. (3. lap) Ez a fogalom nem zsidó és nem is ó-keresztény eredetű. A zsidók az egyes iratokat vagy bevették a szent iratok gyűjteményébe, vagy nem vették be. Ez utóbbiakat „kivül állóknak” nevezték (5. lap). Ennek analógiája a *misna* és *barajta* a hagyomány két csoportjának jelölésénél. A mi héberül היורה, az aramul ברייתא. A közhasználatból való kivonást „elrejtés” (נוח) szóval fejezték ki, aminek görög aequivalense *apokrypto*; de gánaz sohasem jelenti azt, mint némelyek állítják (5. l.), hogy a könyvet kü-

lönös tiszteletből rejtik el és így apokrifnál szentebb könyvről mondatnék. Az illető auctorok tévedtek. A talmud az elhasznált tórapéldányról azt mondja, hogy „elrejtik (gánaz) holt tudós koporsójába” (Megilla 26 b. Lásd Ó-héber könyv 171 l. jegyzeteit.) Mindenesetre tiszteletből, de nem jelenti azt, hogy a könyv most tiszteltebb, mint azelőtt volt.

Az apokrif fogalom meghatározása a régi egyházban ingadozott, miről Sz. 6-9 l. érdekes összeállítást ad. Külön paragrafus (4-ik) állítja össze az apokrifák eredetét és sorát. Az apokrifák jellegéről szól az 5. §, részben dogmatikai szempontból. Miután szerző az apokalypst hasonló módon ismertette, dióhéjban előadja az apokrifák tanait (theológia, angelológia, daemonológia, anthropologia et historia primaeva, religio ethica et politica cosmologia et geographia, chronologia). Nagy fejezetet (9. és 10 §, 52-83. lap) szentel szerző az eschatológiának, itt-ott a rabbinikus forrásokat is tekintetbe véve. Az apokrifák forrásai (11. és 12. §, 83—109) a biblia, az antik irodalom, a népköltészet, a szerzők egyéni spekulációi, a pogány népek mythosai; az apokalypsis forrásai a kortörténet és a tradíció. Egyes részletek ókeleti és egyéb eredetűek. Végül szerző a megmaradt szövegekről és az apokrifák katalógusairól referál (13. §.) és gazdag bibliográfiát ad, mely utóbbiak között (115. l.) Jellinek hat kötetből álló Bét Hamidras cz. gyűjteménye is található. Feljegyezhető lett volna hozzá Wünsche fordítása (Lehrhallen). Idevágó magyar irodalom nem igen van, ugyanezért a 119. lapon Bacher agáda műveinek felsorolásánál az „Agada der babylonischen Amoräer” mellett a magyar kiadás: „A babylóniai amórák agádája”, a mely az orsz. rabbiképző-intézet *első* Értesítőjében jelent meg (Budapest 1878), szintén említendő lett volna.

A részletes bevezetés a Sybilla iratok ismertetésével kezdődik, melyeknek az egész második könyv (121 — 168) van szentelve. Ezeket az irodalomtörténeti szempontból is orakulumokat sz. nagy apparattal minden oldalról világítja meg, befejezésül tanaikat és jellegüket mutatja be.

A leggazdagabb a harmadik könyv, melyben „az ó-testamentom régi apokrifái” tárgyaltnak, még pedig elő-

ször az apokalyptikus és aztán a historiai és morális iratok. Sz. minden könyvről először általános bevezetést ad, azután kivonatokat és végül a könyv tanait és eredetét mutatja be (monumenta, excerptum, doctrina, origo). Ez a rendes séma, a mely a könyv ismertetését igen átlátszóvá teszi. Szükség esetén természetesen némi eltérések vannak. A következő könyvek kerülnek tárgyalásra: Henoch, Assumptio Mosis, Báruh apokalypsis, IV. Ezra. Ezen négy *apokalyptikus* könyv után következik ugyanannyi történeti apokr. könyv: Jubileumok, Salamon levelei, III. Ezra, III. Makkabeus; és ugyanannyi *ethikai* apokr. könyv: XII patriarcha testamentuma, Salamon zsoltárai, Manasse beszédje, IV. Makkabeus. Végül következik Ascensio Isaiaes több a régiektől említett, de vagy egészben, vagy részben eltűnt apocryphon.

A rendelkezésre álló térre való tekintettel a nagyszabású mű ezen általános bemutatásával be kell érünk és még csupán néhány kisebb észrevételt teszünk. Henoch (10, 1, idézve 177. lap) négy arkangyalt említ: Mihály, Uriel, Rafáel, Gábriel. A rabbinikus irodalomban ilyen összeállítás nincs; csodálatos módon a mai napig szokásos lefekvés előtti imában ugyanez a négy angyal az, kik az embert őrzik.— Ass. Mosis 8. feje. *Taxo* nevű ember említetik. Fellelte érdekes összeállítást ad e név magyarázataiból Székely 250. l., 5. j. Némelyek gematria segítségével akarják megfejteni. Ez veszedelmes módszer, mert gematriával mindent meg lehet fejteni, tehát semmit.— 304, 9. jegyzet: „אָרְרִיָהּ אֶרֶם” = terra remota, terra futurorum, reliquiarum”. Ilyen jelentése nincs a héber kitételnek.— IV Ezra 14. feje. 94. könyvet említ, melyek közül 24 a nyilvánosságnak adandó át. Sz. 306, 4. j. azt mondja: „24 secundum alphabetum Graecum”. Ez nem valószínű, mert épp a zsidók teszik a szent könyvek számát 24-re csak Josephusnál 22), ezeket pedig a görög alphabéta nem írnyithatta. Más a Homeros 24 éneke és más a biblia 24 könyve. —

A Jubileumok könyve ethiops fordításban maradt ránk, a mely általános hit szerint a görögből lett fordítva. Mi ebben kételkedünk, a mint általában kételkedünk ab-

ban, hogy az ethiops és kopt bibliafordítás a LXX-ből eredt. A bibliakutatóknál kánon az, hogy az aram és görög verziókon kívül minden más a LXX leánya. Ez a kánon onnan ered, mert azt hiszik, hogy a bibliát csak a kereszténység terjesztette, és mert azt látták, hogy azok a népek, mely ezeket a verziókat használták, keresztények. Ezen okoskodással azt is bizonyíthatnák, hogy a LXX keresztény eredetű. A historiai tény az, hogy a biblia az ethiops és kopt néphez már a kereszténység kialakulása előtt jutott el és természetesen zsidók által. Már 1894-ben fejeztem ki ezen nézetemet, még pedig a talmud adatai és az Apostolok cselekedetei tudósítása alapján, mely utóbbi szerint a tüzes nyelvek mindenféle nyelven beszéltek, köztük az említettek is (Tanulmányok a bibliai bevezetés köréből 72—85). Ab. ovo semmiféle keleti biblia fordításról nem állítható, hogy a görögből ered és így a Jubileumok ethiops fordításáról sem. Nem vagyok kompetens a speciális kérdésben, *de nem érdektelen, hogy a könyv ethiops czime a most ismertté lett héber czimmel egyezik, nem pedig a göröggel. Figyelemre méltó körülmény.*

A görög czim: τὰ Ἰωβηλαία, ἡλεπτή Γενέσις, ἡ Δεπτογένεσις, ἡ Μικρογένεσις, τὰ λεπτά Γενέσεως. Magyarul: Jubileumok, Kis Genesis. Az ethiops czim azonban „Maszchafa Kufalé” *Liber divisionum* (Székely 329), „Buch der Einteilung” (Kautzsch, Apokryphen II, 39) Ezzel a czimmel idézi a könyvet a *Schechter* által felfedezett és kiadott czadokita irat: „Documents of Jewish Sectaries. Volumen I: Fragments of a Zadokite Work” (Cambridge 1910). A teljes czim ott (16,2) így hangzik: ספר מחלקות העתים ויובלותיהם ובשבתותיהם „Az idők felosztása jóbeleikre és heteikre nézve”. Az ethiops czim tehát a héberrel és nem a göröggel egyezik. Ez arra vall, hogy a héberből lett fordítva.

A Jubileumok név a könyv első mondatából ered, hol „évhetekre és a jubileumokra való beosztás” kitétel áll, melyből a legjellemzőbb szót vették ki czimnek. De a könyv végén is az áll: „Itt vége van a napok beosztásáról szóló beszédnek”. A könyv utolsó versében is az utolsó szó „a napok beosztása”.

Visszatérve arra a kérdésre, hogy az ethiops fordi-

tásnak melyik volt az eredeti szövege, a héber vagy a görög? Idézem Littmann szavait: „Der Verf. des Jubiläenbuchs hatte . . . die hebr. Genesis vor sich, aber der äth. Text zeigt manche von ihr abweichende Lesarten, die teilweise zu den LXX stimmen“ (i. h. 35). Tehát csak részben. Az előző lapon L. még azt is konstatálja, hogy az eth. szövegben egész sor hebraismus van. Mindamellett teljes biztonsággal állítja néhány sorral alább, hogy a latin és ethiops szöveg a görögnek a leányai.

Az igen hasznos kronológiai indexből látható, hogy a legtöbb apokrif könyv már időszámításunk előtt iratott. Általában az iratok szerzőségének korát a valóságnál késsőbbre teszik. Kétségtelen azonban, hogy a Prédikátor „végtelen” sok könyvet ismert, melyeknek „csinálásától” inti az embereket. Számos irat biztosan elveszett; a hagyomány kialakulása pedig, a mely a nemirás álláspontján állt, a „könyvcsinálást” megszüntette, azaz a virágzó zsidó irodalomnak 700 évre végét vetett.

Budapest.

Dr. Blau Lajos

IRODALOM.

A RÉGI ZSIDÓ HOMILIA MEGNYITÓJA.

(Bacher W., Die Prooemien der alten jüdischen Homilie. Beitrag zur Geschichte der jüdischen Schriftauslegung und Homiletik, Leipzig 1913. Beiträge zur Wissenschaft vom Alten Testament, herausgegeben von R. Kittel. Heft 12).

A prooemium (פתיחה) a régi agárában a homilia formai sajáttsága, a mely a szövegnek folytatólagos magyarázatától megkülönbözteti. Zunz (G V 362) a prooemiumot röviden érintette ugyan, de jelentőségét csak Theodor ismerte fel (1879), ki után Bloch (Posen) és Maybaum és csak legújabban Künstlinger (1911 és 1912) foglalkoztak ezzel a kérdéssel. Érdekes maga a tény, hogy a homiliának állandó formája volt. Kivülről bizonyára nem jött, hanem belső genuin termék. Bacher nem indul ki az előző kutatásokból, hanem „egyrészt a zsidó homilia prooemiumának eredetét és korát akarja bebizonyítani, másrészt pedig az egész forrásanyag bevonásával áttekintést akar adni a midrásirodalomban létező prooemiumokról” (2. lap.)

A prooemium eredete a régi tannaíta írásmagyarázat azon sajáttságán alapszik, hogy a szentírás három részéből való szövegeket sorolt egymásmellé és hogy tóraszövegeket prófétai és hagiográf szövegek segítségével világított meg. Ezt az eljárást alkalmazták azután a heti szakaszra. A prooemium ezen eredetéből folyik a lényege. „Die Verknüpfung des Perikopentextes mit dem Prooemiumtexte ist es, die man als Wesen des Prooemiums anzusehen hat; weil aber diese Verknüpfung die entsprechende Auslegung des Prooemiumtextes zur Grundbedingung hat, bildet die Auslegung des Prooemiumtextes nebst der Anknüpfung desselben an den Perikopentext den Kern des Prooemiums“ (3—4).

A névhez kötött prooemiumok csekély kivétellel amóráktól erednek ugyan, de már tannaitikus korban is léteztek, mire terminológiája is utal. Az agáda általában első sorban palesztinai termék lévén, több mint 50 palesztinai szerző neveztetik, de 9 babylóniai is. Kiválik Tanchuma bar Abba, kinek idevágó termékei külön fejezetben vannak bemutatva. A pentateuchusi perikopaszöveg rendszeren az illető szakasz első verse, a prooemiumsöveget azonban a szónok szabadon választotta. Kutatásainak ezen főeredményeit szerző maga állította össze műve bevezetésében. Mindez a tények által igazolva van, csupán az eredetre nézve van még nézetünk szerint egy kis hézag. Bizonyos, hogy a tóra szövegét, Isten közvetlen megnyilatkozását, a próféták igéi által meg akarták világítani és egyúttal a szentírás egységességét is dokumentálni (3). De a főcél mégis talán az volt, hogy a nép előtt a tórán kívüli részeket is említsék. Jellemző e tekintetben, hogy idők jártával a hagiográfák a prófétákkal szemben túlsúlyra vergődtek, minek legegyszerűbb magyarázata csak az lehet, hogy Palesztinában a hagiográfák nem képezték a nyilvános felolvasás tárgyát. Nahardeában szombat délután kétségtelenül ez okból olvastak hagiogr. részleteket (Sabb. 116 b; Erech Millin 170). Rapoport az i. h. már behatóan vizsgálja a feltűnő jelenséget, hogy a midraszművek prooemiumaiban többnyire hagiogr. versekből indulnak ki.

A mű kilencz fejezetre oszlik, melyeknek czimei a következők: I. Pentatenchusi, prófétai és hagiogr. bibliai versek egymásmellé sorolása. II. Pent. szövegek értelmezése nem pent. szövegek által a tannaita midrasokban. III. Tannaita prooemiumok. IV. Terminológia. V. A pal. amórák prooemiumai. VI. Tanchuma prooemiumai. VII. Áttekintés. VIII. Anonym prooemiumok. IX. A prooemium szöveg viszonya a perikopa szövegéhez. Végül a bibliai helyek lajstroma.

Az egész anyag bemutatása kapcsán minden vonatkozású statisztikai összefoglalások könnyítik meg a gazdag anyag megértését és emelik áttekinthetőségét. Csupán néhányat érintünk. A fűzés formuláinak (יהו שאמר ה'תוב)

stb) statisztikája 33. lap. Palesztinai amórák nevében több mint 200 prooemium van közölve, melyeknek nagyobb fele pent. szakaszokhoz tartozik. A prooemiumsövegek túlnyomó többsége a hagiográfákból vétetett, miről már szóltunk (105). A bab. amórák prooemiumai majdnem kizárólag Eszterkönyvéhez tartoznak, mert Megilla traktátus 1. fejezetében kis Esztermidras foglaltatik (107). 57 pal. és 9 bab. amóra szerepel mini prooemiumszerző (86—88). Az anonym prooemiumok száma több mint négyszerese a szerzők neveivel ellátottakénál (109). 111—114 lapon 26 midrasmból van összeállítva az anonym prooemiumok statisztikája. 16 műben kereken 1180 anonym prooemium található (114).

A héber szavak nyomásában a nyomda kissé gondtalan volt.

A midras ezen érdekes témája e mű által ki van merítve és hosszú időre teljesen lezárva.

Budapest.

B. L.

A BABYLÓNIAI AMÓRÁK AGÁDAJA.

(Bacher W., Die Agada der babylonischen Amoräer. Ein Beitrag zur Geschichte der Agada und zur Einleitung in den babylonischen Talmud. Zweite durch Ergänzungen und Berichtigungen vermehrte Auflage. Frankfurt a M. 1913. Verlag von J. Kauffmann).

A czimben jelzett művel nyitotta meg Bacher munkásságát az agádáról ezelőtt 35 esztendővel, méltóan díszítve vele az orsz. rabbiképzőintézet első Értesítőjét, és közel 20 év alatt befejezte nagy koncepczióját. Az agáda hazája a szent föld volt: a babyl. amórák agádája elfért 150 lapon, a palesztinai agadistákéhoz kereken 3000 lap kellett. Önmagában véve érdekes adat nemcsak az agáda történetéhez, hanem a palesztinai és babylóniai nép lelki életének jellemzéséhez. A szentföld zsidó népében változott formában ugyan, de tovább élt a próféták szelleme és a zsoltárosok költészete, Babylónia zsidó népe, századokon

át idegen országban élve, jórészt elvesztette ősi jellegét, asszimilálódott. Babylónia különben is gazdagabb ország volt és népe prózaibb, mint Palesztináé. A babylóniak jogász nemzetté lettek, minek gyökere részben az is, hogy a a zsidó nép nemességéből, a kormányzó és hadakozó osztályból származtak.

Mindezt tekintetbe véve is kevés az agadista és még inkább az agáda. Kétségtelenül mindkettő több volt, csak nem maradt ránk minden. Ennek az okát a babylóniai zsidóság szervezetében látom, az egységes központi kormányzásban. Ez lehetővé tette, hogy a babylóniak hivatalos kódexet teremtsenek maguknak talmudjukban. A mit a község vezetőjének (a rabbi nemcsak rabbi, hanem bíró is volt) tudni kell, azt mind felvették a kötelező corpus iurisba, azaz a talmudba, nem tévén különbséget halála és agáda közt. Az ezen körön kívül eső hasznos ismereteket szintén bevették. A hivatalos kódexen kívül más műnek nincsen helye, sem tere, és Babylóniában csakaugyan nem létesült semmiféle más mű. A midrasok és kis traktátusok s minden más mű palesztinai eredetű. Szóferim traktátus sem babylóniai termék. A babylóniai szellemi élet ezen vázlatos rajzából érthető az agáda-anyag aránylagos csekélysege. Csekély kivétellel csakis iskolafők mondásai kerültek a talmudba, és ezekből sem fért sok belé. Minthogy ismerete minden tudósra egyaránt kötelező volt, a felveendő anyagot meg kellett válogatni. Tanulságos az érintett szempontokból az, hogy az egyetlen nagy bab. agadista, t. i. Rab, csak születésére nézve volt babylóniai, tudományára nézve palesztinai. Az ő agádája a babylóniak 300 évre terjedő összes agádájának több, mint egy ötödrésze (1—33 lap). Az agáda egyre csökken és R. Asi a talmud szerkesztőjének agádájával Bacher már néhány sorral végezni képes (144).

Hogy Bacher nagy feladatával, miszerint az egyes szerzők részét az agádában megállapítsa, mennyire tisztában volt mindjárt, mihelyt ennek megvalósítására vállalkozott, mutatja az, hogy első munkájában követett módszerén — az anyag csoportosításán és előadásán — későbbi öt terjedelmes kötetében sem igen változtatott. A jelen mű

évek óta kifogyott és drága pénzen sem volt többé kapható. A kiadó az első kiadást fotográfia útján sokszorosította, úgy hogy a második kiadás csak a papirosra nézve különbözik az elsőtől. A javítások és pótlások (előszóval együtt összesen 14 oldal) a végén mint melléklet jelentek meg és külön füzetben is kaphatók. A pótlások leginkább utalások az újabb irodalomra. Az első kiadás birto-kosai ezt a füzetet külön is megvehetik. Minthogy a tan-naiták agádájának elfogyott volt első kötete már évekkel ezelőtt szintén újból jelent meg, Bacher agáda műve most ismét teljesen kapható.

B. L.

A SZENT IRATOK MAGÁN HASZNÁLATÁRÓL

(Harnack A., Über den privaten Gebrauch der Heiligen Schriften in der Alten Kirche. Beiträge zur Einleitung in das N. T. V., Leipzig 1912).

Ismeretes, hogy a katholicizmus és a protestantizmus közt a szentírás és a laikusok közt fennálló viszony tekintetében nézeteltérés van: az előbbi saját fennhatósága alá helyezi a bibliát, az utóbbi a hívőknek szabadon engedi át. Ismeretes a Lessing és Goetze között folyt küzdelem is, melynek folyamán L. azt állította, hogy az ókori egyház a bibliát magának tartotta és nem engedte, hogy a világi hívek olvassák. E két kérdés vizsgálatával foglalkozik H. irata. Bennünket e helyen a kérdés nem érdekelné, ha nem volna egyuttal zsidó történeti kérdés is. Maga H. is így fogja fel a kérdést. Miután konstataulta, hogy az ókori keresztény egyház „a mysterium és papi vallásokból jelentős vonásokat vett fel”, azt mondja:

„Nun ist hier zur Ergründung der besonderen Haltung der christlichen Religion unzweifelhaft vom Judentum auszugehen. Man erkennt sofort, dass es mit dem alttestamentlichen Gesetze und — nachdem dasselbe durch die anderen Bücher des Alten Testaments ergänzt worden war — auch mit diesen eine ganz andere Bewandtnis gehabt

hat als mit den heiligen Büchern der Mysterienreligionen. Das Gesetz war regula fidei und regula disciplinae zugleich, und zwar in noch höherem Grade diese als jene, und es war direkt Lebensregel für jeden einzelnen Juden. Also musste jeder gesetzeskundig sein. Das heilige Buch gehörte daher nicht nur dem Tempel, sondern bald ebenso sehr der Schule, der Familie und dem häuslichen Studierzimmer, wenn auch keine Verpflichtung zu privater Lektüre bestand. So wissen wir denn auch, dass sich das Gesetz und — wenn gewiss auch seltener — die übrigen h. Schriften . . . in den jüdischen Häusern fanden" (20). „Die Bibel war im Judentum das Buch für jeden Juden; er hörte es in der Synagoge, aber er sollte es auch zu Hause lesen. Diese Haltung des Judentums präjudiziert die Geschichte der Bibel in der Kirche" (22).

Ez mind helyes, csupán a bizonyítékok, melyek e mellett felhozatnak, szegényesek. A talmudból csupán három bizonyíték van (a szentiratok tisztátalanná teszik a kezeket; tórát nem szabad eladni, hogy árából más bibliai könyveket vegyenek; Jebám. 16. 7 az utasnál uti táská és tóra volt), holott a talmud tele van adatokkal, melyekből kitünik, hogy számtalan tórapéldány volt forgalomban. Rövidség kedvéért utalunk „Óhéber Könyv" I. szakasz 5. fejezetére (75—82), a mely a könyvek elterjedéséről szól. De ezen kívül is H. hangsúlyozhatta volna, hogy a zsidó szent iratok eredetileg is a népnek voltak szánva. Már magában az, hogy állandó kitétele az: „Szólt Isten Mózeshez, mondván: beszélj Izráel fiaihoz", mindennél jobban mutatja, hogy népkönyv volt. A biblia maga azt parancsolja: „Ne távozzék szádból ez a tóra és foglalkozz vele éjjel-nappal" (Józsua 1, 8. V. ö. V. Mózes 7, 7—9 s más helyeket). Más helyen bizonyítottuk, hogy a bibliai könyvek létezésük óta irodalmi termékek abban az értelemben is, hogy olvasó közönségre számítanak. Még csak arra emlékeztetünk, hogy a zsidóknál szokás volt, hogy az emberek állandóan magukkal hordtak egy tórapéldányt. Ehhez vág az Apost. Csel 8, 28 az az értesítése, hogy a szerezsen udvari tisztviselő Jeruzsálemből való visszatér-

tekor az uton Ézsaiást olvasta és erről az oldalról érthető volna, hogy Abercius (a híres Abercius felirat szerint, Harnack 38. l., 1. j.) Pál leveleit az uton magával hordta. Nazianzi Gergely (Orat. II, 48 T. I p. 35) azt mondja, hogy a régi hébereknél csak 25 éves kortól kezdve olvashatták az egész szentírást, addig pedig csak a tetszetőseket (H. 21 és 94). Origenes szerint a zsidó tanítók azt vélték, hogy az Énekek Énekét csak érett korban olvassák (22 és 51 l.). Tudomásunk szerint ily tilalom a talmudban nem fordul elő, a 25. életév említettik a levitáknál (IV. M. 8, 24; v. ö. ugyanott 4, 3). Ugy látszik, alexandriai zsidó nézet volt.

A könyvek külső alakjáról is van szó (24—25). Rövidség okáért itt is utalunk az „Óhéber Könyv"-re és cikkünkre a Berliner—Festschrift-ben, mely utóbbi helyen (41—49) a Septuagintáról és az Újtestamentomról is van szó. H. is abban a hitben van, mint Birt s mások, hogy a pergament csak kódex lehetett, de nem rotulus (tekercs). Ennek ellentmond a héber könyv története. Feltűnőnek tartja H., hogy Levitikus Numeri előtt áll (24, 3), a mi csak írás- vagy sajtóhiba lehet. Érdekes, hogy a keresztények között is a zsidók voltak a bibliaismerők (Ap. Cs. 17, 11); ¹⁾ Timotheus, a ki a bibliát felolvasta, szintén zsidó anya gyermeke volt (I 4, 13 és II 3, 15. Harnack 23). A „könyvek" alatt az Ótest. értendő (29. l., 1. j. (βιβλίοι καὶ . . . ἐπιστολαὶ παύλου). Különösen érdekes az, hogy a keresztények nem is gondoltak a II. század végéig arra, hogy az Ótest. mellé valaha még Újtest. is kerüljön. (Wrede, Unters. zum ersten Clemensbrief 75, idézve 28, 1. j.).

A legrégebbi példa arra, hogy zsidó olvasta az evangéliumot, Justinus „Dialogus cum Tryphone" cz. irata (10, 18; Harnack 31, 3). Sabbat 116a szerint már II. Gamliel (100 körül) olvasta volna az evangéliumot (l. egyébiránt cikkünket Jewish Encyclopedia V, 668—9).—A bibliafordításokról H. (31. l.) lényegében azt mondja, hogy a görögöt kivéve nem származnak zsidóktól. A targum kétség-

¹⁾ Így volt ez Jeromos tanúsága szerint a 4. században is (Krausz, M. Zs. Sz. VII, 339).

telenül már a kereszténység előtt (valószínűleg a LXX előtt is) létezett, hisz Jézus ezen a nyelven tanulta a bibliát, mint az evangéliumok egyes aram szavaiból és mondataiból kitűnik. A fődolog azonban az, hogy maga a talmud több bibliafordítást ismer. Rövidség okáért utalunk „Tanulmányok a bibliai bevezetés köréből” 72—85-ra (eltűnt bibliafordítások). Az igazság az, hogy a zsidók a bibliát minden (régii) nyelvre lefordították és hogy más mint zsidó ily munkára nem is volt képes. Origenes Hexaplját zsidók segítségével készíthette (noha csak összeállítás és összehasonlítás), Jeromos pedig tudvalevőleg zsidó mesterként tanult. Kivétel csak az Itala (32, 3 és 33, 1). Ezt valószínűleg a talmud szerint is nem zsidó fordította. A zsidók ugyanis Rómában is görögül beszéltek (katakombák feliratai) és latin fordításra nem volt szükség.

Clemens (Stromata VII, 7, 49. H. 39, 3) azt mondja, hogy a bibliaolvasásra a legalkalmasabb idő a főtékezés előtti (azaz estefelé). H. szerint ez is valószínűleg a zsidóktól ered (i. h.), de nem tudok rá példát. Analógia lehetne a tilalom, hogy a chámec rítakarítása előtt (13. nisan este) nem szabad tanulni (Peszáchim eleje) s az esti előadás a tanházban.—A következtetést „ezen vallás szellemi jellegé”-ből megczáfolja a történet—a középkorban a nép nem tudott írni-olvasni. Az igazság az, hogy az ókorban az írás-olvasás művészete el volt terjedve és ez a bibliaolvasást előmozdította.—Origenes pedagógiai szempontból a bibliai könyveket csoportokra osztja; kezdőknek ajánlja: Eszter, Judit, Tobit könyveket, ellenben Levitikus nem alkalmas (52). A zsidók az ókorban, biztosan az egykori papi iskolák hatása alatt, a bibliatanítást épen Levitikus könyvével kezdték, az egyházatya talán hallgatólag polemizált. Eszter könyvét Luther „zsidózó” jelzővel látta el, Or. még első helyre teszi. Az apokrif könyvek népszerűek voltak. H. ezt a módszert nem helyesli és azt kérdi (52), hogy nem ered-e a „Spätjudentum”-ból? A zsidók ezeket a könyveket kizárták, a kérdés tehát minden alapot nélkülöz. Origenes már fiatal korában tanulta a bibliát és „minden nap néhány helyet könyv nélkül kellett megtanulnia és re-

itá lnia” (53). ¹⁾ Ez kétségtelenül zsidó hatás volt. Jeromos azt mondja, hogy a zsidó gyermekek betéve tudták a bibliát elejétől végig (M. Zs. Sz. VII 339). Zsidó felfogásból eredt a mondás, hogy a biblia a népnek szól (Lactantius: *ut ad populum*, a nem elegáns stílus védelmére. H. 55). Érdekes a Diocletian alatti üldözés, a mely a biblia példányok ellen is irányult (56 k.), Augustinus szavaival: *persecutio codicum tradendorum*. 900 évvel később az egyház először égette el a talmudot és 1200 évvel később másodszer, egyuttal megtiltva a házban tartását és kinyomását.

Felette érdekes, hogy már a III. században a bibliát bűvészeti czélokra is használták; a bibliai szó varázsserejét Origenes is vallja (60—61). Mi ezen nem csodálkozunk, a nevezett egyházatya Alexandriában élt, a bűvészet és bűvészpapyrusok hazájában. A zsidó írástudók ezt a babonát külön megtiltják (l. Ózsidó bűvészet több helyén).

A harmadik korszak Eusebiustól Theodoretusig terjed. Ezt a fejezetet H Th.-ból vett hosszú idézettel vezeti be. Egyebek közt azt mondja: „a mi héber nyelven mondatott, nemcsak göröggre lett lefordítva, hanem a római, egyiptomi, perzsa, ind, örmény, skyta sauromat egy szóval az összes népek nyelvére” (64). Ehhez H. 65 azt a megjegyzést fűzi, hogy indiai, skyta és sauromát bibliafordítás bizonyára sohasem létezett. Mi ezt nem tartjuk kizártnak. A talmudi adatok a mellett szólnak, hogy minden nyelven (70 nyelv) volt bibliafordítás: a felsorolt öt fordítás közt a görög, harmadik helyen áll: egyiptomi, méd, görög, ibrit, élami. Rövidség okáért utalunk a már idézett „Tanulmányok” megfelelő fejezetére.

Chrysostomos (Antiochia) azt prédikálta, hogy mindenki köteles magának bibliát venni és azt nem szabad eladni, még ha szegény is (Opp. T. I p. 738, Harn. 69). Zsidó törvény. „Ne adjon el az ember tórát, még ha nincs is szüksége reá . . . még ha nincs is mit enni” (Meg. 27 a; többet l. Óhéber Könyv 84 köv.). — Az amuletkép hordott könyvhöz (70—72) rövidség okáért utalunk imént em-

¹⁾ A biblia könyv nélkül való tanulásáról l. az 59. lapot.

litett könyvünkre és az Ózsidó Bűvészetre. Mint a zsidók, a keresztények is kezükbe hordtak bibliát. „Die Bibel ist im kirchlichen Altertum weder den Priestern noch einer besonderen Kaste ausgeliefert worden“ (95). Ez mindaddig, a míg a zsidó felfogás végleg el nem tűnt, nem is lett volna lehetséges. Ugyanott Harnack brevi manu a kereszténység számára foglalja le a mohamedanizmust (der Islam, die Tochterreligion des Christentums). „A II. század végeig nem volt Ujtestamentom“, biblia alatt csak a mostani Ótestamentomot értették. Összegezve az eredményeket H. a következőt mondja:

„Fragt man aber, wie es dem Christentum möglich gewesen ist, inmitten einer Welt von Mysterienreligionen seinen andersartigen Charakter im Kerne zu bewahren und die h. Schrift vor dem Priester zu schützen, so ist zu antworten: Es war dem Christentum möglich, weil es die Tochter des Judentums war, weil es, sofern es etwas anderes war als Judentum, geistiger, heller, freier, universeller und einfacher war als dieses, und weil es noch energischer als das Judentum die heilige Disziplin des Lebens neben dem Glauben in den Mittelpunkt rückte“. (102).

Az aláhuzott szavak ellen sulyok aggályok merülnek fel. H. konstatálja, hogy a keresztény vallás mysteriumi és papi vonásokat vett fel, még pedig zsidó eredete ellenére, miben volt tehát világosabb, szabadabb és plane egyszerűbb? Miben hangsúlyozta jobban a disciplina vitae-t, különösen a szentirással kapcsolatosan, hiszen megszüntette a bibliai törvényeket? Vagy talán a megtért pogányok erkölcsösebbek voltak, mint a zsidó-keresztények? A mi különösen az egyszerűséget illeti, arról jobb talán hallgatni.

Az ilyen erőszakolt, a kérdés lényegére nem tartozó nyilatkozatoktól eltekintve, a monográfia igen tanulságos és zsidó szempontból is érdekes. Alaposabb lett volna, ha szerzője a zsidó irodalmat is felhasználta volna, legalább azt, a mely fel van dolgozva és csak a kezet kellett volna kinyújtani érte. Ezt elmulasztván, az irat már megjelenésekor részben el van avulva.

IRODALMI SZEMLE.

Schwarz A., a bécsi rabbiképző rektora, a legrégebbi tószeftabuvárok közé tartozik, kinek nemcsak saját elmélete van a tószeftáról, hanem az egész műhöz héber kommentárt készít, melyből a Zerám renchez tartozó terjedelmes kötet már 1890-ben látott napvilágot, melyet azóta egyes más részletek követtek héber és német nyelven. Várható volt, hogy Schwarz állást fog foglalni Zuckermandlnek ujabban két terjedelmes kötet által támogatott régi hypothesis ellen, mely szerint a mi misnánk Babylóniában készült, a palesztinai misna pedig a jelenlegi tószefta volt, melyből a mi misnánk kihagyott. Ebben a várakozásban az érdeklődő körök nem csalatkoztak, Schw. a bécsi szeminárium idei Értesítőjének tudományos mellékletében, melynek címe: „Die Tosifta des Traktates Nesikin Baba Kamma, geordnet und kommentiert. Mit einer Einleitung: Das Verhältnis der Tosifta zur Mischna“ (Wien 1912) újból sikra száll Z. elmélete ellen és saját elmélete mellett. Reméljük, hogy más helyen erre a jelentős kérdésre visszatérünk, ugyanezért itt csak azt jegyezzük meg, hogy a negativumra nézve Schwarz véleményén vagyunk, ha nem is értünk egyet minden argumentumával. — A Bába Kamma-kommentár tömött, de azért beható. Sajnálataunkra eddigél csupán lapozgatásra telt időnk, de tanulmányozásra nem. Már 1891-ben, az I. kötet megjelenésekor megjegyeztük, hogy a kommentár értéke független a tószeftára vonatkozó általános elmélettől és ezt a jelen részletnél is meglepéssel konstatáljuk. Kívánatos, hogy szerző nagy művét minél előbb bocsáthassa közre, hogy a tószeftához is legyen teljes és minden kívánalmat kielégítő kommentár. A mű külön is megjelent.

Ratner B. nagy művéből (Ahabat Czión ve-Jerusalajim), melyet többször említettünk már e helyen, megjelent

a *Megilla* traktátusra vonatkozó rész (*Vilna* 1912). Ebben is, mint az előzőkben, gazdag anyag van összehordva a Jerusalmi szövegének helyes megállapításához. Örvendetes, hogy a mű tökéletesedik és hogy szerző alkalmilag a modern irodalmat is használja. Részletekbe ez alkalommal nem bocsátkozunk, csupán azt emeljük ki most is, hogy nélkülözhetetlen mű a pal. talmud tanulmányozói számára. Megrendelhető szerzőnél Vilna (boulevard d' Alexandre).

Guttman M. talmudi encyclopedikus héber művéből (*Maftéach Hatalmud*) megjelent a 2. kötet 2. füzeté (*Budapest* 1912, szerző kiadása, kinél megrendelhető, 12 korona egy kötet, a mely 8 füzetből áll). Ez a füzet is érdekes cikkeket ölel fel. Az *אומות האולם* befejezése után következnek: *אונן* (helység), *אונן* (105—108), *אונן* (109—112), *אונן* (112—127), *אונן* (vétellel), *אונן* (128—129), *אונקלי*, *אופים*, *אופים*, *אופים* (131—135), *אורח* és *אורח* (135—137), *אור* (137—149), *אורי* (149—151), *אורח* és *אורח* (151—157), *אורים ותמים*, *אוריה הנביא*, *אוריה החתי* (158—160, befejezetlen) és több apróbb cikk. Az anyag térkimélés szempontjából, mint már az előző füzetben, össze van szorítva. A jó papíros és tetszetős kiállítás mellett az ár csekély. A legtöbb cikk ily teljes összeállításban eddig nem volt sehol és ugyanezért a kutatásnak biztos alapot nyújt. Már más helyen kifejezést adtunk azon nézetünknek, hogy a zsidó nép nem mint kereskedő, a hogy általában hiszik, hanem mint kézműves (iparos) került a külföldre és hogy a 2. század óta a tudósok is főképp ebből a társadalmi körből kerültek ki. A sok nyilatkozat a mesterségről (*אימן* alatt) már magában azt mutatja, hogy e mondások szerzői maguk is ezzel foglalkoztak. A mesterség, mint az ókorban általában, apáról fiúra szállt. A 100. l. 1. sorában (*Pesz. Kahana* 53, 2) idézett mondasban ez áll: „az ács . . . átadta fiának minden szerszámát” és u. o. 7. sor (*Arákin* 16 b): „ne változtassa meg az ember mesterségét és ne térjen el ősei mesterségétől” és 101, 3. sor: „a rabszolgát nem szabad más mesterségre fogni, mint a milyennel eddig foglalkozott”. Azt a helyet (j. *Chag.* 77 b), melyben arról van szó, hogy *Elisa ben Abuja* szétkergette a tanházban összegyűlt

mesterembereket, a mi szándék nélkül világosságot derít a talmud adeptusainak foglalkozására, nem találom a cikkben. Más cikkek szintén alkalmas készanyagot szolgáltatnak a tanulmányozásra. A művet újból melegen ajánljuk olvasóink figyelmébe. Megrendelhető szerzőnél, 8 füzet (egy kötet 40 iv terjedelemben) ára 12 korona.

Dr. Grünhut L. kitűnő jeruzsálemi munkatársunk legújabb könyve „Die Geographie Palästinas von Estori haf-Farchi bearbeitet, übersetzt und erläutert” (*Jerusalem-Frankfurt a. M.* 1912) fontos könyvet tesz hozzáférhetővé a szent föld geográfusai számára. A *נפתור ופח* híres műből, melynek jelentőségét egyes kivonatok közlése mellett már *Zunz* nyomatékosan kiemelte, *G.* kiszedi az összes földrajzi adatokat és azokat nemcsak lefordítja, hanem meg is világítja. Az anyagot 16 fejezetben áttekinthetően csoportosította és végül a geográfiai nevek teljes indexével látta el, úgy hogy műve a héber olvasónak is kitűnő szolgálatot tesz. Földünk ezen újabb munkájával az általános földrajzi tudománynak kitűnő szolgálatot tett és öregbítette érdemeit, melyeket e tudományág körül tudelai *Benjámin* és *Petachja Regensburg* középkori utazók műveinek kiadása, fordítása és magyarázása körül már régebben szerzett. A mű ára 2 márka. A jeles férfiú azóta, hogy ézt irtuk, sajnos, meghalt.

A francia Akadémia publikációi között jelent meg *Sidersky M. D.* mérnök tanulmánya a zsidó időszámítás asztronómiai eredetéről (*Étude sur l'origine astronomique de la chronologie juive, Paris* 1911). Ennek a kérdésnek igen terjedelmes irodalma van, de szerzőnek az eredeti források tanulmányozása alapján sikerült új eredményekhez jutni. Ezeket szerző héber folyóiratunk számára irt értekezésben külön összefoglalta és ugyanezért meg elégszünk e rövid bemutatással.

Az utolsó évtizedben a „héber metrika” majdnem oly divatos tudomány lett a biblia irodalmában, mint az „irodalomtörténeti kritika”. A régebb metrikusok közé tartozik

Schlögl N., wieni theol.-egyetemi tanár, ki 1895 óta, Müller D. H. ismert művéből nyervén ösztökélést, tanulmányait e térnek szenteli. Egy évtized múlva (1905 Gottesminne, azután 1908 Z D M G) önálló rendszert alkotott, melyet 1912-ben a zsolttárokon kipróbált (Venetianer ismertette ez utóbbi művet folyóiratunkban XXIX. 149 kk.). Rendszerét most külön műben adja elő, a mely a „Biblische Studien“ XVII. 1 füzete és czime: „Die echte biblisch-hebräische Metrik“ (Freiburg i. B. 1912). Terjedelmes irat, VIII + 109 lap, melynek első (nagyobbik) fele „előtanulmányok a héber metrikához“ czim alatt részben a maszorétákat kritizálja, hogy tudniillik önkényesen jártak el (stumpfsinnig!). „Konsequenz war eben nicht die Eigenschaft der Masoreten“ (12. lap). A Goldziher-Festschrift-ben Nöldeke is a maszoréták következetlenségét domborította ki, mert ugyanazt a szót nem vokalizálták mindig egy módon. Megfelelnek arról, hogy a maszoréta csak a hagyományos olvasást fixizotta és hogy az élő nyelvek sem következetesek. A maszóra kritikájánál tanulságosabb lenne eljárásának felde-
 ritése. Schlögl egész új maszorétát teremt saját céljaira. Pl. azt követeli, hogy minden status constructusnál legyen Makkef (i. h.) és hogy Sirmak 1. és 2. fejezetében „minden metr. vers után álljon Szillum és Szóf Paszuk“ (13). A Szóf Pászuk azonban nem is tartozik az accentusokhoz. Nem értünk a metrikához és a részletekről nincs ítéletünk. Eivileg azonban megfontolandó az, hogy a biblia ismerete és olvasása sohasem szűnt meg; a héber nyelv és szent irodalma mindig élő valami volt. Ha a bibliai szövegben metrum van, akkor azt a maszóra, a mely nem kritikai felfedezésekre induló tudós, hanem az élő ismeret műve, jelezte volna, amint jelezte az accentusokkal az interpunctiót és az előadás módját. Nem valószínű, hogy a metrika maradandó eredményekhez jusson. Ezt általánosságban, de azért concedálhatjuk, hogy Sch. érdekes észrevételeket is tett. Egyébiránt Schlögl külön röpiratban védekezik Müller ellen, ki őt plágiummal vádolta. Előzőleg nem épen épületes levelezés és irodalmi polémia folyt a két kartárs között. Müller felfedezését (1895) állítólag már Ernst Maier tette. Ha ez igaz, akkor a felfedezés értéke növekedik,

mert két tudós egymástól függetlenül jött reá, még pedig egy félszázad időközben. A ki a héber metrikai tanulmányokról informáltatni akar, bátran nyulhat Sch. munkájához.

Wohlgemuth I. a berlini rabbiszeminárium Értésítőjében „Das jüdische Religionsgesetz in jüdischer Beleuchtung. I. Heft.“ czim alatt aktuális és értékes mű publikálását kezdte meg (Berlin 1912). A „Gesetzesreligion“ a német liberális protestáns teológia jelszava a zsidó vallás elleni polémiájában, a mióta a saját dogmáinak feladása által a judaizmustól való különbség föltétele elesett. A „törvény“ sötét mumus. Helyesen tette tehát W., hogy bevezetőleg ezt a kérdést tisztázta. Tette ezt tárgyilagosan és meggyőző argumentumokkal. A II. fejezetben azután a pentateuchusi törvényhozást a pentateuchus szó szerinti szövege alapján vizsgálja. Helyesen jegyzi meg, hogy a mózesi törvények csoportosítása immanens elv szerint nem lehetséges. A kisérletek, hogy תורה, חוק, מצוה, משפט stb. szerint osztályozzanak, a tóra szövegében nem birnak alappal. Az egyes törvények a szóban forgó nevek bármelyikét viselhetik; a különbség csak az, hogy miként tekintenek a törvények: mint tan, vagy parancs, vagy jog stb. (42 és 71). Ezzel egyetértünk, ha emlékezetünk nem csal, valahol me is irtuk. A törvények pentat. megokolása sem mutat rendszert. W. erősebben hangsúlyozhatta volna általában, hogy nincsen a mi értelmünkben vett rendszer. Szól ezután a mózesi törvényhozás céljáról és azután egyes vonásait ecseteli. Mindvégig higgadt és megfontolt dolgozat.

Wiernik Peter megírta az amerikai zsidók történetét Amerika felfedezésétől napjainkig a következők műben. „History of the Jews in America“, New York 1912 (The Jewish Press Publishing Company. Ára 1.50 dollar). A gyönyörű kiállítású 450 lapos mű 7 részben 44 fejezetre oszlik és 26 illusztrációval van diszítve, a címlap előtt pedig a vallás-
 szabadságnak a Bnai Brith zsidó páholy által Philadelphióban állított szobrának képe van. Wiernik nem annyira önálló kutatásokat ad, mint inkább az eddigi kutatások összefoglalását. Az első sorban használt művek között van

Kayserlingé is a zsidók részvételéről Amerika felfedezésében. Zsidók nemcsak pénzükkel és befolyásukkal pártolták Kolumbust, hanem a hajóján is voltak, továbbá zsidó astronomus és geográfus műve ösztönzést adott a felfedező utra. Santangel financirozta a nagy vállalkozást. A tulajdonképi történet azzal kezdődik, mivel a zsidók kiűzése végződött — az inquisitióval. A lutheránusokkal együtt maglyára kerültek. A hollandusok foglalásával kezdődött a liberális korszak és az első község Recife városában keletkezett (37 kövv.). Amsterdamból nagy számban vándoroltak be. Az első rabbi Ábrahám Aboab da Fonseca volt, ki héber műveket is irt (1646), de Amerikában az első héber mű csak 1860-ban (Newyorkban) nyomtatott: Abné Jehósua (407. lap). Sombart az első amerikai zsidók tevékenysége alapján Amerikát zsidók teremtette országnak mondja, miről W., úgy látjuk, nem vett tudomást. Bármily nagy szolgálatot tettek a marannosak az új világrésznek, számuk aránylag csekély volt. A tulajdonképi történet a német (askenaz) zsidók bevándorlásával kezdődik és pedig csak a 19. században. A portugies és az askenaz zsidók egy része kétségtelenül ismeretlenül tünt el az új hazában. Csak lassan alakultak községek, de már a múlt század huszas éveiben voltak. Ezen idő óta a zsidók tevékeny részt vettek a közéletben, óriási számban a polgárháboruban, több mint 7000 (150,000 lélekszám mellett. 25—26. fejezet), közöttük felette sok volt a tiszt. A gyáva zsidók.

Könyve közepén W. már 1880-ban van, az első orosz pogromok évében. A rákövetkező évben 6700 ember vándorolt be Amerikába (261. lap). Zsidó tömegek csak ez idő óta vannak az új világban. Newyorkban egy millió zsidó lakik, az Egyesült-Államokban három millió (424). A többi országban is szép számmal vannak és sok községet alkotnak. 100,000 zsidó él Philadelphiában, Chikagóban, 75,000 Bostonban, 50,000 Baltimore, Cleveland, S. Louis (426) Ezeken kívül számos város van még, melyekben a zsidó lakosság 30,000—10,000 közt váltakozik. Községek és zsinagógák állandóan szaporodnak. Nagy súlyt vetnek az utóbbi időkben a zsidó nevelésre és a jótékonyosság intézményei nagy arányokban gyarapodnak. Az ezekre szoruló száma

aránylag kevesbedik (427). Az utolsó orosz pogromok ideje körül a bevándorlás a következő kerek számokat mutatja: 1903: 58,000, 1904: 81,000, 1905: 104,000, 1906: 134,000, 1907: 117,000, átlag az összes bevándorlók 10 százaléka (358).

A Ziegler J. (Karlsbad) népszerű iratok gyűjteményében látott napvilágot *Leszynsky R.* irata: „Pharisäer und Sadduzäer“ (*Frankfurt a. M.* 1912). Tíz fejezetben színes képeket kapunk a zsidóság e két pártjáról. L. általában Geiger álláspontján van a farizeusokat illetőleg, hogy ezek t. i. demokraták és reformerek voltak, a reakciónárius, a mózesi törvény betűjéhez ragaszkodó uralkodó arisztokrata-főpapi párt ellenében. De a sadduceusokról szerző sok tekintetben új nézeteket vall, melyeket megokoltaknak nem tekinthetünk. Egyébiránt „Die Sadduzäer“ című külön munkát adott ki, hol nézeteit bővebben fejtette ki.

Neumark D., ki nagy munkája (*Geschichte der jüdischen Philosophie des Mittelalters I-II*) által ismert névre tett szert, a „dogma története az izraelitáknál“ c. héber nyelvű műnek első kötetét bocsátja közre: תולדות העקריות בישראל *Odessa* 1912. (Moria kiadása). Ezt a művet Neumark az említett német mű előtt (1904-ben) dolgozta ki és változatlanul nyomatta le. Két részben, melyek egyenként hét fejezetből állanak, tárgyalja az anyagot a legrégebb kortól Ezráig. Szerző a bibliakritika álláspontján van és az ez által megállapított kronológiától vezérelteti magát. Miután terjedelmes bevezetésben meg lett állapítva, hogy a zsidóságnak vannak dogmái (Mendelssohn tagadta) és a dogma fogalma meg lett határozva, szerző a prófécczia, a kiválasztás, a lélek halhatatlansága, a feltámadás eszméit és más problémákat fejteget. Az utóbbit a talmudban is követi. Héber nyelven ily munka még sohasem íródott. Még egy befejező második kötet fog következni.

Klüger H., Friedrich Delitzsch der Apostel der neubabylonischen Religion. Ein Mahnruf an das deutsche Volk (*Leipzig* 1912.) Ebben a munkában Delitzsch felolvasása;

melyek oly nagy feltűnést keltettek, teológiai szempontból beható kritika tárgyává tételnek. Szerző sorba veszi a babyl. teremtés történetet, az istenhitet, az erkölcsi felfogást stb., s kimutatja, hogy D. ezeket szépitette, míg az izraelita felfogást sötétre festette. Számos izben D. önmagával ellenmondásba kerül, hamis képet fest stb. A dolog lényegére K.-nak igaza van, csak a módban nem szerencsés. Tulságosan erős kifejezéseket használ.

Büchler A., a londoni szeminárium igazgatója, összeállítja a talmudból azokat az adatokat, melyek Judea gazdasági állapotára 70—135 között fényt derítenek a „Jews' College” 4. publikációjában. Czime: „The economic conditions of Judea after the destruction of the Second Temple” (*London* 1912). A talmud nem lévén történelmi mű, történeti eseményeket és helyzeteket inkább csak elárul, semhogy elbeszél. Sokszor csak az éles fül hallja ki a történeti eseményt, B. így halgatta ki a talmudot, szép sikerrel. Képet fest a zsidók lakta területekről a templom elpusztulása után. Mondható, hogy a lakosság struktúráját a háború nem forgatta fel. A későbbi századok története különben azt mutatja, hogy Palesztina földjét az arabok előtt más nép egészben nem foglalta le. A zsidó népesség a vidéken a 4. század elejéig többségben lehetett. A rómaiak 135 után sem telepítettek a szent földön nagy arányokban. A 2. fejezetben B. kimutatja, hogy a zsidók kezén sok földbirtok volt. Előbbi észrevételünk értelmében feltehető, hogy a java része az ő kevévelünk értelmében feltehető, hogy a java része az ő kevévelünk maradt, habár érte az új földesurnak, a római császárnak külön adót fizettek (40. lap). Hogy szegény zsidók is voltak Judeában, bizonyos (41 kövv.). Ezt folyóiratunkban régen bizonyítottuk. 45 apró jószág tartásának eltiltásáról. Ezt mi is tárgyaltuk folyóiratunkban, utalva Fischer geogr. művére és más alkalommal is. — A 3. fejezet a politikai helyzetről szól. Adatokban gazdag dolgozat.

A frankfurti „Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft” IX. kötete (*Frankfurt* 1912) 10 német és 2 héber közleményt ad, melyek között a terjedelmesebbek a következők: *Ehrentren H.*, Tárgyi és nyelvi magyarázatok

a talmudhoz (1—44); *Fischer L.*, Az okmány a talmudban (45—197); *Funk S* (Boskowitz), Adalékok Babylónia földrajzához (198—213); *Epstein J. N.*, A gáonok responsumai ed. Cassel és a berlini, valamint Michael Codex szerint (214—304); *Halevy S.*, Jogosult-e a „zsidó hellenizmus” kifejezés? (421—489). A héber részben *Wellesz Gy.* kiadja az egyik Kaufmann kéziratból Izsák Corbeil decizióit és *Bamberger József* Ibn Nachmiasz kommentárját Jeremiás próféta könyvéhez. Az egyes dolgozatok különböző értékek. Nagyon becses a Fischeré, a mely külön is megjelent és amelyet külön fogunk ismertetni, és az Epsteiné. Ehrentreu megjegyzéseiben sok problematikus értékű. Aból a körülményből, hogy a misna a chanukáról nem szól külön, azt következteti, hogy a misna a chanuka behozatalának kora előtt (a naggyülekezet férfiatól) szerkesztetett (16). Először alkalmilag említették a misnában, másodsor a sam-maiták és hilleliták már vitatkoznak róla (Sabb. 21 kövv.), ezt pedig fel lehetett volna venni épügy, mint más vitáikat. De a föellenvetés az, hogy a misnában oly kérdések is tárgyaltatnak, melyek kétségtelenül 400 évvel a nagy zsinagóga után merültek fel. Ilyen pl. „a pogányok archivumai”, melyek Akiba korában diszkutáltattak (עֲרִיבּוֹת, A zsidó házasságfelbontás stb. II, 55, lap). *Ehrentreu* szerint nőnemű *aram pron. dem.* (22), holott ez hosszabított himn. alak, nőnemű דַּא.—232. l. הוּלְכָךְ (= הוּלְכָךְ) alakhoz lásd *Bacher, J. O. R. IX* (1896), 148. lap. Mindkettő וְכָךְ הוּאֵל בִּלְבָד ered. 476. laphoz. *Halevy* figyelmét elkerülte, mint másokét is, hogy a gymnasium és ephebia nemcsak játékhely volt, hanem az elvégzőknek nagy jogokat is adott. Ezt mutatja az is, hogy e kettő felállításának engedélye mellé Jason azt is kérte, hogy a jeruzsálembelieket „antiochiaiak”-nak irhassa be. Ez körülbelül olyan jog volt a syr birodalomban, mint az egyptomiban az „alexandriai polgár” vagy még inkább „makedoniai”. Ezt csak röviden. — 444 fent 287 h. olv. 187.

Perlmann S. M. a chinai zsidók történetéről szóló iratát a már ismertetett héber kiadáson kívül angol nyelven is megjelentette (*The History of the Jews in China, London*

1913.) Szerző mint kereskedő került Chinába és így jött rá, erre az érdekes témára. Keresi és meg is találja az okokat, melyek a chinai zsidók felszivódására vezettek és arra az eredményre jut, hogy hasonló okok a kulturvilág zsidóságának eltűnésére fog vezetni és ugyanezért külön territoriumot kell szerezni, hol a zsidók teszik a lakosság zömét. Kétségtelen, hogy számos zsidó szívét szállta meg az aggodalom, hogy a zsidó nép valaha eltűnhet, elsüllyed a modern népek között, mint a tiztörzs a régi népek között. Nagy kérdés, melyet nagy szempontokból a történet és az ethnologia tanainak világitásában kell és lehet tárgyalni. Itt csupán néhány észrevételt teszünk. A tiztörzs analógiája nem vág össze a jelen helyzettel, mert azóta a zsidó nép 2500 év megpróbáltatásán ment keresztül. Kérdés továbbá, hogy a territorium garantálja-e az örök fenmaradást? Oda is behatolhat a modern individualisztikus önző gondolkodás és a mi a fő, megmarad-e a zsidó lakosság a territoriumon? A zsidókat a kultura vonzza, ez a vonzóerő pedig nem fog a Zsidóország előtt sem megállani. Nehéz probléma.

Cohen Hermann, marburgi egyetemi tanár, ki az élő bölcsészek egyik legnagyobbika, egész életén át a zsidó vallás és a zsidó felekezet lelkes híve és védője volt. Ugyanezért 70. születésnapjának tiszteletére a bölcsészek mellett a zsidó tudomány munkásai külön ünnepi iratot adtak ki, melynek czime: „Judaika. Festschrift zu Hermann Cohens siebzigsten Geburtstag“ (*Berlin* 1912). 43 dolgozatot tartalmazó, 721 lapra terjedő gyönyörűen kiállított kötet (*Drugulin*). A dolgozatok többsége a filozófia és theológia körébe tartozik. Kiemeljük a következőket: A kinyilatkoztatás történetéhez (*Wiener M.*); A zsidóság bölcséleti megalapozásához (*Kellermann B.*); Az erkölcs autonómiája a zsidó irodalomban (*Perles F.* munkatársunk); Maimuni és Ábr. i. Daud vallásbölcsészeteének egymáshoz való viszonyáról (*Guttmann J.*); A stoikus filozófia és a zsidó jámborság (*Bergmann*); Maimuni elmélete a próféciáról (*Lewkowitz*); Szaadja és a görög skepsis (*Horowitz S.*); *Guttmann Julius*, Spinoza összefüggése az aristotelizmus-szal. Philo egyes tanaival foglalkoznak *Heinemann*, *Treitl*.

Cohn L. és *Horovitz J.* — *Bacher* József Ibn Kaszpi exegezését jellemzi; *Schwarz* (Wien) meggyőzően bizonyítja, hogy az analógiai következtetések egyik fajtája már a bibliában található, nemcsak a talmudban; *Maybaum* néhány bibliai verset magyaráz, közöttük a felebaráti szeretetről szólót; *Kohler* (cincinnati) megdönthetetlenül bizonyítja, hogy a felebaráti szeretet formulái a kereszténység fellépése előtti korból erednek. Történelmi dolgozatok: *Blau*, A demotikus és görög papyrusokmányról; *Büchler* (London), A sephorisi és tiberiási minimról (többnyire nem zsidó keresztények, hanem pogányok); *Cassuto* az olaszországi maranoszok történetét mondja el. *Freimann A.* kiadta Mesullam ben Kalonymos (10. század) polémiáját a karaiták ellen egy nehezen olvasható vaticani kéziratból és *Chamizer M.* palermói Achitubtól Maimuni Logicájának héber fordítását. Nyelvészeti dolgozatot közöl *Lów J.*

Végül egy kis észrevétel. *Heinemann* vizsgálja Philo tanát az esküről. Konstatálja, hogy a fogadalmakat helyesli, a mi a stoa és a hivatalos rabbinizmus nézetével ellentétben áll. Végül arra az eredményre jut, hogy Philo a jámbor fogadalmak nagybecsülésével a zsidó tömegekkel egyezik, nem pedig a zsidó teológusokkal (114. lap). A misna és barajta csakugyan nem lelkesedik a fogadalmakért és Philo mégis egyezhet a korabeli teológiával. A hilleliták ugyanis megreformálták a zsidó törvényt, de a gyakorlatban a régi (sammaita) törvény uralkodott. Ezt a sammaita nézetet, a mely a tömegé volt, vallja Philo. Beható vizsgálódás meg fogja állapítani, hogy Philo más törvényekre nézve is a sammaitákkal, azaz a tényleg létező gyakorlat-al egyezik.

Zuckermantel M. S. „Gesammelte Aufsätze“ czim alatt újra kinyomatta két kötetben (*Frankfurt a. M.* 1911|12) mindazon dolgozatait, melyek a talmudra, első sorban a tóseftára vonatkoznak. Az utóbbiakat „pótlásokkal“ kíséri, melyeknek czélja az, hogy hypothézisét erről a misnához hasonló műről újból megtámogassa. Nézet szerint, mint „Tosefta, Mischna und Boraita etc.“ cz. két vaskos kötetre terjedő művében (*Frankfurt* 1908|10)

részletesen kifejtette és bizonyítani iparkodott, a tószefta a palesztinai talmud misnája, a mi misnánk pedig Babilóniában ebből lett átdolgozva. Ez még megjárna, de azt is fel kell tételezni, hogy a tószeftából a mi misnánk ki lett hagyva, a mi már felette merész feltevés. Ennek az elméletnek támogatására bocsátja közre régebbi dolgozatait, melyek még ezt az álláspontot nem képviselték, hanem mintegy előkészítették. A második kötetben azonban a legtöbb dolgozat ezzel az elmélettel vagy egyáltalában nem, vagy csak távolról függ össze. Ez nem hiba, sőt előny, a mennyiben azoknak is nyújt valamit, kik tószefta elméletét elfogadni nem képesek. A legértékesebb dolgozatok a tószefta kéziratainak leírásai és a tószefta variánsok megvilágításai. Azonkívül is vannak benne érdekes cikkek. Részletesebb ismertetést a Deutsche Literaturzeitungban adtunk (1911).

Dr. Weigl I. „Das Judentum“ czimmel (*Berlin* 1911) 311 lapra terjedő művet írt, melyben irenikus célzattal ismerteti a zsidóságot a legrégebb kortól a jelenkorig. Hét szakaszban előadja szerző a zsidóság fejlődéstörténetét, vallását, e vallás írott forrásait (biblia, talmud, rabbinikus irodalom), a zsidó időszámítást, a szertartási törvényeket, a zsidóság viszonyát az államhoz. Ehhez járul függelékkep egyebek közt egy fejezet: „A zsidóság mint államvallás“, melyben W röviden a délarabiai, falasa, malabári és kazári államokat ismerteti (297). Mindebből az olvasó csak halvány képet kap a mű tartalmának gazdagságáról és változatosságáról. W. tömötten ír és így mindenről beszél, a mit 10 év alatt a zsidóságról olvasott és kikutatott. Térszűke miatt csupán néhány idézetet adunk alább a talmud ismertetéséből. Nagy ritkaság, hogy keresztény ember ily elfogulatlansággal, mondhatjuk szeretettel melyedjen el a zsidó nép e legsajátosabb alkotásába. Hogy itt-ott tévedett (151 pl. Simon ben Setacht, Jannai király sógorát egyszerű népembernek mondja) a mű összértékéből nem von le semmit. Kik az európai kultüremberek igazságossága és emberszeretete fölött kétségbe esnek, új reményt merítenek Weigl művéből. Az igazságosság és az emberszeretet még nem halt ki végkép, hol ilyen férfiú még teremhet. Az említett nyilatkozatok következőkép hangzanak:

Vegyes.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Bacher W.*, Die Agada der babylonischen Amoräer. 2-te durch Ergänzungen und Berichtigungen vermehrte Aufl., *Frankfurt a. M.* 1913. Verlag von J. Kauffmann.—*Krauss S.*, Talmudische Archäologie, Band III. Mit 7 Abbildungen im Text. *Leipzig* 1912 (Schriften der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums). *Gustav Fock* Markgrafen str. 4—6. — *Philippson M.*, Neueste Geschichte des jüdischen Volkes, Band III, *Leipzig* 1911, *Gustav Fock* (ügyanaz a gyűjtemény). — *Rieger P.*, Zur Jahrhundertfeier des Judenedikts vom 11. März 1912, *Berlin* 1912. — *Mittwoch E.*, Zur Entstehungsgeschichte des islamischen Gebets und Kultus, *Berlin* 1913. (A. K. A. W. Phil.—Hist. Cl. 1913, Nr. 2). — *Ziegler J.*, Religion und Wissenschaft, *Frankfurt a. M.* 1913. *J. Kauffmann* (Ziegler, Volksschriften I, 7.) — *Theodor J.*, Bereschit Rabba mit kritischem Apparat und Kommentar, Lief. VII, *Berlin* 1913. — *G. M.*, A Sulchan Aruch és a magyar zsidóság. Néhány észrevétel az izraelita vallásfelekezett napirendén levő egyik kérdéséhez, *Budapest* 1913. — *Blau L.*, A görög papyrusok zsidó szempontról, *Budapest* 1913 (K. I. a M. Zs. Szemle 1913. évf. ből).—Year book of the Central Conference of American Rabbis Vol. XXII, *Baltimore* 1912. — *Székely I.*, Bibliotheka Apocrypha. Introductio historico-critica in libros apocryphos utriusque testamenti cum explicatione argumenti et doctrinae Volumen primum: Introductio generalis, Sybillae et Apocrypha Vet. Test. antiqua, Friburgi Brisgoviae 1913. *B. Herder.* — *Yahuda A. S.*, Al - hidája 'ilá faráid al - qulúb des Bachja Ibn Josef Ibn Paqúda aus Andalusien. Im arabischen Urtext zum ersten Male . . . herausgegeben. *Leiden* 1912. Buchh. u. Druckerei vormals *E. J. Brill.* — *Micha Josef bin Gorion*, Die Sagen der Juden. Von der Urzeit. Jüdische Sagen und Mythen. *Frankfurt a. M.* 1913. Literarische Anstalt Rütten et Löning Verlags — Buchhandlung (Ara füzve 6 márka, kötve 7.50 m.). — *Kahana A.*, Biblia tudományos kommentárral (הגיד עם פירוש מועד), Mózes II. könyve. *Kiew* 1913 (Ara 1. 25 rubel).—*Günzig J.*, Haeschkol. Hebr. Sammelbuch für

Wiss. u. Liter. VII. *Krakau* 1913 (Ára 3 kor. a szerkesztőnél Loschitz, Morvaország) — *Wachstein B.*, Katalog der Salo Cohn'schen Schenkungen. I. Bücher aus der Sammlung des Rabbiners Nachum Beer Friedmann Sadagora. *Wien* 1911 (Bibliothek der israelitischen Kultusgemeinde Wien). — *E. Ben Jehuda*, Thesaurus Totius Hebraicitatis et veteris et recentioris, III 8 — IV 7, *Berlin* — *Schöneberg* (Langenscheidtsche Verlagsbuchhandlung Bahnstrasse 29/30). Ara egy-egy kötetnek 20 Márka. — *Ginzberg L.*, The Legends of the Jews. Translated by Henrietta Szold, I—IV, 6. kiadás, *Philadelphia* 1913 (The Jewish Publication Society of America, 608 Chestnut Street). — *Ozar Yisrael* ed. *Eisenstein* IX. kötet, *Newyork* 1913 (Héber Encyclopedia, ára 15 korona. Megrendelhető J. D. *Eisenstein*, Newyork, 165 East Broadway). — *Klein M.*, Juszuf Al-Baszir Al-Kitáb Al-Muhtavi c. munkája 3. fej. 1. része Tóbija ben Mózes héber fordításával. Első izben kiadta stb. *Budapest* 1913 (bp. dissz.). — *Morgenstern E.*, Juszuf Al-Baszir Al-Kitáb Al-Muhtavi c. munkája 3. fej. 2. része Tóbija ben Mózes héber fordításával. Első izben kiadta stb., *Budapest* 1913 (bp. dissz.). — *Péner M.*, Juszuf Al-Baszir Al-Kitáb Al-Muhtavi c. munkájának 31. fej. Tóbia ben Mózes héber fordításával. Első izben kiadta stb., *Budapest* 1903 (bp. dissz.). — *Kiss A.*, Álom és Valóság, *Budapest* 1913, Singer és Wolfner. Ara 6 korona. — *Salzberger G.*, Salomos Tempelbau und Thron in der semitischen Sagenliteratur, *Berlin* 1912. — *Gärtner E.*, Komposition und Wortwahl des Buches der Weisheit, *Berlin* 1912 (Mindkettő „Schriften der Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums Band II“).

Dr. Vadász Lipót igazságügyi államtitkár lett. Horn Ede óta hazánkban nem volt izraelita vallásu államtitkár.

Schwarz Jakab csáktornyai főrabbi május 22-én 78 éves korában meghalt. Több mint félszázadig volt hitközségének hű és lelkes vezetője. Aldás a jámbor emlékére.

ITO. A pesti helyi bizottság megalakult. Elnökké dr. **Mezei Mór**, előljáróvá dr. **Lederer Sándor** lett megválasztva. Az országos bizottság elnöke **Winterberg Gyula** udvari tanácsos. A tagok száma kerekén 4500.

Lelkészek korpótléka. A megalkotott törvényt októberi füzetünkben annak idején egész terjedelmében közölni fogjuk. Az Országos Iroda a rabbik érdekeinek megvédése céljából emlékiratot intézett a kultusz-kormányhoz, amely remélhetőleg teljes sikerrel fog járni.

TUDOMÁNY.

A ZSIDÓK TÖRTÉNETE VASMEGYÉBEN.

Zipser 1815, aug. 14-én született Balassa-Gyarmaton, ahol a nagynevű Eisenstadt Meyr rabbinak jésiváján már mint 11 éves gyermek kitűnt a talmudtanulásban. 15 éves korában Prossnitzba ment tanulni, majd onnan mesterét, Trebitsch Nehemiást követve, Nikolsburgba került. Itt már nem csak a talmudtanulás foglalja le éles elméjét, hanem titokban ugyan, magánuton, megtanul németül, majd franciául és angolul. 1837-ben a nikolsburgi országos rabbittól nyer rabbiképesítőt, melyet a már híres Chaszam Szófer Pozsonyban is aláírt. De még ekkor nem foglal el állást, hanem Ó-Budára megy nevelőnek egy előkelő családhoz, ahol tovább képezi magát és a latin és görög nyelv és irodalom alapos ismeretét szerzi meg. Közben a pesti rabbi, Schwab Löw beszédei hatnak rá mélyen és képezik ki tehetségét új irányban.⁸¹⁾

1843, december havában a székesfehérvári község hívja meg rabbijának,⁸²⁾ ahol bő tere nyílik lelkes működése számára. Az 1840-ben alakult község az ő általa készített alapszabályok szerint építi fel szervezetét és helyezkedik a bizonyos tekintetben haladásnak nevezhető állaspontra, mely rendezett istentiszteletet, rendes elemi iskolai oktatást létesít a fejlődő hitközségben.

Eleinte szép eredményeket ér el buzgó működésével, de csakhamar ellenáramlat keletkezik ezzel szemben a község szigoruan konservatív tagjai részéről, akik rossz szemmel nézték az ő „reformtörekvéseit.” Amikor pedig azt

⁸¹⁾ Életrajzát 1862-ig terjedőleg megírta: Reich Ignác, Beth-El, IV. füzet. Pest 1862.

⁸²⁾ Fehérvári működéséről lásd: Dr. Steinherz Jakab. A székesfehérvári zsidók története, Budapest, 1895, 7—30 II.

3 tanító működött, most pedig egy tanító vezeti 5 osztályát, melyben 43 tanuló van ez évben és ezeknek is jó része vidéki.

Az iskolaalapítás idején különben a hitközség tetőpontján állott fejlődésének. Az 1848-iki összeírás szerint 209 család képezte a községet és ezek, csekély kivétellel, mind önálló keresettel bírtak; képviselve volt köztük nem csak a kereskedői, de az iparos osztály is többféle ágával. A hitközség tisztviselőinek és alkalmazottainak száma is teljes volt, megfelelő a község állapotának. Volt főrabbija és dajanja vagyis papisegédje, mint az összeírás mondja, továbbá két tanítója, hitközségi jegyzője, egy metszője és egy kántora, végül egy községi szolgája.⁹⁰⁾

Zipser idejében még megőrizte a község régi nimbussát; emelkedéséről ugyan nincs tudomásunk, de hanyatlása sem kezdődött még meg. Annál rohamosabb volt ez az ő halála után következő évtizedekben, amit közelből szemlélni és tapasztalni az ő utódjának jutott nem irigylendő osztályrészül.

Dr. Zipser 1869, dec. 10-én bekövetkezett halála után⁹¹⁾ *Ehrlich Mór* lett utódja, aki már betegsége idején is helyettesítette október 10-ike óta. A jónevű R. Jákob

nyokon kívül minden tag heti 3 krt. Ww. fizessen, a hitközség pénztárából pedig évi 450 frt. Ww. adassék, elfogadja és megerősíti 1847, ápr. 11.

⁹⁰⁾ Érdekes az összeírás részletezése, mely szerint a 209 család foglalkozása így oszlott meg: Kereskedő 27, Kisboltos 7, Szabó 11 (4 mellényvarró), Házaló 22, Rongyszedő 29, Irhás 6, Timár 2, Korcsmáros 6, Fuváros 3, Keszkenős 4, Bádogos 1, Kenyér sütő 2, Szücs 2, Sapkás 1, Posztós 1, Katulacsinaló 1, Dohányvágó 1, Hangász 4 (egyiknek 3 fia is) Mészároslegény 5, Napszámos 3, Hitesalkusz 1, Atyafiai gyámolításából él 27. Szolgáltatban: Főrabbi 1, Papisegéd 1, Tanító 2, Sakter 1, Kántor 1. Községjegyző 1, Községi szolga 1, Koldus 6, Pénzéből él 2.

⁹¹⁾ Sír feliratát, a címezést kivéve, maga szerkesztette halála előtt több mint 10 évvel egy súlyos betegsége közben, mikor az orvosok már lemondtak az életéről. Így hangzik: **אמ"י הרב הנאון הגדול מופת הדרור**

אב"ד דקהלתנו מו"ה מאיר ציפסקער. יום ו' טבת הרי"ל לפ"ק

In Kummer gelebt
Nach Wahrheit gestrebt
Zum ersteren geboren
Ging letztere verloren.

בעד האמת יצאתי
ורק יוון רב מצאתי
ימי חיי ההבל
נהפכו לי לאבל.

Nádas⁹²⁾ fia, ki a nagyvárad-i rabbi Landesberg jesiváján tanult, majd érettségi vizsgát téve, a wien-i Béth-Hamidras hallgatója lett és egyidejűleg az ottani egyetemet is átötagta.⁹³⁾

Eleinte mint helyettes rabbi, majd mint a község megválasztott rabbija vette át a dicső emlékü Dr. Zipser örökét; átvette ugyan a maga egészében, de a beállott gazdasági átváltozások folytán nem tarthatta meg azt a régi alakjában, az egykori nagyságában. Községe elhalálózás és elköltözés folytán mindinkább kisebb lett, ma 60-70 családból áll, amelynek tulnyomó része nem a vagyonos osztályhoz tartozik. A község költségvetése, az iskolával együtt, 6000 K., amit csak nagy erőfeszítéssel tud előteremteni. Alapítványi vagyonnal, ami a község biztos jövődelmét gyarapítaná, nem rendelkezik; hisz láttuk, hogy a rohongi község tagjainak elég küzdelembe került a sok mindenféle adót leróni, amellet az egyéni és községi rendes szükségletek ellátása, úgy hogy érthetjük és valóban nem csodálhatjuk, ha nem hagyományoztak azok a derék, valásukért sokat áldozó elődök községi alapra. Így azután megvan a szép és nagy keret, melyet a régi rohongi zsidóság megalkotott, meg van a gyönyörű templom, a tágas község háza és iskola, de nincs anyag, ami kellőképp betöltse.

A magyar zsidóságnak bizony nemes feladata, és egyúttal szent kötelessége volna, olyan hatalmas országos községalapot teremteni, amely ilyen arra érdemes községek határozottan támogatna, hogy a megváltozott viszonyok között is megfeleljen, dicső múltjához méltón, a reá háramló vallásfelekezeti hivatásnak, miután az államtól hiába várjuk a megfelelő segílyt, csak morzsákat dob a mi felekezetiünknek. Most még összetartja buzgó, derék rabbija, kiben a régi jó idők emlékei élénken élnek és ki mindent

⁹²⁾ L. Dr. Bacher, M. Zs. Szemle, 1892, 704 l. A ח"מ 7 responsuma szól hozzá.

⁹³⁾ Önálló műve: Königtum und Staatswesen der alten Hebräer, Szombathely 1885. Megjelent több alkalmi szónoklata és felekezeti kérdéseket tárgyaló cikke. Ez utóbbiak a wien-i Oesterreichische Wochenschrift és a budapesti Ungarische Wochenschrift heti lapokban.

megtesz, hogy községét megtartsa hivatásának magaslatán, de bizonyos, hogy nem ok nélkül néz komor gondokkal a jövő elé. Vajha sikerülne az egykor oly kiváló és nevezetes rohongi hitközség helyzetét úgy megszilárdítani, hogy helyét, mint a magyar zsidóság érdemes tényezője, mindenkor megállhassa a vallásfelekezeti üdvére!

II. SZOMBATHELY.

I. FEJEZET.

A PRIVILEGIÁLT VÁROS KÜZDELME A ZSIDÓK LETELEPEDÉSE ELLEN.

Szombathely privilegiuma. — Kolonics érsek és a rohongi zsidók. — Kereskedő zsidók kiutasítása. — Az érseki tisztartó és a zsidók. — A sórenda kiadása és a zsidók. — A város boltot ad bérbé rohongi zsidóknak, 1718. — Pálkás zsidó kiutasítása, 1725. — A város enged rideg álláspontjából. — Engl Jakab, az első zsidó lakos Szombathelyen. — Kohn Löbl, a második zsidó lakos. — Porlicz Farkas, a harmadik zsidó lakos. — Visszaütasítások. — A megye a város ellen. — A város felebbez a királyhoz. — Egyes zsidók kiutasítása 1825. — Az új polgárok esküje. — Szent-Mártoni zsidók kereskedése a városban. — Két zsidó orvos letelepedése.

Szombathely városa az ősi Sabaria helyét foglalta el. Vajjon Sabaria területén laktak-e zsidók? Azt nem tudjuk. Nincs kizárva. Hisz a római telepésekkel jártak zsidók is, vagy mint legionáriusok, vagy pedig mint kereskedők, szállítók. Hogy azonban az újkori Szombathelyen nem laktak zsidók, egészen a XIX. század elejéig, azt kútforrásaink alapján kimutathatjuk. Szombathely szigorúan elzárt kapuit a zsidók elől, mert azt tartotta, hogy ez az ő nevezetes szabadalma, melyet hűen meg kell őriznie. De még tovább is ment. Nem csak zsidót nem fogadott be falai közzé, de protestáns vallást sem. Még 1790-ben is visszautasít egy protestáns embert, aki Szombathelyen házat akart venni, mert — úgymond az 1790 április 24-ről szóló jegyzőkönyve ¹⁾ — „II. Maximilián Római Tsászár és

¹⁾ Szombathely város levéltárában levő jegyzőkönyveit, az 1687—1850-ig terjedő korszakra vonatkozókat átvettém és a zsidókra vonatkozó adatait itt dolgozom fel. Ahol más forrást nem nevezek meg, e jegyzőkönyvek értendők történetünk kútforrásai gyanánt.

Magyarország királyának még 1567-ik Esztendőben emanált kegyelmes Privilegiumában fundált régi szokása volt ezen városunkban, hogy az más, mint-sem igaz Római Catholika hiten lévőknek, nem tsak ezen határban levő Fundusok-bírása meg nem engedtetett, de az városi községbe vagyis Purgerségre sem vétettek be.”

1687-ig nem emlékeznek meg a város jegyzőkönyve a zsidókról, azután azonban igen sűrűn hoz határozatokat a Szombathelyen kereskedni vagy lakni akaró zsidók ellen, mindenkor jellemzően a városi „Purgerség” türelmetlenségére és szűk látókörére. Mert a Privilegium féltékeny megőrzése csak abból a félelemből eredt, hogy a bevándorló zsidók a városi kalmárok és mesteremberek kárára lesznek versenyőkkel, amint azt nem egyszer nyíltan ki is mondják.

Tényleg sikerült Szombathely városának terve, hogy az 1840, XXIX. tcz. életbelépéseig távoltartotta magától a zsidókat és ennek a körülménynek köszönhetette, hogy még a XIX. század elején is megmaradt 2—3000 lakósával teljes jelentéktelenségben; sem ipara, sem kereskedelme nem volt, ami felvirágoztatta volna. E tekintetben messze túlszárnyalta a megyének akkor első helyen álló városa, a korántsem oly szerencsés fekvésű Rohonc ²⁾. Csak a XIX. század második felében, amikor már nem a középkori szabadalmak elrozsásodott eszközeivel dolgozott, hanem a szabadság szellemének hódolt és megnyitotta kapuit a szabad verseny minden rendű harcosságának, akkor emelkedett bámulatos gyorsasággal, az amerikaiak nevezett haladás tüneményes magaslatára. Így lett azután Szombathely a modern városok egyik legígazibbjá, Magyarország kulturközpontjainak egyik legkiválóbbja. És ebben a dicső eredményben, bátran állítjuk, a sok közreműködő tényező mellett, a városnak folyton szaporodó zsidó polgárai derekasan kivették a részüket. A viruló Szombathely városában viruló zsidó hitközség fejlődött, amely egész berendezkedésével díszére és büszkeségére válnék bármely előkelő városnak.

Midőn tehát mi szombathelyi hitközségről szólunk,

²⁾ Vas megye monográfiája, Budapest, 1898, 214 l.

mely ma az ország első hitközségei között foglal el méltó helyet, akkor csak az 1840 után következő időre mehetünk vissza, mert eladdig a tulajdonképpeni Szombathelyen néhány kiváltságos családon kívül zsidónak nem szabadott lakni. És amikor az 1795-iki megyei összeírás 13 zsidó családot foglal össze „Sabarienses” név alatt, azok közül tényleg csak egy lakott Szombathely területén, a többi mind a vele szomszédos kis helységekben, a püspöki uradalomhoz tartozó Szent-Márton és Ó-Perint faluban, meg a Batthányi herceg tulajdonát képező Szókeföld kurialis területén tartózkodott. ³⁾ Igaz, hogy csak egy-egy hid választotta el e helyeket Sabariától, Szent-Mártont a Gyöngyösön, Ó-Perintet pedig a Perénten átvezető hidak, mely utóbbiak közül az egyiket „Zsidó hid”-nak nevezték ⁴⁾, de azért mind a három külön hatósággal bírt, egészen 1885-ig, amikor közigazgatásilag is egyesültek Szombathellyel.

A régi Szombathely tehát sokáig zsidómentes volt, de azért sorsát el nem kerülhette. Már 1682-ben megengedte Kolonics érsek, akinek birtokához tartozott a helység egy része, hogy a rohonci zsidók évi 40 frt. bér fejében Szombathely területén is kereskedhetnek. Ezt a jogot, amint látjuk, a rohonci zsidók gyakorolták is hosszú időn át és be-bejártak Szombathelyre, bár a szombathelyi városi kalmárok elakarták őket e kiváltságtól útni. ⁵⁾ Már az 1687, október 5-iki gyűlésen azt határozta el a város, hogy a zsidóknak nem szabad a vásári napokon kívül a városban járni és árulni, „mivel sérelmes károkat érzik a városi kalmárok és mesteremberek, hogi ők (t. i. a zsidók) unta-

³⁾ Vas megyei levéltár, Zsidó ügy. Megyei összeírások. Az 1795-iben „Sabarienses” cím alatt felsoroltak közül csak Jakob Engl lakott benn a városban, amint azt később ki fogjuk mutatni. A többi Samuel Leb Preyer, Sapsl Moyses, Lazarus Ábrahám, Salamon Ábrahám, Samuel Gronem, Chejem Leb, Jakob Hirsch, Noe Joachim, Isac Jakob Schachting, Wolf Porlicz, Hirschl Eliás, Schey Perl, mind Szent-Mártonban lakott, am nt ez a későbbi összeírásokból ki is tűnik.

⁴⁾ Az 1781, ápr. 25-iki jegyzőkönyv arról szól, hogy a bíró megengedi a peréntieknek, hogy a „Zsidó-Hid” táján marháikat legeltethék. Tán azért nevezték Zsidó-Hidnak, mert ez vezetett a zsidók lakta részre,

⁵⁾ L. Rohonc hitközsége történetében.

lan az városon árulván az vevőket magokhoz hitegetik és mindent fölkapdoznak.” Ime, hinc illae lacrymae! A zsidó szorgalom és élelmesség versenyétől akar szabadulni a városi kereskedő és iparos, és azért folyton azon vannak, hogy a zsidót távoltartsák helységüktől. 1710-ben a pusztító pestis szolgálat ürügyet arra, hogy a zsidókat kiiltásák a városból, mert — ugymond a gondos tanács — „az mely járással s keléssel S portéka be hozattatással az pestises Infectioy be szokott Fertékezny az helységekben.” 1711-ben megint törvénybe hozza a város, hogy senki a polgárok közül zsidónak boltot ne adjon bérbe 12 frt. büntetés terhe alatt, annál kevésbbé merészljen bárki a piac körül levő házakban zsidónak lakást adni; ha pedig ott volna már zsidó lakós, az „Tisztük s becsületüknek elvesztésük alatt” azonnal elküldjék, különben 24 frt. büntetést fizetnek. A zsidóknak ugyanis — ugymond a városi tanács — csak a belső sorompón kívül, Karicsában engedtetett három ház „obsteigul”, ide szállhatnak és abból, amit ezért a gazdáknak fizetnek, fele a várost illeti. A város tehát a zsidóktól eredő jóvedelmet nem veti meg, de azt csak nem engedheti meg, hogy azok szerkéren bejárjanak a városba, hanem csak „Ronczlival Hátukon árulhatnak.”

A város vezetősége tehát igaz buzgalommal megtesz mindent, hogy a zsidók valahogy be ne jussanak a városba. Ámde máshonnan fenyegeti most ez a veszedelem. Az érseki uradalom tisztartója, Mállik Ferencz a neve, 1711-ben a vámot zsidóknak akarja bérbe adni; ebből pedig, ha megtörténik, az következnek, „hogy a Pusztá háznál jó házakat építenének s az után az Sidóság megzaporodnék és az Vám a keziknél maradna.” Ezt nyilván nem tűrheti a város, inkább maga veszi a vámot bérbe. El is mennek a tisztartóhoz küldöttségileg ez ügyben, de Mállik uram — úgy látszik — keményfejű ember volt és nem engedett a tanács kérésének, mert három héttel később a város az érsekhez magához küld deputációt, „minthogy Mállik Ferencz Tisztartó ur sokféle novitussokat akar be hozny és a Sidókat be akarja venny az városnak Pjudiciumára.” Hogy a küldöttség mily eredménnyel járt az ér-

seknél, arról nem szól a jegyzőkönyv, de azt elmondja alkalmilag, hogy Mállik Ferenczen bosszut állt a város vakmerőségéért, mert mikor 1714-ben a város házat akarta bérbe venni, kereken elutasították, sőt marháit sem engedték a város erdejébe hajtani. És mikor Mállik ezért azzal fenyegetődzik, hogy pár száz katonát fog fogadni, hogy jogát érvényesíthesse, a város azt feleli neki, hogy kész a katonák ellen is felvenni a harcot. Büntetlenül tehát nem vehette védelmébe a zsidókat Mállik tisztartó; szolgáljon neki vigasztalásul, hogy emlékében megtiszteljük elfogulatlanságáért, melyet Szombathely város türelmetlenségével szemben a zsidók iránt tanusított.

A nemezis azonban elérte a várost. Már 1714, április 26-án, mikor a sóarendát zsidó akarja bérbevenni és pedig „nagyobb összegért, mint a mennyit eddig fizettek érte, azt határozza a város, hogy inkább adja kereszténynek, ha az úgy felveszi, ha azonban nem, „tehát aki többet ad s nagyobb hasznot fordít a városnak, annak adattatik.” Mikor 1715-ben a N. szücs és más becsületes céhek panaszkodnak, hogy a városban levő zsidók és görögök, sok kárt tesznek nekik, megint csak azt határozza a város, hogy nem szabad a zsidóknak szállást adni, sőt a Cardinalis Eminentiaját és a Vármegyét is meg kell ez ügyben keresni, de nagy resignatioval hozzáteszi, „ha csak ideben köl ezeket szenvedni a városnak, nagy sullyos adót kell reájuk vetni.” Még 1717, április 27-én újra eltiltja mindenkiné, hogy a zsidóknak büntetés terhe alatt szállást ne adjon és ime 1718, április 1.-én maga a város köt szerződést Markó nevű rohonci zsidóval, hogy ez egy társával egyetemben bérbe veszi a város házában levő boltot évi 32 frtért, ahol is mindent árulhat, amivel a céhbeli mesterek ellen nem versenyez! Mi vitte rá a várost e szörnyű elhatározásra? Megmondja a szerződés elején, „hogy a sok kárvallásunkra s városunknak szűkült állapotára nézve” kénytelen ezzel, de persze kiköti, hogy ez praecedensül nem szolgálhat, hanem a jövőben is a város tetszésétől függ, vajjon bebocsát-e zsidót vagy nem? A sok kikötése között a legnevezetesebb az, mire a város különös súlyt vet, hogy feleségét és gyermekeit be ne merje a bérlő a városba hozni.

Úgy látszik azonban, hogy a Markó zsidóval és társával, a Salamon zsidóval meg volt a város elégedve, mert 1719-ben ez utóbbinak külön ad ki boltot 16 frtért egy évre és a régi adóhátralékát, 8 frtot elengedi, zálogját és adóslevelét visszaadja neki, míg Markó ugyanakkor felizeti 4 frt. tartozását. Mintegy a maguk megnyugtására jegyzőkönyvbe ígtatják ugyanaz év május 9-én, hogy „több Sidókat a város be nem vészen s be sem ereszti lakóul, úgy, hogy Boltok se adattassanak nekik”; a régi két zsidóval azonban továbbra is szerződik, 1725-ben már 19 frt. 50 kr. és 1729-ben három évre 24 frt. évi bér mellett. Jóval később, 1747-ben újra találunk „Zsidóval való Contractus-“t a jegyzőkönyvben, amelyben szintén Salamonnal szerződik a város 10 évre és a boltja mellé kis szobát és konyhát is ad neki, de annál nyomatékosabban kiemeli, hogy „csak egy étsakán által is Feleségét itt ez városban magánál tartanyi, annyival inkább töb üdeigh aval itten laknyi az Mgtus által dictálandó kemén büntetés alatt nem lészen szabad.” E szerződés megkötésekor is mentegeti magát a város, hogy kénytelen vele, mert a piacon levő házban három szoba és az előtte levő folyosó „allya vagýis Padimentuma leszakadóban van” és halaszthatatlannul javításra szorul; azért ennek a költségeire, meg hogy a jövőben is hasznot hajtson a beruházás, a szobák alatt készíti a kiadandó helyiségeket, melyekért Salamon már évi 60 frt. bért fizet, sőt az építési költségekre, mint-hogy a városnak erre pénze nincs, azonnal előre ad 50 frtot. Ezért azután a város szívesen megígéri, hogy a szerződés tartama alatt, az az tíz évig, más kereskedő zsidót be nem bocsát⁶⁾. De változnak az idők és változnak az emberek! Mikor Salamon halála után, annak fia, Ábrahám a szerződést 1761, júniusban meg akarja újítani, a város készséggel meghosszabítja azt öt évre, már évi 70Rhénes frtokért és megengedi neki, hogy feleségével ott lakhassék, meg öccsét is társul veheti, amíg az meg nem házasodik, Úgy látszik azonban, hogy hiába vigyázott a város

⁶⁾ Az 1718 és 1747-iki szerződések szövegét közöltem: Magyar-Zsidó Szemle 1897, 280-282 ll.

oly argus szemekkel területének zsidómentességére, mégis bebecsuszott időnként egy az ő akarata ellenére. Így azután alkalmá nyílik arra, hogy 1725. dec. 22-én a következő jellemző határozatot hozza: „Mint hogy mind nagyobb kárára hogy sem mint hasznára látja az Nemes város az Pálincás Sidónak bent való lakását, edgy az, más az, hogy régenten edgy éjszakán sem mert az Sidó Feleségestül itt városunkban hálny, nagyobb az, hogy Lutheránust, kálvinistát sem szenved az város, annyival inkább Sidó feleségestül éppen nem? azért megfizetvén az Városnak az hátra való árendáját menjen ki az városból.”

Hogy vajjon ki volt az a pálinkás zsidó, aki családstól benn lakott a városban, Markó és Salamon zsidókon kívül, azt nem tudjuk; többé azonban nem esik szó róla a jegyzőkönyvekben és így bizonyos, hogy a fenti határozatot végrehajtották és elküldték a városból. Ezután a rohondi zsidókon kívül, főleg körmendi és a palatinus curiáján lakó, szőkeföldi zsidók fordulnak első peres ügyekben a város jegyzőkönyveiben.

Lassan azonban enyhül a város szigora a zsidókkal szemben és miután 1761-ben Salamon Ábrahámnak megengedte a bennlakást, később is hajlandó elnézni, hogy egyesek beköltöznek lakásra, amit a városi polgárok szívesen fogadtak, mert így könnyebben bérbeadhatták házaikat. Így 1787. május 2-án maga elé idézi a város rohondi Perl zsidót és Holl Jakabot, akik szállást fogadtak Hegyi Józsefnél és csak azt adja tudtokra, hogy ha itt akarnak lakni, úgy kötelesek a város minden terhében részt venni és a rohondi uraságtól bizonyítványt hozni, hogy ott nincs adósságuk. Hogy meddig laktak benn az említett Perl és Holl, nem tudjuk. 1788. aug. 27-én azonban „szombathelyi Engl Jakabnak” — talán azonos Holl Jakabbal — nevezi a jegyzőkönyv azt a hitrokont, akinek a városi, megyei és plébániai erdőkben levő gubacsot 750 frtért bérbe adják.

Ez az *Engl Jakab tehát az első zsidó, aki állandóan Szombathelyen tartózkodott és akit a város hivatalosan is elismert lakosának.* A városnak enyhébb elbánása ez ügyben, úgy látszik, felbátorította a város polgárait, hogy ked-

vük szerint befogadják a zsidókat lakóul. Ezt persze a város nem akarta és már 1788. október 8-án nagyon felpanaszolja, hogy az 1774. március 18-iki határozat, „Eö felségének az eránt érkezett kegyelmes parancsolatya ellen is” némelyek befogadnak zsidókat házaikba, anélkül, hogy azt a városnak bejelentenek; ez által pedig, — úgy mond — kárt okoznak a városnak, mert „az ilyes jövő menő zsidók, kik a várost illető terhekben nem concurrálnak, sőt inkább hazugságokat tevén, a Contributióval restárván elszöknek.” Meghagyja tehát szigoruan, hogy senki se merjen, 4 frt. büntetés terhe alatt, zsidónak bejelentés nélkül szállást adni, akinél pedig volnának már, a közlő Szent-György napnál tovább, kemény büntetés alatt, ne merészeljék ott tartani. E rendelkezés azonban Engl Jakabot nem éri, ő tovább is ott marad. Majd pedig, biztosan megállapítani nem tudjuk, hogy mikor, de *körülbelül ez időben egy másik is jön melléje, Kohn* vagy mint a jegyzőkönyv írja, *Khon Löbl, aki szintén mindvégig szombathelyi lakos marad.* Kitűnik ez abból, hogy mikor 1801. június 20-án a város több beköltözni akaró zsidót elutasít, kijelenti, hogy az 1791. 38. tcz. szerint csak azokat kell megtűrnie, akik 1790-ben már a városban laktak, akkor azonban Szombathelyen állandóan zsidók nem voltak, kivéve Engl Jakabot, kinek még 1802. januárig van szerződése házigazdájával és Löbl zsidó, kinek ugyancsak egy év alatt jár le szerződése. Még ezekre nézve is azt határozzák most, hogy ha lejár szerződésük, tiltassanak ki a városból; ezt a határozatot azonban nem hajtották végre. Engl Jakab jómódu ember létére a városnak kívánatos hasznót hajtott, Löbl Kohn pedig másként volt a város előnyére. Így, amikor 1808. jun. 13-án újra folyamodik a városhoz, hogy tovább is ott lakhassék, a város megengegyedti ezt, mert 1804. márc. 19-én a Kám utcában keletkezett tűz alkalmával Löbl és fiai annyira kitűntették magokat az oltás körül, hogy „annakutána ezen jó és hasznos iparkodásukat Városunk ex publico nekiek meg is köszönte.”

Kohn Löbl tehát szintén szombathelyi lakos marad, pedig igen szegény lehetett, mert többször perlik őt polgárok és a szombathelyi káptalan is adósságai miatt, sőt

a város is elengedi neki 1818, okt. 21-én „tehetetlensége, szegénysége és nyomorult állapotja tekintetbe vetetődvén“, hátralékos 36 frt. 14 kr. adójának a felét.

A jég tehát kis léket kapott, de azért még fel nem olvad. Most azután szigoruan ügyel a város arra, hogy a befogadott két zsidó családnál több meg ne telepedjék benne. Így, midőn az addig a Batthányi Curián lakozó Porlicz Farkas Jakab folyamodik 1812-ben, hogy a városban vehessen lakást, kereken elutasítják. Porlicz azonban nem nyugszik meg e végzésben, hanem a megyéhez felebezik. A megye, mint azt többször fogjuk látni, türelmesebb a városnál; most is kiküldi a főszolgabíró, hogy a városi tanács meghallgatása után referáljon az ügyről. Ez meg is történik, és bár jó ideig elhuzódik a dolog, a megye a város ellenzése dacára is helyt ad *Porlicz Farkas* kérésének. *Ő a harmadik állandó zsidó lakója Szombathelynek*, akinek azonban még ezután is ki kell küzdeni lakhatási jogát. Ebben már a városi tanács is segíti, mert mikor 1815, május 10-én Porlicz panaszt tesz, hogy Grossinger Ferenc német szabó a magistratus közbenjöttével kötött szerződésnek nem tesz eleget és a neki bérbe adott szál-lásba maga megy, a tanács megintí az illetőt, hogy tegyen eleget elvállalt kötelezettségének. De a szabó uram nem hajt a jó szóra és mikor hazamennek az ítélet után, egyszerűen kidobja Porlicz lovát, szénáját az istállóból, sőt még azt is mondja: „*Ő a zsidónak többet is fog cselekedni*“, amely fenyegetéseért azután bezárják Grossingert és így tesznek igazságot a zsidónak.

Mikor azonban ugyanazon időben, 1815, május 6-án Stukovics Márkus, szentmártoni zsidó folyamodását tárgyalja a város, mely szerint az illető boltot akar bérelni a városban, Megyessy László táblabíró házában (Kiskaricsában), a tanács elutasítja. És midőn maga a táblabíró ad be kérvényt ez iránt, azt feleli a város, hogy miután „két zsidó familiánál több az 1791. Eszt. Törvény ellen meg nem szenvedtethetne“, nem hajlandó határozatát megváltoztatni; „mindazonáltal, hogy az Instans Assessor urnak enyhülése lehessen, az Erdemes Communitas azon Boltjában egy keresztyén Katolikus bötsületes kereskedőt hova előbb a

tlált. Instans Assessor urral együtt szerezni igyekezük.“

Azt tehát belátja a város, hogy a házbirtokosnak jávára szolgálna, ha a zsidónak bérbe adhatná boltját, de inkább ügynökösködésre is rászánja magát, semhogy új zsidót engedjen be a város területére. *Valóban érdekes nyomról nyomra kísérni azt a küzdelmet, melyet egy jobb ügyhöz méltó következetességgel folytat a város a zsidók letelepedése ellen és pedig saját kárára, mert megfosztja magát az élelmes, szorgalmas kereskedőktől, kik a város fejlődését előmozdíthatnák. Szegezzük azonban le azt a tényt, hogy csak a hivatalos város, a városi tanács az, mely ily makacs állásfoglalásában, nem pedig a város polgárai. Sőt ezek ellen is fel kell vennie a küzdelmet és minduntalan büntetéssel kényszerítenie őket, hogy határozatának engedelmeskedjenek.* A polgárok ugyanis szívesen bérbe adják helyiségeiket a zsidóknak, sőt velök társaságban is kötnek üzletet, amit a magistratus 1805, június 1-én kemény büntetés terhe alatt tilalmaz. 1807, szeptember 12-én újból van alkalma fennakadni azon, hogy a községi zsidó kereskedő borát a kibérelt pincéből a város parancsa ellenére sem vitte el és két tanácsost küld ki a szigorú eljárás fogyanatosítására. Előfordult ez különben még többször is, míg végre 1820-ban az a rettenetes dolog is megtörtént, hogy maga N. N. Pletnics János Ord. Bíró ur ad bérbe egy rohonci zsidónak pincét, hogy oda borát beraktározhassa. Ezt már nem tűrheti a városi tanács és elhatározza febr. 12-én, hogy ha az illető zsidó borait 14 nap alatt el nem viteti, elkobozza azt. Ha pedig más városi gazdák még Szent-György nap után zsidónak helyiséget kiadnak, 32 frt. büntetést fizetnek. Hogy pedig a városi tanács határozatát ki ne játszassák, kiküld két tanácsost, hogy a zsidóknak bérbe adott helyiségeket írják össze és tegyenek jelentést.

A megye azonban megint engedékenyebb, mint a város és fellebbezés folytán oly végzést hoz, ami a városi polgárok kívánságának is megfelelő, hogy vehetnek ugyan a zsidók lerakodó helyeket bérbe a városban, de áruikat nem szabad ott eladniok. Ez persze azért mégis megtörtént és ez ellen újból tiltakozik a város 1824, márc. 24-én,

kijelentvén, hogy ha még előfordul ez a hallatlan dolog, úgy megfiscální fogja az árukat.

A megyével, mint látjuk, többször ellentétbe jut a város a zsidók ügyében és rendszeren vesztes. Így történik ez 1821-ben is, midőn „Volf Porlicz, szombathelyi zsidóknak fiai számára a Város funduson nyerendő különös lakás megengedéseért tett kérelmét” a város elutasította, a megye azonban a város határozatát megsemmisíti, mert hisz a folyamodónak és familiájának már korábban megengedte „a városi funduson való különös lakást éltek lefolytáig”, így tehát az engedély továbbra is fennáll, amiről „a szombathelyi Város Boros Ferencz főszolgabíró által ahoz való szoros maga alkalmaztatása végett tudósítatni rendeltetik”. Ámde a város nem akar ebben megnyugodni és *fülebbez Öfelsége a királyhoz, mint aki öre az ő privilegiumának.* Persze a mi közigazgatásunk 1821-ben sem volt valami gyors és a város várhat az ügy elintézésére. Mikor már türelmetlenné lesz a várakozásban, 1825, szept. 10-én a következő érdekes határozatot hozza: „Ezen Privilegiált Szombathely Városa által a leg Felsőbb helyen a zsidók iránt tétetett Recursus állapottjának hathatósabb előmozdítása végett nzetes Mittermayer Ferencz ord. Biró és Nagy György fiscalis Belső Tanácsos Urak ezen Város részéről Bécsben oly formán deputáltatván, hogy a szokásos információk megtételével ezen Város Jussainak kívánatos helybenhagyását megszerezni és akképen a tellyesítettokról ezen Városi Tanácsnak Törvényszerinti Tudósításokat is annak ideiben beadni ne terheltessenek.”

Most tehát Öfelsége kegyelmétől várja jogának védelmét a megyével szemben; az alatt természetes kénytelen Porlicz fiait külön-külön is megtérni, de annál inkább érvényesíti jogát új letelepülőkkel szemben. 1822, nov. 23-án Grünwald Löbl, szőkeföldi Szarvas fogadóban lakozó zsidó folyamodik, hogy a városba mehessen lakni, amire ezt a feleletet kapja: „Minekutánna a városnak a zsidók Lakásának megszaporodása eránt különös és a Törvényben gyökerezett statutumai volnának, arra való nézve az Instans kérelmének hely nem adattatik.” Sőt még azt sem engedí meg 1823-ban a város Grünvald Márton és Grünvald Fű-

löp szőkeföldi lakósnak, hogy a városi csordába egy-egy tehenet hajthassanak. Persze ki tudja, milyen veszedelmes keveredés származnék ebből! És midőn 1824-ben Engl Jakab fia, Engl Samu és Engl Moyses kérnek külön lakási engedélyt, nem csak elutasítja őket a város, de okulva a multon, egyuttal „alázatos recursust” tesz a megyénél, hogy pártfogását kikérje.

Igy védekeznek a város a vélt baj ellen, de azt nem akadályozhatta meg küldöttjei által sem, hogy legfelsőbb helyen is elutasítsák felebbezését és így 1828, május 8-án kénytelen tudomásul venni, hogy a „Porlicz zsidók dolgában érkezett kir. Parancs” jóváhagyja a megye döntését és a város köteles magát ahoz tartani.

Mindebből azonban nem tanul a város és tovább is ragaszkodik régi álláspontjához a zsidók ügyében, kész ennek alapján erőszakos, sőt kegyetlen eljárásra is. Mert, hogy „Gyémánt Jakab szakállas zsidónak” 1825. okt. 8-án keményen meghagyja, hogy 8 nap alatt távozzék a városból, mert különben magának tulajdoníthatja ami rajta történik, azt még értjük eddigi gyakorlata alapján, de az már alig igazolható, hogy régi, hű lakósa, Kohn Löbl vejét, Mayer Náthánt, aki ideiglenesen ipjánál tartózkodik, nejével együtt kiutasítja, bár az illető könyörög, hogy neje várandós lévén, hadd maradjon egy ideig szüleinél. A tanács kegyetlen és hajthatatlan, ráparancsol újból, hogy ha okt. 24-ik napjáig el nem költözik, ami rajta fog történni, engedetlenségének tulajdonítsa. Mayer Náthan azonban folyamodik a megyéhez, az irgalmasabb és okt. 17-én elrendeli az alispán, hogy Mayer okaira való tekintettel ne kényszerítse a város távozásra, míg felesége a gyermekágyból fel nem épül. A város most nem recurrál Öfelségéhez, hanem kénytelen-kelletlen belenyugszik a megye határozatába, hozzáteszi azonban: „annak utána pedig takarogyanak ki a Városi jurdisictióból.” Sőt Kohonnak fiait, Sámuel és Leopoldot sem tűri meg külön lakásban és Kohn Löbl halála után annak özvegye csak egyik, Sándor nevű fiával lakhatik együtt, akire azután 1832-ben a város engedélyével átruhazza a lakhatási jogot, „minekutána a folyamodó az előregedett édesanyjának jó gondját viselte.”

Hogy a Szombathely körül levő kis falvakból szeretnének a zsidók a városba beköltözni, az csak természetes; hisz megélhetésük a kis területen nagyon nehéz volt és a város vonzotta őket, hogy sorsukon könnyíthessenek. Miután pedig egyenes uton nem sikerül a beköltözés, nem vetik meg a kerülő utat sem. Így Grünvald Ignác, Grünvald Leopold fia 1829-ben megveszi Porlicz Farkastól a lakhatási jogot és kéri a várost, hagyja ezt jóvá, hisz a város ezzel nem üt rést régi álláspontján, mert így a Porlicz család helyett jönne ő be. A város azonban nem fogadja el ezt az okoskodást és azt feleli, minthogy Grünvald Ignác „azon három zsidó nemzetségbeliek közül való nem lévén, akiknek ezen Privilegiált szombathelyi Városban Törvény szerint szabad Lakás engedtetett, mint-hogy az említett Lakásbéli szabadság adás és vevés alá tartozandó nem volna; elutasítandó!” Sőt mikor 1830-ban Porlicz tényleg elköltözik a városból és Grünvald Ignác újra kéri a várost, hadd foglalja el annak helyét, a városi tanács megint visszautasítja, mert egyrészt csak a Porlicz familiának szolt az engedély, ha az megszűnt, megszűnt az engedély is; másrészt megtörténhetik, amint az az Engl Jakab családjával megtörtént, hogy néhány évvel ezelőtt Rohoncra költözött, de onnan megint visszatért, úgy vissza-kerülhetne a Porlicz család ¹⁾ is és akkor a város, horribile dictu! — „tulajdon maga vétkes lépése miatt négy Sidó familiának kebelében leendő szenvedésével terhelhetnék!” Ugy-e ez csak nem kívánható? A városi tanács tehát kimondja, hogy folyamodót újra és mindenkorra elutasítja, nem hajlandó a három izr. családon kívül, sem Grünvald-nak, sem másnak soha lakást engedni, „a tanuló Ifjúság erköltsőségének könnyebb és bizonyosabb elől mozdíttása kedvéért.”

Hogy mit jelentsen ez az ujak, azt talán a bölcs tanács nem tudta volna megmondani, előttünk teljesen érthetetlen; de hát miként várjunk szabadelvűbb városi politikát olyan vezetőségtől, mely 1828, nov. 28-án azt állítja

¹⁾ A Porlicz család 1838-ban tényleg visszaköltözött a városba és utóda ma is ott laknak.

fel szabályul, „*hogy az ujonnan leendő Polgárok ennek utána a hit formulában arra is megesküdni köteleztesse-nek, hogy akár minő szín alatt is Zsidónak semmi féle épületet, avagy helet sem arendában sem amugy nem adnak; különben a Polgárság számában be ne iktattassanak.*”

Ily szellemben örzi a tanács a városnak privilegiumát, megnehezítvén annak haladását. Ha kereskedni akarnak bejárni a szomszéd Szent-Mártonban lakó zsidók, azért is külön kell folyamodniok és pl. 1831-ben egyenként 12 frtot fizetnek e jogért. De csak akkor, ha portékájukat maguk viszik, ha azonban más által hordoztatják, akkor még külön „Hauzér-czédulát” is kell váltaniok. Arra pedig ügyel a városi tanács, hogy a Hauzér-czédulát megváltsák, kihirdetvén, hogy ha valaki e nélkül házaló zsidót „behajt”, az 5 frt. büntetésnek $\frac{1}{3}$ részét megkapja jutalmul. Sőt 1833-ban a város területén gyakorolható rongyszedés kizárólagos jogát is bérbe adja a város Porlicz Jakab, szentmártoni lakosnak, évi 10 frtért és formális szerződést köt vele ez ügyben.

A zsidóktól eredő jövedelmet tehát nem veti meg a város, csak a területén való lakást nem akarja nekik megengedni. Mikor 1833-ban *Elkán Leopold* seborvos folyamodik letelepedési engedélyért, a város elutasítja, mert hisz régi elve, hogy az Engl, Khon és Porlicz családokon kívül más zsidó nem lakhatik a városban, bár elismeri, hogy Elkán „az elől mutatott Pesti Universitásbéli Diplomai szerint mint Chirurgriae magister, Anganser (?) és marha orvos (!) az egész országban magát mindennéü szabadon letelepíthetné.” Miután azonban Elkán irást adott arról, hogy semmiféle kereskedést nem akar Szombathelyen folytatni, egyedül csak gyógyítani, halála után pedig sem felesége, sem gyermekei nem tarthatnak igényt az ottmaradásra, megkapja végre az engedélyt.

Ugyancsak ilyen reversalis mellett telepedhetik le 1837-ben *Lieberles Baruch*, „Prágai diplomaticus orvos Doctor.”²⁾

²⁾ Dr. Lieberles később a község életében élénk szerepet vitt. Hogy kiváló volt mint orvos is, bizonyítja az a tény, melyet a vármegyei jegyzőkönyv 1846, márc. 9. jelent: Liebellesz Bernát orvos tanár urat tiszteletbeli megyei orvosnak nevezte ki a főispán.

II. FEJEZET.

A VAROS PRIVILEGIUMÁNAK MEGSZÜNÉSE ÉS ENNEK KÖVET-
KEZMÉNYEI. 1840—1848.

Az 1840. 29 tcz. — Zsidó letelepülők 1840—1846. — A zsidók száma 1848. — Zsidó üldözés 1848 ápr. 4. — A zavargás oka. — A rend helyreállítás. — Új korszak a szombathelyi zsidók történetében. — Zsidó önkéntesek. —

Amint eddig láttuk, a zsidóknak Szombathelyen való letelepedésükért minden egyes esetben kemény küzdelmet kellett folytatni, ami nem is járt mindig sikerrel.

A város elzárja területét a letelepülő zsidók előtt mindaddig, míg az 1840. XXIX. tcz., az 1839/40-iki dicső országgyűlés vívmánya megtörte az u. n. privilegiált városok göggyét, kimondván, hogy a zsidóknak mindenütt szabad lakniok, kivéve a bányavárosokat. Ez a törvénycikk, mely az országgyűlés által tervezett teljes egyenjogusítás helyett jutott sovány ajándéknak a magyar zsidóknak, mindenestre fontos és korszakalkotó eredményt jelentett az addigi viszonyokkal szemben.⁹⁾

Ime, most már Szombathely is kénytelen tudomásul venni, hogy lejárt az a szép idő, mikor szabadalmára hivatkozva, egyenesen visszautasíthatta a zsidókat és ezentul nem zárkozhatik el a felvételért jelentkezők elől, nem engedi ezt a szentesített törvény. Azt azonban megteszi, hogy nem csak a törvény 1 §. értelmében szükségessé magyar honosságit kimutatását követeli meg a folyamodótól, hanem azonfelül szigorúan ügyel arra is, hogy az illető előbbi tartózkodása helyéről jó erkölcsi bizonyítványt és bizonyos vagyonot hozzon magával. Nem mulasztja el, hogy kiküldöttjei által meggyőződést ne szerezzen, vajjon a beköltözőnek tényleg megvan-e a bemondott vagyona? És mikor *Königsberger Eduárd Rohoncról* 1840, szeptemberben, *az első, aki az új törvény szerint beköltözik*, előbb nyitja ki boltját, mintsem bejelentett 1000 frt. vagyonát bemutatva volna, meghagyja neki a tanács, hogy okt. 22, d. u. 2 óráig pótolja mulasztását, mert különben karhatalommal zárátja

⁹⁾ L. Dr. Bernstein Béla. Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók. Jókai Mór előszavával. Budapest, 1898. 13—16 l.

be üzletét. Es mikor már jóvátette mulasztását, még okt. 24-én maga elé idézi a tanács és keményen megdorgálja engedetlenségeért.

A városi tanács nem igen tud beletörődni az új rendbe és időnként ki-kitör belőle a régi virtus. Így, mikor 1843, február 18-án Kohn Gáspár folyamodónak, ki egyenesen az 1840, 29 tcz. 1 §. alapján kér lakhatási engedélyt, azt [feleli, hogy „mivel ezen város az ő terhére semmi esetre magára nem vállalja, azért h a folyamodó akár maga akár gyermekei valamely excessust teendnek, tüstént ezen városi hatóság alól születések helyére fognak kergettetni, ily feltételek mellett az itteni lakhatása nem ellenezetik.“ De azért, ha nagy óvatosság mellett is, felveszi a jelentkező zsidókat, akik Rohoncról, Város-Szalonakról, főleg pedig a közvetlen szomszédos Szent-Mártonból, Ó-perintből és Szőkeföldről költöznek be a városba. 1840-ben 2, 1841-ben 8, 1842-ben 3, 1843-ban 6, 1844-ben 8, 1845-ben 3, és 1846-ban 8 család telepedik meg Szombathelyen¹⁰⁾, tehát korántsem oly nagy szám, hogy a város meg ne bírná őket. És mégis már 1846, aug. 3-án elhatározza a város, hogy kiküldi Tassler József beltanácsos és Donasz Károly népszónok (!) urakat, hogy a zsidókat mind család, mind főszám szerint összeírják és jelentésüket mielőbb beadják,

¹⁰⁾ A 38 letelepülő a városi jegyzőkönyvek szerint, korábbi lakóhelyük megjelölésével, a következő volt, akiknek nevei érdekesek az utódok szempontjából. Jellemző a mi viszonyainkra, hogy ma már csekély töredéke lakik Szombathelyen a 40-es évek letelepülőinek. 1840: Königsberger Eduárd (Rohonc), Levy Wilhelm, tanító (Szent-Márton). 1841: Kurländer Márton (Böny, Győr m.), Stadler Isak (Sz.-M.), Filipp Sámuel (Ó-Perint), Singer Herman (Roh.), Lipsitz Lajos (Sz.-M.), Neuman Salamon (Sz.-M.), Grünwald Ignác (Szőkeföld), Weisz Jakob (Devecser), 1842: Mayer Löbl kiszolgált katona, Steinberger A. tanító (Lakompak), Grünwald József. 1843: Khon Gáspár, Kohn József (Roh.) Perl Bernát (Roh.), Blum Márton (Tana) Steiner Móricz, Neuherr Henrik (Roh.), 1844: Rosenberger Henrik, Kohn Károly, szabó (Ratzesdorf, Pozsony m.), Liebermann Mátvás (Szőkef.) Hofmann Moyses, sakter (Sz.-M.) Hochsinger Áron (Szalonak), Pick Áron (Roh.). Grünwald Sámuel (Szőkef.), Eisenstädter Adolf (Szalonak). 1845: Ulmann Ábrahám (Sz.-M.), Angelus Adolf (Roh.), Feiglstock Henrik. 1846: Neustadt León, tanító (Prága), Rechnitzer Max (Zala m.), Rosenberger Miksa (Ó-Perint), Pinkas Berl (Szőkef.), Volf Dávid (Bajor orsz.), Salamon Mór (Ó-Perint), Kohn Lipót (Sz.-M) és Mayer Nánhan (Sz.-M.)

mert azt tapasztalta a város, hogy némely zsidó egyének egyes családokhoz tartozás címe alatt bejöttek, pedig erre tanácsai engedéllyel nem bírnak. Ez az összeírás nem áll rendelkezésünkre, de nem hisszük, hogy sokkal többet tudott kimutatni, mint a jegy-ökönyvekből kitünő 38 új családot. Az 1848, májusban kormányrendeletre foganatosított megyei összeírás már némi szaporodást mutat fel 1846-tal szemben, midőn 289 zsidó lélekről, tehát 55–60 családról számol be. Ezek közül 2 morva, 3 cseh, 1 lengyel származású, a többi mind magyar születésű és mind rendes foglalkozással bír, amellet, hogy magaviselete — mint az összeírás mondja — kivétel nélkül: jó.¹⁹⁾

Aki azonban azt hitte, hogy ezek után minden rendben van és a derék szombathelyiek belenyugodtak a törvény teremtette megváltozott helyzetbe, az csalatkozott. Elfojtott dühvel engedtek a törvény rendelkezésének, de mikor azt hitték, hogy elérkezett az idő a törvényes rend felforgatására, nem haboztak és megragadták az alkalmat. Kétségtelen, hogy úgy mint eredetileg sem a polgárság zöme kívánta a zsidók távoltartását, hanem az érdekelt céhek, a városi kalmárok és mesteremberek, meg a velük egy követ fuvó tanács, úgy most is, 1848-ban, a zavargást, a pusztító zsidóüldözést nem a nép maga akaratából, hanem a titokban bujtogatók működése folytán rendezte. Egyik bizonyítéka ennek az a jegyzőkönyv, melyet az 1848, április 5-én, d. u. 3 órakor a városháza udvarán tartott rendkívüli népgyűlésről készített szakavatott toll, mely elárulja, mily készséggel öntötték formába a vezető férfiak azt, amit állítólag a fékevesztett tömeg követelt. Április 4-én ugyanis megtámadta Szombathely népe, hogy vajon kik, azt kideríteni soha meg nem kísérelték, megtámadta a zsidó templomot, annak belsejét teljesen összerombolta, a 10 tóratekeresztet a frigyszekrényből ki-

¹⁹⁾ Vas megyei levéltár, Zsidó ügy csomó. A megyei összeírás szerint volt Szombathelyen: Rófös kereskedő 4, kereskedő nagyban 5, szabó 3, kereskedő 18, lókereskedő 2, gyapjúkereskedő 1, Piperész (Modisztin) 3, Kotsis 1, gyermekei tartják 5, Aprólékos boltos 4, Zsibárus 4, zsidó mézszáros 1, Tanító 4, serfőző 1, Pántlikás 1, vendéglős 1, Irhás 2, Pipakötő 2, orvos 1.

ragadta, összetépte és egy kutba dobta, a szőkeföldi telken létező zsidó pincéket feltörte, a bort kifolyatta, egyes zsidók lakásait, persze nem házaikat, mert azok a polgároké voltak, pusztította, „s nem remélt szerencsének tekinthető — mondja másnap a jegyzőkönyv —, hogy kisebb s nagyobb, de élet-veszély nélküli sebzéseken kívül a lázadásban egy élet sem esett áldozatul. Félni lehetett, hogy a zsidók elleni eme harcra, a személy s vagyonbiztosság elleni általános harcra fajul s azért a lecsillapítás eszközeinek választásában nem a jogszerűség elvét s a lélekismeret szózatát, hanem a rendkívüli körülmények parancsoló hatalmát kell e követni.”

Ez a mentegetődzés beillik vádbeszédnek is, mely a városi vezetőség ellen irányul, hogy nem kísérlette egy szóval sem, hogy az u. n. nép helytelen eljárásával szembehelyezkedjék, hanem ellenkezőleg mindenben engedett követelésének és a zenebona után következő napon határozattá emeli a következő pontokat: 1. „hogy a zsidók f. é. Szent-György napon tul nem csak városunkból, de a szomszéd Szent-Márton és Perént helységekből, úgy a szőkeföldi telekekről s minden kivétel nélkül eltávolíttassanak. 2. hogy ennél fogva minden ház és telekbirtokos annyiszor mennyiszor fizetendő ezer pgrt. kötés terhe alatt örökösön kötelezze magát: miként Szt.-György nap után zsidó egyént házába vagy bárminő telkére lakóul s haszonbérül be nem fogad, sőt az eddigleni szerződvényeket is megsemmisítve e határidőn tul házából s telkeiről haladéktalanul elutasítandja. 3. hogy jövőre a zsidók által üzetni szokott házaló kereskedés is, a város, Perént és Szent-Márton körében eltiltassanak, az aláírási iv tüstént megnyittatván, miután azt megyei püspök úr ő Méltósága, egy küldöttség általi felszólítás után megkezdi, — a tanácsnak kötelességül tétetett: hogy a városi, szent-mártoni és perénti lakosokat s herczeg Batthányi Fülöp urat ő kegyelmességét, mint szőkeföldi telek birtokost az aláírásra felszólítsa.”

A három pontnak alap gondolata nem új előttünk, hallottuk azt már unos-untalan Szombathely város érdekes tanácsától; az 1687-1840-ig terjedő jegyzőkönyvekben

ismételve tárult elénk, pedig soha sem volt mögötte pusztító néptömeg. Most csak arról van szó, hogy a munka alaposabb legyen, a türelmetlenség nagyobb határra terjeszkedjék ki, ne csak Szombathelyre, de a mellette fekvő három helység is, mely a zsidókat mindig szívesen látta falai között, csatlakozva hozzá, adja ki az utat a zsidóknak. És a biztonság kedvéért most ne 12, meg 32 frt. legyen a büntetés, ha valaki zsidót befogad lakónak, hanem 1000 pgfrt; ez okvetlen eléri célját.

És mi volt az oka a zsidó-heccnek? Világos volt az az eddigi történet ismerője előtt az április 5-iki jegyzőkönyv nélkül is, de felfogásunk igazolására kimondja az maga, hogy „a zsidó néposztály iránt a nép kebelében rég óta élő elenszenv sőt gyűlölség, melyet az 1840, 29 tcz. úgy a zsidók vallási és társadalmi különöz szokásaik, s ingerlő önviséletük *napról napra emeltebb fokra csigázott.*” Bizony nem a zsidók vallási szokásai, melyeket a nép századok óta ismert és mindig józan türelmességgel fogadott, nem is társadalmi különöz szokásaik, melyekkel nem törődött, hisz társadalmilag nem vegyült velök, hanem az 1840, 29 tcz. volt az u. n. lázadás kutforrása, melyet a zsidók magaviselete annál kevésbé szíthattott, hisz az, épp az 1848-iki megyei összeírás szerint, általában kifogástalan, jó volt.

A városi tanács most már a legnagyobb buzgalommal lát hozzá a népgyűlés határozatának végrehajtásához, két bel- és egy kültanácsost küld el Bécsbe, hogy Batthányi Fülöp herceg aláírását megszerezzék. A herceg a zsidókkal szemben mindig a legnagyobb jóakaratot tanúsította, mint látni fogjuk, templomot is épített számukra szőkeföldi telkén, védelmébe vette őket már akkor, mikor Szombathelyen megtűrni sem akarták, most is aggodalmát fejezi ki a küldöttség kívánságával szemben, minthogy azonban annak állítása szerint, a közbiztonság fenntartására okvetlen szükséges az intézkedés, aláírja a neki bemutatott ívet.

A jól megszerkesztett határozatok azonban még sem léptek életbe, mert már április 24-én megjelentek Szombathelyen Széll József első alispán és Csányi László, mint kormánybiztosok és az első felelős magyar miniszterium

nevében megsemmisítették azokat. Ez alkalomra újból népgyűlést hívnak egybe, a hol is „hü színekkel adták elő azon szennyfoltot, melyet az érintett botrány az egész haza színe előtt a városra borítá” és, kihirdetvén a min. orsz. ideiglenes bizottmány április 3-án s a magyar felelős miniszterium f. é. ápr. 17-én kelt rendelményeit, melyekben a zsidók további törvény ellenes üldöztetése szigoruan eltiltatik, az *izgatók s tényesek mindenkáréti felelősekké tételnek*; felszólították a népet, hogy a fentebbi botránytól reájuk hárult szenyet lemosni s városunk eddigi szepőlten hírét az ország s közvélemény széke előtt helyreállítani törekedjék. Minden nyugodt hangulattal lön fogadva.”¹³⁾

A jegyzőkönyv befejező nyilatkozata is azt tanúsítja, hogy az u. n. lázadás a zsidók ellen csak mesterségesen szított volt, amire a kormánybiztosok is utaltak, mikor az izgatók felelősségre vonását helyezték kilátásba. Ezzel azután befejeződött nem csak az a csunya incidens, de egyuttal az a korszak is, mely Szombathelyen a zsidókat kivételes szabályoknak vetette alá és melynek utolsó fellobbanása volt, a lángnak teljes kialvása előtt, az a régi türelmetlenség szelleméből folyó üldözés, melyet Szombathely polgárai röstelhetek azután legjobban. Új korszak kezdődik tehát nem csak Szombathely városa, de a szombathelyi zsidó község részére is, mely ezentul joggal viseli ezt a nevet és szabadon fejlődhetik a tágasabb teren, melyet a város nyújt neki.

Nem sokára egyesíti a szombathelyi polgárokat is a zsidókkal a haza veszedelme, mely mindig nagyobb fokra hágott és Szombathely zsidósága is állit önkénteseket a haza szent ügyének védelmére.¹⁴⁾ Ez önkéntesekhez Königsberger Lajos rabbi intéz felesketésük előtt buzditó beszédet, melyben a község köszönetét is tolmácsolja nekik, amiért a vészben forgó haza védői közzé sorakoznak. Töb-
bek közt azt mondja nekik: „Magyarország a mi édesanyánk, mely szült és nagyranövelt bennünket; és habár nem is ismernek el honpolgároknak, ha sok helyen kegyet-

¹³⁾ L. Bernstein, i. m. 59—63 l.

¹⁴⁾ L. u. o. 132 l.

lenül üldöznek is, ha a mi templomunkat és szent tóratekerceinket gyalázatos módon megszenteltelenítették és megrongálták, nem szabad szívünkben a gyűlöletnek és bosszúnak tért engedni. Sőt imádkoznunk kell jószágos Atyánkhoz, hogy ezt a gaztetet ne torolja meg és ellenségeinknek bocsásson meg.¹⁴⁾ Jellemző ez a gondolkodás nem csak a finomlelkű Königsberger rabbi, de a zsidóságra is, mely így fogta fel feladatát egész Magyarországon a szabadságharcz kilörésekor és egész tartama alatt.

III. FEJEZET,

A KÖZSÉG KIALAKULÁSA A SZABADSÁGHARC UTÁN.

A község létszáma 1850. — Zsidók Szombathely szomszédságában. — A község önállósága 1830. — Templomvétel 1836. — Bathányi herceg löindulata. — Königsberger Lajos, a község első rabbija. — A község vallási iránya. — Első összeütközése az u. n. orthodoxokkal. — Templomrend. — Esküvő a templomban 1846. — Az almemor áthelyezése 1852. — Külön minjan. — Iskolaalapítás 1846. — A község jövedelemforrásai. — Bekebelezési díj és eltörlése 1868. — Vidéki tagok. — A község fegyelmi joga és annak gyakorlása. — A község szervezése. — Egyletek ellenőrzése. — Maszki-lel-Dal egyesület. — Adóbehajtás módja. — Alapszabályok 1858. — Templomrend kiegészítése 1855. — Zúgimaházak eltiltása. — A község és az absolutistikus hatóságok. — Ő felsége Szombathelyen 1857. Königsberger rabbi halála 1861. — A rabbiállás betöltése és templomépítés. — Az új rabbi kvalifikációja. — Az iskola 1847—1869. — Dr. Rokonstein Lipót rabbi és működése. — Hitoktatás. — Dr. Rokonstein lemondása. — Az iskola 1869—1876. — Dr. Stier József rabbi — Az orthodox párt kiválása. —

Miután a szomorú végű, de végtelenül dicsőséges lefolyású szabadságharc lezajlott és a magyar zsidóság tiszta hazafiassággal, becsülettel kivette a maga részét küzdelméből, szenvedéseiből¹⁵⁾, mindenki visszatért megszokott munkakörébe és az abszolút kormányhatalom rendet teremtett, mely megfelelt az ő kívánságának, de nem az ország, a nép vágyának. Az általános nyugalom, mely sok helyütt ugyan a siri csendhez hasonlított, mindenesetre hoz-

¹⁴⁾ Königsberger rabbi beszéde héber betűs kéziratban a szombathelyi congr. hitközség levéltárában.

¹⁵⁾ Bernstein, i. m. 122—188 és 265—312 ll.

zajárult ahhoz, hogy a társadalom egyes szervei felvegyék a munkát saját létük és fejlődésük érdekében.

A szombathelyi hitközség most már teljesen beolvastja magába a szomszéd helységek zsidóságát és mindinkább igazán szombathelyi lesz, miután a zsidó lakosság ide terelődik át. 1850-ben már Szombathelyen 65, Szent-Mártonban 31, Szőkeföldön 4, és Perinten 2 zsidó család lakik, melyek együtt képezik a hitközséget.¹⁶⁾

Hogy Szombathelyen mint ment végbe hosszú küzdelem után a zsidók letelepedése, azt kimutattuk; a mellette levő helységekre nézve e tekintetben bár nem oly folytonos, de szintén megbízható adataink vannak. Már 1759-ben említi Szombathely város jegyzőkönyve *Notl Ádám* zsidót, ki a Bathányi nádor kuriáján lakott és a szombathelyi polgárokkal kereskedett. 1761-ben pedig a szintén Szombathely tőszomszédságában levő, de még ma is önálló hatósággal bíró *Szöllős* faluban lakik Salamon Farkas, aki a szombathelyi városi tanácsnál pereli Korándy Varga Mihályt, hogy mikor ő Rohoncra szekerén jött, az illető botjával ráütött. A vádlott azonban tagadja és felmentik.

Az 1770-iki megyei összeírás szerint *Szent-Mártonban* 2 zsidó család él 8 lélekkel, *Perinten* pedig 1. 1780-ban viszont *Szőkeföldön* találjuk Salamon Bernátot. Így tehát már abban az időben szorványosan letelepedtek Szombathely környékén a zsidók, akik mind Rohonc hitközségéhez tartoztak; 1789-ben valóban azt is jelentették a megyei összeírónak, hogy őket már a rohonciakkal vették fel. 1795-ben már 13 családot jelent az összeírás Sabariensesnek, akik közül azonban tényleg csak az egy Engl Jakab lakott Sabariában, amint azt bebizonyítottuk. 1809-ben Szent-Mártonban 12 család és egy özvegy, Szőkeföldön pedig 5 lakik. 1813-ban Szent-Mártonban 16 család, a Sabaria alatt összeirt 9 közül: 3 Szombathelyen, a többi Szőkeföldön és Perinten lakik. Legpontosabb az 1817-iki összeírás, mellyel az 1818-iki is egyezik; e szerint Sabaria 3, Szent-Márton 15, Szőkeföld 5, Ó-Perint 3 zsidó család-

¹⁶⁾ Hitközségi levéltár, 4. 1850 sz. községi összeírás.

nak adott lakást, amikor is rabbijuk Salamon Löbl és metszőjük Hofmann Moyses Szent-Mártonban laktak. ¹⁷⁾

Mindezek a kis gyülekezetek a rohongi tekintélyes hitközség fiókját képezték, melynek ideiglenes imaháza Szökeföldön volt, a mai Sabaria szálló végében. 1830-körül azonban már önálló lett a hitközség és állandó templomot épít számukra Batthányi Fülöp herceg, amiért azután a kis község évi bért fizet, *mig nem 1836-ban elhatározza, hogy megveszi a hercegtől a templomot.*

Tényleg ugyanazon év Szent-Mihály havának (szeptember) 29-én megköti a község a herceg tisztviselőivel a szerződést, melynek értelmében a „szökeföldi curialis Fundusson Uradalmi költséggel épített Israelita Sinagógát, ahoz kimért háromszázhat $\square$ ölre menő udvarral együtt” eladja a herceg 5000 frtért pengő pénzben, „egy forintot három huszasokban számítva, de úgy hogy a házhely földesuri jussának elismerése gyanánt évente Szent-Mihály napján, egy cs. kir. aranyat fizet a község. ¹⁸⁾ Építhet a község a telken rabbi vagy templomszolgá lakást, de más változtatást nem szabad ott eszközölnie, az udvarból el nem adhat és az épületet sem idegenítheti el. Különben, mondja a szerződés, „a 3-as könyv 3-ik része 30-ik cikkelye értelmében a földesuri Jussok és igazak fentartatván a Kasa bor árulatasi és a zsidó vendéglői haszonvétel, mely eddig a Sinagógával egy szerződésben volt kiadva, külön haszonbérleti szerződésre utasítatik.”

Jellemző az 1848 előtti állapotokra a hercegnek ama

¹⁷⁾ Vas megyei levéltár, Zsidó ügycsomó, mely az összeírásokat tartalmazza. Az 1817-iki összeírás a következő neveket mutatja fel: *Szent-Márton*: Jakobus Kellner, Moyses Betlehem, Mandl Tett, Salamon Lázár, *Salomon Rabbiner Löbl, Moyses Schacter*, Israel Hörsl, Sal Löbl Kohn, Lövi Khan, Michael Anas (?), Jacobus Lebl, Dávid Kohn Hendl Vittib, Jacobus Stadler. *O-Perint*: Lazarus Ábrahám, Josephus Hirs, Benedikt Salamon. *Szökeföld*: Mathias Libermann, Pinkus Berl, Lebl Grünwald, Adam Grünwald, Philipp Grünwald. *Sabaria*: Jacob Engl, Volf Porlicz, Löbl Kohn, Az 1822-iki összeírás lényegtelen eltérést mutat, Szent-Mártonban 15, Szökeföld et Sabaria 7. *O-perint* 4 család.

¹⁸⁾ Az évi 1 drb. aranyat még 1858-ban is fizették, amint azt a hitközségi levéltárban levő nyugta bizonyítja. Hogy mikor szűnt ez meg, nem tudjuk.

kikötése, hogy az eladott telek, mint valóságos curialis birtok, soha semmi szín alatt adó-összeírásban föl ne vétethessék s ennél fogva közadózás alá ne juthasson. ¹⁹⁾

A kis hitközségnek természetesen nem volt annyi pénze, hogy a templom vételárát kifizesse, hanem adós marad vele és három tagja, Grünwald Ignác, Berl Pinkás és Salamon József írja alá a kötelezvényt, saját vagyonuk lekötése mellett, hogy négy részletben kamatokkal együtt kifogják fizetni; amit pontosan meg is tartottak. ²⁰⁾

Ime tehát akkor, mikor Szombathelyen a zsidók szabad lakhatási engedélyt sem kaptak, Batthányi herceg már a saját költségén templomot is épített számukra és minden tekintetben emberségesen, jóságosan bánik velük. Hálásak is ezért a névleg szombathelyi zsidók és a templomvétel után hódoló feliratot intéznek a herceghez, egyttal kérik, hogy küldöttségileg személyesen is kifejezhessék köszönetüket, amit az első részlet fizetésekor meg is tesznek. Különben más alkalommal is tapasztalták már a herceg jóindulatát, aki temető helyet is adott nekik és segítette őket, hogy azt kőfallyal körülvégyék. ²¹⁾ Nem különben bebizonyította a herceg kegyességét később, mikor a megnövekedett község 1857-ben új, nagyobb templomot akar építeni és ezt újból a herceg jóságától várja. Erre ugyan már nem vállalkozik, de hajlandó arra, ha a község maga épít, hogy a régi templomot visszaveszi az eredeti vételárért és vesz a községnek megfelelő telket a templom céljaira, vagy mint 1858-ban módosítja ajánlatát, bizonyos összeggel járul hozzá. ²²⁾

¹⁹⁾ A szerződés eredetije a hitközségi levéltárban. Ennek és a hitközségi jegyzőkönyvnek adatai szolgálnak történetünk ez után következő részének alapjául, ahol más forrást meg nem nevezünk. A szerződést a község nevében aláírtak: Grünwald Ignác, Szombathelyi közönségnek bírája Landesberg Isak, Esküt, továbbá: Berl Pinkus, Kohn József, Deuts Sándor, Salamon József, Stadler Jakob és Neuman Jónás.

²⁰⁾ Az obligatórió eredetije magyar nyelven. Rajta a fizetések nyugtázása; 1839, dec. 31. fizettek ez ideig négy részletben 5000 frtot ezüstpénzben és 362 frt. 30 kamatot.

²¹⁾ L. alább a chevra kaddisa történetében.

²²⁾ Horvát Boldizsár, a herceg ügyészének, két szép német levele a hitközséghez, 1857, okt. 7 és 1858 szept. 5-ről.

A község tehát 1836-ban megfelelő saját templommal rendelkezik, rabbit azonban csak 1838-ban választ, *Königsberger Lajos* személyében, aki azután 1861, dec. 14-én bekövetkezett haláláig viselte a fiatal község rabbitisztjét.²³⁾

Rendkívüli szerénység és szívójság egyesültek benne egyrészt, másrészt mély talmudi tudomány és a világi ismeretek szükségességmértéke, úgy, hogy állásában, mint a *szombathelyi hitközség első rabbija*, mindig méltón állotta meg helyét.

A fejlődő hitközségnek vezetésében és irányításában eleinte bő része jutott, gyűlésein is részt vett és az 1836-1847-ig héber betűkkel írott német jegyzőkönyvek közül nehányat ő szerkesztett. A hitközségi választásokon, mint a pártatlanság ellenőre vett részt és még az 1859-iki alapszabályok is (12 §.) azt kívánják, hogy a választásnál a régi előjárók mellett a helyi rabbi is bevonandó az ellenőrzés gyakorlására.²⁴⁾ És valóban, ki hivatottabb arra, hogy a pártatlan választási elnök legyen, mint a rabbi, akinek mindenkor a pártok felett kell állnia!

A hitközség eleinte haladt a régi utakon, melyeket a conservatív zsidóság kijelölt, de már az 1850 után való időben itt is nagyon éreztette hatását az u. n. felvilágosodás szelleme, mely gyakran kész volt vélt igazáért harcba menni a maradiságnak mondott hagyományos szokások ellen. Königsberger rabbi természeténél fogva nem volt a harc embere, és bár meggyőződése, vallási felfogása teljesen a tisztletreméltó multban gyökerezett, hisz neveltetése és tanulmányai minden tekintetben conservatív rabbinak praedestináltak,²⁵⁾ több pontban engedett az

²³⁾ Állásának elfoglalásáról nincs adatunk, de a haláláról kiadott utólagos gyászjelentés azt mondja: Er war Gründer des hiesigen Rabbinates, hat in der hiesigen Gemeinde *durch volle 23 Jahre* als Oberrabbiner und Religionsvorsteher fungirt, tehát 1838-ban kezdte hivatalos működését.

²⁴⁾ 1842 és 1845-ből egy-egy jegyzőkönyv az ő írása; aláírva: *אין מיינער געגענווארט ליב קאנינגערנער אב"ד פון בעשטשטעטע דער עירמ"ט דאס דיא וואהל בהכשר נמור על ידי בוררים געשעהן*

²⁵⁾ Rabbiképesítését, hattárját, midőn 1818-ban Rohoncon a megvakult R. Szender Meisels helyettesítésére vállalkozott [L. Rohonc hitközsége története] a nikolsburgi országos főrabbitól nyerte el. Ezt azután a szalónaki rabbi R. Pinkás Lób közbenjárására, a pozsonyi Chaszam Szófér a

újítók kívánságának, ami kétségkívül hozzájárult községében a két ellentétes iránynak kiélesedéséhez, míg majd a teljes szakításra került a dolog.²⁶⁾

Első összejövetelük a szigoruan conservatívekkel, az u. n. *orthodoxokkal*, a rituális fürdő ügyében volt. 1840-ben ugyanis a község fürdőjét, melybe mint a legtöbb ilyen régi fürdőnél a forrás fekvésénél fogva, a mélységbe husz lépcsőn kellett lemenni, Königsberger rabbi szerencsés terve szerint átalakították szivattyu segítségével úgy, hogy a vízmedence a talaj színvonalára került. 1850-ig nem volt baj, ekkor azonban párt alakul a községben, mely kifogásolja a fürdő rituális voltát. Königsberger rabbi ugyan a fürdő tervrajzát alapos dolgozatával együtt, melyben álláspontját nagy tudással kifejti, beküldte kiváló talmudikus tekintélyeknek és azok kijelentik, hogy a fürdő a vallás törvényeinek teljesen megfelel, az ellenpárt azonban nem nyugszik bele, hanem másik rituális fürdőt készített saját szükségleteire.²⁷⁾

magá hattárjával is megerősíti, sőt kivételesen elegendi, hogy Königsberger, ki addig kereskedő volt, nála vizsgára megjelenjék. K. különben tanítványa volt még Nagy-Martonban. A hattára 1819: Tévesz 24 kelt a hitközségi levéltárban meg van.

²⁶⁾ L' alább a templomi esketés és az almemor ügyét. Ide számítatjuk azt a tény is, hogy a királyimát nem héberül, hanem magyarul mondta, ami a szigoru orthodox felfogás szerint nagy reform számba ment, Königsberger iratai között megvan, nem ugyan az ő írásával, az általa mondott királyima szövege. Ugyancsak öregségére felvette a papi címét és összerakott taliszt. Így áll arcképmetszetén, melyet többek között Dr. Zipser rohongi rabbinak ajándékozott a következő jellemző dedicatíóval: *Andenken dem Herr. Dr. M. Zipser zur Ansicht Dies Bildniß ohne Gewicht. Er betrachte nur das Gesicht, die Mönchskutte aber nicht. Diese diene schon zum Aerger, Ihrem Freunde L. Königsberger. A kép Ehrlich M. rohongi rabbi ur birtokában van, aki szíves volt a dedicatíót számomra lemásolni.*

²⁷⁾ Az eredeti okiratok a szombathelyi hitközség irattárában *מקור* úgy alatt összegyűjtve. Königsberger dolgozata és a fürdő alaprajza; R. Wolf Homburg, fürth-i és Engelsmann Gávril rohongi rabbik feltétlenül helyeslik eljárását. Hozzájárulnak többek között Sommer Sámuel, németújvári, később pápai, Landesberg Izsák Aron, nagyváradi, Unger Joel, paksi rabbik. Érdekes Dr. Zipsernek 1860-ban K.-hez intézett levele, mely találónan fejtegeti a szivattyu szerepét a fürdő létesítésében. Lásd még Ben-Chananja. 1865, 590—299 l. ugyancsak Zipser a tal röviden kifejtve, hogy az ily rituális fürdő a szigoru vallástörvényeknek mindenben megfelel. Ma már több orthodox községben is van ily alapon készült mikvo.

Ezzel be volt verve az ék és az előbb egységes község pártokra szakadt, hogy többé egészen össze ne forrjon. A viszálykodás magva elhintve mindig bővebb aratást hozott, ami az érzékeny lelkű Königsberger rabbinak sok keserőséget okozott, amint ezt 21 éves működése évfordulóján, 1859. chanukka szombatján tartott beszédeben felpanaszolja. ²⁸⁾ A község zöme azonban feltétlen tisztelettel és igaz szeretettel viseltetett rabbija iránt, amint azt több alkalommal be is bizonyította. 1855-ben jegyzőkönyvbe ígdtatja a rabbiszereződés szövegét, melyet — úgy látszik — előbb nem tartott szükségesnek írásba foglalni. Megszabja ez, hogy megfelelő lakáson kívül élethosszigan 600 frt. évi fizetést ad a község, amiért viszont Königsberger rabbi kötelezi magát, hogy amíg ereje bírja, kötelességeit pontosan teljesíti. De még tovább is megy a község és rabbija halála esetére az ő nevének évi 300 frt. nyugdíjat biztosít. Oly eljárás ez, mely — sajnos — még ma sem általános, sőt a legkritikább esetekben fordul elő ily alakban a hitközségek tulajdonzó többségénél, mert szervezetlenségünkben nem tudnak a községek saját érdekekben sem egyesülni, hogy létrehoznák közös akarattal és áldozatkészséggel az országos nyugdíjintézetet, mely felmentené a hitközségeket ama kínos zavar alól, melynek többé kevésbé mindegyik, főleg a kisebbek ki vannak téve, ha — Isten ments! — rabbija, vagy hivatalnokainak egyike elhalálozik család hátrahagyásával. ²⁹⁾

A békés összetartás tehát meglazult a községben és nem is tért többé vissza, míg nem a conservatív rész teljesen kivált az anyaközségből és 1871-ben orthodox községgé alakult.

(Folytatása köv.)

²⁸⁾ Beszéde, csekély számu iratai között a hitközségi levéltárban.

²⁹⁾ Érdekes a szerződés utolsó pontja, mely szerint az előljáróság engedélye nélkül nem szabad K. rabbinak elutazni. Ennek az a története, hogy nagyon gyakran elutazott, főleg mások érdekében, mert jószívűségét bizony kihasználták sokan. Az utazás akkor sem volt olcsó mulatság, ami K. rabbinál, ki a pénzzel nem tudott banni, súlyosan esett a latba. Ezt akarták meggátolni, mikor az idézett pontot a szerződésbe felvették. Erre mondta ő, amint azt több kortársától hallottam: Lass't mich fahren lass' ich Euch gehn!

NÉHÁNY ÉSZREVÉTEL A SZENTIRÁS SZÖVEGÉNEK TÖRTENETÉHEZ.

Hires mű a bibliai szöveg-kritika terén *Driver S. R.* könyve Sámuel könyveiről, a mely most 23 év után második kiadásban látott napvilágot és teljes címe: *Notes on the hebrew text and the topography of the books of Samuel with an introduction on Hebrew palaeography and the ancient versions and facsimiles of inscriptions and maps* (Oxford 1913). A 96 lapból álló bevezetés négy fejezetben szól a héber ábécze történetéről, a régi héber orthográfiáról, a főbb régi bibliafordításokról és végül jellemzi Sámuel könyvének fordításait. A paleográfiai rész hasznos ugyan, de miután *Lidsbarski* „Handbuch der nordsemitischen Epigraphik“ (1898) és *Cook G. A.* „A textbook of north-semitic inscriptions“ (1903) speciális művek állnak rendelkezésre, nem oly jelentős, mint az első kiadásnál volt. Egy fontos pontban, t. i. a talmudi értesítésekre nézve a négyzetes írás behozataláról (I-III lap), elmaradtak is mondható. „Rövidség okáért általában utalok „Tanulmányok a bibliai bevezetés köréből“ című munkám megfelelő fejezeteire. Helyesen mondja D. (III. 1.), hogy az alfabéta felcserélése nem egy embernek és nem egy kornak a műve. Ezt tényekkel támogatja. Ilyeneket az idézett helyeken felhoztunk a talmudból, jelesül azt, hogy a régi alfabétával irt bibliák még jóval Ezra után is forgalomban voltak. A hasmoneus és a Bar-Kochba-féle érmekből vett bizonyítékokat arra nézve, hogy a régi (főnciái) írást a nép a nevezett korokban még ismerte (XI), tudtommal idézett könyvemben lett először nyomtatékosan bizonyítékul használva és belőle az következtetve, hogy ez volt akkor is a „népirás“. A XIX. lapon szól D. a végbetűkről (מַנְעֵךְ) és azt mondja, hogy ezek a régiebb betűalakok. Idézett könyvemben, úgy gondolom, bebizonyítottam azt, hogy még az első-második században sporadikusan a szó közepén is használták ezeket. Rég is-

meretes egy-egy szóból álló felirat, melynek olvasata טוּבָהּ וְעִרְבָהּ és טוּבָהּ וְעִרְבָהּ között ingadozott. A XX. lapon D. most két feliratot közöl, az egyiket az első, a másikon a második név áll.

Érdekes fejezet a második, a régi héber helyesírásról. Először D. a szóelválasztást tárgyalja és azt mondja, hogy nem bizonyos, vajjon a bibliai könyvek autográfjaiban megvoltak-e már (XXVIII.). Ki lehetett volna emelni azt, hogy az aram papyrusok, melyek közt kerekén 500-ra (isz. előtt) visszamenők is vannak, a szóelválasztás kivétel nélkül keresztül van vive. Ez valószínűvé teszi, hogy ez az írásmód ősrégi és így az „Ó-testamentum“ könyvei nem foghatók ebből a szempontból egy kalap alá. Jeremiás pl. alig élt száz évvel a papyrusokmányok írói előtt, az utolsó próféták pedig velük egykorúak voltak. Ha az egyiptom-nubiai határon élő katonai telep notáriusa okmányoknál a szokat külön választotta, a műveltebb próféta is megtette. A IX. századból (isz. e.) eredő Mesaoszlop a szavakat szintén különválasztja és a feliratkészítő ezt oly fontosnak tartotta, hogy az egyes szók különválasztását állandóan egy-egy pont bevésése által jelzi. Kétségtelen tehát, hogy a szóelválasztás már akkor létezett és bizonyára nem akkor találtatott ki. A Siloa felirat, a mely későbbi korból ered, ebben a tekintetben úgy van írva, mint a Mesakő. Minden valószínűség a mellett szól, hogy a tudatlan véső számára jelezték az egyes szavakat pont által és a kövész hiven követte az elébe adott szöveget. Az írónak vagy hivatásos másolónak ilyen jelzésre szüksége nem volt és papyruson vagy bőrön a szóban forgó pontot csakugyan nem alkalmazták. Nem merész tehát az a feltevés, hogy a bibliai iratok java részében már eredetileg minden szó külön volt választva.

Kétségtelen azonban, hogy a héber szövegben akadnak hibás szóelválasztások és hogy a LXX nem ritkán téves szóelválasztás folytán hibázta el a fordítást. Kérdés már most, hogy ezek a hibák, hogy estek meg, ha a szavak már a szövegben külön-külön állottak? Erre a kérdésre D. azt mondja: „if they [the separations between words] were [marked], some irregularity and neglect must

have been shewn in the observance of them“ (XXVIII), hivatkozva a fentérintett tényekre. A tények nem tagadhatók, de hol van a magyarázat. A pusztá véletlen ily sűrű eseteknél magyarázatnak nem vehető.

Azt hiszem, hogy a magyarázat a régi kéziratok formájában található meg. A bibliapéldányok az ókorban rendszerint kicsinyek voltak és ennek megfelelőleg a betűk is aprók voltak. Ezt bizonyítottuk „Az óhéber könyv“ 63–75 lapjain és egyebek közt ezt mondtuk: „A példányok külső nagyságának meghatározása első sorban szövegtörténeti szempontból bir fontossággal. A betűk nagysága és világossága, a szavak és betűk elválasztása, a sorok szembeöltő egymásutánja és még sok egyéb a tekerics kiterjedésétől függ“ (63).

Vannak most is kis példányok, melyekből „mindenki könnyen meggyőződhetik állításaink helyességéről. A hasonló alaku betűket, mint ו és י, ב és כ, ד és ה, ו és ז alig lehet megkülönböztetni. Ha a szöveg nem volna pontozva, nem egy bibliakritikusnak okozna gondot, hogy a betűket mikép csoportosítsa szavakká“ (64). Érthető ebből, hogy a görög fordítók, kik bizonyára nem voltak olyan kaliberű bibliatudósok, mint a tannák, néha megbotlottak (XXVIII.) Megtörtént a héber szövegben is, hogy a másoló tévesen választotta el a szót, vagy hogy felcserélte a hasonló betűket, de míg a héber szövegnél a maszoréta keré s más megjegyzéssel az érintetlenül hagyott szöveget az értelem czéljára kijavíthatta, addig a görög szövegnél a becsuszott hiba egyrészt nem ötlött az egyszerű olvasásnál szembe, másrészt pedig valóságos korrekurát kellett végezni. Hozzájárul ehhez, hogy a görög biblia olvasók között nem voltak maszoréták, mint a héber biblia olvasói között. Különösen a ו és י betű apró voltánál fogva, könnyen volt elnézhető, hol a szövegben írva volt, és viszont bele volt nézhető ott, hol a szövegben nem létezett, a mennyiben valamely más nagyobb betű kiálló szöglete optikai csalódást idézett elő. Így magyarázhatók a XXXI k. lapon felhozott példák arról, hogy a LXX a szóban forgó betűket a maszoretikus szövegtől eltérően olvasta, vagy nem olvasta. Miután Driver érintette a pontozás keletkezési korát,

a XXXIV. lapon az *Archetypus* kérdésével foglalkozik és az egy héber archetypus mellett foglal állást. Tekintetbe vehette volna „Az óhéber könyv” (87—99) felhozott adatokat, melyek summáját e mondatba foglaltuk: „A hagyomány ezen kihallgatása azon feltevésre, hogy a bibliai iratok egyetlenegy archetypusra mennek vissza, igen kedvező” (99).

A mi nézetünk a szöveggkritikusokkal szemben az, hogy a jelen szöveg kerekén legalább 1900 éves. Sammai és Hillél idejében, midőn heves iskolai viták voltak, a biblia szövege is szóba került volna, ha megállapodottsága bármely csekély mértékben kétséges lett volna. Az Akiba féle döntő jelentőségű midras-módszer, a mely szerint a tóra minden betűjének „tövisé” (vonása) számos törvényt tartalmaz, ingadozó szövegnél elképzelhetetlen. Sőt régi megállapodottság az előfeltétele.

A targumokról szólva, D. azt mondja, hogy a hagyomány szerint az első targum, melyet felírtak, Jóbé volt (L). Ez pontatlanság. A hagyomány ezt nem mondja, hanem csak azt, hogy egyszer hoztak I. Gamlielnek (50 körül) egy Jóbtargumot és ő azt eltemette a fal alá (j. Sabb. 15 c. 4; tósz. Sabb. 14, 2; Sabb. 115 a. Megbeszéltem „Tanulmányok” 65-68). Szabatosan csak az mondható, hogy a hagyományban a legrégebb említés Jób targumáról esik. Az idézett helyen azon sejtésnek adtam kifejezést, hogy targum szó alatt itt a régi héber (főníciai) írás értendő és nem aram fordítás.

Sámuel könyve LXX- ja jellemzésében (L, köv.) D. először a dublettákat említi, vagyis azt a jelenséget, hogy a héber szöveg egy kitétele kétszer van fordítva (gyakran kai (כֵּי) szóval összekötve). Ezt úgy magyarázzák, hogy a margóról a glossa, a mely a második fordítást képviseli, a szövegbe került. Sok esetben bizonyára így is történt. Lucian az ő kiadásában rendszerint kombinálta az előtalált két fordítást (LVII). Nem vették még figyelembe tudtommal azt a következő antik szokást, melyet a görög papyrusok mutatnak. *Ha a másoló tévedett, akkor utána írta a helyes szót vagy kitélt, a nélkül hogy a hibásat törölte volna és mindkettő benmaradt a szövegben* (lásd az idé-

zetet Wilcken művéből M. Zs. Sz. XXX, 96). Több példa, melyeket D. (LV. l.) felhoz, azt mutatja, hogy a héberes vagy nem egészen pontos fordítás után második helyen megjelenik a görögösebb illetve pontosabb fordítás. Biztos, hogy az eredeti az első, melyet később javítottak. E szerint ugyanaz a jelenség, melyet a papyrusokban látunk, hogy a helyesebb szó vagy kitétel felvétetik a szövegbe, a nélkül hogy az első fordítás töröltetett volna. *Lucian e szerint eljárásában antik szokást követett.* Az itt érintett elv érvényesülése a LXX szövegében természetesen csakis beható részletkutatás alapján volna pontosan meghatározható.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

NÉHÁNY ADAT AZ ELEPHANTINEI PAPYRUSOKHOZ

Csak most került kezembe *Rubensohn O.* munkája: „Elephantine-Papyri” (*Berlin* 1907). E görög és demotikus leletek rövid idővel az aram papyrusok fölfedezése után kerültek napfényre. Ezek között van a legrégebb ismert görög papyrus 311/10 évből (18 lap), tehát a görög hódítás első évtizedéből. A papyrus jól konzervált házassági szerződés, melyet szabad görög katona (zsoldos) kötött. Minthogy ebből az időszakból aram papyrust nem találtak, valószínű, hogy azok a görögök, kiknek okmányai itt szerepelnek, az elephantinei zsidók helyére léptek. Kétségtelenül elvették a zsidóktól a földeket is, melyeket azelőtt birtak és így a zsidó telep megsemmisült. Az okmányokban egyetlenegy zsidó név sem található semmiféle összefüggésben, a mi valószínűvé teszi, hogy a zsidók vagy végleg megsemmisültek, vagy legalább Elephantinet végleg elhagyták. A görög papyrusokat szintén fazékban találták (4. lap), mint az aram papyrusokat, és ezeket is mint amazokat egy-egy család tartotta össze.

Felette érdekes a görög lelet a zsidó okmányok történetének szempontjából is, ugyanezért ideiktatjuk az illető részletet.

„Die Urkunden I—IV. sind doppelt ausgefertigt. Beide Ausfertigungen stehen auf demselben Papyrusblatt und sind von derselben Hand geschrieben. Zwischen den beiden Ausfertigungen ist jedesmal ein Spatium von 2—3 cm Breite gelassen. Das Papyrusblatt wurde in der Mitte des Spatium durch einen scharfen Schnitt bis zur Hälfte seiner Breite durchteilt, dann wurde die obere Hälfte des Blattes in ihrer ganzen Breite zusammengerollt, diese Rolle in der Mitte geknickt und zusammengefaltet. Durch die drei Löcher sind dann dünne Papyrusbänder gezogen, mittelst derer die zusammengefaltete Rolle fest zugebunden wurde, und auf diese Bänder wurden die Siegel gesetzt. Darauf wurde die untere Hälfte des Papyrusblattes zusammengelegt, das gefaltete Blatt gerollt und diese Rolle schliesslich unter die versiegelte Rolle untergebogen, so dass also diese offene Rolle frei an der gebundenen Rolle hing.

Der Zweck dieser ganzen Herrichtung ist klar. Es wird so neben der offenen, jeder Zeit zur Einsicht — aber auch zur Verfälschung freien Ausfertigung ein gegen jeden Eingriff gesichertes Exemplar geschaffen, das den garantiert echten Text enthält.“

„Das Verfahren ist in der Komplizität der Faltung singulär, wenigstens bisher noch nicht beobachtet. Am nächsten kommen unseren Papyri die doppelt ausgefertigten Kontrakte Hibch-Papyri 84 a und 96, bei denen — nach dem Faksimile von 84 a zu schliessen — einfache Wickelung der oberen Ausfertigung (ohne Durchschneidung) und Siegelung mit Namenbeischrift vorliegt. Bei diesen wie bei unseren Papyri fehlt jede Notiz einer amtlichen Stelle. Genau dieselbe Praxis zeigt sich bei einem in unserer Grabung gefundenen demotischen Papyrus aus der Zeit des Amasis, bei dem nur der grössere Teil der zweiten Ausfertigung weggebrochen ist und hat auch in Judäa gegolten, von wo uns die auffallendste Parallele zu unserem Fund bekannt ist“.

„Dasselbe Prinzip, das so bei den Papyri verfolgt wird, kehrt ferner bei den babylonischen eingeschachtelten Tontafeln, den sogen. „Case-tablets“ (vgl. Clay in „The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania“ B.

XIV. S. 9. ff.) und bei den römischen Militärdiplomen wieder, ist also etwas in der ganzen antiken Welt verbreitetes. Inwieweit wir dabei an Abhängigkeit des einen Brauchs vom anderen zu denken haben, bleibe hier dahingestellt.“¹⁾

Mint látjuk, már Rubensohn észrevette, hogy a Jeremiás 32. fejezetében említett nyílt és lepecsételt okmány ugyanaz a fajta, melyet az előkerült görög okmányokban bírnak. Sőt már előtte állította Gerhard (Philologus 63, 500), hogy a görögök e tekintetben a Kelettől függtek. Készséggel lemondunk tehát a prioritásról, noha Jeremiás okmányát már régebben így magyaráztuk és folyóiratunkban (a helyet nem találom) ezt ki is nyomattuk.

Az említett görög házassági szerződésben kettős kelet van: Sándor, nagy Sándor fiának 7. és Ptolemeus helytartóságának (satrapiájának) 14. évben. Ptolemeus satrapiájának első évéül e szerint 324/23-at tette meg, noha valóságban csupán 323/22-ben lett helytartó. „Wir haben hier also den urkundlichen Beleg dafür, dass das vom Verfasser des Marmor Parium, vom astronomischen Kanon der Königsherrschaften und auch sonst (vgl. Ed. Meyer Forschungen II 444 ff.) den chronologischen Ansetzungen zu Grunde gelegte Prinzip der „Antedatierung“ unter Ptolemaios I. in Aegypten bei der Zählung sowohl der Satrapen — wie der Königsjahre offiziell zur Anwendung gelangt ist und ersehen, dass Ptolemaios sein erstes Satrapenjahr einfach mit dem ersten Regierungsjahr Philipps Archidoios gleichgesetzt hat, obwohl es keinem Zweifel unterliegen kann, dass er erst 323/22 sein ägyptisches Amt angetreten hat“ (18).

¹⁾ „Jeremias 32, 10 [Kautzsch's Übersetzung] Kauf des Ackers in Anathoth: „Dann schrieb ich [den Kaufvertrag] auf ein Blatt, siegelte [ihn] und nahm Zeugen hinzu . . . Sodann nahm ich den gesiegelten Kaufbrief [und den offenen] und übergab den Kaufbrief an Baruch . . . und . . . Baruch an . . . *Nimm diese Briefe diesen gesiegelten Kaufbrief und diesen offenen Kaufbrief und lege sie in ein Tongefäss, dass sie geraume Zeit erhalten bleiben.*“ Es sei hervorgehoben, dass sich unter den in Elephantine in einem Tongefäss gefundenen aramäischen Papyri keine Doppelausfertigungen finden. Sie waren zum Teil bei der Auffindung noch mit Papyrusbändern unwickelt und versiegelt.“

Bennünket csupán az antedatálás elve érdekel. A talmud szerint „az összekötött okmány” kelete mindig egy évvel többre tétetik: egy helyett kettőt, kettő helyett hármat tesznek s így tovább. Ugy gondolom, hogy azt az értesítést az érintett adattal kapcsolatba hozhatjuk. Fischer L. (Die Urkunden im Talmud, Berlin, 1912, 23—25) más magyarázatot kísérelt meg.

Az írás történetére nézve említésre méltó, hogy ezekben a régi okmányokban minden betű külön áll és ligatúrák alig fordulnak elő. Ez a sémi írásszokással egyezik, melyet a héber négyzetes betűírás mai napig fenntartott. A házassági szerződés egyébiránt még görög jog szerint szerkesztetett; később a makedón hódítók az egyiptomi, (általában keleti) jog befolyása alá kerültek.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

LAPSZÉLJEGYZETEK.

1. FÁN TERMŐ MADARAK.

A fán termő madarak, a barnacle-ludak meséje ismeretes. ¹⁾ Középkori zsidó írók is komolyan foglalkoznak a kérdéssel. ²⁾ Leginkább a corbeil-i Izsákra hivatkoznak, aki művében 210 sz. említi ezeket a furcsa madarakat. ואותם עופות שגדלים מן האילנות ודבוקין בהרסום שלהם ר"י היה אוסרם משום שרץ העוף וכן מורי רבינו יהואל היה אוסרם.

Kérdés, ki ez a R. J? A lunel-i Áron ha-Köhén, Orchoth Chajjim ed. Schlesinger II 369. R. Tám-ot említi e helyen. Forrása a סמק. (Kolbo [110 sz. ugyancsak említi olvas.) Az ellentét könnyen szüntethető meg, a ר"י névjegyet R. J-nak kell olvasnunk. Ámde R. Jákób Támról

¹⁾ Müller Miksa, Ujabb felolvasásai a nyelvtudományról Bpest 1876. 573—93.

²⁾ Oppenheim D., Monatschr. 1869. 88. o. Lewysohn L. Zoologie des Talmuds 1859. 362, 363. Duschak M. Zur Botanik d. Talmud, Pest. 176. 3.

Diamant Gyula, Fán termő madarak [a Bloch Mózes féle emlékkönyv 82 o.] Kohut G. Jewish Encyclopedia II. 538.

éppen ellenkező véleményt közölnek a források. Így a rothenburgi R. Méir döntvényeinek lebergi kiadása 160 sz. ואומר מורי נור אריה: ששמע מאביו ר' יצחק שרית הצריכם שחיטה ושלח לבני אינגולשטרא שצריכין שחיטה וכן אמר לי מורי נור אריה.

Ugyanez olvasható Mordechai (ed. Riva) Chullin, 1256 (735) azzal a változással, hogy Gur Arje helyett R. Judát ír, Aguda, Chullin 150 sz. תל-אבי"ה-תל. A סמק szü克斯zavu értesítésével szemben ez sokkal határozottabb. Idézi különben az Águr is 1233 sz. az Ór Zárúa nevében. Viszont az Orchoth Chajjimmnak megfelelően a Turim nevében idézi a következő tudósokat, akik a fán termő madarakat eltoltatták: ר"ת ריב"א ר' יהואל מפריס: E szerint javítandó Jóna, Isszur vahettér 56₁₉, aki ר"י ומהר"ם ר"י מפריס nevezi meg mint tekintélyeket. Az első ר"י ומהר"ם מפריס és ריב"א = ריב"ם, ר"ת = ר"י

A relatiók tehát, melyek R. Támra mennek vissza, elentétesek. Hogy a סמק-ban idézett ר"ת בר"י javasolja Orchoth Chajjim, Jóna, Águr. Másrészt Méir b. Báruch, Mordechai, Águr (Ór Zárúa) világos tradíciója szerint R. Tám e madarak rituális levágatását tette kötelezővé. De valami minden kétségen felül áll. A barnacle-ludakhoz R. Juda ha-Chászidnak köze nincs. Oppenheim (Monatschr. 1869.) helytelenül azonosítja a Mordechaiban említett R. Judát a worms-i (?) R. Judával (megh. 1216 ?), aki apjától, a speyeri R. Sámuel-től hallotta, hogy R. Tám követelte e madarak rituális levágatását. A nevezett R. Juda (l. még Maharil, Döntv. 144sz.) azonos a párizsi Juda b. Izsák Sire Léonnal. Így helyesbitendő Bacher, a Széfer Muszár 194 o. tett megjegyzése is. Hogy nem német, hanem francia forrásokra megy vissza a tradíció, bizonyítja Menachém b. Zerach, Czéda la-Derech II, 2, 7. עופות. יש ארצות שמוצאין שם עופות. שגדלים מן האילן ותלוין בהרסומיהן וכשהם מבושלים נופלין ובוחרין וכתבו הכמי צרפת שהם אוסרים.

A mese, mint József b. Juda ibn Akin Sz. Muszár-jából látjuk, Spanyolországban is elterjedt. Jákób b. Áser, a Turim szerzője (Jóre Déa 84 sz.) a סמק-ból ismeri:

וכתב ר' יצחק שהם אוסרים משום שרץ העוף על הארץ

Az idézet rövidített, a סמק szerzőjének nevét említi, nem azt a tudóst, akit utóbbi ר"י-vel jelöl meg. Bár felte-

hető, hogy ha R. Tám tiltotta volna el a barnacle-ludakat, ezt is megnevezhette volna. Viszont érthetetlen, hogy R. Tám ellenkező véleményéről nem vesz tudomást. L. כנהנין JD. 84. Valószínű, hogy az ingadozó relációk mellett a סמק nézetéhez csatlakozik, akinek glossatora, R. Perez is tanítója, R. Jechiel megnehezítő decisióját említi. Egy kéziratosszerint מורי ר' יהואל אורסרם glossa, mely a szövegbe nyomult.

Nem határozhatjuk meg tehát, kit ért a corbeili Izsák a ר"י alatt. Lehet R. Tám, Izsák b. Sámuel, akinek neve rendszeren ez a rövidítés, Izsák b. Ábrahám ריב"א (Águr szerint), Izsák b. Snéor Evreux-ből, aki a corbeili Izsák egyik tanítója volt.

Épöly bizonytalan, ki az a tanítvány, aki Juda Sire Léontól hallotta R. Tám nézetét. Jechiel b. József Sire Vivesnem lehet, mert ez eltiltotta a barnacle-ludakat. Izsák Ór Zárúa mellett szól az Águr, (l. Back, R. Meir 103. o.), de a mi Ór Zárúa kiadásunkban nyoma sincs a tételnek. Hozzájárul még az is, hogy a Darkó Mósé, JD. 84, 7, jegyz. szerint az א"י האריך szintén eltiltja e madarakat, míg a Hag. Mordechai megengedi azokat. Tehát az Águr forrásjelzésében lehet valamely hiba.

V. ö. még Aguda, Chullin 150 sz.; Midr. Talpíjot Varsó, 1875 p. 55, aki azt írja: לעורר תאות המשגל. A természetrajzi furcsaságban nem kételkednek. Kivétel talán Taku Mózes, Óczár Nechmad III 85.

2. היפריש

Méir b. Báruch prágai döntvényeinek 358. számában a következő kitétel található: ואעפ"כ הי' פוסק ר"ת כשנפסל מטבע שלנו דינאדמלכותא דינא וכמו שתקן השלטון היפרייש הפורע לאלתר ישלם וכו'.

A Bloch-féle kiadás végén bold. Kaufmann tanár magyarázata szerint: Erfurt = הייפורט.

M. Hoffmann, Der Geldhandel der deutschen Juden während des Mittelalters. Leipzig 1910, cz. műve 189 oldalán így fordítja: Nach Anordnung des Herrschers Heifris sollte sat. A jegyzetben pedig megemlíti: Prof. Berliner meint- von Erfurt.

A contextus nem igazolja ezt a feltevést. R. Tam döntésében mit keres az erfurti fejedelem? A corruptelát másként kell emendálnunk = היפריש = מפריש. Hogy kit értsünk a párizsi kormányzó alatt, milyen dignitárius volt, azt a kortörténetből lehet megállapítani. De hogy Párizs jobban illik az összefüggésbe, mint Erfurt, az világos.

3. SIRE LÉON LEGARCON.

A müncheni talmudkéziratban egy családja található, mely a következő részletet tartalmazza: ורבנו יודיה הוליד הרב ר' יהודה דשייט מייט הזקן המכונה שירא ליאון לוגרוש והר' ר' יהודה הזקן הוליד הרב ר' יהודה דשייט מייט הבחור שירא ליאון לוגירולין ויש קורין לו שירא ליאון מינצה.

(közli Gross, Gallia 648.) A mellénevek nincsenek eddig kiderítve. Gross az elsőt לוגרוש Loeb után (Rev. XVI, 82 XIX, 263) Logros v. Legros névvel azonosítja. Az utóbbi a helyes. לוגרוש — az első vav = jod. Gros annyit jelent mint a nagy. A másik cognomen לוגירולין sok nehézséget nyújt. Hogy diminutivuma a לוגרוש -nak, kivan zárva. Emendálni kell. Sejttem, hogy לוגרוצון Legarcon rejlik a corruptelában. A מינצה szó pedig = mince, kicsiny. Az összefüggésnek teljesen megfelel a magyarázat. Sire Léon Legros — a nagy, Sire Léon Legarcon — a fiatal, S. L. mince — a kicsiny.

4. ששטיר

Izsák b. Seseth döntvényeinek 266 sz.-ban előfordul a következő kifejezés: שוק הנקרא לו ששטיר. Gross, Gallia 669o. az idegen szót Saint- Isidore egy változatának tartja. Az identificáció helytelen. Nem tulajdon, hanem köznévi az. Sestier, mesure de terre. Godefroy, Lexique 481 o.

5. שמשמבריא

Az ujonnan kiadott Sziddur Rasi 292.o. 615 sz. bekezdésében a következőket olvassuk: לפעם אחת סיפר יהודי אחד לרבי: שמשמבריא Buber emendálja שמשמבריא-nak.

A helységnevé valószínűleg שמיביריא Saint Thibéry

(Gallia 660.), de lehet, hogy a szöveget így kell helyesbíteniünk: *לרוב שמעבריא* aki alatt Benjamin de Canterbury-sejtjük. (u. o. 597.)

6. MENACHÉM b. SÁMUEL.

A Szemak 184 sz., Kolbo 29 sz. említett Menachém b. Sámuel valószínűleg azonos a הנייר-óben idézett Menachém de גאון-יארוויש-val. (Gallia 392o.) Egy kéziratban (Kaufmann 81 sz.) a 31 számának glosszájához hozzátételek: גם בחוספי שאנץ מפי הר"מ מנחם בן הר"ר שמואל. Ebből kitűnik, hogy nevezett M. b. S. a sens-i Simon b. Ábrahám tanítványa volt, amit Menachém de גאון-יארוויש-ról is tudunk.

7. FRANCIA GLOSSZÁK.

1.

Rasi, Rosh. 34. vox מילל egy ófrancia szót közöl, melyet eddig megfejteni nem sikerült. רצייר. A Machzór Vitry 351,7-ben רצייר a Sziddur Rasiban 74o, 163 sz. רצייר áll. Schlessinger, Die altfranz. Wörter im M. V. 93 sz., *recrier*-t sejtí. Helytelenül. A glossza eltorzult a másolónknál, legközelebben a helyes olvasathoz a Sziddur R.-é áll רצייר l. רצייר = receer, plaindre. Godefroy, Lexique 434 c.

2.

Sziddur Rasi 135o, פיישייר két variációja a forchefierenek. l. M. Zs. Sz. XXVIII. 266.

3.

Uo. 194o 365 sz. három ófrancia magyarázatát Buber nem érti אישליש שקורין מוליחה nem lehet *aisselles*, ami egészen más jelent, hanem a szót emendálni kell: פיישליש *faissell*. L. Sz. ha-Teruma 64 sz. פיישילייש, Orchoth Chajjim II. 337. פיישילייש és Parnes 69. sz. פיישילייש. Sajtforma.

קרשפלייש nem *crêpes*, hanem: *crispelé*.

פרישליש nem מוליחה של גבינה פרישליש, hanem talán: far-cime (pâté)

4.

A Széfer ha-Teruma, Sabbath 123 sz. a következőt

tartalmazza: כשהענבים שלימים ונותנין יין צלול עליהן וקורא אותו רפיד
Hasonlóan a Machzór Vitryben 125₁₃. Schlessinger nem érti. A szó az *ófr. rapaier*, (apaiser, raduncir), az ujfr. rãpé-Machwein.

5.

Machz. Vitry 787₃₇ מנעל מורי כעין בוטש שלנו A מורי szó foré, átlukasztott, nem pore. Schlessinger 177 sz.

6.

Baruch b. Izsák, a ספרהיה-t szerzője a נכחינה נסה-nak nevezi, épúgy a Szemak 185 sz. גרושה-nak. Löw L. Graphische Requisiten etc. II, 73o. német szónak tartja, pedig francia az — grosse. Löw, u. o. I. 155o. a Maharil-től említett גליטנשטיין-ban helyesen sejtí a Galitzenstein-t. Egy Mordechai kéziratban (Gittin II. höz) ezt a glosszát találtam; קנקתום וזו קרקק, קנקתום וזו קרקק. Hogy שטופטינט nem Stofftinte, hanem Staubtinte, valószínű.

Budapest.

Wellesz Gyula.

ABERRÁTIÓK A TUDOMÁNYBAN.

„Ha örület is, de van benne rendszer”.
Shakespeare, Hamlet.

Az utolsó években a könyv piacterein ugyancsak fül-süketítő kínálat között irodalmi termékek kerültek forgalomba, melyek tudományos mezbe öltözködve, állítólag, a kulturát előmozdítani hivatvák. Növeli azoknak hatását, ha tartalmuk az érzékiség iránti fogékonyságot veszi számításba, az idegeket csiklandozza, és megengedjük, sokszor a szerző szándékán kívül, a már úgyszólván elharapódzott előítéletek megerősítésére és megrögzött indulatok táplálására új anyagot szolgáltat. Igazán bámulatos e tekintetben a fáradság és, tegyük hozzá, a blamagetól vissza nem riadó tevékenység, melyet némely német író kifejt. Ujabb időben a tudomány és általában az egész zsidó irodalom szolgál az ilyen szerzőknek kísérletezésök tengeri nyula gyanánt: idéznek

„helyeket”, miknek nyomára szem nem akad, hivatkoznak állításokra, miknek ellenkező értelme a szakembernek első tekintetre szembe ötlök, csonkítanak, hozzátesznek, kihagy-
nak és földözgatnak akár csak a kontár szabó a zsbárús elrongyolódott ruhakelmén. De mit mondjunk egy „diadal-
mas világnézet” zseniális írójáról, akinek csaknem minden szava valóságos értéket képvisel, akinek minden metaphorája „aranyalma ezüst foglatban”, akinek tanításai a holt ter-
mészetet „eleven élet”-re varázsolják és a szeretetet „a mindenség fentartó elemé”-vé avatja, — ha mond-
juk, — mesteri munkájának egyik lapján a következőt olvassuk: (Prohászka Ottokár: A diadalmas világné-
zet 33 l.) „Vannak vallástalan nemzetek . . . „Nincs érzékük a titokzatos, a fönséges iránt. Nincs filozofiájuk, nincs metafizikájuk. Gondolom a modern zsidóság is ilyen. Crédójuk csupa tény, de bensőség nélkül. Ők konstatálnak, szövegeznek hitet, de a régi formákból kiesett az érzés parázsa. Ők számitanak s' nézik érdeküket s' mennek továb-
b. Olyanok mint a cigányok, nem imponál nekik a lét s' az élet kérdése . . . Ideális népeknek a chinai, a zsidó, a cigány mindég nevetséges figura lesz, az eszménytelen, lapos szellem, ha különben éles is és átható, olyan mintegy lapos, sunyi arc: nevetünk rajta.” Majd meg (u. o.): „Gon-
dolatomnak illusztrálására hallgassuk meg a Jeruzsálemi talmudnak Sabbath-tractatusából a következő történetet s figyeljük meg a zsidónak lapos, szellemtelen felfogását, mely a nagy nemes motívumot megközelíteni sem képes. Rabbi Hilla meglátogatja a zsidót s mikor visszatér haza a rabszolga elkíséri őt. Veszett kutya veti magát útközben a rabbira, de a rabszolga a kutyát magára rántja s hara-
pásától maga elvész. S' mit gondol az áldozatos hősiességéről a jámbor zsidó? Nem dicséri, nem magasztalja azt, hanem Izsaiás szavait citálja: „tiszteletes lettél szemeim előtt és dicsőséges (ó Izrael), én szeretlek téged és embe-
reket adok érted” (434). Így tükröződik a hősiesség emberszeretet a rabbinak lelkén! A szolgáló kiadta lelkét érted: élvezd Izrael az életet! Remélhetőleg találkozik még elég pogány aki oda adja életét érted. Neked lesz annyi eszed, hogy hasonlóképpen nem cselekszel.” Nos ennek az okos-

kodásnak a fele sem komolyan veendő, mert a remekírónak vagy egy Briemantól inspirált Rohling, vagy a legújabb keletű Talmud fordítás egyik kóbor famulusa szolgálhatott nem egészen tiszta forrásul. Világítsunk csak annak a veszett históriának közelebbről az arcába: A jeruzsálemi Talmud Sabbath-tractatusa 6 fejezetének 8 l. b. old. a következőt olvassuk szórul szóra: Germanja R. Jehuda hanaszi szolgálja kiment, hogy elkísérje R. Hilát, ekkor jött egy veszett kutya amely R. Hilára rá akart rohanni s minek utána Germanja ráijesztett, elfordult Hilától és neki ment (Germanjának), amire aztán ráolvasta (Hila), „én adok *embert* te helyetted.” A talmudi hely egész tonusából kitetszik, hogy a szolgáló Germanja esete az ottan tárgyalt astrologiai esélyek egyike gyanánt van oda állítva, és értelme nem más, mint az, hogy Germanja fátuma úgy hozta magával, hogy önszántából a veszedelembé kerüljön, Hila pedig megmenekült, mert a csillagok felett úgy volt megírva, hogy sértetlen maradjon. Egyébiránt az idézett helyen egy szóval sincs felemlítve, hogy a szolgáló halállal fizette volna meg áldozatkészégét, csak az van mondva, hogy oda hagyta a veszett kutya Hilát és Germanjának neki ment, tehát a hősiesség emberszeretetnek nem volt alkalma sem szüksége a rabbi lelkén visszatükröződni! eltekintve attól, hogy az idézett verstörédekből „adok embert a te helyedbe” a szolgáló áldozatkész nemes tettének elismerése rejlik Hilai részéről, mintha csak azt mondta volna „ez aztán az ember.” (ecce homo!)

Az előbbinél egészen más szemszögből tekintendő a kifejezés mód, melyet a „diadalmas világnézet” káprázatos stílusú szerzője „az eszmék esélyei” című értekezésében (94 l) használ. H. Rolond Holst („Der Mysticismus in der neuern Litteratur”) egyik állítására reflektálva, a modern embert igazi szecessziós színekkel karikatura alakban rajzolja, ennek eredetijét pedig a megrögzött előítélet convex szemüvegén át a zsidóban isméri föl, szólván: „Az élet praktikusa nem törődik vele, hogy a föld egykor kihül, a szél és a tenger elül, a napsugár kialszik, a kultura elvész, mindezzel nem törődik; neki ez metafizika, neki ez mind jövő s nem jelen, már pedig neki csak a jelen iránt van érzéke; er hat den „Gegenwartsinn” mondaná Schoppen-

hauer; ő az élet zsidaja, echt szemita!" Nos a ragyogó aranytoll itt s még másutt is a mondás végére eléktelenítő „malacot" ejtett s bár az illustris író tudása és olvasottsága bámulatra ragad, azt még sem látszik tudni, hogy az „élet zsidaját" arra tanítja az ő ethicája. „Többet ér egy óra lelki megnyugvással a jövő világban, mint ennek a világnak egész élete." (Abót IV. 17.) Ez már aztán „echt szemita!"

De még jobban is jön Schoppenhauert, Goethet, Wagner, Nitzschet, de különösen a francia esprit-t izzó tolla hegyére („a kéj és szerelem" feliratu fejezetében) fűzve, ily válogatott szavakkal végez velök. „Az ilyen társaság az ideálok hajóját Kirke hegyfoka felé tereli és nemcsak hogy viaszt nem önt utasainak füleibe, hanem viszketeggel ingerli . . . biztosan kiszáll s' a kirkei metamorphosison is átesik; disznó lesz." De itt is keresd a zsidót: Mert úgy mond a diadalmos világnézet aranszajú profétája (147 l.), „mit tudtok? mihez értetek? mit hoztok létre? Jelszavatok cynisch, „grausam". Kedélyetek lázas és ingerült. Betegek vagytok, mert nem értitek meg magatokat. Még a leghősiesebb eszmények égboltján is csak egyet láttok: sakterkést! Ezt örületnek hívják". Mi úgy tudjuk, hogy eddig a sakterkessel próbát tettek a Solymosi Eszterek, a Hilsnerek, a Beiliszok eseteiben, most már arról is értesülünk, hogy az eszményeknek is lehet sakterkessel nyakát szegni. De hát „tanta religio potuit suadere malorum" mondaná ez újabb kinyilatkoztatásra a régi római klasszikus író. Az ilyentud ományos aberrációk, melyekbe a legyőzhetetlen elfogultság és sekélyes felületesség, még ha káprázatos színekbe is öltözködnek, emlékeztetnek a talmudnak egy sajnálatra méltó eseményre alkalmazott szálló igéjére: „ha a cédrusok közzé esik a láng, mit tegyenek akkor a falon élősködő Izópok" (Mócd Kátan 25). Ha a „Magasságok felé" és a „diadalmos világnézet" remekírója a Zimándy Ignácok szája ize szerint ír és szónokol, csoda-e ha egy 23 éves fiatal óriás, a kit Gábor Andor önkéntes halálából mesteri kézzel föltámasztott, a mikor „Geschlecht und Charakter" című munkáját magyarra fordította, egy egész nép felett, mely sok ezer éves multra tekint vissza s melyet egy nem huszonhárom éves, hanem dicsőségben megöszült

költő így jellemezett „der letzte Mensch wird der letzte Jude sein" féktelen dühvel pálcát tör, s' feltéve, de meg nem engedve, a mit magyar fordítója róla állít, hoy Ottó Weininger Nietzsche óta a filozófia legnagyobb erejű, éleségű és kiméletlenségű gondolkodója, csak a zsidó lényének páratlan nem ismerése vezette vésőjét, mellyel saját képmására (egyikének a legcsunyább férfialakoknak mondja 9. A „nem és jellem" előszó IV.) alakított faragtalan márványtömbből egy Marsyas féle torzfigurát a zsidóról, melléje állítva egy nőszobrot, melynek láttára minden ember elborzadva fut, mint Germanja szolgál a veszett kutyta elől. Vagy mit szóljunk ilyen tajtékozó kifakadásokhoz mint: Szolgai hajlandóságából fakad heteronom (sic) étikája, a tizparancsolat, a világ legerkölcstelenebb törvénykönyve, a mely egy hatalmas idegen akaratsnak az engedelmes követése fejében a földön való jólétet és a világ meghódítását helyezi kilátásba. (384 l) Vagy nem üveg alá való az áltudomány pontini mocsáraiban burjánzó stilusvirágok a következő iskolapéldája: „ami az emberben istentől való, az az ember lelke, az abszolút zsidó azonban lélektelen." S' a 40 lapon végig zugó nyáltengeren nem mutatkozik egy arasznyi szigetecske, melyen a tudományos tisztesség kutató szeme megnyugodhatnék.

Ottó Weininger a ki tudorrá avatása napján elkövetett öngyilkosságával ad hominem bebizonyította, hogy az embert egész általánosságban és a nőt és a zsidót mily „alaposan", ismerte, a világot sem engedné meg, hogy „a zsidónak humora, a zsidónak zene és ének tehetsége, a zsidónak áhitata, a zsidónak filozófiája, a zsidónak költői lendülete, a zsidónak érzéke állami és társadalmi jóllét iránt volna", de nagyban bővelkedik a komolyság, a lelkesedés, a buzgóság hiányában. Dictum, factum a zsidó legmélyebb lényege hitelenség és belső támasztalanság. Valóban a mi külföldi jó barátaink, Chamberlain, Werner Sombart, Treitschke, a mi biblia és talmud tudósaink Weinl, Weisz, Fiebig, Harnack és különösen Beer és Holzmann a „Geschlecht u. Charakter" szerzőjétől zsidó ismertetése és karrikaturizálása céljából sokat tanulhatnánk. (V. ö. Aptovitzer, Christl. Talmudforschung Monats. für Geschichte u. Wissenschaft d.

Judenthums, 1—6. f. 57. Irg. Blau M. Zs. Szemle 1913. 1. sz. 18 l.) Végezetül még csak azt jegyezzük meg, a mivel a nem zsidó költő sértett önérzetében és jogos elkeseredésben vigasztalódott: „Wenn dich die Lästerzunge sticht—So lass dir das zum Troste sagen — Die schlechtesten Früchte sind es nicht — An denen die Wespen nagen“.

Nagybecskerek.

Dr. Klein Mór.

EGY CSALÁDI MONOGRÁFIA.

Családi irattár hiányában a leszármazók visszaemlékezése rendszeren véget ér a nagyszülőknél, hacsak a déd- és szépszülők különös kiválósága miatt a szájhagyomány alapján nem szűrődik le valami a régi dicsőségből a késői utódokra, ami elvégre is nimbusát veszti és végképpen elenyézik.

Mi is csak a szájhagyomány homályos síkatorain lassu léptekkel haladhattunk monografiánk megírásában és e homályt csak a nevek hasonlatossága világítja meg némiképen; habár az általunk hallottak élénk emlékezetünkben vannak és az elbeszéléseket teljesen hitelt érdemlőknek tartjuk.

Nehogy ezen szájhagyomány teljesen elenyésszék, áradtságot vettünk magunknak azokat, lehetőleg tömören, leírni, hogy a Magyar Zsidó Szemle hasábjain helyet foglalhasson, megörökíteni és az utóknak átadni.

Hogy a család, amelyről írni akarunk, mikor? honnét vándorolt be? az már örök rejtély marad, mivel a szájhagyomány is csak a 18-ik század közepéig terjed vissza. Az azonban bizonyos, hogy az akkor élt három férfi testvér oly népszerű volt, hogy a lakosság *magyar zsidónak* nevezte, s ők maguk is a „Magyar“ családnevet vették fel.

A szájhagyomány szerint mind a három nagy talmud-tudós és azon kornak megfelelő műveltséggel bíró volt, szálas, vállas termetűek, szellemi képességük mellett nagy testi erővel is bírtak és mint a rendkívül nagy erővel bíróknál általában megvan a szelid természet, ez a jó tulaj-

donság náluk nagyban volt meg. Ehez még a lelki jószág is párosult.

E három testvér egyike, a legidősebb és a család feje: Dániel Balajt községben, a Ragályi család birtokában; a második: Chájim (Jakab) Viszló községben, a gróf Hadik féle birtokban; a harmadik: Sámuel Keresztét községben gazdálkodott. A gazdálkodáson kívül mind a három nagyban foglalkozott hazai borok és a maguk által előállított bortörköly és gyümölcsből főzött pálinka külföldre való szállításával, valamint a borsodmegyei híres házi vászonnak a délvidékre való szállítását is nagyban gyakorolták.

Nagy népszerűség, köztisztület és szeretet, valamint nagybecskülés volt osztályrésze mindhármuknak.

A hétéves háboru idején, a reájok kivetett toleráns-taksa összegén kívül, a háboru céljaira még külön is nagyobb összeggel járultak; a magyar hadsereg — vagy talán csak a Borsod megyei insurrectio részére — nagyobb mennyiségű bort és szilvriumot ajándékoztak, a magyar kincstár részére pedig lovakat és vágómarhákat szállítottak.

A háboru lezajlása után mind a három testvér — az akkori időben gyakori — nemesítésben részesült. Hogy nemességet, vagy csak szabadalmakat kaptak-e? azt nem tudjuk, mivel erről semmiféle okmány vissza nem maradt: de az bizonyos, hogy szabadkereskedés üzési és szabadlakhatási engedélyvel, valamint ut- és hidvám mentességgel lettek megjutalmazva. Ők azonban ebből soha sem csináltak kapitálist. Megmaradtak régi helyükön, régi foglalkozásukkal. A kiváltságra még csak annyi sulyt sem fektettek, hogy az ezt tanusító okmányt utódaikra átszármaztatták volna. Jelszavuk az volt, hogy ők nem nemes emberek, hanem hithű jó zsidók és jó magyarok akarnak lenni.

Mikor a kalapos király (II. József császár) ama rendelete megérkezett, hogy minden zsidónak meghatározott családnevet, hozzá még németet kell felvenni, csak kevés olyan magyar földes ur volt, aki maga zsidóját magyar családnév felvételre hívta volna fel, sőt ellenkezőleg, féltek attól, hogy ha a zsidóság magyar nevet vesz fel, idővel nem lehet megkülönböztetni a zsidót a nem zsidótól s ez okból

még ők maguk voltak azon, hogy minden zsidó német nevet kapjon. (Ugy gondolkodtak, hogy kedvenc vadászebüket is németül szólítják.) A járási szolgabírók és esküdt társaik, kik a rendeletet végrehajtották, előre elkészített kész listákkal jelentek meg a községekben és ajánlgatták a német neveket. Ennél leggyakrabban közrejátszott az illető zsidónak azon származási helységneve, ahonnan ő, vagy őse bevándorlott. Így keletkeztek a sok . . . erger . . . bergerek; vagy az ország neve s így keletkeztek: Deutsch, Frank, Pollák stb., legtöbbször színeket ajánlgattak s így keletkeztek a Weisz, Schwarcz, Grün, Róth, Gelb stb. nevek, de nagyon sokszor közrejátszott az illető termete, arcsszíne, testiereje, így keletkeztek a Gross, Grossmann, Klein, Braun, Stark stb. nevek. Így történt eme három testvérnél is. Ragályi nem ellenezte, vagy talán kedvére is volt, hogy az ő bérlője, aki be is igazolta az ő magyarságát, megmaradjon a „Magyar“ családnévnél, de Hadik már „Ungárt“ csinált az ő Magyarjából. A harmadik testvér pedig választotta a Rajnicz nevet, amely némiképp magyar hangzású is, de német is lehet, mivel sem ilyen, sem olyan értelme nincs.

Az Ungár és Rajnicz családok nagyon elszaporodtak. Ma is virágzik mind a két ág, habár a fiatalabb nemzedék nem is tudja, nem is sejtí már, hogy egy törzs hajtását képezi. De még a múlt század közepe után is tartották a rokonságot és előszeretettel házasodtak össze, hogy azt megerősítsék. A Magyar család azonban férfi ágon kihalt. Leányágon él a Sajókazinczról származó Braun, a Sajóvelezdtről származó Hoffmann, a Sajónémetiből származó Klein, a Hevesmegyei Bátor községből származó Blumberger, és Égerfarmos községből származó Szász családok ivadékaiban.

Magyar Dánielnek ugyanis egy fia és egy lánya volt. A fiu, Sámuel még a 18. század végén vászon szállítások alkalmával megismerkedett Temesvárott egy ottani előkelő családdal s ennek fiatal leány tájával, aki reá nagy vonzó erővel bírt és midőn Magyar Dániel elhalt, fia még a múlt század legelején leköltözött Temesvárra, szíve választottjával egybekelt és ott családot alapított. Leszármazottjai

az 1848/49 évi eseményeken élénk részt vettek és az ottani zsidóságra kivetett nagyösszeg hadisarcz enyhítése iránti küldöttségekben is részt vettek. De, mint a következő véletlen találkozásból megállapítható, a család — mint fentebb említettük — férfiágon kihalt.

E sorok írója 1876. évben Balatonfüreden üdült. Itt találkoztam egy „Magyar Dániel“ nevű öreg ural, aki akkor már jóval túl volt a hetven éves koron, én pedig még nem voltam 33 éves. A nagy különbség daczára is és anélkül, hogy csak sejtettük is volna azt, hogy egy mesze visszanyuló gyökér törzsének egyenlő hajtásai vagyunk, összebarátkoztunk s egymásiránt nagy rokonszenvet kezdünk érezni. Együtt jártunk fürödni, étkezni, sétálni. Estende együtt ültünk a tó partján nedves levegőt szívni, a Balaton sima tükreben, vagy fodrozásában gyönyörködni. Elbeszélgettünk sok mindenféléről, csak éppen családi ügyekről nem. Észrevettem, hogy e témát az én öreg uj barátom nem szereti érinteni és így én sem hozakodtam ilyennel elő. Az pedig eszembe sem jutott, hogy az én korán elhunyt jó édesanyámnak az anyai nagybátyját Magyar Dánielnek hívták. De mintha a végzet is úgy akarta volna, hogy ez a téma köztünk szőnyegre kerüljön, egy rám nézve kellemetlen véletlen játszott közre. Betegbébb lettem, mint voltam. Egy napon sok vért hánytam, rendkívül elgyengültem és kezelő orvosom: Dr. Mangold, ágyba fektetett. A sétáról hiányoztam az én öreg barátomnak. Felkeresett lakásomon, ahol engemet ágyban talált, épen midőn a korán elhunyt Tóth Ede, népszínműíró, néhai barátom, jegesborogatást rakott a mellemre. Ezt orvosom, aki őt is kezelte, értesítette rosszulletémről és a kora délelőtti órákban már jött is hozzám. Nekem nem volt szabad beszélni. Tóth Ede nem tudott németül, Magyar Dániel nem tudott magyarul. Csak néma szem és kézjárásokból tudta meg Dániel bátyám, mi baj van. Tóth Ede maga is nagyon gyenge, s tüdőbajos lévén, én intettem neki és kézmozdulattal kértem, hogy menjen el, az öreg ur majd ad egy két borogatást. Így is történt. A déli órában jött az orvos, ő hozatott részemre egy kis könnyű étket, aztán a borogatást beszüntette, csendet és nyugalmat rendelt el. Egy kis

délutáni álom erősítőleg hatott rám, úgy, hogy midőn barátaim és az orvos jöttek, látszólag megkönnyebbülve és vigabban voltam. Midőn az orvos és Tóth Ede elmentek, az öreg ur nálam maradt. Felolvasott német ujságot és csak késő este hagyott magamra. Másnap reggel már korán ott volt. Én megerőltetett vidámsággal köszöntöttem és elkezdtünk beszélgetni. E beszélgetés közben kérdeztem, hogy van az, hogy ő ily szép, eredeti családnévvel bír és még csak nem is ért magyarul. Erre aztán ő elbeszélte, hogy az ő apja Felső Magyarországból, valami Lajt nevű faluból származott le Temesvárra, ennek az apja Dániel volt, ennek a nevét viseli ő is. Egyebet se tud apja családjáról. Temesvár — noha magyar érzelmű, mégis német város. Neki a Józsefvárosban gőzmalma és szeszgyára lévén, munkásai és alkalmazottjai is, de vevőközönsége is német, nem volt alkalma a magyar nyelvet megtanulni, de erre nem is törekedett, mivel erre szüksége sem volt. — A Magyar Dániel nagyapai név, a Lajt község neve megkapta figyelmemet és én örömmel ragadtam meg az öreg ur kezét azzal a kijelentéssel, hogy mi tulajdonkép közeli rokonok, unokatestvérek vagyunk. — Az a község nem „Lajt” hanem „Balajt” Borsod megyében és az ottani Magyar Dániel az én anyai nagyanyámnak az apja volt. A további beszélgetés folyamán aztán elmondta, hogy a család férfi tagjai közül már csak ő van életben, neki sincs fiúgyermek és így ő vele száll sirba ezen családnak utolsó férfisarja.

A balajti Magyar Dánielnek egyetlen leánya *Milka* nemcsak híres szépség volt, de éles eszét, nagy okosságát és higgadtságát, már fiatal leánykorában messze vidéken dicsérték. Ily külső és belső előnyökkel bíró és gazdag ember leánya, csak hasonló férfiúhoz mehetett nőül.

Sajó-Kazinczon már a 17-ik században lakott egy zsidócsalád, akit a köznép barna arczine miatt, csak „barna zsidónak” nevezett és a család sem restelte ezt az elnevezést, sőt családnevnek tekintette. E családnak leszármazottjai még ma is szép barna, vállas, és többnyire szájas férfiak. A *Barna* névből csak a József császár idejében lett *Braun*.

Mi e családnál is csak a 18-ik század első feléig tudunk visszamenni és annyit biztosan tudunk, hogy a Mária Terézia „Urbárium” idejében e család a Sajó-Kazinczon lakott Máriássy családnak „taksás zsellérje” volt. A telek a földesuré, a ház pedig a *barna zsidóé* volt és a telek után évi taksát fizetett. — Erről e sorok írója úgy szerzett tudomást, hogy 1862. év tavaszán indult ott meg a tagosítási eljárás és én, mint fiatal ember korán elhunyt Braun Márton nagybátyámnál voltam, akié akkor már a ház volt — segédkeztem boldogult nagybátyámnak egy irás szerkesztésében, amelyben a 100 váltó forint örök elengedését kérte.

E taksás telek épület a 18. század utolsó felében tulajdonosa volt Braun Farkas, aki az akkori idő szerint szép vagyonnal, jó menetelű üzlettel birt és a héber tudománynak művelője volt. Ezek a körülmények és előkelő származása méltóvá tették őt arra, hogy a balajti Magyar Dániel neves leányát nőül vehesse.

Szép családöt alapított. Ezzel részben már foglalkoztam „Braun Salamon Putnok első rabbija” életrajzában. Itt csak azt akarom még kiemelni, hogy Braun Farkast kiváló felesége után a zsidóság Reb Wolf Milkesz-nek hívta. A nem zsidók, a köznép s közlakosság között pedig oly nagy volt iránta a szeretet, oly nagy volt népszerűsége, hogy őssze leszármazottját ő utána csak Farkasnak titulálta: a Farkas ur Mártonja, Sámuelje, Eszterje, Teréze stb., az unokákat pedig, még engemet is, kis farkasnak hívtak s így ment át az iránta való tisztelet nemzedékről nemzedékre.

E családnak leszármazottjai a fentemlítettek, kik a Magyar családból leányágon élnek.

Minden egyes gyermekének érdemes egy-egy fejezetet szentelni, úgy leányainak, mint vejeinek, kiváltképen pedig a fiuknak, mert mindegyik kiváló minőségű egyéniség volt. De azt e cikk keretében nem tehetjük; hanem más alkalommal, talán csak az egész család történetének összeállításánál ejtjük sorát.

Budapest.

Blumberger Jakab.

IRODALOM.

A FARIZEUS ZSIDÓSÁG.

(Herford R. Travers, Das pharisäische Judentum in seinen Wegen und Zielen dargestellt. Autorisierte Uebersetzung aus dem Englischen von *Rosalie Perles*. Mit einer Einleitung von *Felix Perles*, Leipzig 1913, XVI, 275, 8°. Gustav Engel, 3.50 márka).

A keresztény teológia a „törvény“ és a „farizeusok“ festésében mind e mai napig nem tud elég fekete festéket használni. Erre a pontra nézve a liberális és orthodox teológusok kivétel nélkül egyetértenek. Pál óriási erőfeszítéseket tesz, hogy a „Törvény“ érvénytelenségét bizonyítsa és teljes világosságra talán maga sem jutott, a keresztény teológusok ezt magától értetődőnek tartják, mely fejtörésre nem érdemes. Pedig ez nem oly egyszerű kérdés. Ha a tóra az Isten szava, miért nem érvényesek a parancsolatai. Ha a liberális teológia (a mai) az Ótestamentum kinyilatkoztatott voltában nem hisz, miért hisz az Újtestamentum kinyilatkoztatott voltában? De hát ez az ő magán dolguk, melybe nem avatkozhatunk. Súlyosabb kérdés azonban: miért korholják a régi zsidókat azért, mert ők a tóra isteni eredetében hittek és parancsolatait teljesítették? Még súlyosabban esik latba ez a kérdés a hívő teológiára nézve. Ha azon a nézeten van is, hogy a mózesi törvény abrogeálva van, miért veszi rossz néven a farizeusoktól, hogy ők erről épügy nem voltak meggyőződve, mint az apostolok többsége? A helyett, hogy erre az alapvető kérdésre felelnének, a vallásos törvényeket bírálják, hogy azok mily súlyos ígát raktak a hívő vállára. Nem gondolják meg azt, hogy a hívő ezt nem ígának érzi, hanem kegynek, melyben az Isten őt részesíti, méltatván őt arra, hogy szolgálhassa. Másrészt pedig elfelejtik azt, hogy a zsidó nép ezen törvényeket nem más néptől vette át, ha-

nem a keresztény vallás alakulásakor már sok század óta, részben évezredek óta, már Mózes előtt élt szerinte, úgy hogy vérébe ment át, mindennapi szokásává vált. Nemcsak hogy tehernek nem érezte, hanem nélküle nem is élhetett volna, akár a modern népek a az ő megszokott életmódjuk nélkül. Ha valaki ezeket kódexbe foglalná, akkor alig kapna kisebb terjedelmű könyvet, mint a talmud idevágó része; talán nagyobbat is, semmiesetre sem szebbet. Konkrét példa. Tehernek érzik e az európai népek a vasárnapi munkaszünetet? Ha ez nem teher, miért az a szombat, melyet, mellesleg megjegyezve, a modern törvényhozások 1900 év mulva átvettek? A Sabbat traktátus részletes, mondjuk: aprólékos határozatait nagy kritikában részesítik azok, kik a szombat áhitatát nem érezték, holott a modern munkaszüneti törvény cseppel sem kevésbé aprólékos. A munkaszüneti törvény számos rendelkezésével és pótló rendeleteivel a Sabbat traktátust alaposan lefőzi. A különbség a szombati és vasárnapi munkaszünet között az, hogy péntek este szabadon lehet járni minden utcában, a mi a szombat estéről köztapasztalat szerint nem állítható. Ez csak példa. Általában konstatalható, hogy a sokat korholt zsidó vallásos törvény a zsidó népet évezredek óta épségben és egészségben tartotta meg és mai napig a „törvény“ szerint élő zsidók általában testileg-lelkileg épebbek, mint a modern életmódot folytatók, noha rendszerint szűk anyagi viszonyok között tengődnek. A történet nem igazolja a keresztény teológusok törvénykárhóztató elméleteit.

Még kevésbé áll az, hogy a törvény a vallást külsőséggé változtatja a belső érzés rovására. A való tények nemcsak a multban, hanem a jelenben is ellenmondanak ennek az állításnak. Próbát lehet tenni, nem is kell a német tudósnak nagyon messzire utazni. Figyeljen meg akár német, akár lengyel régi jámborságú zsidókat, községeket vagy egyeseket és hasonlítsa össze nem zsidókkal vagy akár modernizált zsidókkal és állapítsa meg, hol van a belsőbb érzés és mélyebb áhitat? Fokozott mértékben áll ez az újtestamentom korabeli farizeusi zsidóságról a szent földön, melynek egész élete a vallásban merült ki. Nem

voltak „farizeusok“ a szó újtestamentomi értelmében, azaz zsinlelők, csalók, gőgösek stb., hanem igaz belsőleg jámborok, olyan jámborságuak, a milyent modern kritikusaik meg sem érthetnek, arról nem is szólva, hogy átérezhetnék.

Magá az újtestamentom Isten szavaként mindig az őtestamentomot idézi, legalább 150-ig nem is gondoltak arra, hogy a zsidó bibliához valaha még egy új biblia járulhasson. Ily tényállás mellett a zsidó vallással szemben elfoglalt álláspont miatt mai napig meg nem nyugodt vallási tudat, hogy ne mondjuk: lelkiismeret mindig újból és újból keres igazoló okokat és nem csoda, hogy nem fárad el ugyanazokkal a kifogásokkal előállani és nem képes a régi zsidóság igazait elismerni. Nagy érdemi számba megy tehát, hogy a czimben nevezett szerző, ki unitárius pap és több, mint harmincz év óta foglalkozik a rabbinikus irodalommal, a farizeusoknak 1800 év után igazságot szolgáltat. Abból az alaptételből indul ki, hogy a farizeusokat saját álláspontjukból kell megérteni és megítélni. A farizeusok, helyesebben a zsidók, a tórában Isten szavát látták melyet a zsidó népnek kinyilatkoztatott. Ebből az alaptételből érthető, hogy a zsidó nép sem Jézusra, sem az apostolokra nem hallgatott. A historiai tényekből megállapítja a *hivő* keresztény teológus, hogy az újtestamentom, különösen Pál szemrehányásai és kifogásai a farizeusok ellen nem igazoltak. Teszi ezt az elfogulatlan historikus nyugodtságával, sem jobbra, sem balra nem tekintve. Népszerű könyvet kívánván közrebocsátani, Weber ismert művét (Jüdische Theologie, 2. kiadás) kivéve, senki ellen nem polemizál, hanem pozitív ismertetést ad. Világosat és egyszerűt, melyet minden érdeklődőnek magának kell elolvasnia és megítélnie.

Ugyanezért nem bocsátkozunk részletekbe, olyanokba sem, melyekre nézve szerzővel nem vagyunk egy nézeten, és csupán a fejezetek czimeit adjuk.

1. Történeti vázlat. 2. A tóráról való elmélet. 3. A farizeizmus és Jézus. 4. A farizeizmus és Pál apostol. 5. A farizeus theológia néhány pontja. 6. A farizeizmus mint a lélek a vallása.

A fordítás, melyet néhai Perles József özvegye vég-

zett, sima. Külön kell említeni Perles Félix kitünő munkatársunk bevezetését, a mely a keresztény teológusok (különösen németek) állásfoglalását a zsidó vallással szemben jellemzi. Rövid, világos, találó, meggyőző és mindvégig színgigaz. Kívánatos, hogy Herford művét keresztény körök olvassák, de zsidók is, hogy a körükbe az örökös ismétlés által becsempészett balítéletektől saját vallásukról megszabaduljanak.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

A SZIV KÖTELEMEI.

(*Yahuda A. S.*, Al-hidaja ila fara'id al-qulub des Bachja ibn Josef ibn Pakuda aus Andalusien. Im arabischen Urtext zum ersten Male nach der Oxforder und Pariser Handschrift sowie den Petersburger Fragmenten herausgegeben. *Leiden* 1912, Buchhandlung und Druckerei vormals *E. J. Brill*. Ára 20 márká).

Bachja nevezett ethikája, a mely „*Chóbót Halebábót*“ czim alatt még ma is széles körben ismert és olvasott mű, megjelenése óta a legnépszerűbb könyvek közé tartozott és a zsidó népnek mintegy erkölcsi nevelője volt. Bachja nem volt első rendű bölcsekedő, de mély kedélyű ember és etalálta a népies hangot és művének hatása kétségtelenül általánosabb és tartósabb volt, mint bármely más zsidó filozófusé. Mint a többi arab zsidó könyv, úgy Bachjáé is héber fordításában vált közkinccsé és ebből folytak az európai nyelvekre való átültetések, melyeknek a legújabb korig volt közönségük és remélhetőleg jövőben is lesz. Habár e szerint a történetben a héber mű szerepel, mellyel az arab eredeti jelentőségre semmiképp sem veteledhetik, tudományos szempontból az eredeti arab szöveg kiadása a mű történeti hatásáná. fogva is első rendű desideratum volt és csakugyan már a 17. században szándékoztak ezt teljesíteni. A zsidó irodalom iránt mutatkozó csekély érdeklődésnél fogva — ezt részben ma is sinitly — kerekén 300 esztendő kellett hozzá, hogy az érintett tervr valóra váljon. Goldziher J. biztatására *Yahuda*, ki a szent földön született és Németországban nevelkedett, vállalko-

zott a jeles feladat teljesítésére és a berlini „Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums” a tetemes kiadási költségek fedezésére. E szerencsés körülményeknek köszöni a méltóan kiállított mű, az arab-zsidó irodalom egyik gyöngye, létesülését, melyről arab szövegénél fogva az európai orientalisták is inkább fognak tudomást venni, annál is inkább, mert Európában a 11. század első felében hasonló keresztény mű tudtommal nem létezett. Y. eleinte Bachja korát 1100 utánra akarta tenni, de ebben a feltevésében megíngott (63. lap).

Yahuda nagy szeretettel szentelte idejét és erejét ez első nagy munkájának. Már 1904-ben közzé tett „Prolegomena stb.” czimmel egy iratot, melyben Bachjáról és művéről, valamint e mű kiadásáról értekezett. Önmagát ismételni nem akarván, a jelen műben a szövegkiadásán kívül, a mi könyvének a dereka, a bevezetésben csak első irata kiegészítésére szorítkozott, de azért így is egész kis könyvévé nőtt meg. Szóvan ebben a bevezetésben először a kéziratokról. A kiadás alapjául az oxfordi kézirat szolgált, mely mellett még a párisi kézirat, valamint több pétérvári kézirat és töredék, melyekből három facsimile van közölve, használtattak fel. A kiadó a szöveg megálapításánál eklektikusan járt el (8. lap). Szerinte némely variáns Tibbon héber fordításából került a szövegbe (9). A variánsok megbeszélése után Y. igazolja azt, hogy a szöveget arab betűkkel nyomatta, noha Bachja maga művét héber betűkkel írta. A Kelet — zsidók és mohamedánok — ma már arab szöveget kíván, ugyszintén az európai orientalista világ (15—17). Külön fejezet (2.) jellemzi Tibbon héber fordítását, iavitja és kiegészíti (19—52.) Ugyanezt tette Bacher a Tibbon-féle Emunót fordításnál (Kaufmann — Gedankenbuch 188 — 209).

Bachja igazi zsidó felfogás szerint erkölcsi eszményül Istent állította oda, sem Imitatio Domini (kereszt.), sem Imitatio prophetae (moham.), hanem Imitatio Dei. E czélból a zsidó iratok mellett az iszlám irodalmát is felhasználta. Yahuda ez irányú kutatásainak eredménye az, hogy B. a moham. irodalomból csupán oly tételeket és eszméket vett fel, melyeket a biblia vagy a talmud támogatnak, és hogy

műve a moh. gondolkodás és irodalommal való vonatkozásai tekintetében az arab-zsidó termékek közt a legmeszebb ment (62). Ez az elfogulatlanság annak a jele, hogy a pyrenei félszigeten a mű létesülésekor még nem fordult elő zsidóüldözés, tehát a 11. század közepe előtt iratott. Ez az elfogulatlanság — úgy gondoljuk — nem elszigetelt jelenség a zsidó gondolkodás történetében. A hellén zsidók szintén sympátiával álltak a pogány bölcsekkel szemben, még Philo is, a zsidók a pogány szellemi termékek elől csak akko. zárkóztak el teljesen, mikor a pogány öklöket is megismerték. Az ókeleti kultúrkörből, a mely az itt érintett szempontból még nem ismeretes, talán nem érdektelen az a tény, hogy az elefantinei zsidók papyrusai közt csupán az Achikar erkölcsi mondásgyűjtemény találatott, a mely bizonyára nem zsidó eredetű, semmi esetre sem speciális zsidó jellegű. Általános emberi szempont uralja Jób, Példabeszédek és Szirach zsidó könyveket és nem valószínűtlen, hogy eszmekincsiük is, legalább részben nem pusztán zsidó. A zsidók a tartós elnyomás hatása alatt tulajdonképen csak a 17. és 18. században zárkóztak el a világgal szellemi életétől. Ha ez utóbbitól eltekintünk, Bachja eljárását nem kell meglepőnek tekintenünk. Y. szembeállításal mutatja fel Bachja és Gazáli megegyezését, de lehetséges, hogy közös forrásból merítettek. A szó szerinti kiírás a régi időben járta (plagium fogalom 'nem létezett) és Juda Halévinél is előfordul. B. bölcs emberek mondásait idézi, mely bölcsek, mint már régebben tudva van, nem zsidók (Mohamed, Jézus stb.). Y. szerint (74 köv.) Bachja azért nem idézte a bölcseket névvel, mert részben nem volt biztos, ki a mondás szerzője, részben pedig a mondások zsidó forrásokból kerültek a moh. bölcs neve alá, mire szerző néhány érdekes példát hoz fel. „Im übrigen war der Usus philosophische Grundsätze, sittliche und religiöse Lehren von Angchörigen verschiedener Konfessionen und Nationen anonym als Aussprüche „eines Weisen“, „eines Gelehrten“, oder „eines Frommen“ anzuführen, schon in der islamischen Literatur allgemen und wurde nicht erst von jüdisch-arabischen Autoren eingeführt”

(75). Ez egyik főok. Ebből érthető, hogy az arab zsidó írók, kiket aztán a későbbi héber írók követnek, a Példabeszédekből „a bölcs mondta” אִמַר הַחֲכָמִים formulával idéznek. Konvertiták talmudi, evangéliumi és más eredetű mondásokat Mohamednek a szájába adtak vagy hagyományt (hadit) kovácsoltak belőlük. Mindezek és másoknak forrásai (78—109).

A kiadás szövegét illetőleg utalunk Goldziher bírálataira (Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft 67 (1913), 529—537) és Bacherére, a mely, midőn ezt írjuk, még nem jelent meg. Az utóbbiban elég tekintélyes számban vannak javítások, melyek a szövegkiadás tökéletesítésére szolgálnak. Yahuda művével az arab-zsidó irodalom körül nagy érdemet szerzett és az orientalistákat is hálára kötelezte.

Budapest.

B. L.

IRODALMI SZEMLE.

Gollancz H. kiadott három syr bűvész kéziratot fordítással, bevezetéssel és jegyzetekkel (The book of protection being a collection of charms. With 27 illustrations, London 1912). A három codex összesen 95 varázsfömlát tartalmaz (54, 12, 29). A kéziratok nem régiek — az egyik 1802-ből van keltezve — és keresztény kézből erednek, de azért tartalmuk ősrégi lehet és, mint látni fogjuk, nem csekély rész zsidóktól van átvéve. Sok közöttük az amulett és az élet mindenféle vonatkozásaiban használtak. Betegség, tűz, gonosz szem, nyillóvés stb. ellen. A tehén tejének megóvása, a pestisnek az állatoktól való távoltartása s hasonló dolgok a varázsfömlák céljai. Az elérendő célok ugyanazok, melyek a középkori babonában általában találhatók és részben a mai napig élnek keresztényeknél is, zsidóknál is. Kezünkben van egy Bokharából eredő jelenkori héber kézirat, melyben nagyjában ugyanazok a dolgok vannak, mint a syr codexekben. Pl. az is, hogy lehet a siró gyermeket elhallgattatni. A bű-

vészlet hatalmába kerítette a mindennapi életet és a diagnózist is vele csinálták.

A cél tehát minden népnél és minden vallásbelinél közös és nem következtethető belőle semmi. Vannak azonban szövegünkben formulák, melyeknek zsidó eredete minden kétségen felül áll. Ilyen ez a formula:

„Annak nevében Vagyok a ki vagyok, hatalmas isten, Adonai, a seregek ura. Syrül: בְּשֵׁם אֱלֹהֵי אִשְׁרָהִיּוֹת אֱלֹהֵי אֲדֹנָי בְּשֵׁם אֱלֹהֵי אִשְׁרָהִיּוֹת אֱלֹהֵי אֲדֹנָי ה' עֲבֹדוֹת

Előfordul XXVI. lap (4 sz.); XXVII, 7 sor, XXIX, 6 és alulról 7 sor; XXXI (10. § eleje); XXXIII (13 §); 36 § eleje; XLIX lent; LVII fent (53 §); LXII fent.

A böjtí Istentisztelet régibb, mint a mai tefilla (18 benedikció). Ebben szerepelt a most csak a szelicha imarend végéből ismeretes formula: Ki meghallgatta Ábrahámot a Mórija hegyén (Izsák feláldozásánál), az hallgasson meg bennünket. Ki meghallgatta Józsefet fogházában stb, egészen Jóna, Chananja Misáel Azarja és Dániel meghallgatásáig. Ez volt a népies ima és ezt imádkozták az első keresztények, kik ugyanazért katakombáikba oda festették Izsák feláldozását, Jónát a csethalban, a három ifjút a tüzkemencében, Dánielt az oroszlanbarlangban. Felette érdekes, hogy a bűvészformulákban ez az ima változatokban tovább él. XXVIII. lap (6§): Ó Ur, a seregek istene, a mint kiszabadítottad Józsefet a fogházból, Mózes Faraó kezéből, Dávidot Saultól, Illést Ahabtól, Dánielt a babilóniaktól. XLIV. lap (32 §): Ó Ábrahám Izsák és Jákob istene atyáink istene (egyezik a 18. bened. elsejével). Ezután következik, mint fent, József, Dániel, Chananja. Egyéb tiszta zsidó vonatkozások is vannak, mint a kiadó bevezetésében kimutatta (l. még XLVI, 4. jegyz. XLVIII. 3 j.; XXXIII. l. 1. j. és XL. l. (366 tagja van az embernek.); rabbinikus dolog XLVIII. 1. j.; Jannes Jambres 5 §. Ha tehát a formulák rendesen azzal kezdődnek: „Az atya, fiu és szentlélek nevében”, akkor ebben keresztény átdolgozást kell látnunk. Ez a könyv is megerősíti a babona közösségéről és ősrégiségéről szóló közismert tételt.

Az 1913-iki „Jahrbuch für Jüdische Geschichte und

Literatur" (16. évfolyam) a szokásos társulati közleményeken kívül hét irodalmi dolgozatot közöl. *Philipsson M.* visszapillantást vet az elmúlt évre, *Bernfeld S.* pedig a lefolyt év irodalmára. Az elefantinei papyruslelet tanulságait vizsgálja *Leszinszky R.*, korpépet fest gyermekkorából *Berliner A.* (80 éves mult). *Levin M.* kiadja rég ismert „Bar Kochba” cz. tragédiáját; *Friedmann A.* három zsidó kántorról (Sulzer, Lewandowski, Deutsch) szól, *Katz A.* pedig lefordítja *Perecz* egyik novelláját. Összesen 221 irodalmi társulat van, a berlini maga 1220 tagot számlál, a borosz-lói 325-öt.

Ziegler „Volksschriften” cz. gyűjteményében (I. évf., 5. füzet) látott napvilágot *Venetianer L.* kitünő munkatársunk népszerű irata: „Jüdisches im Christentum” (*Frankfurt a. M.* 1913.) A gazdag anyagot két egyenlő terjedelmű szakaszban tárgyalja: I. Esmék és tanok. II. Kultusz. Konstatálhatjuk, hogy mindkét kör alaposan és népszerűen van bemutatva és így szerző minden tekintetben találó képet festett. V. elég sűrűn keresztény teológusokat szólaltat meg bizonyításaiban, a mi minden egyébtől eltekintve, már azért is helyeslendő, mert a modern zsidó laikus közönség jó része a saját teológusával szemben igen elfogult, annyira asszimilálva van, hogy az antiszemitismus czáfolatát is leginkább akkor tartja megbízhatónak, ha keresztény részről jön. Kuenen óta a zsidó és keresztény vallás közti különbséget népszerűvé vált jelszóval fejezik ki: a zsidóság nemzeti vallás, a kereszténység világvallás. Különös módon a bizonyítást a zsidó prófétákból veszik a világvalás mellett, mintha a zsidók a prófétai iratokat nem tartották volna szenteknek és mintha a kereszténység ezeket a prófétákat nem a zsidóktól vette volna át. De még tovább mehetünk. Az egyik különbség, melyet a ker. theologia Izráel és a zsidóság közt tesz, teljesen alaptalan. A bibliát a kereszténység nem Izráeltől vette át, a mely a keresztény vallásalapításkor már 700 év óta halott volt, hanem a zsidóságtól, a mely a bibliát megtartotta. Sőt a szent iratokat magukat zsidó szemüvegen át nézték, azaz az akkori zsidó magyarázat szerint fogták fel. V. különben a

talmud és midrasból vett találó nyilatkozatokkal is megdönthetetlenül bizonyítja, hogy a zsidó vallás sohasem volt nemzetileg korlátozva. A szeretet parancsa minden emberre vonatkozott faj- és vallásra való tekintet nélkül. Nézetünk szerint még hangsúlyozandó az, hogy a zsidó vallás másik alaptana: az igazságosság. Ez a szeretetnek megingathatatlan szilárd alapja. Az eszmék és tanokról szóló kutatásainak eredményét V. a következő mondatokba foglalja össze:

„Erbsünde, leibliche Auferstehung und Erlösung durch Jesu Tod sind die neuen Ideen im Christentum, sonst aber ist sein Ideen- und Lehrgehalt voll und ganz dem Judentum entnommen. Alle Lehren und Ideen über Gott und Menschheit, über das Verhältnis zwischen Mensch und Gott, über die sittliche Vervollkommnung und liebevolle Verbrüderung der Menschheit durch den verinnerlichten Glauben an Gott, also all das, wodurch die christliche Religion Anspruch erhebt, die absolute Religion zu sein, ist Ureigentum des Judentums, „die Wurzel, welche die Zweige trägt” (42. lap).

A II. szakaszban szerző először azt bizonyítja, hogy az egyház a zsidó ünnepeket átvette. A husvét és pünkösöd zsidó eredete világos. V. azonban azt is bizonyítja, hogy a karácsonyi ünnepi cyclus a sátoros ünnep cyklusából ered és hogy a zsidó újév és engesztelő nap egykori ünneplésének nyomai is megvannak a ker. kultuszban. A szombatot még az 5. század első felében is ünnepték (60. lap.) Végül bizonyítja V., hogy zsidó imák elemei még a misében fellelhetők. Szembeötlő más keresztény imák meg egyezése zsidó imákkal és ennél fogva zsidó származásuk minden kétségen felül áll. A 73. lapon megemlíthető lett volna az, hogy a katakombák festményei: Dániel az orozlánbarlangban, Jóna a cethalban stb. zsidó imákra megy vissza (Kaufmann, R. É. I.). A házasság sacramentuma V. szerint a zsidó házasságkötés formulájából („légy nekem szentelve”) ered (77). Zsidó felfogás szerint az áttért gyermeke szentségben születik. A zsidó házasságból született gyermek természetesen szintén szentségben született.

A házasság szentsége talán ebből a felfogásból ered, a mely Pálnál is található.

Guttman J. boroszlói rabbi a Bäumker által kiadott „Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters. Texte und Untersuchungen“ cz. gyűjtemény X. kötet, 4. füzetében a következő iratot tette közzé: „Die philosophischen Lehren des Isaak ben Salomon Israeli“ (*Münster i. W.* 1911). A bevezetésben kiemeli G., hogy Israeli és Szaadja a zsidó bölcselkedés megindítóit, miután Philo óta zsidó bölcsész nem is volt. Bizonyára a végleg ki nem pusztult hellenizmus utóhatását kell ebben a tényben látni. Ez mutatkozhatik abban is, hogy Israeli sem a bibliára, sem a talmudra nem hivatkozott. Általános bölcsész volt, miben nem látunk kivételt. Ilyen volt később Gabirol és mint ez utóbbi Israeli is a keresztény világra nagyobb hatással volt, mint a zsidókra. (lásd Guttmann 3 és 18.) Israeli első sorban orvos volt — 600 évig uralta a medicat és érthető, hogy mint filozófusnak is, G. kimutatása szerint, első sorban Hippocrates és Galenus a forrásai. Miután G. az I fejezetben beható irodalomtörténeti kritikával megállapította Israeli bölcsészeti iratait — mindössze három: a definíciók, az elemek és a némi ovatossággal használandó Jeczirakommentár — további hat fejezetben képet ad filozófiájáról. Rendszere nem volt, inkább kompilátor, mint bölcsész. Ujplatonikus volt. Arabul irt arab olvasók számára és ezekre bizonyára hatással is volt. Nem mutatható ki minden irodalmi nyomokban, a mi valaha létezett. Guttmann alapos tanulmányát világos és szép formában adván elő, tanulságos és kellemes olvasmány.

Schiffer Sina (Paris) „Die Aramäer. Historisch-geographische Untersuchungen“ cz. könyve (*Leipzig* 1911) az első mű, a mely az eddig ismert összes forrásokból eredő adatok feldolgozása alapján kísérel meg az aram nép földrajzi elterjedtségét és történetét megállapítani. Az aram egyike a sémi főnépeknek. Ezen népek történetének középpontjába valók Babilonia és Egyiptom, a két kulturcentrum közt feküdt az aramok főfészke és összekötő kapcsot alkotnak a keleti, nyugati és déli semiták közt (VI). Történetük a 14. században idős. előtt kezdődik és tart egészen az arabok Syriába való betöréséig, tehát több mint

2000 évig. „Auf die politisch-aramäische folgte die kultur-aramäische Zeitphase, die durch eine, nunmehr über alle Schranken hinausgreifende internationale Verbreitung der aramäischen Sprache ihr eigenartiges Gepräge erhält. Auch der Tragweite dieser sich jetzt allenthalben Bahn brechenden und auch *stamm fremde Völker* in ihren Bann hineinziehenden Einflusskraft, der siegreichen Endentfaltung der nationalen Energie und des Geistes triumphs des Aramäertums sollte die Untersuchung im einzelnen nachgehen“ (VII.)

Az aram nyelv elterjedésének titka a zsidó történetnek is nagy kérdése. Sch. azt bizonyítja (36 kövv.), hogy Assyria (már a 8 században idős. előtt) Mezopotámia felől lett aramaizálva. Az assyr iroda és irnok mellett aram iroda és irnok is volt (40). Alig 100 év leforgása alatt az assyreknak elnemzetleniesedtek és Niniweleste után (608 vagy 606) az assyr nép eltűnik. A babilóniaknál ez a processus a 7. század végén kezdődik és hasonlóan végződik (51). Összefoglalás az arameusok elterjedéséről és történetéről a 14. századtól (ante) Nagy Sándorig 53–55. Ezután megállapítja Sch. az arameusok államait és telepeit. Aram Naharaim helyett Aram Naharim (pluralis és nem dualis) a helyesebb olvasat (LXX Syria potamón) és valószínűleg azonos az Amarna-levelek Na'rima és az egyiptomiak Naharim nevével, mely utóbbi rövidítés נהרין ארם-ból „a folyók országa“ (56–57). 2. ország Bit-Adini (ékiratok). בית עדן (Ámosz 1, 5), בני עדן (II. Kir 19, 12 = Ézs. 37, 12), עדן (Ez 27, 23). Ez az ország az Eufrates mindkét partján terjedt el (67). 3. Bit-Hadippe (nincs a bibliában). 4. Béth Rechob, Maacha, Gesur (75). 5. Bit-Zamáni (75–80). 6. עבר הנהר. Ebben a névben a folyam alatt némelek eltérő felfogása ellen mindig az Eufrates értendő (80–82). Ezután Sch. עבר הנהר peran Eufraton geográfiai terminusról szól a bibliai említésekkel kapcsolatban. 7 — 9 Hindán, Laké Sam'al-I'di. 10. Suchu (bibl. שוח) 100–115. lap. 11. Surappu-Uknu. 12. Soba, ארם צובה, 13. Supria. Talmudi adatok is szóba kerülnek. Néhány példa. כפרי (Erub. 62 b) azonos a mai Kefri helységgel és a Kipré törzs nevéből ered (123). נרממיה של אדום (Meg. 6 a, b) a Garumu aram törzs neve és ארם של אדום (124). בנהרמא (pl. Zeb. 9 a) Bagdadu törzsnévre megy vissza (u. o.), הרוניא (126

לשון חרסי (160) לשון כשדים (135) מחרוזת = מחרוזת (130) נהר ספק (164) כותים (170), 174—177 aram sulyfelirások. Ezután más aram feliratok. Az ékiratos irodalom még a 2. században élt és tudományos czélokra értékesítettet (182). Az arameusok az aram nevet a syrrel azért cserélték fel, mert az aram név „pogány” értelmet kapott (161). Megjegyzendő, hogy ארמי a talmudban is a pogányt jelenti.

Lazarus M. Zsidó Erkölstanának II. kötetét kézirati hagyatékából kiadta Winter J. dresdai rabbi és Wünsche Aug. tanár (Die Ethik des Judentums, Zweiter Band. Frankfurt a M. 1911). A kiadók előszavuk szerint a szerző művét nem toldották meg, hanem az idézeteket a forrásokból kivették és, a hol czélirányosnak mutatkozott, lefordították. Az elrendezésen itt—ott változtattak. A mű tényleg nem volt egészen kész és most sem az. Ez leginkább a bevezetésen látszik. Nem kerek egész, hanem számos, jórészt igen találó észrevétel egymásmellé sorolása. Néhány részlet.

„Werden wir Menschen in ethischer Klarheit und Hoheit fortschreiten, so wird man auch aus Bibel und Talmud immer mehr lernen, immer mehr keimkräftige Saaten in ihnen finden“ (XIV. lap). „Die Ethik des Judentums ist keine Güterlehre . . . die Ethik lehrt, wie der Mensch *gut sein* und wie er *gut handeln* soll; also Gesinnungen und Tugenden und Pflichten und Handlungen“ (XVIII). „Die theoretische Psychologie der Rabbinen steht auf einer niedrigen Stufe, dahingegen die praktische Psychologie, das Sammeln und Festhalten der Erfahrung und ihre Verwertung für positive Vorschriften für den gedeihlichsten Fortschritt, steht in hoher Blüte: an ihr arbeiten Tausende mit Eifer; es ist ihr wichtigstes Anliegen“ (XXIII). „Ebenso verhält es sich mit der psychologischen Anschauung der Rabbinen . . . die Erfahrungen werden selten in abstrakten Sätzen ausgesprochen; dagegen werden Vorschriften für das gedeihliche und erfolgreiche Verhalten gegeben, welche auf jene zwar erkannten, aber selten ausgesprochenen Erfahrungen gegründet sind“ (XXV). „Die Übung einer religiösen Zeremonie ist an sich nicht ethisch, sie kann es aber durch die Ge-

sinnung und das Motiv im höchsten und auch im verschiedenen Grade werden“ (XXV).

Ez utóbbit L. helyesen igazolja azzal, hogy a jámbor zsidó vallási cselekedeteiben az Isten felé fordul, lelkét a legmagasabb tökéletességgel tölti meg, és ez az ethika a vallásban (XXXI).

Ez a II. kötet 8 fejezetbe csoportosított (9—15) 222 paragrafusban (292—513) adja „az erkölcsiséghez vezető ut” (III. szakasz) és „az erkölcsiség alakítása” (IV. szakasz) tanait. Rövidség okáért pusztán a fejezetek cízeit soroljuk fel: 8. Állandó tulajdonságok, megszerzendő erények. 9. Az erény megnyilatkozásai. Akarat, önuralom. 10. Teljesítendő köteleességek. Megvalósítandó eszmék. Rend, Kultúra. Munkafelosztás. 11. Az egyesülés formái. 12. Az iskola mint az egyes és a társadalom kapcsa. 13. A társadalom. 14. 15. A társadalom körei. Emberiség és messiási remények.

Lazarus, mint már e fejezet címekből látszik, az élet minden viszonyaira kiterjedő etikát alkotott és érthető, hogy az anyagot leginkább a talmudból (a szó legszélesebb értelmében) vette. Az is természetes, hogy a modern élet teremtette némely viszonylatokra ebben a forrásban szabályok nincsenek. De Lazarus ilyeneket mégis statuálta és ezeket jogosan zsidó szabályoknak deklarálta, mert, mint a bevezetésben kifejti, a rabbik eszméiből oly ismeretek is levezethetők, melyekre nem gondoltak és nem is gondolhattak. Lazarus azt a paradoxont állítja fel, hogy Platót jobban ismerjük, mint kortársai, sőt mint ő maga. Mindenestre jogosult az összes erkölcsi szabályoknak a rabbik eszmekincséből való levezetése, mert a rabbinikus irodalom keletkezése óta mindig első sorban gyakorlati czélt tartott szem előtt és az egész emberi életet akarta szabályozni. A törvény (halála) örök időkre van berendezve. A viszonyok változával nem a törvény változik, hanem csak alkalmazási módja. Ugyanez áll az erkölcsi törvényekről is, mai viszonyokra is alkalmazhatók. Feltétlenül helyes, hogy ezt Lazarus a modern tudomány nyújtotta módszerrel és eszközökkel megtette. Ez a posthumus mű szép levél a zsidóság e hű és nagy fiának koszorújában.

A kiadók ez újabb fáradozásukkal szintén öregbítették a zsidóság és irodalma körül szerzett bokros érdemeiket.

Baumstark művéből (Festbrevier d. syr. Jakobiten, *Paderborn* 1910) a következő részleteket külön kiemeljük.

Az ókeresztény officium divinum első főalkateleme a zsoldár, még pedig a Kelet és Nyugat összes ritsuaiban „Ja, wer beachtet, dass Ex. 15. 1-9 einen integrierenden Bestandteil auch des synagogalen Frühgottesdienstes bildet, wird nicht umhin können, in dem morgendlichen Vortrag wenigstens dieses einen, zugleich auch keinem einzigen christlichen Ritus fremden, Canticums eine jener liturgischen Fundamentalscheinungen zu erkennen, welche die Kirche aus dem Schosse der Synagoge herübernahm. Neben dem Psalmengesang steht sodann biblische Lesung als ein Stammbestandteil alles altkirchlichen Officium divinum. Eine hervorragende Stellung muss sie anderwärts vor allem in den nächtlichen Vigilien eingenommen haben“ (35).

Mindkettő, a zsoldáréneklés és a bibliából való felolvasás, mai napig megvannak a zsinagógai Istentiszteletben, de az előbbi vesztett jelentőségéből, a sema és tefilla elől mintegy háttérbe vonult. Kétségtelen azonban, hogy ezekenél régiebb és hogy a népistentisztelet magva volt. Ezzel úgy áll a dolog, mint a *שענה* kezdetű imával, a mely az ókorban a böjti Istentisztelet lényege volt. Ez a szelichót végére került, a zsoldáréneklés pedig a mindennapi Istentisztelet elejére. A bibliafelolvasás és a zsolozsma egyaránt a zsinagógából került az egyházba. Az olvasott szöveg nem mindig folytatólagos, némelykor mozaikszerűen össze van rakva (41). Ez emlékeztet az *מלאך מלל*-ra, de nevezetes, hogy éppen böjti Istentiszteletnél, az Istentisztelet egyik legrégebbjénél, mai napig „uóranak“ a bibliafelolvasásban.

Nevezetes jelenség, hogy Jeruzsálemben már a 4. században a keresztények minden officium divinumnál liturgiai verseket is használtak. Mint Jeruzsálemben, úgy állhatott a dolog a szomszédos Antiochiában is, hol már a 6. század elején létezett egy hivatalos egyházi énekes könyv (nem bibliai tartalommal), a legrégebb és legjelentősebb mű e nemben (44—45). Zsidó műszóval: pijjutok

voltak már legkésőbb a 4. században. Minthogy a pajtan és az alfabéta (vers értelmében) már a talmudban és midrasban említettnek, biztos, hogy ily liturgiai költészet a zsidóknál is már a 7. század előtt létezett, *Kalir hiszoritotta* és elődei közül csak kettőnek (Jannai és Jósze) neve maradt az utókorra. Érdemes volna itt összehasonlító tanulmányokat tenni, melyeket ki kellene terjeszteni Romanos nagy himnusköltőre, ki Beirútból származó kiterít zsidó volt és az aram liturgiai költészetet Byzancia átlátnálta. A legnagyobb melódia volt. „So hat der getaufte Jude Romanos, der die Kunst seiner Gesänge aus der phönikischen Heimatstadt nach der Stadt des grossen Konstantinos hinübertrug, in denselben die Weisen von mesopotamischen Vorbildern in aramäischer Sprache nachgeahmt, die allerdings ihrerseits . . . . . an Hellenisches und Hellenistisches angeknüpft haben dürfte“ (48. lap). — A pijjut formája és terminológiája szempontjából tanulságos a 49. és köv. lap. Afrem (mh. 383) az indigen aram egyházi költészet mestere és utána a 4. és 5. században a zsidó történetben is szereplő Nisibis (נִיבִיט) és Edessa városokban virágzott fel ez a költészet. Két fajta volt, a madrásba (*מדרש*) és zógithá (*זוגיתא*). „Der Madrás ist die eingestimmte Kunstform und, wie überliefert wird, als solche sogar die persönliche Schöpfung Afrems gewesen. Lyrischen oder didaktischen Inhalts ist er zum antiphonischen Vortrage durch einen Vorsänger und einen Chor bestimmt“ (49). Az előimadkozó mondja a strófákat (bajthé), a kórus az ónitát (felelet). A zógitha jellemzője az alfabétikus akrostichis, minek folyománya a 22 vagy kétszer 22 strófa. „Im Gegensatz zu der theologischen Gelehrsamkeit und zu dem rhetorischen Wortprunk der Madrásédichtung ist ihr sodann ein im Boden frischer Volksmässigkeit wurzelndes dramatisches Leben des Inhalts eingentümlich“ (50). A tudományosság és a szódisz Kalir pijjutjára is illik. Harmadik fajtája a syr költészetnek a *mimrá* (szó). Nem ének, hanem elbeszélő és tanító költészet kötött formában. Atyja ennek is Efrem (53). Egyéb terminusok későbbi korból: *קולא*, *בנותא*, *קובלא* (Baumstark: „Anrufung“? talán panaszi), *סדרא* (105). A liturgiai nap mindig este kezdődik

(נורה, רמשה), tehát mint a zsidóknál (106). — 129. lapon B utal arra, hogy a 148-150 zsoltár minden reggeli imában benne van, úgy mint a zsinagógiai Istentiszteletben. „Eine vergleichende Untersuchung des gesamten heutigen synagogalen mit dem altkirchlichen Gottesdienst ist eine dringenden wünschenswerte Arbeit“ (129). Lásd még 144 (קדושה). B. könyve egyébkép is sok tanulságos dolgot tartalmaz.

Hirsch Sámson Rafáel a szombatról szóló iratát, a mely az eredetiben három kiadást ért, magyarra fordította *Feldman S.* ezzel a címmel: נהלת יבני: A zsidó sábosz. Ethikai, bölcsészeti, szociális és pedagógiai jelentősége (Vác 1911). Hat elmélkedés a szombat áldásairól, eredetileg talán prédikáció. Hirsch orthodoxok között az egyetlen stilista volt, mondta Kayserling, egykori tanítványa. Ez iratnak is a stílus egyik erőssége, de nem az egyetlen. Mélyreható és szívhez szóló fejtegetések, melyeknek magvát az állami szünnap hirdetői is átvethették volna. De H. találóan domborítja ki a szünnap és a szombat közti különbséget. A fordítás kissé tulságosan hű és a nyomás kissé gondatlan, de megjárja. Az 55 lapos füzet ára 80 fillér, rabbiknak és tanítóknak százalék. Az iratot a „Machziké Hadasz“ terjeszti, remélhetőleg sikerrel.

Sombart Werner nagy feltűnést keltő művéről „Die Juden und das Wirtschaftsleben“ (Berlin 1911) kitünő munkatársunk dr. *Ziegler J.* karlsbadi rabbi a berlini Allgemeine Zeitung des Judentums-ban cikksorozatot tett közzé, melyet külön füzetben is kiadott: „Der Kapitalismus der Juden und die jüdische Religion“ (Berlin 1911). *Ziegler Sombart* ellenében a biblia, a talmud és a rabbinikus irodalomból vett nyilatkozatokkal bizonyítja, hogy a zsidó vallás nemcsak istenfélelmet, hanem istenszeretetet is kíván, még pedig elsősorban az utóbbit. Megdőnti azután azt a képtelen állítást, hogy a zsidó vallásban nincs odaadás és mystika. Ezekkel megdől S. azon különös állítása, hogy a zsidó vallás szülte a kapitalizmust. Egyébiránt milyen reklám a civilizált emberek közt a zsidó vallásnak. Ha elhiszik, tömegesen fognak áttérni. A könyvet

ismertettük már és itt csak az jegyezzük meg, hogy épp az ellenkező áll. Nincs vallás és nem is volt, melyért hivei annyi pénz és véráldozatot hoztak, mint a zsidók, ezek a Sombart és mások szerint oly józan és számító emberek, ezek a kapitalisták. Ujabb példa arra, hogy a jelszó milyen veszedelmes a zsidókérdés tárgyalásánál. Faj, kozmopolitizmus, merkantilizmus, kapitalizmus — mind a zsidó nivoltának magyarázására szolgált már. Lesz még más is.

Blumberger Jakab, nyugalmazott körjegyző, feleleveníti egy elfelejtett érdemes férfiú emlékét következő feleletre érdekes felolvasásában: „Natonek József rabbi a szentföldi gyarmatosítás első magyar propagálója, életrajza“, Budapest 1911. (Szerző tulajdona, Budapest. Natonek (Kömlöd 1813 — Bátor 1892 nov. 25), több héber és német mű szerzője és a „Das einige Israel“ felekezeti lap (1870) szerkesztője, előbb Nagysurányban iskolaigazgató, később Jászberényben (1854—1860) és Székesfehérvárt (1861—1867) rabbi volt. Állásáról önként lemondott, hogy a szentföldi telepítés szolgálatába léphessen. Sikeresen tárgyalt az Alliance vezetőivel, Montefiore Mózessel, a bécsi Rothschilddal, sok más előkelő zsidó pénzemberekkel, török és más államférfiakkal. A szultán is több ízben fogadta és már-már czéljánál vélte magát, midőn a porta a krétai zavarok miatt az ügyet más időkre halasztotta. Natonek szerző apósa volt és házában élte le utolsó éveit.

Last Izsák, ki József Kaszpi két művét עלי כסף és עשרה בלי כסף már kiadta, legujabban közrebocsátotta Kaszpi kommentárját a prófétákra (אדני כסף), 1. kötet: első próféták és Ézsaiás, London 1911). Nem egész kommentár, hanem megjegyzések nehezebb helyekhez, mint az régebben szokásos volt (Ibn Ezra, Kimchi stb.). Mint a szerző (81. l. lent) mondja rövidsége törekedett és azt el is érte. Az 57. lapon azt mondja: הבין כמה הערות יקרות מוסדות בנינים אני ולא להנם קראתו אדני כסף. Nagy racionalista volt, első sorban Maimuni az ideálja, kiről műveiben sokszor beszél és a jelen műben egyszer azt kívánja magá-

nak, vajha a jövődő világban szőnyeg volna Maimuni lábai alatt (55). Nemcsak filozófiai, hanem nyelvi magyarázatokat is ad. Helyesen mondja, hogy a misna nyelve és a syr fruktifikálandó a héber nyelv magyarázatában (90 és 83). Sokszor említi a héber szavak francia fordítását és kritizálja az iskolamestereket (המלמדים), pl. 52 stb. Kaszpi a kereszténység és a keresztény exegézis ellen talpraesetten polemizál. „Nem szabad a bibliában a fordításra, akár latin, akár arab, akár görög, akár más nyelvű ügyet vetni, mert Mózes és a próféták, a könyvek írói és az igék hirdetői nem irtak és nem beszéltek más nyelven mint zsidóul יהודית (101). A Vulgata „virgo“ szava (Ézs. 9. fej.) nem bizonyít semmit, hanem csak az eredeti העלמה, a mely minden fiatal nőt jelent. A מנצרים-ról szól még 79, 97 s máshol. Többször említi K., hogy sok héber könyv elveszett. „Elvesztettük Salamon és más bölcseink könyveit és a tudományok Plato és Aristotelesnek tulajdonítottak“ (47). A felvilágosodott Kaszpi is osztotta ezt az ókorból eredő balhitet. Helyes azonban az, hogy a bibliai könyvek nem alkotják a hajdan létezett egész héber irodalmat. Több kulturtörténeti adat található a műben, melyeket érdemes lenne külön összeállítani. Felette érdekes 163: והנה רבים מחמדי עמנו מתחזקים בזה הפסוק ולא תתקור דעתם אם יהיו הפרשים או בני המלכים או מנינו כיש אם יהיו פלגשי המלכים מניקתוניה כיש וכיש אם יהיו מלכים עפר רגלנו כלהוך השור את ידך השדה והכל טוב 176 (זונוה), 90 (torony a szőlőben), 80 (a talmud elégetése) stb. A mű a kiadótól (Last Izsák, Ramsgate, Anglia) megszerezhető.

A „Mitteilungen des Septuaginta-Unternehmens der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen“ cz. gyűjtemény 2. füzeté a szamaritán pentateuchus görög fordításának néhány ujonnan felfedezett töredékét adja, melyeket Glau P. és Rahlfs A. kommentárral ellátva bocsótanak közre (Fragmente einer griechischen Uebersetzung des samaritanischen Pentateuchs. Mit einer Lichtdrucktafel. Berlin 1911). A töredékek Deuteronomium 24, 15—1.9; 25, 3—5; 27, 4, 8; 27, 21—24; 28, 20. 24; 28, 29. 32; 29, 22—24. Pergament töredékek és nem tartal-

mazzák az említett verseket egészen, hanem csak részben, mert nem egész lapok. A töredékek egy kódexből (nem tekercsből) származnak. A szamaritán eredetet biztosítja az, hogy Deut. 27, 4. Ebal helyett Garizim áll (l. 47—48 és 54). A fordítás hivebb, mint a LXX. Talán a szamaritánusok is akkor érezték egy hivebb fordítás szükségét, mikor a zsidók, tehát 100 körül (Akylas). „Von sklavischer Treue, wie bei Aquila, kann also nicht die Rede sein, vielmehr bemüht sich der Uebersetzer sichtlich, ein erträgliches Griechisch zu schreiben“ (57). A fordító hazája talán Egyiptom (60 lent). Valószínűvé tétetik, hogy ezek a fragmentumok az idézetekből ismert Samareitikon görög fordítással azonosak. Végül sz. polemizál Kohn S. nézetével (Mschr. 1894. évf.). Rahlfs egy 1904-ben kiadott töredékben a szamaritán görög fordítás egy darabját ismerte fel (Gen. 37, 3-4. 9.)

Theilhaber F. A. „Der Untergang der deutschen Juden. Eine volkswirtschaftliche Studie“ (München 1911) statisztikai alapon írja le a német zsidók jelen állapotát. A főthéma a zsidó szaporodás, helyesen a nem szaporodás. Az okok, melyek ezen új jelenségnek alapul szolgálnak, különfélék, de első helyen áll a vallás-erkölcsi élet hanyatlása, szabatosabban a vallásosság eltűnésével megszűnt a zsidóknál az az „erő“, a mely őket a romlástól megóvta. Ezt Th. több ízben külön kiemeli. Az Előszavát Th. ezzel a mondattal fejezi be: „Möge der wissenschaftliche Roman, der die Tragödie des jüdischen Volkes, die endliche Erlösung Ahasvers, des ewigen Juden, behandelt, neben Feinden auch weiter Freunde finden“. A statisztikai adatokból vont következtetéseket nem vizsgálhatjuk, de azt tudjuk, hogy az ilyen címek és az ilyfajta érzelmes kijelentések a zsidó ügyre, melyet a könyv szolgálni kíván, ártalmasak, a legmagasabb mértékben veszedelmesek. A czionizmus kéjeleg a próféataság e nemében, hogy saját gyógyszerét kínálhassa. De mit ér az? Maguk a czionisták ugyanazokban a bajokban szenvednek. Nordau és Zangwille vegyes házasságra léptek, holott ez, mint Th. is bizonyítja, a zsidó népesség apadá-

sának egyik hatalmas faktora. A többi népapasztó tényező szintén épugy működik a czionistáknál, mint az „asszimilánsok”-nál. Ennek illusztrálására hadd álljon itt Th. egy összefoglaló mondata: „All die Faktoren, die wir als geburtmindernd kennen gelernt haben . . . machen sich in der deutschen Judenheit nur noch immer aufdringlicher breit: das grossstädtische Milieu, die eigenartige soziale Struktur, der Kapitalismus (resp. Wohlhabenheit), das freiwillige oder unfreiwillige Zölibat und das späte Heiratsalter, die physische Minderwertigkeit (Geistes- und Geschlechtskrankheiten, Impotenz und Alkoholismus), der Individualismus und Feminismus, die Massensuggestion resp. die moralische Laxheit in Fragen des Familienlebens und der Fruchtbarkeit: endlich andere Momente, welche mit die Schuld an der Entartung der Fortpflanzungstätigkeit tragen” (149). Az igazságot maga Th idézi: „Das Übel ist viel zu fest mit der ganzen Kultur verankert, als dass man es durch Reden und Schriften ändern könnte” (161) Theilhaber, Kahn, Ruppín mind elszámították magukat. Van a zsidóságban ősi életerő, melyet számokkal nem lehet megfogni.

Sombart nagy port felvert könyvének több állítását a zsidó faji sajátságáról és a zsidó vallásról talpra esett módon czáfolja *Taglicht J.* bécsi rabbi „Juden und Judentum in der Darstellung Werner Sombarts” (*Wien 1911*) cz. kis füzetében. S. objektív akar lenni, de azért nem az, mert a zsidó vallást és irodalmat már előre megállapított nézet szemüvegével kutatta át. Már Zunz figyelmeztetett arra, hogy nem szabad a zsidó irodalomban, „valami kész” után kutatni.

A marokkói ügy foglalkoztatván mostanában a világot, alkalmoszerű *Toledano J. M.* a marokkói zsidók történetét előadó műve: ספר נר המערב הוא הולדות ישראל במארוקו (*Jeruzsálem 1911*). A bevezetés után 17 fejezetben beszél el Toledano a zsidók történetét a legrégebb kortól a jelenkorig. A monda szerint már Salamon király uralkodása idején kerültek zsidók Marokkóba. Bár ez nem tekinthető

kizártnak, biztos nyomok mégis csak időszámításunk kezdetéről vannak. A zsidók Egyiptomba már 700 évvel előbb kerültek, semmi valószínűtlenség sincs tehát abban, hogy Marokkóba is. Közlebb volt hozzájuk, mint Róma. Az igazi történet azonban a bizanci császársággal veszi kezdetét és az arab uralommal teljes világságba kerül. A mohamedánok alapította Fez főváros a zsidó tudománynak is székhelyévé vált, és Izsák Alfászi (R.J.F) mai napig a Haláka vártáján áll. A héber grammatika alapítója, Jehuda Chajug szintén Fezből származott. A zsidó irodalom már ezen tényeiből következik, hogy Fez városában akkor az iszlám világában nagy kultúra létezett, mint nem sokkal később Kordovában, Maimuni szülővárosában. Toledano nem tesz ugyan összehasonlító tanulmányokat — ezt tőle kívánni sem lehet — de Marokkó általános politikai történetével kapcsolatba hozza a zsidók történetét. Egészséges józan módszerrel dolgozik. Feltevése szerint pl. Salamon ibn Parchon Kala Chamak (Fez) városából származott el Salernoba (nem a spanyol Calatayudból. 27 köv.).

Maimon és fia (R M B M) Abu Jakub Juszuf elől, ki atyja, Abdulmumen életében lett már Kordova és egész Andaluszia uralkodója, menekültek Kordovából, először Fezbe, azaz a marokkói birodalom egy másik városába. Később a Maimuni-család ugyancsak Abu Jakub Juszuf elől Fezből is menekülni volt kénytelen (33 k.). Az Almohadok teremtették meg az első marannoszokat, évszázados uralmuk alatt a marokkói zsidók közül kipszult a tudomány, a mely leveretésük után (1269) sem virágzott fel többé. A marokkóiak idegenszerű szokásai is ebben a korszakban honosodtak meg (38). A szellemi élet csak 1492 után, a spanyol száműzöttek bevándorlásával vett ismét nagyobb lendületet. Érdekes a 17. (utolsó) fejezet a marokkói szokásokról. Korai házasságok, soknejűség, gyakori válás (214). Amulettek, gonosz szem (215). Babonák (216). Hogy a Te-kufa idején nem szabad vizet inni, Marokkóból terjedt el az egész világon (u. o.) A szépen kiállított, világosan irt könyv használatát egy index megkönnyíti.

Horovitz S. a Gesellschaft! zFdWdJ választmányi ülésén tartalmas és mély előadást tartott „Die Stellung des Aristoteles bei den Juden des Mittelalters“ címmel (*Leipzig* 1911). A görög bölcshoz Platónnal ellentétben nem görög jellegű, istenfogalma és etikája a zsidóságéval rokon. Nincs is nép, melynél az elmélet annyi évszázadon át uralta volna, mint a zsidóknál. Ezek terjesztették leginkább iratait. Oly népszerű lett, hogy egyes mondásai (אין החכם כבעל הנסיון החברה לא יגודה) a zsidó nép számára kerültek és a spanyol zsidóknál bölcselete a prédikáció tartalmává vált: a szószék a bölcsészet tanszéke volt. Szép bizonyítéka a zsidó nép műveltségének és intelligenciájának.

Emanuel Ch. H. L. A century and a half of Jewish history extracted from the minute books of the London Committee of deputies of the British Jews, *London* 1910. Ez a könyv kivonatokat ad az angol zsidóság szövetségének jegyzőkönyveiből ezen intézmény 150 éves fennállásának évfordulója alkalmából. A Jewish Board of Deputies külföldi elnyomott zsidók érdekében gyakran közbelépett, tevékenysége e tekintetben hasonlít a párisi Alliance-éhoz. Nagyobb sikerei Montefiore Mózes elnöksége idején voltak. Az ebben a könyvben összegyűjtött adatok olyanok, a melyeknek az Alliance értesítéseiben foglaltaknak. A zsidógyűlés történetébe tartozó adatok.

Vegyes.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Schwarz A.* Die hermeneutische Antinomie in der talmudischen Literatur, *Wien* 1913 (Wieni rabbiképző Értesítője). — *Herford R. T.*, Das pharisäische Judentum in seinen Wegen und Zielen. Autorisierte Übersetzung aus dem Englischen von *Rosalie Perles*. Mit einer Einleitung von *F. Perles*, *Leipzig*, 1913. XVI, 275, 80. (Gustav Engel. Ára 3.50 márka) — *Pulvermann M.*, Die Söhne des Bundes B'ne B'rith Erzählung für die reifere Jugend, *Leipzig* 1913, 236, 80. (Gustav Engl. Ára 2 márka). — *Büchler S.*, Eötvös József báró és a magyar zsidóság, *Budapest*, 1913 (K. I. az Izr. Tanügyi Értesítőből). — *Thury Zs.*, A szombatos kódexek bibliográfiája különös tekintettel azok énektartalmára, *Mezőtúr* 1912. Ára 5 korona. Kapható szerzőnél Szászváros. — *Blau L.*, Papyri und Talmud in gegenseitiger Beleuchtung, *Leipzig* 1913 (Schriften d. Gesellschaft zur Förd. d. Wissenschaft d. Judentums). — *Brody H.*, Die Handschriften der Prager jüd. Gemeindebibliothek (2. Lieferung), *Prag* 1913 (Talmud Thora. 4. Bericht melléklete). — *Horowitz M.*, Az ungvári orth. izr. hitk. elemi népiskola története, *Ungvár* 1913. (Értesítő kül. leny.) — *Rappoport M. W.*, Das religiöse Recht und dessen Charakterisirung als Rechtstheologie, *Berlin—Leipzig* 1913 (W. Rothschild, 2,80 M.). — *Frisch A.*, Bibliái olvasmányok IV. rész. A babiloni és perzsa korszak prófétái könyvei s a zsidók története a spanyol zsidók kiűzésétől napjainkig. A középiskolák VI. osztálya számára, *Budapest* 1913. Ára 3.60 (A pesti izr. hitközség vallástani iskolakönyv-kiadványai 9. szám). — *Jordán S.*, A Sulchan-Aruch és a magyar zsidóság. Válasz dr. G. M. könyvére, *Szatmár* 1913. Ára 50 fillér. — *Kecskeméti L.*, Egy zsidó vallás van-e, több-e?, *Nagyvárad* 1913. —

Új vezérő bizottsági tagok. Csepeli Weisz Manfréd nagyiparost és mucsinyi Wohl-Rumi Adolf községkerületi elnököt a vallás- és közoktatásügyi miniszter az orsz. rabbiképző-intézet vezérő bizottságának tagjaivá nevezte ki.

Az orsz. izr. tanítóképző-internátusa, melyről hirt adtnak, fel lett állítva. 60 növendéket fogad be, 56-ot tel-

jesen díjtalanul. Ideiglenes helyisége a Baross utczában van.

Kántortanfolyam. *Dr. Mezey Ferencz*, az orsz. iroda alelnöke és a Tanítóképző Igazgató Tanácsának előadója keresztül vitte a vallás- és közoktatásügyi miniszteriumban *dr. Bánóczy József* tanítóképzői igazgatónak kántortanítóképző tanfolyam felállítására vonatkozó régebben megpendített tervét és a tanfolyam már az idén életbe lép. Az egyéves tanfolyamba csakis okleveles tanítók vétetnek fel. A teljesen megfelelő tantervvel bíró új intézmény valószínűsége hézagot pótol, neveltjei a kisebb községeknek és iskoláiknak áldására fognak válni. A miniszteri rendelet július 25-én 57122. szám alatt kelt.

Rabbiválasztások. *Dr. Weizkopf A.* (Turócszentmárton) Rózsahégyen főrabbiá, *dr. Krausz J.* Kecskeméten segédabbivá választott.

Vámbéry Armin 81 éves korában szeptember hó 15-én meghalt. A világhírű tudós a zsidó népnek élte végéig melegszívű barátja maradt és jogai érdekében nem ritkán emelte fel sulyos szavát.

Dr. Stiller Bertalan udvari tanácsost, a pesti zsidó kórház igazgatóját nyugalomba vonulása alkalmából ő felvétele a Ferencz József rend középkeresztjével tüntette ki.

Izraelita Családi Naptár. *Útvös Károly* kitűnő szerkesztésében most tizenegyedszer látott napvilágot ez az éppoly hasznos mint tanulságos naptár. A naptári rész mellett, a mely minden e körbe vágó tudnivalót felölel, gazdag irodalmi része is van, melyet a szerkesztő hangulatos verse nyit meg. A dolgozatokat *Venetianer L., Sömjen G., Jordán V., Jávör Bella, Fürst O.*s mások írták. A legmelegebben ajánlható terjedelmes naptár ára kötve 2 kor. Megrendelhető a szerkesztőnél: *Útvös Károly VII.* Dohányutca 22, valamint minden könyvkereskedésben.

Deme Károly: „Magyarország helyzete és az európai népek harca” czímen (*Kolozsvár*, 1913) szép könyvet írt, a mely sok hasznos dolgot mond el. Kár, hogy 96 s. köv. lapon a vallások osztályozására is kiter és régi elfogult nézeteket ismét. Kapható szerzőnél. Ára 2 korona.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

TARTALOM.

TÁRSADALOM.

	Lap
Társadalmi Szemle — — — — —	1
Az autonómiai mozgalom százas bizottságának ülése és határozati javaslata	4
Társadalmi Szemle — — — — —	81
Dr. Rosenberg Ede — — — — —	85
Dr. Grünhut Lázár — — — — —	86
Hatvany-Deutsch József báró (3, szám melléklete).	

TUDOMÁNY.

Dr. Blau Lajos: A zsidók a gazdasági életben — — — — —	9
Dr. Klein Mór: A lélek világából — — — — —	23
Dr. Goldberger Izidor: Rákóczi Ferencz darabontja és czinkostársai kifosztanak két zsidót 1669-ben. — — — — —	35
Mandi Bernát: A horvátországi zsidók történetéhez — — — — —	33
Dr. Blau Lajos: A görög papyrusok zsidó szempontból — — — — —	89
Dr. Bernstein Béla: A zsidók története Vas megyében — — — — —	161
Dr. Blau Lajos: A válás, a polygámia és a testvér leányával való házasság a czadokita iratban — — — — —	209
Dr. Blau Lajos: Az apokrifák — — — — —	213
Dr. Bernstein Béla: A zsidók története Vas megyében — — — — —	243
Dr. Blau Lajos: {Néhány észrevétel a szentírás szövegének történetéhez	275
{Néhány adat az elephantinei papyrusokhoz — — — — —	279
Dr. Welles Gyula: Lapszéljegyzetek — — — — —	282
Dr. Klein Mór: Aberrációk a tudományban — — — — —	287
Blumberger Jakab: Egy családi monográfia — — — — —	292

IRODALOM.

A legregibb nyugati zsidó temető — — — — —	45
Irodalmi Szemle — — — — —	49
Héber Encyclopedia — — — — —	150
IMIT 1913-iki Évkönyvének tartalma — — — — —	151

Irodalmi Szemle	— — — — —	229
	A régi zsidó homília — — — — —	219
Dr. Blau Lajos:	A babylóniai amórák agádája — — — — —	221
	A szentíratok magánhasználatáról — — — — —	223
Irodalmi Szemle	— — — — —	152
	{A farizeus zsidóság — — — — —	298
Dr. Blau Lajos:	{A sziv kötelmei — — — — —	301
Irodalmi Szemle	— — — — —	304

ORSZÁG-VILÁG.

Dr. Grünhut Lázár: A zsidó élet Petach-Tikvában	— — —	157
---	-------	-----

KÜTFŐ.

Dr. Richtmann Mózes: A zsidók folyamodványa az 1807.-i országgyűlés alkalmából	— — — — —	63
A rabbik korpótléka	— — — — —	159

Vegyés.

Irodalmi hírek. — Ziegler Ignác — Leopold Sándor — Dr. Müller D. H	— — — — —	78
— Vegyes pótlások illetve helyesbítések	— — — — —	78
Irodalmi hírek. — Dr. Heltai Ferencz. — Deutsch Sándor báró. — Dr. Diamant Mór. — Uj héber Encyclopaedia.	— — — — —	160
Irodalmi hírek. — Dr. Vadász Lipót. — Schwarz Jakab. — Lelkészek korpótléka.	— — — — —	241
Irodalmi hírek. — Uj vezérlő bizottsági tagok. — Az orsz. izr. tanítóképző internátusa. — Kántortanfolyam. — Rabbiválasztások. — Vámbéry Ármin	— — — — —	321
Dr. Stiller Bertalan. — Izraelita Családi Naptár. — Deme Károly.	— — — — —	323
TARTALOM	— — — — —	323

A MEGBESZÉLT MUNKÁK LAJSTROMA.

Bacher W., Die Proömien der alten jüdischen Homilie. Beitrag zur jüdischen Schriftauslegung und Homiletik. <i>Leipzig</i> 1913 (Beitr. z. Wissenschaft v. A. T. Heft 12)	— — — — —	219
Bacher W., Die Agada d. babylonischen Amoräer. Anastatischer Neudruck. <i>Frankfurt a. M.</i> 1912	— — — — —	221.
Harnack A., Ueber den privaten Gebrauch der heiligen Schriften in der alten Kirche. <i>Leipzig</i> 1912	— — — — —	224
Herford T. R., Das pharisäische Judentum in seinen Wegen und Zielen. übers. von R. <i>Perles. Leipzig</i> 1913	— — — — —	298
Yahuda A. S., Al-hidája ilá faráid al qulúb des Bachja ibnt Josef ibn Pakuda herausgeg. <i>Leiden</i> 1912	— — — — —	301
Müller N., Die jüdische Katakomba am Monteverde zu Rom, <i>Leipzig</i> 1912	— — — — —	45
Ozar Yisrael. An Encyclopaedia <i>New York</i> 1912	— — —	150
Számos mű hosszabb-rövidebb ismertetése az „Irodalmi Szemlé“-ben.		

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY